

Жасон АДАБИЁТИ

Адабий-бадший, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№4 (107)

2006 йил, апрел

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

- МУИНИДДИН НАТАНЗИЙ. Соҳибқирон ҳаётидан лавҳалар.....3
ПРАМУДЬЯ АНАНТА ТУР. Индонез ҳикоялари.....43

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- ЭДГАР АЛЛАН ПО. Буюк Темур. *Достон*.....38

АДАБИЙ ЖАРАЁН

- СОЛ БЕЛЛОУ. Адиблар, зиёлилар, сиёсатчилар.....57

ПУБЛИЦИСТИКА

- БАҲОДИР КАРИМ. Пекин таассуротлари.....69

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

- РОЙ МЕДВЕДЕВ. Сталининг ёнидаги «даҳо».....78

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

- ГУСТАВ ЯНОУХ. Кафка билан суҳбатлар.....105

XX АСР АДАБИЁТИ

- САРВАРА АКОБИРОВА. Осиёга содиқ адиба.....120

ТОШКЕНТ
АПРЕЛ

АДАБИЙ ТАНҚИД	
АБДУФАФУР РАСУЛОВ. Адабий характер талқини.....	124
ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ	
МАНЗАР АБДУЛХАЙРОВ. Нафосат хазинабони.....	133
КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
САОДАТ МЎМИНОВА. Адибнинг нурли «Тундаликлар»и.....	137
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
РЭЙ БРЭДБЕРИ. Марсга ҳужум. Роман.....	140
КИТОБ ЖАВОНИНГИЗГА	
Янги нашрлар.....	205

Бош муҳаррир
Ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир хайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Рашидан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўленберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 4. 2006.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир О.АБДУЛЛАЕВ
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Н.ИБРОҲИМОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теришга берилди 15.02.2006 й. Босишга рухсат этилди 28.04.2006 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 06—545 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2006 й.

Амир Темур таваллудининг 670 йиллигига

Муиниддин НАТАНЗИЙ

Соҳибқирон ҳаётидан лавҳалар

(«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний»)

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ МАРТА ХУРОСОН
ТАРАФГА ЖУНАГАНИ ЗИКРИ

784

(1382-83) йилга мутобиқ бўлган ит йилининг қишида, чунончи, зикр қилинганидек, қишлоқ учун Занжирсарой ихтиёр қилинди. Шу даврда Амир соҳибқироннинг фарзандларидан энг суюқлиси бўлган Уғи Беги вафот этди. Бу воқеанинг қайғуси кучидан Амир соҳибқирон жуда ғамгин бўлиб қолди. Ушбу ҳол асносида амир Вали Сабзавор устига лашкар тортиб, Хожа Али Муайядни муҳосара қилгани ҳақида хабар келди. Алибек (Калотий) ҳам туғён ёқасидан исён бошини чиқазган эди. Амирлар орасидан ҳеч ким бу хабарларни арзга етказмоққа журъат қилолмас эди. Амир соҳибқироннинг руҳиясига таъсири ғоят юқори бўлган Катта хоним, яъни Қутлуғ Туркон Оғо насиҳат тили билан сўзлаб, бу хабарларни унга маълум қилди. Амир соҳибқирон зарурат юзасидан буйруқ берди ва лашкар амирлари белгиланган булжорда ҳозир бўлишди. Сўнгра Жайхундан ўтиб, даставвал Калотга йўл олишди. Номдор кишилардан бири ғолиб аскарлар бораётгани хабарини Хожа Али Муайядга етказиш учун Сабзаворга юборилди. У одам етиб борганида амир Вали чапарларни¹ Сабзавор қалъаси хокрезига² етказиб, қалъа деворининг теваарак-атрофини тўқилган панжара билан ўраб олган эди. У одам отини ташқарида қолдирди ва амир Вали лашкарлари орасига кириб, бир чапарнинг орқасига жойлашди. Сўнгра у қалъа аҳлига элчилигини билдириш учун қичқириб ўзини танитди ва уни тепага тортиб олишди. Хожа Али Муайяд муборак мактубни кўргач, шодлик ва қувончини ичига ситдиролмай, ўрнидан сакраб турди ва (ғалабадан) башорат ноғорасини чалишни буюрди. Шундан сўнг бояги одам қалъа девори тепасидан, амир Валининг рўпарасига келиб туриб, ўзини зоҳир қилди. Мозандаронликларнинг гумонлари тасдиқланди ва улар ажал муқаррар ҳамда катта бало пистирмада турганини англашди. Улар жангдан қўлларини тортишди ва деярли забт қилинаёзган қалъани ўз ҳолига қўйишди.

Амир соҳибқирон Калот ноҳияси яқинига етгач, Алибекни чақириш учун фармон ёзиб жўнатди. Алибек шундай пайғом юборди: “Камина томонидан қабиҳ густоҳлик содир бўлган эди. Шу сабабли мулоқотга журъат этолмаяпман.

¹ Чапар — четан тўсиқ.

² Хокрез — мудофаа ҳандаги қазилганда чиқазилган тупроқ. (Изоҳлар таржимонники — Мухаррир.)

Охири. Боши ўтган сонда.

Агар ҳумоюн ўрду орқага қайтса, мен ҳам изма-из етиб бораман. Ёки онҳазрат кичик бир гуруҳ билан қалъа дарвозасигача ташриф буюрсалар, мен қуллуқ қилиб пойларини ўпишга мушарраф бўлардим¹. Амир соҳибқирон унинг илтимосига кўра икки отлик ҳамроҳлигида қояларининг ҳар харсанги тоғ чўққиси билан рақобат қиладиган ва Дамовандни пастқам тепалик деб атайдиган шундоқ ёвуз дарада қарийб икки фарсанг келадиган тор ва қоронги йўлни таваккал қилиб босиб ўтишди. Алибек бир неча кишини бир қанча танг жойларда фурсат етганида қасд қўлини ҳаракатга келтиришлари учун қўйган эди. Азалий саодат мадади ва илоҳий иноят қўллаши уларнинг кўзини бойлаб қўйди. Шунга қарамасдан Алибек ташқарига чиқмади. Бир муддатдан сўнг Амир соҳибқирон (ва ҳамроҳлари) қандай боришган бўлса, шундай соғ-саломат қайтиб келишди. Шундан кейин Амир соҳибқирон шундай овоза тарқаттирди: “Мен Мозандаронга юриш қилиш ниятидаман. Агар Алибек ҳам изимиздан етиб борса, соз бўлади. Акс ҳолда, ҳаялламасдан тағор ва соврин¹ ҳозирласин²”. Қоронги тушгач, Амир соҳибқирон бир гуруҳни илғор тарзида юборди. Улар тонг пайтида, қалъа аҳлининг пода ва сурувлари ўтлоқда ёйилиб юрганида, барча молларни ҳайдаб кетишди. Юраги олинган ва кўп зиён кўрган Алибек тушкунликка тушди. Уша кунни лашкарлар Калотнинг отлик ва пиёдалар юрадиган йўлларини олиштириш қилиб, кеч кириши билан ясол тузиш учун Қуҳмол тарафга отландилар. Машриқ қарвонининг муқаддимиаси уфқ соҳилидан кўчиш ноғорасини чалиб, Хўтан хисрави фалак эғнидан аббосийлар либосини² ечиб ташлаганида, қалъа аҳли ўзларини ўқ тўфони ва қилич яшини ўртасида кўрдилар. Алибек осмон мартабали ва фалак рутбали соябон қаршисида тавба-тазарру бошини хорлик тупроғига суриб, лашкарларни қайтаришни илтимос қилди. У қуюқ ва қатъий қасамёдлар қилиб, тонг пайтида даргоҳга боришини айтди. Амир соҳибқирон бу гал ҳам мулоҳаза қилди ва қўлга кирай деб турган қалъадан воз кечди. Аммо Алибек тағин ўз сўзига хиёнат қилди.

Амир соҳибқирон Лаҳро дарасининг даҳанасида тош ва ганчдан бир қалъа курдирди ва Ҳожихожа ибн Тузакни беш юз пиёда аскар билан шу ерга жойлаштирди. Суюрғотмишхон, Али ибн амир Муайяд ва Шайхали баҳодирларни қирқ жанговар кўнун билан Калотнинг теварак-атрофидаги йўлларни чиқувчи ва кирувчиларга бекитиш учун ушбу ноҳиянинг чеккаларида қўйди. Амир соҳибқироннинг ўзи Мозандарон тарафга жўнади. У Хуррамобод дараси олдига етиб борганида, амир Вали яна бир бор нафис ва аъло пешкашлар ҳозирлаб, амир Ҳожини ҳазрат ҳузурига жўнатди.

Ушбу ҳол асносида бир одам Шайхали баҳодирга, яширин йўлдан қалъага бошлаб бораман, деб уни шунга ундади. Шайхали баҳодир бу ишга иштиёқчи баландлигидан, мабодо бошқалар бу фатҳга шерик бўлишмасин, деб ўз одамлари билан пиёда тоққа йўл олди. Иттифоқан, у одам йўлни йўқотиб қўйди ва тонг отишига яқин бир тошлоқ камарда тўхтаб қолишди. Кундузнинг равшан нурлари ва оламни ёритувчи қуёш машғаласининг шуъласи туфайли, қалъа ҳимоячилари уларнинг қорасини илғаб қолиб, теварак-атрофларини ўраб олишди. Шайхали баҳодир чандон саъй-ҳаракат қилди-ю, аммо бундан бир иш чиқмади. Ноилож таслим бўлди. Алибек (Калотий) Шайхалига шафоат назари билан қаради ва уни ўз тахти ёнига ўтиргизди. Бу даҳшатли хабар Амир соҳибқиронга етгач, у жуда афсусланди ва зарурат юзасидан Мозандарон юришини бекор қилиб, орқага қайтди.

Хуросоннинг жами сардорлари даргоҳга келиб қўшилган бўлишса-да, Туршиз қалъаси кутволи ҳануз бош уришга келмаган эди. Маслаҳат юзасидан Калотга эътибор қилмай, Туршизни муҳосара қилишга фармон берилди. Али Салид бу метин қалъанинг мустаҳкамлигига орқа қилиб, жанг қўли билан бедаблик довулини қонди ва қайсарлик бошини манманлик қалқони ортига тортиди. Иттифоқан, ул қалъа хандаги сувга тўла фарқ қилувчи қўлга ўхшар, унинг чуқурлигини қиёсий ўлчов билан аниқлаб бўлмасди. Муҳандисларга тайёрани³

¹ Тағор ва соврин — ғолиб томон лашқарига бериладиган хирож ва ҳадялар.

² Хўтан хисрави — қуёш, аббосийлар либоси — тун маъносиди. Чунки аббосийлар сулоласи байроғи қора рангда бўлган ва бу ранг ушбу сулола рамзига айланиб қолган.

³ Тайёра — матнда ҳам шундай. Муҳандис (инженер)лик асбобларидан бири эканлиги аниқлашди.

ишга солиб, ернинг нишабини аниқлаш амр қилинди: (ҳисоб) ўн фарсангга баробар чиқди. Қазувчиларга бу ердан ҳар бири ўн фарсангга баробар бўлган қарийб элликта кориз¹ қазиб, ул хандақнинг сарчашмасини саҳрога қаратиб оқизиш ҳақида фармон берилди. Сув ер қаърига кетгандан сўнг, хандақнинг лойи офтоб ҳароратидан худди сув кўрмаган сопол идишдек қуп-куруқ бўлиб қолди. Шундан кейин хокрез, девор ва буржларда улкан раҳналар очишди. Чунончи, қалъа деворининг бўлак ва парчалари тахталар ва белпоялар устида муаллақ бўлиб қолганди. Ҳар бир ёриқ ҳосил бўлганида, Али Садид биродарлари билан бирга олишув чапарини хандақ чеккасига қўйишар ва тошлар зарбаси билан баҳодирларнинг оташ дамли қиличлари ҳамлаларини қайтариб, (ёриқни) қайтадан маҳкам қилишарди. Шу тариқа, қалъа девори ва буржларнинг ён-атрофлари бир неча марта иморат қилинди, ўпирилди ва қайта тикланди. Шундоқ қудратли подшо шу тўрт деворни эгаллашга ожизлик қилди.

Оқшом пайти бахт юлдузи ложувард тахтга хурсандчилик либосини ёйиб, давлат ёриткичи (ой) саодат матлаидан балқиб чиққанида, Али Садид хабар этмасдан ва олдин бу ишнинг муқаддимасини адо этмаганига қарамасдан, таваккал кафанини зору тавалло бўйнига ўраб, қалъа калитини қўлига олиб, ташқари чиқди. У биронта амир ёки вазирга илтижо қилмасдан, очик-ошкор тўғри боргоҳ эшиги олдига келди ва удайчига деди: “Ичқарига кир ва ҳазратга фалон хокисор банда эшик олдида турганини маълум қилгин”. Амир соҳибқирон унинг жасурлигидан ҳайратга тушди ва ичқарига чақирди. Али Садид калитни ерга қўйди ва газарру юзини тупроққа суриб, узр ва шафоат тили билан қудратли давлатни дуо қила бошлади. Амир соҳибқирон деди: “Бу даргоҳга мулозимат қилиш ниятида экансан, нега шунчалик қайсарлик қилиб, ушбу барча қон тўкишларга сабабчи бўлдинг?” Али Садид деди: “Барча замонларда бошқа мамлакатларга нисбатан Хуросон мамлакатининг орияти кучли бўлган. Эндиликда ҳумоюн ўрду бу ўлкани фатҳ қилишга отланди ва бунга осон бир тарзда муяссар бўлди. Бундан бу мамлакат баҳодирларининг кучли орияти бемиқдор бўлди. Бинобарин, (жангга) журъат қилиш, токим шундай ўрмон нар шерлардан холи ва бу майдон ботир кишилардан бўшаб қолган, деб тасаввур қилмасинлар”. Амир соҳибқиронга унинг сўзлари ёқиб тушди ва уни турли суюрғол ва инъомлар билан сарафроз қилди. Қалъа (девори) фармонга кўра тупроқ билан текислаб ташланди.

Ушбу фатҳ асносида, Шоҳ Шужонинг муқаррибларидан бири бўлган Умаршоҳ номли киши элчи сифатида даргоҳга келиб, Форс ва Ироқнинг ноёб буюмларидан шунчалик кўп тухфаю совғалар етказдики, у кенг даштнинг юзаси ҳарир ва шоҳи матоларга гарқ бўлиб қолди. Амир соҳибқирон унга иззат-ҳурмат кўрсатиб, ўз элчиларини ҳамроҳ қилиб жўнатди. Сўнгра ҳазрат катта ўрдулар билан Родикон кўругига йўл олди.

Иттифоқан, ўша йили Калот тоғларида жуда оғир вабо тарқалди ва жоникурбон қавмининг аксарияти қирилиб кетди. Алибек (Калотий Жоникурбоний) зарурат юзасидан Шайхали баҳодирни восита қилиб, даргоҳга келди. Амир соҳибқирон унинг гуноҳидан ўтди, аммо бундан сўнг бу қавмининг уругини Калотда қолдирмай, Самарқанд тарафга кўчиртирди. Ҳазрат қайтиб кетаётган пайтида, малик Фиёсиддиннинг хатги-ҳаракатларидан унинг улуг тўрага мувофиқ тарзда ҳаёт кечирмаётганидан воқиф бўлиб, уни ҳам фарзандлари билан кўчиртирди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ СЕЙИСТОН ТАРАФГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШ ТАФСИЛЮТЛАРИ ЗИКРИ

Амир соҳибқирон Самарқанд тахтига келиб ўтирганидан сўнг Ҳиротнинг бир гуруҳ безори ва бебошлари исён кўтардилар ва доруғани ўлдириб, лаёқатсизликлари туфайли яна тўзғиб кетдилар. Оқбуга баҳодир ва Ҳожи Сайфиддин лашкарлар билан Мурғоб дарёси соҳилида жойланишган эди. Бу галаён хабари уларга етганида Ҳирот томонга отланиб, ул диёрни бузғунчилар

¹ К о р и з — ер ости ариғи.

касофатидан поклашди. Ушбу фитна рӯй бераётган пайтда, Шайхак Ҳиндушоҳ деган киши ярим тунда Сабзавор қалъасида Тобон баҳодирни қўлга олиб ўлдирди ва янгитдан исён оловини ёқди. Оқбуго баҳодир уни муҳосара қилишга отланди, аммо бу мавзе мустаҳкамлиги туфайли, уни забт этишга муваффақ бўлмади.

Бу воқеалар хабари ҳазрат Амир соҳибқироннинг қулоғига етгач, онҳазрат зарурат туфайли 785 (1383-84) йилга мутобик бўлган тўнғиз йилининг илк баҳорида катта лашкарлар билан отланди ва Жайхундан кечиб ўтди. Даствавал, Қандаҳор, Кобул ва Ғазни сарҳадларининг муҳофазаси учун Жаҳоншоҳ баҳодирни туманлар билан қўйди. Шайхали баҳодирни бошқа эллик қўшун билан Мозандарон сарҳадларининг ҳимоясига тайин этди. Онҳазрат ўзи Сабзавор қалъасини муҳосара қилишга жўнади. Асосий деворда ҳам раҳналар очилган бир пайтда, вазирлик мансабига эришмоқ ниятида бўлган Шайх Яҳё жонкуяр хизматкор эканлигини изҳор қилиш учун ўзи ёриққа кириб, одамларни ишга ташвиқ қила бошлади. Шу ҳол асносида, тўсатдан девор кулаб тушиб, у бутун гуруҳ билан девор тагида қолиб ҳалок бўлди. Номдор баҳодирлар тепага отилиб, жангтоҳларни ганим жангчиларидан тозалагач, Шайхак ўз қиёфасини ўзгартириб лашкар орасига кирди ва қочиб кетди. Унинг қайга йўқолганини бирон кимса билмас эди.

Шундан сўнг Амир соҳибқирон ғалаба шиорли байроқларни Сейистон тарафга йўналтирди ва Оқтемур баҳодирни манғлой тарзида муқаддиманда юборди. Лашкар гули Фароҳ ноҳиясига яқинлашганида, Шоҳ Жалолиддин Фароҳий биродарлари ва фарзандлари билан истиқболга чиқиб, шаҳарни таслим қилди ва (ҳазратнинг) бошқа қуллари қаторидан жой олди. Оқтемур баҳодир Сейистон вилоятига қойиллатиб боқин ясагандан сўнг, ҳазрат олдига келиб гулга қўшиди. Лашкар қанотлари айланиб, Сейистон атрофларини қуришаб олгандан сўнг, малик Кутбиддин жамики пиёда ва отликларга худди ийдгоҳга боргандек, ташқарига — (ёв) истиқболига чиқишни буюрди. Амир соҳибқирон Муҳаммад Султоншоҳга икки минг муқаммал курулланган номдор суворий билан бир гўшада пистирма қуришни буюрди. Умар Аббос беш юз нафар отлик билан пистирма ёнидан ўтиб, Сейистонликларга яқинлашди. Сейистон суворийлари жиловни қўйиб юбориб, катта иштиёқ билан ҳамла қилдилар. Умар анча пайтгача туриш берди. Ҳар икки тараф қиличлари яшинлари бир-бирларига шуёла сочиб, найзалар тили (ўлим) хабарини етказарди. Умар қайтиш жиловини қочиш йўлига бурди ва уларни (яъни сейистонликларни) ҳам пистирма ёнидан бошлаб ўтказди. Шундан сўнг Муҳаммад Султоншоҳ сурон ва бурғу садосига ҳамоҳанг равишда, довюраклик қамчиси билан таҳдид отини чоптириб, бир ҳамлада ёғийни тор-мор келтирди. Сейистонликлар катта лашкарнинг ўткир қиличи дами ва қонхўр найзаси зарбасини татиб кўришганидан сўнг, чигатойлар билан тўқнашиш ва низолашиш фойда келтирмаслигини англашди. Жанг майдонидан қочишга юзланиб, на ўлик, на тирик бир аҳволда шаҳар томонга йўл олдилар. Чигатой баҳодирлари эса гўё газабнок шер чорвага ҳамла қилгани ёки даҳшатли аждаҳо охуга қасд этгани каби зарба бериб, уларни бирин-кетин йиқитишарди. Чунончи, то дарвоза олдиғача ҳамма йўлда ўликлардан тепалар пайдо бўлди.

Шундан сўнг Амир соҳибқирон буйруғига кўра ноғора ва бурғу садоларига ҳамоҳанг сурон кўтариб, тартиб билан йўлга тушдилар ва шаҳар ёнбошида юртлар олишмиши қилиб, мурчолларга жойлашиб олдилар. Туннинг қора отининг тўзони кундузнинг оқ отини қоплагач ва қуёш шами қоронғи кечанинг фонуси билан алмашгач, сейистонликлар шабихун қилиш ниятида ташқарига чиқдилар. Улар келишидан олдин Амир соҳибқирон бундай жор¹ эълон қилдириди: “Барча хосу ом ўтовлардан ташқарига чиқиб, муқаммал равишда курулланиб, чапарларнинг тагида ўтирсинлар”. Сейистонликларнинг қадам товушлари яқинлашгач, Амир соҳибқирон улар ўтадиган минг газга баробар ерни очик қолдириб, куруннинг ўртасида икки томонлама саф тартиб туришни буюрди. Чандовул баҳодирлари бир неча қўшинни тартибга солиб, пистирмада туриб,

¹ Ж о р — фармон.

жорни кута бошладилар. Сейистонликлар туғма нодонликлари чегарасизлиги туфайли, бекбонлик ва эътиборсизлик билан чапар ва хандақларга ташланиб, то курон ўртасигача, яъни давлатпаноҳнинг саропардаси олдига етиб келишди. Улар жоҳиллик билан отми, туями, чодирми – хуллас, нимаики кўзларига ташланса, қилич ва ханжар билан тилка-пора қилишарди. Барчалари курон қамарғасига киришганидан сўнг, фармонга биноан даргоҳ ноғорачилари таёқ билан ноғораларни гумбурлатдилар. Бирваракайига камон булутларидан тунги ёмғир мисоли ўқлар ёға бошлади. Ўқлардаги бургут патлари сояси тун зулмагига ўсма қўйгандек эди. Сейистонликлар дилни яраловчи ўқлар, жонга офат солувчи қиличлар ва жаҳонни куйдирувчи найзалар дами ялтирашидан ярим кечада кундузги туш пайтини кўришди. Уларнинг аксар қисми қириб ташланганидан сўнг, озгинаси жонини қутқариб қурбонгоҳдан ташқарига қочиб чиқишди. Аммо уларни ҳам чандовул суворийлари от туёқлари остида топтаб, то хандақ чеккасигача ер билан битга қилишди.

Тонг пайтида зулмат занги куёш ойнасидан қиртивланиб, асл жавоҳир шодаси (юлдузлар) офтоб нурларида эриб кетгач, малик Қутбиддин ожизлик ва ноилюжлик бошини эгиб, тафаккур қўлини ҳайрат пешонасига тиради. Бир қанча муддат ҳар бир одамдан маслаҳат сўради, лекин аҳволни ўнглашга ёрдам берадиган сўз эшитмади. Шундан сўнг ўзи бошини қотириб шу фикрга келдики, олишувдан қўлини тортиб, давлат этагини ушламоғи ва мағрурлик бошини саодат остонасига урмоғи лозимдир. Шундан сўнг олишув ҳавасини йиғиштириб, таваққал қилиб, қуллуқ изхори учун ташқари чиқди. Оллоҳ далилини мунаввар қилгур Султон соҳибқирон унинг эски ва янги гуноҳларини афв этиб, хос хилъат кийгизиб, махсус кишилар қаторига қўшди.

Амир соҳибқирон шу заҳотиёқ, кичик бир гуруҳ билан қалъа девори ва хандақ атрофини айланиб келиш учун отланди. Сейистон жоҳиллари қалъа девори тепасидан давлат соябонининг қорасини кўришгач, беҳад бахтиқароликлари туфайли, камон ўқларини ҳазрат Султон соҳибқиронга тўғрилаб, бирдан (отишга ишора қилиб) довул қоқишди. Ногаҳон бир ўқ ҳазрат отининг сағрисиغا тегди. Султон соҳибқирон уларнинг ёмон қисматга орзуманд эканликларини кўргач, саломатлик жилловини шодлик қароргоҳи томонга бурди ва бутун лашкарга ўз мурчолларидан ҳужум қилиб, хоҳ арқон ва хоҳ нарвон билан, қуш каби юқорига кўтарилишни буюрди. Шундан сўнг улуғ ёсоқ амалга оширилиб, ёсоқчилар ўтмас қиличларни Сейистон сипоҳийлари қони билан ўткирлашди. Аммо шаҳарнинг қолган аҳолиси онҳазратнинг марҳамати соясида омон қолишди. Султон соҳибқирон малик Қутбиддинни шаҳарнинг барча бой одамлари билан Самарқанд тарафга кўчиртириб, ўзи Гармсир ва Қандаҳорни забт этишга отланди.

Туман Гармсирий, голиб аскарлар етиб келишидан олдин, Кеч ва Макрон тарафга қочиб кетган эди. Амир соҳибқирон амирзода Мироншоҳни уни излаш учун жўнатди ва ўзи Тахти Сулаймон ва Оқо ҳазорасини ҳамда Гармсирнинг қолган жойларини забт этишга машғул бўлди. Амирзода Мироншоҳ эллик кун деганда Туманни Қандаҳор ноҳиясида топиб олди ва ўлдирди. Шундан сўнг у қайтиб, ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилди. Ҳумоюн байроқлар етиб боришидан олдинроқ, Жаҳоншоҳ Жоку, Мубашшир ва Искандар Шайхий Қандаҳорни муҳосара қилган эдилар. Утгиз саккиз кун ҳар икки тарафдан қаттиқ жанглар қилишганидан сўнг шаҳар фатҳ қилинди. Улуғ фармонга биноан (Қандаҳор) кутволини дорга осиб, қалъа деворини бутунлай ер билан текислаб ташлашди. Султон соҳибқиронга Гармсир кенгликларининг ҳавоси ёқиб қолди ва барча амирлару шаҳзодалар билан қиш фаслида бир хушманзара мавзеда қишломиший қилишди. Бу ажойиб қишни сайду шикор ва чарғоланглар билан ўтказишди. Улуғ ёритқич (куёш) баҳорги эътидол (кун ва тун тенглиги) нуқтасига етгач, қишлоқ мавсуми навбатни яйлоқ айёмига берди. Султон соҳибқирон беш юз отлиқ билан илғор тарзида доруссалтана Самарқандга отланди. Қандаҳор ҳудудидан то Омуй соҳилигача ҳазратнинг бор-йўғи ўн та мулозимигина тенгма-тенг етиб келолди. Чунончи, онҳазрат ўн тўрт кун деганда Самарқандга келиб тушди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОНИНГ МОЗАНДАРОН ТАРАФГА ОТЛАНГАНИ ВА У МАМЛАКАТНИНГ ФАТҲ ҚИЛИНГАНИ ЗИКРИ

Амир Вали бир неча бор турли-туман ҳийла билан улуғ жиргадан ўзини тортди. Агар у ўз ҳаддидан ошмасдан ва ўзини ҳалоқат чоҳига ташламасдан юрганида, бу унинг аҳволи яхшиланишига сабаб бўларди. Лекин амир Вали ўзининг “шўх” лигини қўймади ва бир неча марта бирон-бир фитнани кўзгаш ҳаракатида юрди. У Форс, Ироқ ва Озарбайжон султонларини бир мавзеда тўпланиб, иттифоқликда Мовароуннаҳрга юриш қилишга ундади. Бутун Эронзаминда иккита ҳамжиҳат дил битта тadbир томонга юзланмагани ва бирон одамнинг бошқа бировга эътиמודи йўқлиги туфайли, унинг бу уринишларидан ҳеч қандай натижа чиқмади.

Султон соҳибқирон амир Валини даф этиш зарурат эканлигини англади. Онҳазрат буйруғига кўра бутун мамлакатдан катта лашкарлар ҳаракатга келди. Шундан сўнг ёйломиший учун Тохаристон яйлоқларига йўл олишди. Бу водий худудида саропарда, чодир, хиргоҳ ва ўтовлар кўплигидан бутун саҳро олий жаннатдан бир намуна бўлиб, Чин бутхонасининг рашкани келтирар эди. Шоҳ Шужонинг элчиси Форсдан подшоҳона тўхфадар ва катта ҳадялар билан етиб келди. Элчи шоҳнинг қизини Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгир учун олиб келган эди. Ҳарчандки, форс гўзалларининг жамалак зулфлари голия ва атир ҳидини таратиб, Чин мушкига шўриш солсалар ва ул шўхларнинг кўтос ёлидек хушбўй кокиллари қуёш ва ойнинг бўйнига занжир осса ҳам, аммо туркларнинг дилрабо ғамзаси уларнинг ҳали ўрилмаган экинига ўт қўйди. Уларнинг ҳар бирининг хусни ҳақиқий эмаслигини чиғатой гўзалларининг пайдо бўлиши фош қилиб қўйди ва форс нозаниларининг қалбаки овозаси хиралашиб қолди. Аммо Шоҳ Шужонинг ихлоси машшотаси бу хижолатли аҳволни тузатиб, яхши қуллуқлар қилиш зарҳали билан иш юзига узр пардасини тортди ва қабулга сазовор бўлди. Бир қанча муддатдан сўнг катта тўйлар ва олий чарғоланглар охирига етгач, уғруқлар доруссалтана тарафга қайтди ва Султон соҳибқирон Мозандарон томонга лашкар тортди.

Амир Вали бу гал фириби ўтмаслиги ва узри эшитилмаслигини англаб, таваккал қилиб, қудрат ва имкони даражасида курашишга аҳд қилди. У Кодакруш чегарасидан то Астробод ёнигача бўлган барча йўллارни ишғол қилиб, мустаҳкам истехкоми бўлган ҳар бир дарада мудофаа учун лашкар қўйди. Султон соҳибқирон бу олиш мушкул жойларни бир-бир эгалаб, ўтиб борарди. Тарафлар шунчалик бир-бирига яқинлашдиларки, бир неча бор амир Валининг қоровуллари Султон соҳибқироннинг қоровуллари билан орият юзасидан қиличбозлик қилиб, мағлубиятга учрагандан сўнг от жиловини орқага беришди. Шунчалик қудратли лашкар ҳар куни йўлларни тузатиш ва ўрмонни кесиб йўл очиш туфайли, бир фарсангдан ошиқ олдинга кўчолмасди. Орада тўрт фарсангдан ортиқ масофа қолганидан сўнг, амир Вали ўзича шу қарорга келдики, бу мавжга кирган денгизга қарши ярим тунда бирон гўшадан шабихун қилмаса, бошқа тadbирлар яроқсиздир. Қарийб ўн икки минг мукамал тарзда қуролланган суворийни уч марта сафга тизди. Ҳар дафа бирон гулга хужум қилиб, тонг отгунча жон-жаҳдлари билан қиличбозлик қилмоқчи бўлишди. Амир Валининг ўзи давлатпаноҳ даргоҳига қасд қилмоқчи эди. Шундан сўнг у парвона шамга қараб интилгани ёки қулон йўлбарснинг қаршисига чиққани каби йўлга тушди. Ёғий тарафдаги йўлнинг ярим фарсангга баробар олд қисмини муҳофаза қилиб турган чандовул қоровуллари душманнинг қадам товушларини эшитгач, шамолдан ҳам кўра тезроқ баҳодирларга маълум қилишди. Султон соҳибқирон ҳатто тунда кезувчи юлдуз ўзининг сайр қиладиган йўлини кўздан йўқотиб қўядиган бу зимзиё тун ярмида, замона кўзи тез айланувчи фалак равишидан хира тортиб, қоронғулик ғубори булут жайибидан қор голиясини сепаётгани ва осмон ғалвири ҳар тарафга қаратиб бало ёмғирини элаётганига қарамай, ўз муборак зоти билан отга минди. Ҳазрат баронғор гулини амирзода Мирношоҳга топшириб, Хуросон лашкарини мустаҳкамлади. Худойод Хусайнийни Туркистон сардорлари билан биргаликда жавонғор қанбулига тайин қилди. Ику Темур, Умар Аббос ва бошқа уйғуллар туманларини қўшин маркази тўғрисида қўйди. Шабихун қилувчиларнинг олд қисмлари зарбаси яқинлашиб, суворийларнинг

ҳайқириқлари ноғоралар гумбурлашига қўшилиб, осмон этагига бориб тугашиди. Паҳлавонларнинг таҳдиди Фалакнинг айланувчи доирасини тўхтатди ва отларнинг кишнаши худди Исрофил карнайи каби ўликларни тирикларга аралаштириб қўйди. Қилич яшинлари ялтирай бошлаб, ўқлар дўли шиғаб ёға бошлади. Чигатой довюраклари ўлимни писанд этмасдан, ҳар қайси тарафга юзлансалар, ўша жойда тоғ бўлса ҳам қулаб тушарди. Олишув қизиби, бирикки доира ясаб, икрамиший ва булғошмиший¹ қилишди. Саботсиз мозандаронликлар бу гирзандлан юзларини ўгириб, қайтиш жиловини буришди. Ҳайҳот, қанчадан-қанча эгасиз отларнинг туёғи отсиз одамларнинг бошларини босиб ўтди! Қиёмат кунини мана шу кечанинг бир соатича бўлса ажаб эмас. Аш-Шоат зилзиласи ўша тунда рўй берган зилзилалар тафсирига бир киноя бўлса керак. Мозандароннинг аксар лашкарлари жарликлар, ботқоқликлар ва чангалзорларда ҳалок ва нобуд бўлишди. Юз минглаб тиглар дамидан минг ҳийла билан ўзини қутқариб қолган амир Вали Астрободга қочди ва шошапиша хотин ва фарзандларини ташқарига чиқариб, Чалов Рустамдор тарафга қараб йўлга тушди. Тонг пайтида давлат таёғи билан навбат ноғораси чалинди ва тонг муқаддимаси “кундузнинг пойқадами муборак”, деди. Лашкар қоровуллари Астрободнинг атрофини ҳалқа шаклида ўраб олишди. Сайидлар, шайхлар, зодагонлар ва оддий аҳоли биргаликда исгиқболга чиқиб, тазарру юзини даргоҳ остонасига суртдилар. Султон соҳибқирон уларнинг барчасига навозишлар қилди. Онҳазрат Учқаро баҳодирни уғруқлар билан шу атрофда қолдириб, манғоли амирларини никомиший учун муқаддимада жўнатиб, ўзи ҳам изма-из ҳаракат қилди. Амир Валининг ном-нишони одам яшайдиган ҳудудлардан йўқолгач ва у ҳақдаги хабарлардан асар ҳам қолмагач, никошулар² Рай томонга отланиб, шу атрофларда юрт ва маконга эга бўлган Пўлод Қиё ва бошқа уйғур амирларини қўлга олиб, даргоҳга юбордилар.

Умар Аббос уч юз киши билан Султониядан икки фарсанг масофада бўлган жойга чопқин қилди. Шу аснода у Султония кутволи қалъани ўз ҳолига ташлаб, Табриз тарафга жўнагани хабарини эшитди. Умар Аббос мазкур хабарни айтган одамнинг ўзини бошлатмиший қилиб, Султонияга келди. У ҳеч қандай жангу жадалсиз қалъага кириб, уни забт қилди ва бу фағх хабарини шамолдан ҳам тезроқ ҳазратга етказди. Султонияга кутвол тайин қилганидан сўнг, Умар орқага қайтди. Султон соҳибқирон Шероздан паноҳ топган Сору Одилни Шоҳ Шужодан талаб қилиб келтириб, уни Султонияга (кутвол қилиб) ўтирғизишни яроқ кўрди. Қайтиб кетиш муддати яқинлашгач, Амир соҳибқирон Муҳаммад Султоншоҳни икки минг киши билан Мозандарон вилоятида қўйиб, ўзи Самарқанд тарафга қайтди. Қалин бир гуруҳ Сору Одилнинг атрофига йиғилиб, у бутун ихтиёрни ўз қўлига олди.

Илк баҳорнинг нишонлари олам уфқидан намоён бўлиб, дай³ оий (22 декабр – 20 январ) аёзининг ҳамлалари тўхтаганида, Муҳаммад Султоншоҳ ўз қўли остидаги лашкарлари билан Райнинг Сарикқамиш деган мавзеига келди. У бу ердан Ҳасан Жондор, Усмон Аббос ва Шайх Тўйбуго қавчинни беш юз киши билан Карҳруд қабилалари устига юборди. Улар суръат ва эҳтиёткорлик жиҳатидан камчиликка йўл қўйишгани учун, барча қабилалар иттифоқ бўлиб жангни кутиб туришган эди. Узоқ давом этган муҳорабада қўшун амирларидан бир-икки киши ўлдирилгач, қолганлар талафот кўрган ва саросимага тушган ҳолда қайтиб кетишди. Муҳаммад Султоншоҳ дарҳол ҳар учала амирни бандга солдириб, Султонияга юборди ва ҳеч ким билан машварат қилмасдан ўзи отланди. Одамлар, у Карҳруд қабилалари устига юриш қилар, деб тусмоллашган эди. Аммо у жўнаш жиловини Озарбайжон тарафга бурди. Сижосга етганда бир кишини Сору Одил олдига юбориб: “Мен Табризга бормоқчиман, сен ҳам менинг изимдан отлан”, деб хабар қилди ва ўзи жавоб етгунча бўлмаб жўнаб кетди.

Муҳаммад Султоншоҳ: “Султон соҳибқирон етиб келмоқда” деб овозлар тарқаттириб, такаббурлик билан Табризга кириб олди. У Давлатхонага келиб

¹ Икрамиший ва булғошмиший – асардаги ушбу ва бошқа бир қанча ҳарбий атамаларнинг маъносини ҳозирча аниқлашга муваффақ бўлолмадик.

² Никовуллар – таъқиб учун жўнатилган ҳарбий қисмлар.

³ Эронда қўлланилган яздижардий тақвим ойларидан бири.

тушиб, моли омонни тайин қилиб, (шаҳарга) солиқ солди. Шу баҳона билан у ўн етти кун мобайнида шунчалик кўп мол-дунё йиғиб олдики, бу ҳисоб чегарасига сизмайди. Аммо одамларга Султон соҳибқироннинг узоқдалиги ва Муҳаммад Султоншоҳнинг анчайин кичик бир одам эканлиги маълум бўлгач, ҳар тарафдан унга қасд ва даф қилиш учун келдилар. Муҳаммад Султоншоҳ оқилона иш туғиб, чодирини ташқарига тикди ва келган йўли билан орқага қайтиб кетди. Шу барча ўтган кунлар мобайнида Сору Одил кўп саъй-ҳаракатлар қилиб, Зинжонгача етиб келган эди. Муҳаммад Султоншоҳ унга қайтиб кетишни талаб қилиб пайғом юбориб, ўзи Мароғага бориш баҳонаси билан жиловни бурди. Иттифоқан, (Султон)Аҳмад (Жалойир) ибн Увайс Бағдоднинг йигирма беш минг нафар отлиқ аскар ва казинаю дафиналар билан Лайлон водийсига келиб жойлашган эди. Муҳаммад Султоншоҳ тун пайтида кўкқисдан уларнинг устига ёпирилиб, барчасини тор-мор келтирди ва ул барча хазина ва нафис буюмларни бир ҳамлада ғасб қилиб, шу заҳотиёқ орқага қайтиб кетди. У бу ғалаба тафсилотларини мактуб орқали аълоҳазратга маълум қилди.

Султон соҳибқирон Хуросонга тобе жойлардан бўлган Хўжон водийсига келиб тушганида, Муҳаммад Султоншоҳнинг чопари етиб келди. Бу ғалаба хабари шошилишга боис бўлди ва Амир соҳибқирон манзилма-манзил йўл босиб, Табризга оғланди. Онҳазрат Ужон манзилга етганида (Султон) Аҳмад Жалойир хануз Табризда эди. У шу заҳоти Нахчевон тарафга бош олиб кетди. Султон соҳибқирон Табризга келиб тушгач, Жаҳоншоҳ Жоку, Шайхали баҳодир, Ҳожи Сайфиддин ва бошқа амирларни қарийб эллик минг отлиқ билан Аҳмадни таъқиб қилишга юборди. Иштиёқлари зўридан шунчалик кучга тўлган эдиларки, ўттиз битта қўшун амирлари ҳар бири бир отда унга етиб олишди. Чиғатойларнинг даҳшат ва салобати Аҳмаднинг дилига ўрнашганидан, қулай фурсат бўлганида ҳар бири ўзини бир қўшунга тенг ҳисоблайдиган қарийб йигирма минг отлиқ аскар билса-да, ортига ўгирилиб қарашга журъат қилолмади. Бугун бу машҳур лашкардан Озарбайжоннинг номдор кишиларидан бўлган бистомлик Тўнғар — у икки юз киши билан уғруқ орқасидан бакламиший қилиб бораётган эди — бир ўзи орқага қайтиб, амирларга ташланди, лекин бир бор мардона ҳамла қилгандан сўнг яна қайтиб, қочиб кетаётганларга қўшилди. Аҳмад Жалойир никовуллар етиб келишганидан воқиф бўлгач, қочиб қадамини шу қадар тез босдики, уғруқ ва бебаҳо хазиналарига ҳам ҳеч бир эътибор қилмади. Амирлар бунинг барчасини ғасб қилиб, лашкарнинг баъзи қисмларини Алинжақ қалъасини муҳосара қилишга қўйиб, ўша ҳудудни забт қилиб итоатга келтиришганидан сўнг даргоҳга қайтишди.

Сору Одилнинг мулозимларидан бир нечтаси бир-икки марта унинг дили улуғ давлат тўрасига нисбатан қинғир эканлиги ҳақида онҳазрат ноибларига арз қилишди. Султон соҳибқирон эътибор бермади ва ушбу шубҳали аломатларга қарамай, унга эътимод қўйиб, Умар Аббос, Оқтемур баҳодир билан биргаликда бир гуруҳ амирлар ва лашкарнинг баъзи қисмларини Сору Одилга бошлатмиший қилдириб, Курдистон йўли билан Бағдод тарафга чопқинга юборди. Қулай ва яқин йўллар бўлишига қарамасдан, Сору Одил гармсир вилоятларидан баъзиларига босқин ясаш баҳонасида, гарчанд самум офати метин тошни кулга айлантираётган ва ҳаво ҳарорати ойни фалак товасида балиқдек қозураётган бир мавсум бўлса-да, лашкарларни ўша томонга юришига ташвиқ қилди. Амирлардан Умар Аббос, Оқтемур баҳодир ва бошқа лашкарлардан баъзи кишилар ярим йўлга етганда ҳалок бўлишди. Гарчи, барча пайтларда музаффар лашкарнинг ҳар бир жангчиси буйруққа тўла эътибор билан қараб, уни бажармасдан қайтмаган бўлса-да, лекин ўша юришда зикр қилишга арзиғулик кичикроқ бир иш ҳам қилинмади. Сору Одил қайтиб келганидан сўнг ҳам бир неча ваҳшатнок хатти-ҳаракатлар зоҳир этди. Чунончи, у Озарбайжонни ўзига топширишларини ва ҳеч бир жиҳатдан бир динор ҳам (солиқ) олмасликларини тама қилди. Бу молихулиё зоҳир бўлгандан сўнг Султон соҳибқирон у ақлдан озганини ва даволаш имконсиз эканлигини англади. Онҳазрат Сору Одилнинг қариндошларининг ҳар бирини бир баҳона билан (турли тарафга) тарқатиб юборди ва муайян бир кунни булжор сифатида белгилаб, барчасини қаерлаки бўлишса, ўша ерда ёсоққа етказишга амр қилди. Чунончи, бир кунда ва бир лаҳзада барчаси жазога тортилди.

Ҳазрат Султон соҳибқирон ўша ёзни Табриз вилоятида ўтказди. Кузда Нахчевон йўлидан Карм ва Сурмалу қалъаларига отланиб, уларни фатҳ қилди. Сўнгра Карс қалъасига борди. У ернинг кутволи бўлган Ферузбахт, узоқ қаршилик кўрсатгандан кейин, ниҳоят, итоат изҳор қилиш учун ташқарига чиқди. Шундан сўнг Амир соҳибқирон Тифлисни муҳосара қилиб фатҳ этди ва Букрот гуржини ислом динига киритди. Сўнгра Жаҳоншоҳни Лакзистон фатҳига, Муҳаммад Дарвишни Шекинни ишғол қилишга, Арғуншоҳ ва Рамазонхожани тонггут эли, Муҳаммадбек ибн Мусони эса ағжоб эли устига босқин ясашга номзод қилди. Онҳазратнинг ўзи Албурз тоғи этагида шикорга машғул бўлди ва (бу атрофдаги) бузгунчиларни яксон қилди. Илғор қисмлар амирлари Сирён Тарозу ва Қибла мавзеларида илғордан қайтиб, ўрдуга келиб қўшилишди. Султон соҳибқирон шундан сўнг Сурх қалъасини ишғол қилиб, Қорабоққа келиб тушди. Шайхали баҳодир Гилон худудигача босқин ясаганидан сўнг, ўша мавзеда (ҳумоюн ўрдуга) келиб қўшилди.

Ушбу аснода Ширвонот йўлини муҳофаза қилиб турган қоровуллар келиб, шуни маълум қилишди: “Кура дарёсининг нариги тарафида бегона бир лашкар пайдо бўлди. Қанақа лашкар эканлигини билолмадик”. Султон соҳибқирон амирзода Мироншоҳ, Шайхали ва Ику Темурни текшириш учун юборди. Иттифоқан, бу Тўхтамишнинг лашкари эди. Амирзода Мироншоҳ уларнинг муқаддимасини мағлуб этди ва то Боку Дарбандигача қувлаб борди. Шундан сўнг Султон соҳибқирон Алинжақ қалъасини муҳосара қилди ва тоғлик лашкарларга кечаси теварак-атрофдан юқорига кўтарилишга фармон берди. У ернинг аҳолиси ихтиёрида “Сати қаттол” деб ҳам аталувчи Норин қалъадан бошқа жой қолмади. Аввало сувсизлик, сўнгра эса Урта Кешикни қўлдан берганлари учун шафқат сўраб, тонг пайтида даргоҳга бош уриб келишни ўз бўйинларига олдилар. Иттифоқан, ўша кечаси жуда кучли ёгингарчилик рўй бериб, барча асбоб-анжомлар сувга бўқди ва Алинжақни фатҳ этиш имконсиз бўлиб қолди. Султон соҳибқирон Муҳаммад Мирак ибн Шер Баҳромни қалъа дарвозаси олдига қўйиб, ўзи қайтиб кетди.

Шундан сўнг онҳазрат Боязид қалъаси ва Ойдин қалъасини ҳам фатҳ этди. Обник (Авник) қалъасининг ҳокими Миср ибн Қора Аҳмад олий иноятномаларга эътибор қилмай, ўзининг метин-мустаҳкам қалъасининг олиб бўлмаслигига умид қилиб, исён бошини юксак осмонга ишқалади. Султон соҳибқирон уни муҳосара қилишга чандон аҳамият бермай, Арзирум ва Арзинжон тарафга йўналди. Арзинжон волийси бўлган Таҳартан кўпдан-кўп тухфаю ҳадялар билан ҳазратга келиб қўшилди. Шундан сўнг лашкарлар учта илғор қисмга бўлиниб, Қора Аҳмад туркманни излаб кетишди. Шу жумладан, амирзода Мироншоҳ баронғор лашкари билан бориб, кўплаб туркман қабилаларини талон-торож қилиб қайтди. Муҳаммад Мирка бошлиқ бошқа бир гуруҳ кўп жангу жадаллардан сўнг машаққат ва заҳмат девонидан ўтиб ҳазрат даргоҳига етди. Шайхали бошчилигидаги яна бир гуруҳ бисёр заҳматлар чекиб бўлса-да, ҳартуғул, Қора Аҳмадга етиб олди. Аммо лашкарлар булжор қилиб унга келиб қўшилишмагани учун, бир иш қилолмай орқага қайтди. Унга пайдар-пай Жаҳоншоҳ етиб борди, аммо у ҳам бир қанча ўлжадан бошқа нарса қўлга киритолмади.

Султон соҳибқироннинг ўзи Ахлот вилоятини фатҳ этди ва саноксиз ўлжалар билан угруққа келиб тушди. Сўнгра биргаликда Вон ва Султон қалъалари томон йўл олишди. Малик Иззилдин Шайх даргоҳга паноҳ тилаб келди. У етиб келгандан сўнг, шу мамлақат аҳолиси ғоят нодон эканликлари туфайли итоатсизлик зоҳир этдилар. Йигирма кундан кейин бу қалъалар фатҳ қилинди ва у ернинг барча каттаю кичиги жазага дучор бўлди. Бу қалъаларнинг ниҳоятда мустаҳкамлиги бутун оламга машҳур эди. Шундан сўнг Хой ҳокими Силмос Зирак ҳам давлатпаноҳ даргоҳига юзланди ва суюрғол олди.

Шу аснода Зайнулобидин ибн Шоҳ Шужо бузгунчилик қилиб, бошини итоат бўйинтуруғидан чиқаргани маълум бўлди. Султон соҳибқирон ҳаракат жиловини Ироқ ва Форс мамлақатларини фатҳ қилиш сари бурди ва Ҳамадон йўлидан Жарбодақонга, ундан Исфаҳон дориламонига келди. Ироқнинг улуг кишилари истиқболга чиқишди ва ҳумоюн мавқаб Тўқчи иморатига келиб тушди. Султон соҳибқирон кичик бир гуруҳ билан Исфаҳоннинг шаҳар, бозор,

махаллалари ва зиёратгоҳ жойларини айланди ва наълбаҳо (товон) сифатида шаҳар аҳолиси бир қанча маблаг тўлашлари ҳақида ҳукм чиқарди. Шаҳар зодагонлари ҳумоюн ўрдуга мулозим бўлишса-да, лекин жоҳиллар исён қўлини ҳаракатга келтириб, солиқчилардан бир гуруҳини ўлдиришди...

Шундан сўнг Султон соҳибқирон Форсга келди. Ғалаба шиорли байроқлар етиб келишидан бурун Зайнулобидин Шерозни ўз ҳолига ташлаб, Шуштар томонга йўл олди. Султон соҳибқирон шаҳар ташқарисига келиб тушди. Онҳазрат форсларга омонлик бағишлаб, муҳассилларга моли омоний йиғиб олишни буюрди.

ТЎҚМОҚ ЛАШКАРИНИНГ ҚАМАРИДДИН ИҒВОСИ БИЛАН МОВАРОУННАХРГА КЕЛГАНИ ВА ЎЗГАНД ВИЛОЯТИДА МУЎҒУЛЛАР ҲАРАКАТИ ТУФАЙЛИ РЎЙ БЕРГАН ФИТНА ЗИКРИ

Қамариддин Мўғулистондан тамасини узгандан сўнг Тўхтамишга бориб қўшилиди. Олдин зикр қилинганидек, Тўқмоқ лашкари¹ Кура дарёси соҳилида музаффар лашкар томонидан мағлуб этилгач, Тўхтамиш бу шармандалик доғини ювиш учун, Қамариддинни Оқхожа ўғлон билан биргаликда Туркистон йўлидан Мовароуннаҳрга юборди. Аббос, Сулаймоншоҳ ибн Довуд ва Баронхожа Кўкалтош Самарқанд лашкарлари билан Туркистон музофотларидан бўлган Тўйтепа ҳудудида амирзода Умаршайхга бориб қўшилишди ва биргаликда Тўқмоқ лашкарини даф этиш учун отланишди. Жанговар сафларни тартибга келтиргандан сўнг амирзода Умаршайх ўз одатига кўра, Аббосни ғулда қўйди ва ўзи қоровул баҳодирлари билан муқаддимада туриб ғаним лашкарига ташланди. Бир-икки мартаба ҳудди ғазабнок шер каби душманнинг чап ва ўнг қанотига ёриб кириб, унга қақшатғич зарбалар берди. Аммо уни кичик бир гуруҳ билан ўраб олиб, қуршов доираси ҳалқасини тобора торайтиришди. Амирзода қайси тарафга юзланса, (ўша ёқда) душманнинг ҳамласи сусайиб қоларди. Бир неча соат давом этган ушбу қирпичоқ олишув пайтида Самарқанд амирлари амирзода Умаршайх ва унинг ёнидагилар аҳволидан хабар олмадилар. Уларнинг ҳар бирининг кўнглига минглаб рости ёлгон васваса йўл топиб, оқибатда иш чаппасига кетибди, деган ҳаёлда жиловни буриб, Самарқанд тарафга қараб йўлга тушишди. Амирзода Умаршайх юзга яқин отлиқ аскар билан ғанимнинг ўнг ва сўл тарафига рустамона ҳамлалар қилиб, Исфандиёр ҳунарларини зоҳир этди. У амирлар қочиб кетишганидан хабардор бўлгач, ҳайрон бўлиб, жиловни ўз ғули тарафга бурди. Ўзганд лашкарини ҳам жаргада тополмади. Бу хиёнаткорона қилмишлардан амирзода бениҳоят изгироблар чеқди ва ушбу жанггоҳда ҳалок бўлиб, беномуслик доғини ўзи билан тупроққа олиб кетиш умидида, ўша кичик гуруҳ билан тагин бир-икки мартаба (душман сафларига) қаттиқ ҳамлалар қилди. Бу юз одамнинг зарбаларидан мингдан ортиқ душман ҳалок бўлди. Бир ғамхўр киши амирзоданинг саъй-ҳаракат жиловини шафқат қўли билан ушлаб, уни жанггоҳдан ташқарига олиб чиқди. Амирзода Умаршайх шу даражада жангга талабгор эдики, жанг майдонидан бир фарсах узоқлашгач, Самарқанд амирларига пайғом юбориб, бу қабиҳ хатти-ҳаракатларига қарши ўлароқ, уларни бутун чоралар билан Самарқандни ҳимоя этишга ундади ва ўзи катта лашкар билан уларга маладга етиб бориш мақсадида Ўзганд томонга йўл олди. У келишидан илгари, жанггоҳдан қочиб ундан ажраган хос мулозимларидан бир гуруҳи ўзларининг эгри тасаввурлари ҳосиласи бўлган ёмон овозаларни (шаҳарга) етказишди. Чунончи, амирзода Умаршайхнинг ҳарамлари шаҳарни ўз ҳолига ташлаб, тоққа йўл олишди. Шаҳар аҳолиси бир неча фирқага бўлиниб, ғалаёнга

¹ Тўқмоқ лашкари — Олтин Ўрда ёки Жўжи улуси лашкари, шунингдек, манбаларда “Ўзбек лашкари” деб ҳам аталган. Табиийки, ўзбек сўзининг қўлланиш доираси турли даврларда турлича бўлган ва ҳозирча бу хусусда қониқарли тадқиқотлар йўқ.

келди. Амирзода Умаршайх етти отлиқ билан етиб келиб, вилоят аҳолисига таскин берди ва бир қанча лашкарлар ҳозирлаб, Самарқанд тарафга отланди. Вазият шундай бўлган бир пайтда, Инка тўра қарийб йигирма минг отлиқ билан (Мўғулистондан) Мовароуннахрни забт этиш азмидега етиб келди. Амирзода Умаршайх уни даф этишни бошқа муҳим ишлардан кўра ҳам зарурроқ ҳисоблаб, жўнаш жиловини Самарқанд йўлидан буриб, улар тарафга қараб йўналтирди. Узгандлик бир неча хоинлар мўғулларни бошламишдий қилиб, Сайхундан кечув орқали ўтказишди. Амирзода Умаршайх (душман) қамарғасига қарши туриш маҳоллигини сездй ва шаҳарда мустаҳкамланиб олишни афзал кўриб, орқага қайтди. Инка тўра Андигон атрофига келиб ўрнашиб, ҳар куни бир тарафдан шаҳар дарвозаларига ҳужум қилди. Амирзода Умаршайх ўз қўл остидаги кам сонли жангчилар билан унга пешвоз чиқиб, рустамона жанглар қилди. Ёғий Узгандни қамал қилишдан воз кечиб кетишдан бошқа иложи йўқлигини кўргач, ўз йўлидаги бир неча вилоятни поймол ва форат этди. Амирзода Умаршайх икки юз отлиқ билан шаҳардан бир неча фарсах нарига борди ва кечаси (ёв қароргоҳига) шабихун уриб, барча асирларни кофирлар қўлидан халос қилди.

Ушбу аснода Тўқмоқ лашкари Самарқанд ва Бухоро атрофларини ўраб олиб, харобгарлик ва зулмкорлик қўлларини мусулмонларнинг молу жонига чўздилар. Самарқанд амирлари фақат шаҳарнинг ўзини мустаҳкамлаш билан чекланиб, душманни яқсон этиш чораларини кўрмадилар. Султон соҳибқирон Форс ва Ўроқ ҳокимларининг бойликлари ва хазиналарини ғасб қилаётган бир пайтда, бу воқеалар хабари ҳазратга етиб борди. Онҳазрат ушбу барча фатҳлардан воз кечиб, шамол тезлигида лашкарни Самарқанд тарафга қайтарди. Султон соҳибқирон Яҳё ибн Музаффарни Шерозга (ҳоким қилиб) қўйди ва Ғиёсиддин Шулга навозишлар қилиб, унга мулозим этиб тайинлади. Паҳлавон Музаҳҳибга ҳам навозиш кўргузиб, Абарқуҳга (ҳоким қилиб) қўйди.

Жаҳон фатҳ этувчи байроқлар етиб келаётгани ҳақидаги хабарлар Мовароуннахрга тарқалиши биланоқ, босқинчилар ўз вақтида қочиб қолишни энг катта галаба деб билиб, овозанинг ўзиданоқ ҳар бири бир тарафга овора бўлишди. Султон соҳибқирон юборган лашкарлар уларни то Дашти Қипчоқ сарҳадигача никомиший қилиб бориб, жуда кўп асир ва ўлжалар олиб қайтишди. Амирлардан бири Аббос ҳумоюн байроқлар етиб келишидан бир ой бурун ўлган эди. Аммо бошқа амирлар содир этган қабиҳ қилмишлари ваҳидан ҳибсга олиндилар ва сўроқ қилиниб, ўз гуноҳларига яраша жазоландилар.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХОРАЗМГА ОТЛАНИШИ ВА ТҶҲТАМИШНИНГ ТУРКИСТОНГА КЕЛИБ МАҒЛУБ БЎЛИШИ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ ҲАМДА УШБУ МУДДАТДА РҶЙ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР БАЁНИ

Тўқмоқ лашкари Мовароуннахр ҳудудини холи кўриб, ўшал барча харобгарчиликларни қилгандан сўнг, Султон соҳибқирон бу разил зўравонликнинг интиқоми учун Хоразмга отланди. Бухорога етганида Суюрғотмишхон оғир касалга чалиниб шу ерда қолди ва оламдан ўтди. Музаффар лашкарлар Сепоя ноҳиясига етишганида, Эрийғмиш ўғлон ва Сулаймон Сўфи Хоразмни ўз ҳолига ташлаб, Дашти Қипчоқ тарафга йўл олишди. Султон соҳибқирон фармонига кўра қалъа деворлари ер баробар текисланиб, шаҳар таланди ва куббат ул-ислом Хоразмнинг жами аҳолиси Самарқандга кўчирилди. Амирзода Мироншоҳ, Муҳаммад Султоншоҳ, Ику Темур ва Шамсиддин Учқаро бир гуруҳ амирлар билан ёғийни то Қумқандгача никомиший қилиб, сўнг орқага қайтишди.

Ушбу ҳол асносида ҳазратнинг куёви бўлмиш Муҳаммад Мирка ибн Шер Баҳром Қатлоний Хоразмга бораётган пайтида йўлдан қайтиб, ёғий бўлди. Амирзода Умаршайх кам сонли аскарлар билан Самарқандда эди. У дарҳол барча хонлар ва бошқа амирларни жам қилиб, катта отлиқ лашкар йигди ва (исёнкорни) даф этишга отланди. Муҳаммад Мирка Ваҳш дарёси бўйида қарийб

ўтгиз минг отлиқ жам қилиб, Хоразм чўллари томонга жўнашга ҳозирланаётган эди. Амирзода Умаршайх етиб келиши биланоқ, ўзи бошламиший қилиб оти билан сувга кирди ва ҳеч хавфсирамасдан дарёни кечиб ўтди. Муҳаммад Мирка бу ёсоқ ваҳимасидан жиловни орқага бурди ва унинг лашкари тўзғиб кетди. Бу қутлуғ ғалаба муяссар бўлганидан сўнг Муҳаммад Мирка ҳам қўлга олинди ва даргоҳга келтирилиб, жазога тортилди.

Хатлон ноҳияларида ватан тутган бурулдойлардан бўлган бир қавм Муҳаммад Мирка билан ҳамжихатликда ёғий бўлиб, Жаҳоншоҳ Жокунинг устига бостириб келишганди. Жаҳоншоҳ уч юз отлиқ аскар билан тонг пайтидан то ярим тунгача жанг қилди. Хожа Юсуф апарди ва Пирали Тоз сулдуз мададга етиб келиб, амир Жаҳоншоҳ билан иттифоқликда ёғийни қувиб юбордилар. Муҳолифлардан жуда кўпчилиги қуфатга дучор бўлишди.

Султон соҳибқирон муродга етиб, Хоразмдан қайтиб келди. Ўша йил киши охирида лашкарларни тарқол қилишганида, ногаҳон Тўхтамиш етиб келаётгани ҳақидаги овозалар тарқалди. Султон соҳибқироннинг ёнида тахминан тўрт мингдан ортиқ отлиқ бўлмаса-да, ҳазрат дарҳол душманни даф этишга отланди ва ҳарна муяссар бўлганича лашкар тўплаш учун ҳар тарафга чопарлар жўнатди. Иттифоқан, совуқнинг шиддати ва қорнинг қалинлиги шу даражада эдики, барча чўлларда ёввойи ҳайвон ва паррандаларнинг аксарияти совуқда тўнғиб ўлган эди. Қутилмаганда Элийғмиш ўғлон Тўхтамишнинг манғаси билан Учак ва Зарнуқга келиб тушгани ҳақида хабар етди. Султон соҳибқирон ғазаб қамчиси билан ғайрат отини савалаб, улар тарафга юзланди. Душманга яқин борагач, ҳазрат Шайхали баҳодир, Темур Қутлуғ ўелон ва Калоча ўелонга минг отлиқ билан ёғийнинг орқа тарафига бир-икки фарсаҳ масофада ўтиб, унинг қочиш йўлини тўсишни буюрди. Ҳазрат ўзи уч минг киши билан юқори суръатда шабгир қилди ва ҳануз машриқ уфқида шафақ шуъласи пайдо бўлмаган пайтда душман устига етиб борди. Иқбол кўмаги ва яхши тасодиф туфайли амирзода Умаршайх ҳам минг киши билан Султон соҳибқирон ёнига етиб келди. Султони ғозий унинг муборак пойқадамини кунба-кун зиёда бўлувчи давлатининг натижаси деб билиб, ҳаялмасдан ногора ва бурғу садолари билан сурон кўтаришни ва отларнинг жиловини қўйиб юбориб, душман устига ташланишни буюрди. Тўқмоқликлар ҳалдан ошиқ шаробхўрлик туфайли қаттиқ маст бўлиб, бошларини гафлат ёстиғига қўйишган эди. Улар ногоҳ янграган ҳарбий ногора ва жанговар карнайлар садосидан, худди (Исрофил) карнайи бонгидан сўнг мурда тупроқдан бошини кўтаргани каби саросимага тушиб, сапчиб турдилар. Улуғ давлат натижаси ва қутлуғ саодат хосияти туфайли муҳолифларнинг қўллари ваҳимасидан ҳаракатсиз ҳолда осилиб қолиб, ҳар бири ўз жонини қутқазиш учун талбир излашга машғул бўлди. Қарийб тўрт минг отлиқнинг бир қисми қириб ташланди, бир қисми мажруҳ бўлишди ва баъзилари асирга олинди. Қилич тиғидан қутулиб қолиб, қамаргадан ташқарига чиқиб қочган баъзилар Шайхали баҳодирнинг николи (никовули) томонидан яқсон этилди. Чунончи, Элийғмишнинг ўзидан бошқа ҳеч ким қутулиб кетолмади. Тўхтамиш танҳо ушбу мағлубиятнинг ўзидан руҳи тушиб кетди ва келган йўлдан орқасига қайтди. Фолиб лашкарниковулари то қирқ кунгача қочоқларни таъқиб этишдан тўхтамай, (асирлар) олишди. Душман мамлакат сарҳадини бутунлай тарк этмагунча, лашкарлар ғайрат отидан тушмадилар.

Шундан сўнг теварак-атроф ва узоқ-яқиндан турку тожикдан иборат лашкарлар етиб келишди. Баъзилар Дашти Қитчоққа юриш айниқса зарурлигини таъкидладилар. Аммо амирзода Умаршайх эътироз билдирди ва жиловни буриб, Мўғулистон тарафга йўл олишди. Султон соҳибқирон жами лашкарларни ўтгизга гуруҳга бўлиб, ҳар гуруҳни битта йўлдан юборди ва булжор жойини муайян қилди. Бу юриш саккиз ой давом этди ва мўғулларнинг барча эл-удулари лашкар зарбасидан бутунлай несту нобуд бўлди. Шундан сўнг ҳазрат Султон соҳибқирон ўз дил истаги ва кўнгил муродига кўра орқага қайтди ва 791 (1388-89) йил муборак рамазон ойининг охири кунинда доруссалтана Самарқандга келиб тушди. Онҳазрат икки йил мобайнида ҳеч бир тарафга юриш қилмасдан, бутун вақтини байраму хурсандчилик, саховаткорлик ва мамлакатни идора қилиш ишларига бағишлаб, лашкарларга дам берди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИЛК БОР ДАШТИ ҚИПЧОҚ ТОМОНГА ОТЛАНГАНИ ВА УЛ МУБОРАК ФАТҲ ТАФСИЛОТЛАРИ ЗИКРИ

Чунончи, аввал зикр қилиб ўтганимиздек, Тўхтамиш бир неча бор ҳазрат Султон соҳибқиронга нисбатан жуда ёмон беадабликларни такроран содир этди. Ҳазрат элчилар ва мактублар орқали унга ўзининг қадимий ҳуқуқларини ҳар қанча эслатиб, панду насиҳатлар ёзиб юборса-да, булар унга кор қилмади. Султон соҳибқирон заруратдан тайёргарлик кўриб, (Тўхтамишга қарши) отланмоқчи бўлди. У лашкарларни яқинроқдаги муайян жойда жам қилди ва икки йилга етарлик аслаҳа ва анжом билан сафарга чиқди. Чунончи, 793 (1391) йил, сафар ойининг ўнинчисида (3 январ), пайшанба куни угрукни Тошканддан орқага қайтариб, ўзи (лашкар билан) Дашти Қипчоққа жўнади. Қаросмон қасабасига келиб тушганида, Тўхтамишнинг элчиси келиб, унинг турли узр ва шафоатлардан иборат хушомадгўйлик билан ёзилган мактубларини етказди. Султон соҳибқирон (элчига) илтифот қилмади ва Оллоҳга таваккал қилиб сафарга отланди. Ҳазрат ўшал элчилардан ҳар бирини бир туманга ғажарчи¹ қилиб қўйиб, йўлда давом этди.

Сафар асосида Идикунинг навкарларидан бири қочиб кетди ва лашкар келаётганлигини Тўхтамишга хабар қилди. Улуғтоққа етгач, Султон соҳибқирон эни ва бўйи ўттиз фарсанг бўлган ҳудудда тўрт кунлик шикор уюштирди. Қамаргадан сўнг ҳазрат (саркардалардан) лашкар сонини талаб қилди ва сонни тўғри маълум қилган амирлар ва сардорларнинг ҳар бирига мартабасига яраша навозишлар қилди. Шундан сўнг лашкар муқаддимаси учун қоровуллар тайин этилди. Ногоҳон улар уч-тўрт жойда гулхан шуълаларини пайқаб, дарҳол ҳазратга маълум қилишди. Султон соҳибқирон уч-тўрт отликқа чеккароқдан туриб гулханларни кузатишни буюрди. Қидирув натижасида яна ўн бешта гулхан аниқланди. Шундан сўнг бир қанча нозик жойларда қатта ишларни бажарган уста “тил” ушловчилар теварак-атрофни булғомиший қилиш учун саҳро бўйлаб тарқаб кетишди. Улардан бир гуруҳи ушбу дашт ўртасида бир неча олачиқ тикилганини кўришди ва топшириққа кўра биронтасини қўлга олиш учун кечаси пистирма қуришди. Иттифоқан, бир киши ўзи тўғри уларнинг ёнига келиб қолган эди, ушлаб даргоҳга келтиришди. У одам деди: “Қарийб бир ойдирки, биз ўрдудан ажралиб қолганмиз ва ҳозир унинг қаердалигини билмаймиз”. Султон соҳибқирон (эхтиёт юзасидан) олачиқларда турганларни (лашкар орқасига) кўчиришни буюрди.

Ёйиқ (Урол) дарёсига етиб келишганида унинг учта кечиб ўтадиган жойи бор эди: бири Айғир ёли, иккинчиси Бўр(и) кечик ва учинчиси Чопмакечик. Шу учта кечув мавжуд бўлишига қарамасдан, лашкар ҳалигача бирон жонзод ўтмаган бир жойдан таваккал қилиб, бу қутурган дарёни кечиб ўтди. Самар дарёсининг қирғоғига етиб боришганида, қоровуллар жуда кўп отларнинг туёқлари товушини эшитиб, оңҳазратга хабар қилишди. Улардан кейин “тил” ушловчилар ҳам бир оламини даргоҳга келтиришди. У одам шуларни айтиб берди: “Шу пайтгача сизларнинг келаётганингиз ҳақида бирон хабар йўқ эди. Идикунинг навқари келгачигина, (бу бизга маълум бўлди). Уша кундан бугунгача бизнинг лашкаримиз ҳам жам бўлди. У сизларникидан икки баробар кўп бўлса керак. Тўхтамиш Ёйиқ дарёси кечувларини сизларга бекитмоқчи эди. Йўлсиз бир жойдан кечиб ўтаётганингизни эшитгач эса, монелик қилишга улгурмади”.

Шундан сўнг Султон соҳибқирон: “Лашкарлар қуронларнинг теварагини чапар, говсипар ва хандақлар билан мустаҳкамлаб, жойлашиб олсинлар” дея ёсоқ буюрди. Ногоҳ қоровуллар узоқдан учта қўшун қораси пайдо бўлганини хабар қилишди. Уша куни жиба (совут) тарқатилди ва жангчиларга укулка ва яхши ваъдалар бериб кўнгилларини олишди. Шундан сўнг Султон соҳибқироннинг ўзи қоровулгоҳга борди. Қоровул илгори бўлган гуруҳ бир кишини ушлаб келтирган эди. У одам шуларни айтиб берди: “Биз сизнинг лашкаргоҳингизда озик-овқат йўқлигидан қувватсиз бўлиб қолгансиз, деб эшитган эдик. Тўхтамиш сизларни олдинроққа сурдирмоқчи. У шундай қиладики, сиз ўз-ўзингиздан тўзиб кетасиз”. Шундан сўнг: “Ҳеч ким тунда олов ёқмасин ва

¹ Ғажарчи — йўлбошловчи.

шом намозидан кейин биронта жонзод курондан ташқарига чиқмасин”, деган ёсоқ эълон қилинди.

Султон соҳибқирон Мубашширни (душман ҳақидаги) хабарни текшириш учун олдинга жўнатди. Унинг йўли бир чангалзор ичкарисига тушиб қолди. Бу ерда ногаҳон говур-гувур овозлар қулоғига чалинди. Мубашшир навкарларини жойида қолдириб, ўзи текшириш учун олдинроққа борди. У ерда турган қавмнинг сони ўз қўл остидагилардан кам эканлигини мушоҳада қилгач, уларнинг устига ташланди. Шу бир дафанинг ўзидаёқ у қирқ кишини асир қилиб, ҳазрат олдига келтирди. Улар шунга айтиб беришди: “Лашкарнинг муайян қилинган булжори Қарахўлда эди. Биз ҳам шу сабабли бу ерга келдик. Бошқа лашкарларнинг кеч қолишгани сабаби бизга маълум эмас”.

Шундан сўнг Султон соҳибқирон Жалол ибн Ҳамидни Сойинтемур, Мули ва Рағно тархон билан олдинга жўнатиб, уларга тайинладиким, агар уларга душман дуч келиб қолса, эҳтиёт бўлишсин ва ўзларидан кам бўлмаса ҳужум қилишмасин. Агар душман сони ошиқ бўлса, гўлга қайтиб келишсин. Иттифоқан, уларнинг қаршисидан катта бир гуруҳ чиқиб қолди. Сойинтемур олдинга юриб, одатда, қоровулар бундай пайтда айтадиган сўзлар билан уларга хитоб қилди ва жавоб олгач, Мулини даргоҳга қайтариб юборди. Султон соҳибқирон Ику Темурни қўл остидаги туман билан уларга кечка (мадад) тарзида жўнатди. Тасодифан йўлда иккита катта ботқоқлик бор эди. Ҳар иккаласидан ўтиб, яна бир оз олдинроққа юришди. Қоровулар илғори бир тепалик устида турган ёғий қоровуллари қорасини кўриб, ботириларча олға босдилар. Ёғий қоровуллари қайтиб кетишди. Қоровулар боя улар турган жойда тўхтаб, атрофга назар солишди ва бир дарада қарийб ўттиз қўшунга яқин мукамал қуролланган жангчилар пистирмада турганини кўришди. Бир кишини орқага қайтариб, Ику Темурга хабар қилишди: “Душман сони бизникидан икки баробар ошиқ. Яроқ шуки, ўз одамларимизни боғи ботқоқликлардан ўтказиб, орқага чекинайлик”. Ёғий қоровуллари ҳам уларнинг қорасини чоғламиний¹ қилган эдилар. Дарҳол пистирмадан чиқиб ҳамла қилдилар. Ику Темур қаттиқ саъй-ҳаракатлар кўрсатди. Кетма-кет учта отига ўқ тегиб йиқилгач, у пиёда туриб жанг қилди. Уни танимасдан ўлдиришди. Рамазонхожа ҳам ҳалок бўлди.

Ушбу мағлубият пайтида Султон соҳибқирон шахсан ўзи етиб келди ва бу ҳолдан воқиф бўлиши биланоқ, ёғий лашкари тўзғиб кетди. Шу тариқа беш кун давомида ҳар кун Тўхтамиш қорасини кўрсатиб, чигатой лашкарини ўзи тарафга тортар ва бир манзил орқага чекинади. Олтинчи кун тонг муқаддимаси толеъ машриқидан зоҳир бўлганда, Тўхтамиш жаҳонни тўлдирувчи лашкарни жанговар сафга тизиб, Бесутун тоғидек тўхтади. Султон соҳибқирон ҳам унинг муқобаласида тўққизта гўлни ростлади. Биринчи гўлда подшоҳ Султон Маҳмуд (ибн Суюрғотмиш)ни Сулаймоншоҳ ибн Довуд билан бирга қўйди. Иккинчи гўлга амирзода Муҳаммад Султон ибн амирзода Жаҳонгирни тайинлади. Учунчи гўлга амирзода Мироншоҳни бош қилиб, Муҳаммад Султоншоҳни ушбу гўл ҳировулига қўйди. Жавонғор гулини амирзода Умаршайхга топшириб, бу гўл қанбулини Худойдод Ҳусайнга бириктирди. Онҳазратнинг ўзи асл гўлда чодирлар тикиб жойлашиб олди.

Бу улуғ жанг қўй йилига мутобиқ бўлган 793 санада, ражаб ойининг ўн бешинчи кун (18 июн) да бўлиб ўтди. Даставвал Ҳожи Сайфиддин баронғор қанбулидан ҳамла қилди ва ёғий жавонғорининг қанбулини жойидан қўзғатди. Унга кетма-кет равишда Жаҳоншоҳ баҳодир ҳам ўз қаршисида турган ганимини тўзғитди. Ундан сўнг амирзода Мироншоҳ ҳам ўз қаршисидаги ганимини мағлуб этди.

Ушбу маърака содир бўлишидан олдин, чигатой лашкарининг умиди қалъаси амирзода Умаршайх қиличи зарбаси ҳимоясида метин-мустаҳкам эканлиги ҳақида Тўхтамиш кўп бора эшитган эди. Шунинг учун ном ва номус учун курашмоқ ниятида бўлган барча одамларини атрофга тўшлаб, бу гўлга ўзи ганим бўлди. Сездирмасдан яқин келиб, сулдуз² тумани устига ташланди ва бир ҳамладаёқ, от, туя, одам ва улов — барчасини уриб-йиқитиб, оёқ остида топтаб, тор-мор келтирди ва салмиший³ қилди. Султони ғозий ҳаракат жиловини қўйиб юбориб,

¹ Ч оғ л а м и ш и й — душман ададини кўз билан тахминан ҳисоблаш.

² С у л д у з — қабила номи.

³ С а л м и ш и й — истилоҳ.

ўзи бошқараётган катта гулни жангга солаётганида, амирзода Умаршайх олдидан бир киши етиб келди ва сулдуз тумани аҳволи хароб бўлгани ҳамда Тўхтамишнинг жавонғор гули орқасига ўтиб олганини маълум қилди. Амирзода Умаршайх маккор душман муқобаласида ёсол тортиб, жон-жаҳди билан қонли жангга машғул бўлган бир пайтда, қутилмаганда Султони ғозий катта гулнинг барча туманлари билан мадад юзини ўша тарафга қаратди. Ғалаба шиорли байроқлар етиб келишидан олдинроқ, амирзода Умаршайх жаҳонни фатҳ этувчи қилич ва метин тошни ҳам кукун қиладиган гурзи зарбаси билан душманнинг оёғини жойидан қўзғатган эди. Ушбу олатасир олишув пайтида Тўхтамиш бу катта “шикор” нинг қамарғаси доираси уни чор атрофдан қуршаб олганини кўргач, мағлуб бўлган Дашти Қипчоқ тахтига фано чаҳор такбирини ўқиб, қарор жиловини жуфтакни ростлаш тарафга бурди. Унинг ҳақношунослиги ва кўрнамаклиги қасофатидан ул улуснинг бир неча йил давом этган барқарорлиги барбод бўлди. Шундан сўнг Дашти Қипчоқнинг ҳарир либос кийган кумуш болдирли гўзаллари нолаю зорни айланувчи фалакка етказдилар. Саройнинг сзуқ кўзли нозанинлари истигино саропардасидан чиқиб, хорлик ва муҳтожлик тупроғига беландилар... Чунончи, бир кунлик овқатини топишга қодир бўлмаган энг охирги пиёда ўнлаб сурувнинг эгаси бўлиб қолди. Олдин бир динор ҳам пули бўлмаган отлиқларнинг энг ҳақири катта хазинани қўлга киритди. Тўқнашув арафасида бир ратл¹ арпа уни бир ман² соф кумушдан кам турмасди. Бу ғалаба муяссар бўлганидан тўрт соат кейин эса юзта қўйни бир дирҳам ёки ўнга отни бир динорга ҳеч ким сотиб олмасди.

Лашкар амирлари ва вилоятлар сардорлари ушбу фатҳни муборакбод этиш учун қимматбаҳо туҳфалар ва рангин совғаларни ҳумоюн даргоҳга пешкаш қилишди. Султон соҳибқирон уларни бирма-бир кўрсатган хизматларига қараб, суюрғоллар ва инъомлар билан сарафроз қилди. Онҳазрат Темур Қутлуг ўғлон ва Идику (Эдигей)ни бисёр навозишлар билан шод этиб, ўз уруғ ва қабилаларига бошчилик қилишга тайинлади. Ул ҳаромнамаклар ўзларини бир чеккага тортиб, худди Тўхтамиш каби ўзбек улуси ҳаққига (ҳазратга нисбатан) кўрнамаклик тангасини тошга ўйилган нақшдек зарб эта бошладилар. Султон соҳибқирон уларнинг аҳдларини бузишганига эътибор бермасдан, ўлжалар билан соғ-саломат орқага қайтди.

Ушбу юриш асносида Қамариддин бадкорлик қилиш учун фурсатдан фойдаланиб, Узганд тумани устига келган эди. У бир неча қишлоқни талаб, Мўғулистонга қайтиб кетди. Амирзода Умаршайх йўл ярмидаёқ кичик бир гуруҳ билан лашкардан ажраб, шаҳзодалар билан (тезроқ) мулоқот қилиш иштиёқида илғор тарзида йўл босди. Чунончи, ғоятда шошганидан бошқалардан ўзиб, Андигонга бир ўзи етиб келди. Унинг муборак пойқадами шарофатидан маҳзунлик ва ғам-ғусса шодлик ва фароғатга мубаддал бўлиб, жунбушга келган вилоятда барқарорлик ўрнатилди. Бир неча кундан сўнг лашкарнинг баъзи қисмлари етиб келгач, (амирзода Умаршайх) Мўғулистонга жўнади ва Қамариддиннинг ўша қилмиши қасоси учун ул улусни тавбасига таянтирди. Ҳар бир қўй эвазига бир сурув, ҳар бир одам ўрнига бир гуруҳ кишини асирга олиб келтирди.

Султон соҳибқирон доруссалтана Самарқандга келиб тушгач, катта тўйлар ўтказиш тарадудини кўрди ва ўз невараларини муносиб қайлиқларга уйлантирди. Шундан сўнг онҳазрат қарийб бир йил мобайнида муборак вақтини бутунича фароғат ва чарғолангга сарф қилди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ЯНА БИР БОР ЭРОН МАМЛАКАТИ ФАТҲИ УЧУН ОТЛАНГАНИ ЗИКРИҚИМ, УНИ БЕШ ЙИЛЛИК ЮРИШ ДЕБ АТАЙДИЛАР

Фароғат айёми узоқ давом этиб, чарғоланг муддати чўзилгач, Султон соҳибқирон Эронзамин юриши ўйига тушди ва маймун йилига мутобиқ бўлган 794 (1392) санада, ражаб ойининг ўн бешинчиси (7 июн)да, жума куни қутлуг

¹ Р а т л — суюқлик ва соғилувчи жсмлар учун ўлчов бирлиги.

² М а н — оғирлик ўлчов бирлиги.

ихтиёр ва бахтиёр толез билан сафар саропардасини Эронзамин тарафга кўчириб, дорулим (илм уйи) Бухорога келди. Ражаб ойи ўргаларида якшанба кuni оби ҳаво таъсирида ҳазратнинг муборак мизожиди ўзгаришлар содир бўлди. Аммо ҳарорати баланд бўлишига қарамай, кўч қилиб Жуи Зардга келди. Бу ерда ҳарам маликалари ва улуг хонадон шаҳзодалари ҳозир бўлишиб, табиблар муолажада Мусо алайҳиссалом мўъжизаларини намоён эта бошладилар. Саҳоват қўли неча йиллар давомида тўпланган хазиналарнинг қулфларини очиб садақалар бера бошлади ва ислом уламоларининг дуога очилган кафтлари қисмат тутунини ечиб юборди. Ҳазратнинг муборак чехрасида саломатлик асари ва шифо топанлик аломатлари зоҳир бўла бошлагач, лашкар манғлоий йўлга тушди. Ражаб ойининг йигирманчисида чоршанба кuni ҳазрат Султон соҳибқирон ҳам соғ-саломат йўлга отланди ва онҳазратнинг шарифа хотинлари ҳазрат салтанатпаноҳ Шоҳруҳ — Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини ўз паноҳида сақласин — ва уғруқдаги бошқа кишилар билан бирга орқага қайтдилар.

Галаба ширли байроқлар Гургон ва Табаристон ҳудудига етганида, лашкарга уч қисмга бўлиниб, Мозандаронга ўтиш учун чангалзор ва ўрмонларни кесиб йўл очиб, олга юришга буйруқ берилди. Сайид Камолиддин фатҳ муқаррар эканлигини аниқ мушоҳада қилган бўлса-да, ишнинг оқибатини тақдир ҳукмига ҳавола этиб, қаршилиқ кўрсатишга қарор қилди. Султон соҳибқирон Пирак подшоҳ ибн Лукмон подшоҳни бошқа денгизчилар билан бирга кемаларда денгиз орқали жўнатиб, денгиз йўлини мозандаронликларга ёпиб қўйишни буюрди. Ҳазрат ўзи бошқа лашкарлар билан уч тарафдан ганимни муҳосара қилди. Биринчи кунёқ Маҳонасар қалъаси фатҳ этилди. Сайид Камолиддин жангу жадални бас қилди ва фарзандлари билан истиқболга чиқди. Султон соҳибқирон сайидларга шафқат қилиб, бошқа сипоҳийларни қатлга етказди.

У йилнинг қишини Мозандарон қишлоғида саодат ва комронлик билан ўтказиб, 795 (1393) санага мувофиқ бўлган тарағу (товуқ?) йилининг йигирма тўртинчи сафари (9 январ)да, пайшанба кuni манғлой лашкари Форс тарафга жўнатилди. Онҳазрат Жаҳоншоҳ Жоку, Ёлгор барлос, Шамсиддин Аббос ва Учқаро баҳодирни лашкарнинг учдан бир қисми билан уғруқда қолдириб, ўзи бошқа учдан бир қисм билан илгор тарзида жўнади. Шоҳсавор Ироқий Боб ул-жаннатда голиб манғлой қўлига тушди ва Ортиқшоҳ Султонияни ўз ҳолига ташлаб қочди. Бу мавзелар фатҳидан сўнг Чамчамол йўлидан Курдистон қалъаларини бир-бир забт қилиб, Бағлод сари йўл олишди. Шайхали баҳодир манғлойда эди ва ушбу юриш асносида бир фидойи тарафидан ўлдирилди. Шундан сўнг галабашир лашкарлар қайтиш жilовини Ҳамадон ва Луристон йўлидан Хузистон тарафга буришди.

Амирзода Умаршайх Кўшки Чўбон йўлидан Қум вилояти музофотига қарашли Гив қалъаси ёнидан ўтаётиб, шамшир кучи билан бу қалъани забт қилди. Сўнгра у ердан кўзгалиб, Ҳароҳ ва Фароҳон қалъаларини кетма-кет ишғол қилиб, ҳазратга бориб қўшилди. Хуррамободда у яна ажраб кетди. Монкара қалъаси ва Луристоннинг аксар қабилаларига чопқин қилиб, яна ҳазратга қўшилди. Шундан сўнг амирзода Умаршайх баронғор лашкарлари билан Ҳавиза йўлидан то Жазира соҳилига доғур эгаллади. Султони ғозий бошқа йўл билан юриб Шуштарни забт қилди ва улар яна Шуштар яқинида бир-бирларига қўшилдилар.

Шундан сўнг ҳазрат Масъуд сарбадорни Шуштарда қўйиб, жўнаш жilовини Форс тарафга бурди. Қалъаи Сафид Форс султонларининг эътимод қўйган жойи бўлиб, Зайнулобидин ибн Шоҳ Шужо бу ерда маҳбус эди. Ҳазрат қалъани икки кунда забт этиб, Зайнулобидинни озод қилди. Соҳибқироннинг муборак пойқадами Шероз атрофидаги Жавимга етгач, Шоҳ Мансур қарши тарафдан лашкарлар билан етиб келди ва Гавди Потила (Потила чуқурлиги) номи билан машҳур бўлган мавзела пистирма қурди. Уша кuni лашкар қоровули бошлиғи Усмон ибн Аббос эди. У ёғий қоровуларига дуч келгач, пистирма қурди. Форслар ғофил ҳолда пистирма тепасига келиб, тоза босилган излардан кимлардир келиб, яна қайтиб кетишганини тусмоллашди. Улар ҳайрон бўлиб туришганда Усмон пистирмадан чиқиб ҳамла қилди ва уларни қочираб, тўрт отлик сардорни асир қилиб ҳазрат хузурига келтирди.

Айни пайтда Шоҳ Мансур қарийб тўрт минг нафар мукаммал қуролланган ва қоядай ҳайбатли отликлар билан — номус талаблик юзасидан уларнинг ҳар бирини бир иқлимдан танлаб олган эди — етиб келди ва оташ алангаси каби

ўзини катта ғулга уриб, игна ипакдан ва шамол дарёдан ўтгани каби қалбгоҳнинг ўртасидан ёриб ўтиб, лашкар орқасига чиқиб тўхтади. Султон соҳибқирон ёсол юзини унинг тарафига қараб ўтирди ва сафларни кечкалар билан маҳкам мустаҳкам қилди. Шоҳ Мансур яна бир бор ногаҳоний балодек замину замонни ағдар-тўнтар қилиб, қалбгоҳга ташланди ва кибру гурур билан ҳазратнинг хос соябони ва байроғи тагида пайдо бўлиб қолди. Чунончи, бу ҳамланинг ваҳшатидан байроқбардор оёғини қўлига олиб қочди.

Султон соҳибқирон эғнига таваккул зирҳи ва бошига тавалло дубулғасини кийиб турганда, Мансур елдек етиб келиб, мақсадига етай деб қолганини кўрди ва бор кучини йиғиб, беаёв қилич билан ҳазратнинг муборак дубулғаси тепасига икки бор зарба бериб, от чоптириб ўтиб кетди. Аммо ҳазрат султон соҳибқироннинг аъзои баданидан бир тола сочи ҳам кесилмади.

Шоҳ Мансур ғул шатранжи филбанд ва фарзинбанд қилиб маҳкамланганини кўргач ва майдон ўртасида сонсиз қўшунлар билан мустаҳкам турган Шоҳи ғозийга кишт бермоқ амримаҳоллигини англагач, бу тарафдан юз ўтириб, от жиловини баронғор ғули тарафга бурди. Камон булутидан ўқ ёмғири ва жигарни яраловчи пайкондан ажал жала каби ёғилиб, форс чавандозлари (бадани)ни ғалвир қилди. Бечора Шоҳ Мансур шунча жидду жаҳд ва саваш билан ҳам жонини ажалдан саломат сақлаёлмади ва ушбу олишувда дайди ўққа дучор бўлди. Унинг кўркам бошини юссадор танасидан жудо қилиб, ҳазратга элтишди. Чигатой лашкари зафар ҳайқирикларини (фалакнинг) яшил куббасига етказиб, тирик қолган асирларни ҳам қатл этишди.

Эртаси куни машрик уфқидан субҳи содиқ жиҳва қилгач, султон соҳибқирон Салам дарвозаси олдига келиб тушди ва Шерозни ўз тасарруфи доирасига киритди. Бошқа ноҳиялар ҳам забт қилинди. Муҳаммад Музаффар авлодларининг барчаси, худди олдингидек, Эронзаминни уларга қолдиришди, деган ҳаёлда даргоҳга бош эгиб келишди. Йигирма тўртинчи жумодил охир (7 май)да душанба куни улар ҳибса олиниб, бир ҳафтадан сўнг ёсоқ шамшири билан жазоландилар. Форс мамлакати, Ироқи Ажам ва Хузистон, Ҳабаша ва Зангибор денгизлари соҳилию Адан ноҳиясидан то Хуросону Қандаҳор вилоятларигача бўлган худудлар амирзода Умаршайхга тааллуқли бўлиб қолди.

БАҒДОД ТАРАФГА ОТЛАНИШ ҚИССАСИ ҲАМДА УНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ БАЁНИ

Шундан сўнг ражаб ойининг бешинчи куни (17 май)да султон соҳибқирон Шероздан кўч қилиб, Исфаҳон ва Жарбодақон йўли билан Султония сари юрди ва Озарбайжонни амирзода Мироншоҳга берди. Бу худудда бир неча кун айни суриб чарғолангта машғул бўлгач, Қалогой йўли билан доруссалом Бағдодга отланди. Уз асрининг улғу зотларидан бўлган шайх Нуриддин Абдурахмон Бағдодий элчи бўлиб келди. Султон соҳибқирон бу бузрукворга иззат-ҳурмат кўрсатиб, рухсат берди. Ўзи илғор тарзида юришни буюрди ва шамолга эш бўлиб олға юрди. Юриш суръати шу даражада эдики, қўш отли суворийлар жаҳонпаноҳ (ҳазрат)нинг тулпори туёғи остидан кўтарилган чанг-тўзонни қувиб етолмасдилар.

Шаввол ойининг йигирманчиси (29 август) да шанба куни эрталаб лашкар Бағдод атрофига етди ва Султон Аҳмад бошқа дарвозадан чиқиб, ўзини дарёга отди ва ундан ўтиб, араб саҳросига қочди. Баҳодирлар унинг орқасидан от қўйдилар ва барқмисол Дажладан кечиб ўтдилар. Жумладан, Усмон ибн Аббос, Айбож ўғлон ва Сайидхожа ибн Шайхали баҳодир кабилар никомиший қилишга машғул бўлдилар. Султон Аҳмад Фуротдан кечиб ўтгач, кўприкни бузиб ташлаган эди. Амирлар ўтишга тараддуланиб, қисқа муддат туриб қолишди. Қутилмаганда тўртта эгасиз кема қўлга киритилди ва дарёдан ўтиб олишди. Бутун йўл бўйлаб ҳазина моллари ва нафис буюмлар сочилиб ётарди. Амирлар буларга эътибор бермай, от чоптиришди ва жами қирқ беш нафар суворий Карбало даштигача етиб келишди. Султон Аҳмад ўз ёнидаги қарийб икки минг отликдан икки юз нафарини ажратиб, улар билан амирларга ташланди. Амирларнинг отлари ҳолдан тойгани туфайли пиёда бўлиб жангга кирдилар. Ушбу саваш асносида Султон Аҳмад Усмон ибн Аббосга рўпара келди ва унинг елкасига шамшир урди.

Чунончи, (Усмоннинг) бир қўли ишдан чиқди. Аммо у ярадорлигига қарамай, тоқат билан бардош берди ва таъқибдан воз кечмай, (Султон Аҳмаднинг) бутун уғруқини қўлга тушириб олиб қайтди.

Шундан сўнг султон соҳибқирон Тикрит қалъасини фатҳ қилишга жўнади ва бу метин қалъани қароқчилар қўлидан халос қилди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ДИЁРБАҚР ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ВА БУ ЎЛКАНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ

Бағдод фатҳидан сўнг султон соҳибқирон Диёрбақр ўлкаси сардорлари, оқ қўюнлу ва қоракўюнлу туркманлар ва бошқа туркманларнинг бошлиқларини чақириб келтириш учун элчилар жўнатди. Улардан баъзилари буйсуниш юзини олий даргоҳ тарафга қаратиб, суюрғолларга сазовор бўлдилар ҳамда уларнинг эл-улуслари даҳисиз ва эмин бўлди. Бир гуруҳи эса саркашлик кўрсатишган эди, уларга қарши чора кўриш лозим топилди. Султон Соҳибқирон ярадорлиги туфайли (Усмон ибн) Аббосни уғруқда қолдирди, лашкарларни бир неча дафа қалъаларни ишғол қилишга юборди. Шунингдек, ҳазратнинг ўзи Киркук қалъасини забт этди ва Олтункўпрук йўли билан Мўсулга отланди. Туркманларнинг бошлиқлари жумласидан бўлган Жаҳонгир, Пирали, Қизил Мирали ва Ёрали ибн Қаро Аҳмад бошқа сардорлар билан бирга даргоҳга келиб қўшилишди. Шундан сўнг (лашкар) қоракўюнли ва яғочқабақлу эллари устига чопқин қилиб, Руҳага етиб келди ва уни забт қилди. Ун тўққиз кундан сўнг Арзинжан султони ҳам келиб, даргоҳ остонасига бош урди.

Олдин бир неча бор тобелик лофини ургани туфайли ўзини жаҳонни забт этувчи лашкар ҳужумидан омон сақлаб қолган Султон Исо Мординий итоатсизлик зоҳир қилгани учун лашкарлар унинг вилоятини забт этишга отландилар. Шу йили (1394) рабиъ ул-аввал ойининг йигирма саккизинчиси (25 январ)да Султон Исо пешкашлар билан даргоҳга келди. (Лашкардан) бир гуруҳ тағор, савдо ва муомала учун Мординга боришган эди, аммо кутволлар киришга қўйишмади. Уларнинг бу журъати сабаби шу эди: Султон Исо уларга қалъа дарвозаларини очмасликни, ҳатто ўзининг бу хусусдаги мактуб ёки оғзаки фармойишига эътибор бермасликни тайинлаган эди. Гап-сўзларни яширинча тинглаш орқали бу нарса фош бўлгач, султон соҳибқирон Султон Исони бандга солдирди ва Мордин атрофларидан кўч қилди.

Рабиъ ул-охир ойининг йигирма биринчиси (19 феврал)да эрталаб тўсандан замин у замонни булут қоплаб, кучли шамол кўзгалиб, момақалдироқ ва чақмоқ тилга кирди. Чунон ёғингарчилик бошландики, Нуҳ тўфони буни кўриб ўз ожизлигига йўғлади ва Од (қабиласини ҳалок қилган) тўфоннинг жигари куйиб, совуқ оҳ тортди. Бир лаҳзада шарқу ғарбдан лойқа дарёлар оқа бошлади ва бу сахро сахни то (ерни кўтариб турган) ҳўкиз ва балиқ устигача ҳўлу шалаббо бўлди. Чунончи, бу сахрода ҳатто ваҳима қилмоққа мажол ёки қочиш мулоҳазасини қилмоққа имкон ҳеч кимда қолмаган эди. Ҳар бир от қаерга туёғини қўйса балиққа тегар, йўлдан бир қарич четлашган туя лойга ботиб, жуссасининг бир қаричи ҳам ер юзида қолмас эди. Кимнингки юзга оти бўлса, битта эшаги борлар билан молу мулкда тенглашиб қолди. Аҳвол шунга бориб етдики, барчанинг қўлида биргина асодан бошқа нарса қолмаган эди. Қанчалан-қанча эпчил чавандозлар ўз аргумоқларини жигарни эзувчи бу лойнинг қаърида қолдиришди ва улар Қоруннинг хазинасига бориб қўшилди. Ҳаво алмаштириш ва балодан омон қолиш учун йўл чеккасига чодир тикиб ўтирганлар барча нарсаларини жой-жойида қолдириб, тарк этиб кетишди. Туяларнинг ўрқачлари кўлнинг тўлқинлари билан бир сатҳда эди. Бедов отларнинг чарм ёпинчиқлари ивиб, қоринларига тушиб қолган эди. Байт:

Миср биёбони саргардонлари кулфат тўфонидеда қолганидек,
Олам бошдан оёқ лойга кўмилиб қолган эди.

Алқисса, ҳар ким бир амалини қилиб, йиқила-тура ўзларини саломатлик соҳилига чиқаришди.

АМИРЗОДА УМАРШАЙХНИНГ ФОРС МАМЛАКАТИДАГИ АҲВОЛИ ЗИКРИ ВА УНИНГ ШАҲИД БУЛИШИ

Ҳазрат султон соҳибқирон Форс (вилояти)ни амирзода Умаршайхга топшириб, ўзи қутлуғ қадам билан доруссалом Бағдодга отлангач, амирзода Умаршайх бу мамлакат ишларини тартибга келтирди ва Сиржон қалъасини муҳосара қилишга жўнади ҳамда угруқ ва фарзандлари Форсга келишини тайинлади. Элчи кетди ва амирзода Умаршайхнинг хотинлари ва фарзандларини кўчириб, Форсга йўл олди. Улар Форсга етишганида султон соҳибқироннинг элчиси келиб, амирзода Умаршайхга аъло ўрдуга бориш ҳақидаги фармонни етказди. У амирзода Искандарни (ўз ўрнига) Форсда қўйиб, ўрду томонга отланди ва шошилинч суръатда манзилма-манзил йўл босди.

Амирзода Умаршайх Курдистон ноҳиясига етиб келганида, бир гуруҳ сипоҳийлар унинг олдига келиб, шунини арз қилишдики, Хурмоту номили қалъа аҳли тағор беришдан бош тортиб, амру фармонга кулоқ солмаяпти. Амирзода одам юбориб у қалъанинг кутволини чақиритиб буюрди, аммо у келмади. Шундан сўнг амирзода Умаршайх ўзи отланиб, ўша тарафга юрди. У яқин борганида у ернинг аҳолиси саросимага тушди. Жон кўркунчидан (ҳимоя учун) қўлларига тош ва ўқ олдилар. Амирзода Умаршайх бепарволик билан (уларнинг хатти ҳаракатини) назарга илмай, эгнига совут кийиб, ўзи қалъа деворига яқин бориб, насихат билан уларни номаъқул ишдан қайтармоқчи бўлди. Тўсатдан қазо камонидан бало ўқи отилди ва у нар шернинг бошига тегиб, шу бир даҳшатли зарбанинг ўзи уни ҳалок қилди. Амирзода бир оҳ тортиди ва ёруғ жаҳонни тарк қилди. Сипоҳ баҳодирлари ва даргоҳ ботирали фарёд кўтарди, бир ҳамлада қалъани ер билан яқсон қилдилар. Шундан сўнг бу воқеа хабарини ҳазратга етказиш учун бир кишини шошилинч суратда аъло ўрдуга жўнатдилар ва амирзода Умаршайхнинг жасадини Форс дорулмулки (Шероз)га олиб келишди.

Бу хабарни Мордин яқинида ҳазрат султон соҳибқиронга етказишди. Ҳазрат бу воқеадан ниҳоятда ғамгин бўлди ва аза шартларини бажо келтирди. Шундан сўнг Учқарони Форсга — марҳум амирзоданинг фарзандлари олдига жўнатиб, ўзи Шом тарафга юриш қароридан воз кечиб, Жазира ўлкасини фатҳ этишга машғул бўлди. Ҳазрат Мўсулда катта қурултой чақиритиб буюрди ва яна бир бор Мордин тарафга отланиб, лашкар билан шаҳарни ўраб олди. Эртаси куни тоғда ҳўрозларнинг қичқиригига навбат мусиқаси садолари жўр бўлди ва жанг ноғораларини фулғуласи ғафлат уйқусида ётганларни бедор қилди. Ҳар бир киши ўз мурчолида туриб жангга ҳозирланди. Ҳайқирик садолари ва карнайларнинг ғат-ғути хатто муаззам тоғни титратиб юборгач, шаҳар аҳли тоғдаги қалъага қараб қочди. Жуда кўпчилик мана шу дастлабки ҳамлада ҳалок бўлди. Султон Исо иши хароб бўлгач, ўзига шафоатчилар қидирди ва ҳазрат султон соҳибқироннинг бокарам даргоҳидан узрхоҳлик тилади. У афв хилъати билан сарафроз этилди.

Шундан сўнг зафар шиорли байроқлар Омад шаҳрини фатҳ қилиб, Қарожа Қиё қалъасини ҳам ишғол этишди. Қаро Юсуф чиқиш қийин бўлган тоғлардан паноҳ топгани учун султон соҳибқирон Жаҳоншоҳ баҳодир, Бурҳон ўғлон ва Айбож ўғлонни бир қанча лашкар билан унинг устига жўнатди. Амирзода Мироншоҳни ҳам уларга кечка тарзида жўнатди ва ўзи Ахлот тарафга отланиб, йўлда Ойдин қалъасини ҳам забт қилди. Ушбу манзилда амир Таҳартан Арзинжоний ҳазратга келиб кўшилди. Шундан сўнг Авник қалъасини муҳосара қилишга жўнашди. Миср ибн Қаро Аҳмад туркман бу тош-метин қалъада мустаҳкамланиб, унинг олиб бўлмаслигига эътимод қилиб, туғён бошини баланд кўтарди. Бир ой мобайнида ҳар икки тарафдан жуда кўп одам қатлу қирғин қилиниб, ночор аҳволда қолишгач, қалъа таслим бўлди.

Шундан сўнг султон соҳибқирон ҳазрат ҳукмдор, хилофат паноҳ хоҳон, мамлакатларни забт этувчи, дунё ва диннинг мададкори Шоҳруҳ баҳодирни — Оллоҳ унинг мулки ва салтанатини ўз паноҳида сақласин — Туронзамин ҳукумати учун қайтариб юборди. Ҳазрат ҳукмдор қутлуғ қадам ва бахтли толе билан Мовароуннаҳр тахтига келиб ўрнашди. Қулай фурсатни пойлаб юрадиган мамлакат душманлари — Қамариддин ва бошқалар ҳазрат султон соҳибқирон Эронзаминга отланганини ғанимат билиб, ҳар бурчакдан кириб келиб, ўғрилиқ

ва вайронгарчилик қилишга интилардилар. Ҳазрат ҳукмдорнинг қутлуғ таърифидан ушбу мамлакатнинг толеи кулиб, мушарраф ва музайян этилганидан улар хабардор бўлгач, беқарор бўлиб фано саҳросига жуфтакни ростладилар. Худди Етти Қароқчи юлдузлари каби пароканда бўлиб кетдилар.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ИККИНЧИ БОР ДАШТИ ҚИПЧОҚ МАМЛАКАТИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ

Мовароуннаҳр мамлакати ишлари тартибга солингани хабари муфассал тарзда ҳазрат султон соҳибқиронга етказилгач, ҳазратнинг кўнгли хотиржамлик ва ҳоziри таскину тасалли топиб, рубъи маскуннинг шимол тарафидаги ўлкаларни фатҳ этишга отланди. Аввал бошда Шамсиддин Олмалиқийни элчи қилиб жўнатиб, душманликнинг хатарли оқибатларидан огоҳлантириб танбех берди ва ўзининг (Тўхтамиш олдидаги) собиқ ҳаққини эслатди. Тўхтамиш нард тахтасига макр-ҳийла ва фирромлик тошини отиб, муҳораба режасини тузди. Шамсиддинга Тўхтамиш давлатининг ёруғ кундузи кулфат тунига мубаддал бўлгани аён бўлгач, хўрсиниб қўйди ва рухсат олиши биланок дарҳол орқага қайтди. Султон соҳибқирон боб ул-аввоб Дарбанддан ўтгач, катта жарга билан қайтоқ эл-улусини яқсон қилди ва ушбу ҳол асносида ҳазрат хузурига келаётган Тўхтамиш элчиси лашкар қорасининг чексизлигини кўриб, ҳатто мулоқот қилмасдан йўлини орқага буриб қочди.

Тўхтамиш ногаҳоний бало ва илоҳий қазо етгани хабарини эшитгач, Қозончини манғлой лашкари билан Қўйсуй дарёсининг кечувини муҳофаза қилишга жўнатди. Султон соҳибқирон ўз муборак зоти билан илғор қилиб тунда йўл босди ва тонг муқаддимасида Қозончининг устига етиб келди. Қозончи хатардан қочишни афзал билиб, жонини саломатлик соҳилига етказди. Шундан сўнг Тўхтамиш Терек дарёси соҳилида ўлим асбобини ҳозирлаб, жанг бошланишини кутиб турди. Зафар шиорли байроқлар саҳро саҳнида пайдо бўлгач, Тўхтамиш ваҳимага тушиб, орқага чекинди. Султон соҳибқирон (дарёдан) кечиб ўтгач, Тўхтамиш Курой дарёси соҳилида лашкар тўпламоққа машғул эканидан хабар топди.

Иттифоқан, ғолиб аскарларнинг озиқ-овқатлари тугаб, қувватсизликка мубтало бўлишди. Озуқа маслаҳати жиҳатидан лашкар Руй дарёсининг юқори тарафи бўйлаб Жулот вилоятига йўл олди. Ногоҳ тоғдан тоққача (чўзилиб кетган) чодирлардан чиққан Тўхтамиш (лашкари) ёсоли қораси кўринди. Султон соҳибқирон ҳам зарурат юзасидан саваш тифини у ёсолнинг зирҳли девори томонга қаратди ва йигирма етти қўшунни кўмак учун ажратди. Ногоҳ жавонғор қанбулидан хабар келтирилдики, ёғий баронғори учидан Каноча ўғлон, Баркёруқ ўғлон, Ўқтой, Довуд сўфи ва Ўтурка Муҳаммад ажралиб чиқишди ва уларнинг нимани қасд этишгани маълум эмас. Султон соҳибқирон ўша йигирма етти қўшун билан уларга пешвоз юрди. Ёғий ўз найранги фош этилгани ва тадбири амалга ошмаганини кўргач, яна орқага қайтди. Шундан сўнг ушбу йигирма етти қўшундан номдор баҳодирлар ёғий гулига пешвоз чиқиб яқин бордилар. Аммо ёғий ҳировуллари ҳамла қилиб, бу гуруҳни то кечкагача қувлаб келишди. Шайх Нуриддин фидойилик билан отдан сакраб тушди ва шамшир зарбалари билан ўзбек¹ баҳодирларининг йўлини тўсди. Унинг яққол кўриниб турган жонбозлиги бошқа амирларга ҳам таъсир қилди ва улар ҳам қўшилиб, ўзбекларнинг ҳаддан зиёд шижоати совуттешар пайконлар зарбидан сўнишга юз тутди.

Шундан сўнг катта гул давлат мадади ва зафар талаби билан ногора ва карнайлар садосидан ерни титратиб ҳаракатга келди. Дашти Қипчоқ сардорлари ва Тўқмоқ лашкари баҳодирлари елкама-елка туриб, ҳарчанд даҳшатли ҳамлалар қилишмасин, лашкар сафини бузиб ўтишолмади. Ушбу қиргин ва жангу жадал асносида душман жавонғори ўз қаршисида турган кучлардан шикаст еди. Баронғорнинг қанбул ва мунчи (?) туманлари гул ёсоли бўғзидаги ихота ҳалқасини тобора торайтира бошладилар. Пулат совут кийган темир қалбли

¹ Б уерда кўчманчи ўзбеклар — Тўхтамишга тобе элатлар назарда тутилмоқда.

чигатой ботирлари таваккул оёғини заминга худди устун каби тираб, жон-жаҳдлари билан олишдилар. Уларнинг ҳайбати душман дилидаги сабру бардошни кувиб чиқарди. Ёғийлар дилини маъюслик булути қоплаб, уларнинг умидлари юзини умидсизлик доғи қорайтириб юборгач, Тўхтамиш бенасиблик қамчисини қочиш бедовига урди ва ушбу обод улус аҳолисини чигатой ботирлари шамширига тошшириб, ўзини омонлик соҳилига урди.

Султон соҳибқирон ўз муборак зоти билан (душманни) никомиший қилмоққа тугинди ва Итил (Волга) дарёси бўйидаги бутун ўзбек улусини бошдан-оёқ бўйсундириди. Шу тариқа ҳар бир гуруҳ қайси тарафга йўл олса, гўёким тўқайга ўт тушгандек, ҳўлу қуруқни ёндириб ва тор-мор қилиб қайтиб келди. Қўлга киритилган ўлжалар ва ҳайдаб келинган йилқилар кўплигидан ул улкан саҳро лашқар юрт қилишига торлик қиларди.

Шундан сўнг ўша йил қишини ўтказиш учун ўшал ноҳияларда қишлоққа муносиб жойда юрт қилиш яроқ кўрилди ва қишлаш муддати ўшал ерда хуррамлик ва фаровонликда ўтказилди. (Баҳорда) қайтиш жирғаси қирқ фарсанг масофага чўзилди. Момуқту, ғозикумиқ ва болғачи элларини бўйсундириб, Ҳожитархон, Сарой Берка ва бошқа шаҳару вилоятлар, элу улусларни (йўл-йўлакай) забт қилиб келишди. Ногоҳ йўл ўртасида Шўхол мажусий қавмлари ғозикумиқ қавмлари билан иттифоқ бўлиб, ўрду чеккасидаги йилқиларга тўсатдан ҳужум қилди. Султон соҳибқирон ҳумоюн узанги мулозиматидаги беш юз суворий билан уларга қарши юрди. Шўхолни ўлдириб, бошқаларини банди қилиб ҳазрат ҳузурига келтиришди. Султон соҳибқирон қумиқ ғозийларига турли навозишлар кўргузиб, омон қўйиб юборишни буюрди... Ушбу муборак юришда Албурз тоғидаги барча қабилаларни лозим кўрилган даражада бўйсундириб, бу ноҳиялар фатҳидан кўнглини бутунлай хотиржам қилиб, боб ул-абвоб Дарбанддан ўтиб, Ширвонотга келиб тушдилар.

Муборак юришдан олдин султон соҳибқирон амирзода Пирмуҳаммадни Шерозга жўнатган эди. У дорулмулкка етиб келгандан сўнг, ногаҳон бир қанча номаълум одамлар дорулибода (ибодат уйи) Яздни ўз кўлларига киритиб олишди. Амирзода бу қалъани муҳосара қилишга отланди. Аммо бу метин қалъанинг мустаҳкамлиги амирзодага уни ўз кўл остидаги кучлар билан забт этишга имкон бермади. Султон соҳибқирон амирзода Пирмуҳаммад ибн амирзода Жаҳонгир, Искандар Шайхий ва Аргуншоҳни бир гуруҳ амирлар билан ушбу қалъа фатҳига номзод қилди. Камал бошлангандан сўнг олти ой муддат ўтгач, Яздда озиқ-овқат бутунлай соб бўлди. Ул бузғунчилар ўзларини ташқарига уришди ва дорулибода уларнинг касофатидан пок бўлди. Шундан сўнг султон соҳибқирон илғор тарзида суръат билан йўл босиб, доруссалтана Самарқандга отланди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ҲИНД ДИЁРИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ

Бу муборак сафардан ўз тахтгоҳига қайтгач, собит бўлиб қолган расмга кўра Конигил водийсига тушиб, бир қанча муддат айш ва чарғолангта машғул бўлди. Шундан сўнг Ҳинд ўлкасини фатҳ этишга отланди. Ушбу аснода шу нарсани маълум қилишдики, “сиёҳпушлар” деб аталадиган мажусийлардан бир гуруҳи Панжоб худудида ўрнашиб олиб, бу ноҳиянинг аҳолисига жабр-зулм қилмоқда экан. Султон соҳибқирон уларни даф этмоқни зарур ишларнинг энг зарури ҳисоблаб, амирзода Рустам ва Бурҳон ўғлонни бир гуруҳ амирлар билан уларга қарши юборди. Улар эҳтиёткорлик шартларига риоя қилишмагани учун зарбага дучор бўлишди ва мағлубиятга учраб қайтиб келишди.

Шундан сўнг султон соҳибқирон ўз муборак зоти билан отланди. Йўл қояли даралар, пасту баланд камарлар, бийик тепаликлар, харсанглар сочилиб ётган нотекис ва юриш қийин жойлардан ўтарди. Буларнинг барчасини босиб ўтгач, қалин қорли бир дарага етиб келишди. Дунё яратилгандан бери то шу пайтгача бирон жонзот бу ердан ўтишга журъат қилмаган бўлса керак. Султон соҳибқирон беш ўқ отими масофада йўлак ясашни буюрди. Унинг мустаҳкам бўлиши жиҳатидан олдин бир неча отни катта тахталар устига бойлаб, пастга сирпантириб

юбордилар ва қор пасайиб зичлашиб, оёқ кўядиган жой қаттиқлашди. Баҳодирлар жиҳод белини шижоат камари билан боғлаб, ул жарлик тубига тушдилар. Султон соҳибқирон ҳам жонидан жиҳодни афзал кўриб, мужоҳидлар билан биргаликда тахта ва арқон воситасида жарлик тубига тушди.

Иттифоқан Катура қалъаси пойида бир дарё бўлиб, (унинг оқими шиддати) тоғ чўққиларини жойидан силжитар, ҳатто Мангалус фили ҳам ундан кечиб ўтолмасди. Султон соҳибқирон юкдан бўшатирилган қопу қанорларга тош тўлдириб, тартиб билан ул қаттол дарёга туширишни буюрди. Ниҳоят шу даражага етдики, кўприк бойлаш имкони пайдо бўлди. Айни шу ишлар олиб борилаётган пайтда сиёҳпушлар ўқ ва тошлар билан ислом лашкарига ҳужум қилишди. Чунончи, кўприк қуриш давом этган бир кун ва икки кеча давомида қарийб минг киши ҳалок ва ярадор бўлди. Шундан сўнг пўлат совут кийган баҳодирлар ул баланд қалъани тўрт тарафдан темир тоғ янглиғ доира ичига олдидлар ва (девор) тепасига чиқа бошладилар. Ислом номуси учун фидойилик ва ўз номларига доғ туширмаслик истаги уларнинг дилларига шунчалик ўрнашган эдики, бош ва жон хавфини ўйлашмас ҳам эди. Дин қуввати ва муҳаммадий давлат шавкати мадади билан ғозийлар яқдил ва иттифоқ бўлиб, улуғвор тоғмисол қалъанинг тепасига чиқдилар. Жангдан бирон натижа чиқмаслиги кофирларга аён бўлгач, фарёд кўтариб омонлик сўрадилар ва сулҳ борасида сўз очдилар. Ушбу таралдуд асносида давлат байроғи ва саодат туғи мулжор (мурчол) учи билан тенглашди ва мужоҳидларнинг ҳайқириқлари тоғ чўққисиде акс-садо берди...

Ўша ерда ҳазрат хилофат паноҳ ҳукмдор, мамлакатларни фатҳ этувчи, дунё ва диннинг мадаккори Шоҳрух баҳодир — Ҳирот, Хуросон, Мозандарон — ушбу барча мамлакатларнинг ҳукуматига тайин қилинди ва қайтишга руҳсат олди.

Зафар ширли байроқлар Деҳли томонга қараб йўлга тушишди. Йўл-йўлакай Турунбой, Диболпур каби лашкарнинг ўтиш йўлида жойлашган қалъалар ишғол этилди. Синд дарёсидан кўприк боғлаб ўтишди. У ердан Патанҳир қалъасига бориб, уни ва сўнгра Самона ва Понипат қалъаларини озод этиб, Жодун дарёсидан ўтиб, Сарастини ва Луни қалъаларини забт қилишди. У ердан султон соҳибқирон қарийб уч минг суворий билан кўздан кечириш мақсадида Деҳли дарвозаси яқинига борди.

Маллу Деҳлавий назар-писанд қилмай, қатта лашкар ва филлар тўдаси билан дарвозадан ташқари чиқди. Жанговар филларнинг ҳайбату салобати Чигагой улуси аҳлига унча аён бўлмагани туфайли кўраётганлари олдин эшитганларига у қадар мос эмас эди. Одамлар сони камлиги туфайли султон соҳибқирон қайтиш жиловини орқага бурди. Ҳиндлар икки-уч фарсанг масофада даштга чиқиб, майдондорликлар қилиб, сўнгра қайтиб кетишди.

Шундоғ қудратли лашкар бошлиғи бўлган султон соҳибқироннинг (жангсиз) орқага қайтиши турли гап-сўзларга сабаб бўлди. Қарийб эллик туман, балки ундан ҳам кўпроқ банди этилган ҳиндлар бирданига ялли ғалаён кўтариб, фитна бошламоқчи бўлдилар...

Эргаси кун тонгда ноғоралар садога келиб, сафлар тизилиб жангга ҳозирлик кўрилди ва лашкар Жаҳонпаноҳ қасри ёнида ёсол тортиди. Яна бир кундан сўнг машриқ қандилидан субҳ чироғи шуъла сочгач ва оламни ёритувчи кундуз заррин куёшни фалакнинг феруза лаганига яна юмалатиб юборгач, замона дасти кураш майдони баҳодирларининг жиловини ушлаган қўлларини қазо ва қадар панжаси билан ҳамдаст қилди. Бурғу садоси ва ноғоралар гумбураши Кўҳиқоф (тоғи) нинг дилига гулгула солгудек эди. Замину замоннинг номдор баҳодирлари ҳайқириқлар билан ҳаракатга келишди. Маллу Деҳлавий ўтган кун (воқеаси) хаёлида жанговар филларга бошдан оёқ ҳиндий баргуставонлар кийгизиб, барча отлик ва пиёдаларини маймана, майсара, қалб¹ ва қанотларга саф қилиб, музаффар лашкар рўбарўсига келиб турди.

Дастлаб дев жуссали ва кўрқинчли кўринишга эга филларнинг ҳайбатидан лашкар баҳодирлари ўйга чўмиб қолдилар. Бирдан иқбол машриқидан зафар шуъласи балқиди ва шердил наҳанглар баякбор туркона сурон кўтариб, ҳиндистонликлар сафига қаттиқ зарба бериб, кўпларини несту нобуд қилдилар.

¹ М а й м а н а — ўнг қанот, м а й с а р а — чап қанот, қ а л б — марказ.

Шундай ҳайбатли филларни фил жуссали Деҳли филбонларига қўшиб мўғулий бедовлар туёқлари остида забун қилдилар. Кўз юмиб-очгунчалик фурсатда ул дашт юзаси ўлганлар ва ярадорлардан қизилу қора тусга кириб қолди. Маллу тор-мор келтирилган қалб ва тўзгитилган қанотларни жой-жойига ташлаб, Лакнут тарафга қочди. Деҳли аҳолиси, хусусан, аслзодалар сандиқ-сандиқ қуръонларни кўтариб ва мусулмонликларини эътироф қилиб, зафар безакли байроқлар исғиқболига чиқишди ва илтижою ёлвориш юзини итоаткорлик тупроғига сурдилар. Султон соҳибқирон раҳм-шафқат кўргузди ва расмий наълбаҳодан ортиқча ҳеч нарсани улардан талаб қилмади. Шундан сўнг бир гуруҳ баҳодирларни то Ганга дарёси соҳилигача Маллунинг изидан жўнатди.

Бу қутлуғ фатҳни кўнгли истаган тарзда охирига етказгач, (султон соҳибқирон) неча йиллар давомида тўпланган хазиналар ва жавоҳирлар дафиналарини маҳмудий¹ филларга юклаб, Самарқанд тарафга жўнатди. Бу ҳалол маблағга у ердаги катта жоме масжидини қурдирди. Уша филларда тарошланган тошларни ташиттириб, ул иморат юзаси ва саҳнини бошдан-оёқ мрамтарошдан қилдирди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ШОМ ВА РУМ ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ЗИКРИКИ, У ЕТТИ ЙИЛЛИК ЮРИШНОМИ БИЛАН МАШҲУРДИР

Зафар безакли байроқлар Ҳинд диёрини фатҳ этишга машғул бўлган пайтда, жўмардлиги ва саховати билан шухрат қозониб, узоқ-яқиндаги сардорларни ўзига хос кишилар қаторига киритиб олган амирзода Мироншоҳ кўнгил чигилини ёзиш учун Маранд водийсига овга чиққан эди. Қамарга асносида у фақат қўли билан каттакон бир архарни ушлаб ердан кўтарди ва эгар қошига олмоқчи бўлди. Кўққисдан юз берган бу воқеадан от хурқиб кетди ва амирзода кўчқор билан бирга ерга йиқилди. У қарийб тўрт соат беҳуш ётди. Табризлик табиб муолажада хиёнат қилди. Амирзода тузалгач, тамуз² фаслида Бағдодга юриш қилиш ҳавасига тушди, аммо унга етгач, бир кеча ҳам турмасдан яна орқага қайтди. Бутун йўл бўйи ҳаво иссиқлигига қарамай, муттасил набиз³ ичишга машғул бўлди ва бу ҳол ҳам касали зўрайиши сабабларидан бири эди. У бегуноҳ кишилар қатлига қўл ура бошлади. Ногоҳ ҳеч бир вазис катта иззат-ҳурматга сазовор бирон одамнинг бошини танидан жудо қилар, бошқа пайт сабабсиз эгни минг ямоқ одамни мўл-қўл инъомлар билан бой-бадавлат кишига айлантириб қўярди.

Бу ҳатти-ҳаракатлар овозаси кучайгач, ҳар тарафдан турли фитналар пайдо бўлди. Мамлакат душманлари бирлашиб, бош кўтара бошладилар. Жумладан, Сайид Шакий Алинжақ қалъаси устига келди ва уни муҳосара қилаётганларни тор-мор келтириб, Тоҳир ибн Аҳмадни қамалдан халос қилди. У қаҳатчилик туфайли ҳалокат ёқасига келиб қолган қалъани турли захиралар билан тўлдирди ва янги ҳимоячилар тайинлади. Амирзода Мироншоҳ бу воқеа таъсирида асабийлашиб, қутурган бўри каби барчага қарата қасд панжаси ва адоват тишини узун қилди. У ўз малика-хотинининг тўхмати билан ишончли кишиларидан бир гуруҳини йўқлик оламига равона қилди ва шу сабабли унинг даргоҳида қадимдан умид билан юрганлар ноумид бўлишди. Шундан сўнг малика ўз макрлари билан бечора Мироншоҳни анвои таъналар доираси ичидаги нуқта мисол ўраб олди ва бир гуруҳ муфсидлар ҳамроҳлигида Самарқандга жўнаб, ўзини ҳимоя қилиш учун эрини итоатсизликда айблаб муттаҳам қилди. Султони гозий агар хаялласса, Озарбайжон ишлари муомаласи узоққа чўзилишини англади. Дарҳол сафар чодирини тиклаб, шошилинч булжор билан лашкарларни жам қилди ва Озарбайжон тарафга отланди.

Юриш қадагаси шу даражада эдики, аксар жангчилар бу сафарда қўйнида нон сақлаб шунини ер, қозонда пишган ош ҳеч кимга муяссар бўлмас эди.

¹ Филларни “маҳмудий” деб аташ Ҳиндистонга кўп юришлар қилиб, ўлжалар қаторида кўнлаб филлар келтирган Султон Маҳмуд Ғазнавий давридан қолган бўлиши мумкин.

² Тамуз — сурёний тақвим бўйича ўнннчи ой бўлиб, июл ойига тўғри келади, жазирама иссиқ, саратон маъноларини ҳам билдиради.

³ Набиз — шаробнинг бир нави.

Соинқалъа манзилига келиб тушишганда, хушқомат амирзода Мироншоҳ шундай бир ҳолатда истиқболга чиқдики, уни олдиндан танийдиганлар унга қараб ўз кўзларига ишонишмасди. Султон соҳибқирон уни шу қадар хароб ва тушқун аҳволда кўриб, ҳасрат қўлини бошига уриб, таассуф кўз ёшларини тўкди. Аммо ихтиёр жиллови қўлдан чиқиб кетгани учун чора тополмади.

Қорабоғ қишлоғи қишлоғи учун юрт сифатида тайин қилинган, султон соҳибқирон қиш фасли бошида Гуржистон газотига отланди ва то Қароқалқонли қалъаси, Хашмо, Кура дараларигача чопқин қилиб, сўнг орқага қайтди.

Баҳор фасли Гуржистон ўлкасини ҳарир ва ипак матоларга чирмаб, тоғларга лоладан нақшлар чеккач, султон соҳибқирон яна бир бор бу тарафга юришга қарор қилиб, то Абхоз диёри боиланишигача босқин ясади. Гуржи подшоҳи бўйсуниб ва итоатга рози эса-да, исломга киритилишдан кўрқиб саркашлик қиларди. Унинг шу саркашлиги туфайли Гуржистоннинг барча туманлари хароб бўлди.

Шундан сўнг ҳазрат соҳибқирон Шом тарафга юриш қилиш фикрига тушди ва 802 (1400) йил шаъбон ойининг ўн иккинчиси (15 май) да Байлақондан Арзирум ва Арзинжон сари отланди. Султон Аҳмад (Жалойир) Қаро Юсуф билан иттифоқликда ўз эл-улуси билан Бағдоддан Рум тарафга йўл олиб, Сивосга етган эдилар. Ҳазрат султон соҳибқироннинг яқинлашаётгани хабарини эшитгач, дарҳол отланишиб, энг юқори суръатда хатарли жойни тарк этишди. Султон соҳибқирон йигирма бешинчи зулҳижжа (17 август)да Сивос ташқарисига келиб тушди.

Қалъа аҳли ҳам унинг метиндек мустаҳкамлигига эътибор қилишганидан, ҳам Йилдирим Боязиддан мадад келишига умидвор бўлишганидан жангга ҳозирланиб туришди. Жанг отани аланга олиб, адоват тутуни кўкка ўрлагач, султон соҳибқирон бутун Ҳимматини қалъани фатҳ этиш ишига қаратди. Чунончи, онҳазрат ўзи кечомиший¹ қилиб, барча амирлар ва аркони давлатни нақб кавлаш ва хандақ қазитиш ишларига машғул этди. 803 (1400) йил муҳаррам ойининг бешинчи куни (26 август)да Сивос ишғол қилинди... Бутун шаҳар сиёсат тиги билан кунпаякун қилинди. Йигирма бешинчи муҳаррам (15 сентябр)да Малотия ҳам фатҳ қилинди.

Шундан сўнг султон соҳибқирон Ҳалаб томонга отланди. Ҳалаб волийси Темуртош чор атрофга қоровуллар жўнатиб, ўзи ҳам шаҳар ташқарисига лашкаргоҳ қурган эди. Музаффар лашкар қоровуллари ва (Темуртош)нинг қоровуллари билан жангга киришдилар ва уларни то Ҳалаб дарвозасигача қувлаб, уриб-йиқитиб ўлдиришдики, кичик бир гуруҳдан бошқаси омон қолмади. Эртаси куни Темуртош қаршилиқ кўрсатиш ҳаёлида ташқари чиқиб, лашқарини сафга тизди. Ҳануз манғлой лашқари ҳамла қилмасданок, (душман) жиловни буриб қочишга юзланди. Чигатой ҳамласининг зарбаси уларнинг кўнглига шунчалик ваҳима жойлаган эдики, кўрқувнинг зўридан бир-бирларини босиб-янчиб, ҳеч бир муболағасиз ўликлардан баланд тепалик пайдо бўлиб, хандақ лабигача тўлиб қолди. Шундан сўнг Темуртош қалъага қочиб кирди. Сафар ойининг ўн бешинчи куни (5 октябр)да қалъа фатҳ этилди ва у банди қилинди.

Шундан сўнг лашқарнинг (Шом пойтахти сари) йўлида жойлашган шаҳар ва қалъалар — Ҳамо, Хўмс ва Баалбек — барчаси заҳматсиз ишғол этилди. Фараж ибн Барқуқ Миср ва Шом лашқарлари билан Дамашқ шаҳри ташқарисига турарди. Султон соҳибқирон сафар ойининг йигирма тўртинчи куни (14 октябр)да шаҳардан икки фарсанг масофага келиб тушди. Кутилмаганда ҳазрат султон соҳибқироннинг қизининг ўғли Султон Ҳусайн ибн Мухаммадбек ибн Мусо ҳеч бир сабабсиз, мастлик туфайли такаббурлик билан Шом лашқарига бориб қўшилди. Фараж ибн Барқуқ унинг қадамини кутлуғ билиб, дарҳол унга иқтоълар ва фахрий жомалар тайин қилди. Султон Ҳусайннинг бошидан шаробнинг сархушлиги тарқагач, ўзини бегона лашқар орасида кўрди ва таассуф бармогини тишлаб, ўзини халос қилиш ўйига машғул бўлди. Мулоқот пайтида Фараж ундан чигатой лашқарининг аҳволи ҳақида сўраб-суриштирганда Султон Ҳусайн деди: “Агар менга ўн минг отлиқ берилса, бу лашқарни ўзим даф қиламан”. Фараж ибн Барқуқ унинг бу сўзини ўз тасаввурига гоётда мос кўриб, Шом ва

¹ К е ч о м и ш и й — бирини тадбир, асосан, жанговар ишда ўзини кўрсатиб, бошқаларга ўрнак бўлмақ.

Миср лашқаридан қарийб эллик минг мукаммал қуролланган отлик билан ёсол тузиб олға юрди.

Иттифоқан, султон соҳибқирон (отларга) ўт-ўлан маслаҳати жиҳатидан кўч қилиб, Ғута атрофларига жўнаган эдики, жавонғор қоровуллари ёғийнинг ҳаракати ҳақида хабар етказишди. Султон соҳибқирон отлик лашқарлар билан уғруқдан ажралиб, йўл-йўлакай ёсол тузиб душманга пешвоз чиқди. Шом жангчилари ҳам найзани найзага, қалқонни қалқонга туташтириб, жипс ҳолда тўп-тўп бўлиб, тошқин дарёдек пистирмалардан отилиб чиқишди. Чигатой баҳодирлари ёсолни мустаҳкамлаш учун елкама-елка туриб, камонлардан ўқ узишга бошладилар. Бир лаҳзада жанг оташи шу қадар кучайдики, ҳамма ёқни оху фарёд тутуни қоплади. Ногоҳ, Султон Ҳусайн қарийб минг нафар отлик билан душман қалбоғидан чиқиб, катта гул ўртасига ташланди. Унинг жангчиларидан деярли ҳеч ким унга ҳампой бўлиб кўзланган жойга етиб боролмади. Улардан баъзилари ўққа дуч келиб ҳалок бўлишди, баъзилари ўқ тегмасланоқ орқага қараб қочиш қилишди. Султон Ҳусайн якка чавандоз бўлиб, юз минг шамшир ва гурзи ўртасида бенаво бир ҳолатда турар эди. Бечорани отининг жиловидан ушлаб ҳазрат олдига келтиришди.

Шом лашқари чигатойларнинг қудрати ўзлари тасаввур қилганларидан чанд даража ортиқлигини кўргач, мағлубиятни тан олиб қочишга юзландилар. Султон соҳибқирон шахзодаларни амирлар ва бир қисм лашқар билан никомиший учун жўнатди. Улар душманни то Қуддуси шариф ноҳиясигача таъқиб қилиб, бир-бир отдан қулатдилар. Фараж ибн Барқуқ кичик бир гуруҳ билан қутулиб кетди.

Султон соҳибқирон Дамашқ шаҳрини фатҳ этишга фармон берди. Қалъа кутволи бўлмиш Яздижард унинг метиндек мустаҳкамлигига эътиمود қилиб, саркашлик чўпи билан исён ноғорасини қоқди ва жангга ҳозирланди. Султон соҳибқирон лашқарларга қалъанинг теварак атрофини чапар ва мулжор билан ихота қилиш ҳамда нақб қовлаш ва манжаниқларни ўрнатиш учун тепаликлар бунёд этишга фармон берди. Дарвозалардан бирининг ёнида гоятда зўр қилиб қурилган бурж (минора) бор эди. Алитож Сейистоний ва Шоҳ Сулаймон Хуросоний бир гуруҳ Сейистон ва Хуросон сардорлари билан ўша буржнинг тагида нақб қовлаб, деворнинг бу қисмини пиллапоялар устида муаллақ қилиб қўйишди. Аммо нафт селиб ўт қўйишга ҳали улгурмаган эдиларки, тўсатдан ғиштлар ўрнидан кўзғалиб сочилиб кетди ва бирваракайига уларнинг бошига қулади. Қарийб юз нафар ишчи, ишбоши ва сардорлар буржнинг тагида қолиб ҳалок бўлишди. Аммо амир Яздижард бурж қулаганидан кўркувга тушди ва “ал-омон” дея ташқари чиқди.

Шу аснода Султон Аҳмад Бағдодий Фараж номли бир кишини бир тўда тақаббур ринд ва безорилар билан Бағдодда қўйиб, ўзи бадар кетгани ҳақида хабар келди. Султон соҳибқирон Рустам, Сулаймоншоҳ, Бурундук ва соҳиби аъзам Жалол Исломи у ер (Бағдод) ни фатҳ этишга номзод қилди ва Султониядаги уғруқнинг муайян бўлжорга келишини буюрди. Фараж Бағдодий чигатой лашқарининг илғорини кўргач, ўз хато тасаввурида уларга қарши туриш мумкин деб ўйлаб, араб қабила ва уруғларига мактублар йўллаб мадад сўради. Араблар мамлакатнинг тўрт тарафидан хуружга келиб, музаффар лашқар сари юзландилар. Амирлар уларга қарши жангга машғул бўлишди. Фараж дарҳол кўприк солиб, чигатой лашқарларининг орқасидан чиқиб олиш учун кемаларни тўплай бошлади. Баҳодирлар кўрдиларки, агар жангга андак сусткашлик қилсалар, олдиндан араблар ва орқадан Бағдод безорилари уларни сиқувга олишади. Дастлаб арабларни даф этишга жазм қилишди. Бир неча бор кетма-кет кучли ҳамлалар содир этилиб, араб жангчиларидан анчаси ўқ ва тиг зарбидан ҳалок бўлгач, улар бирваракайига қочиш жиловини ушлаб, пароканда бўлиб кетишди. Шундан сўнг лашқар олифта риндлар томон юзланди. Уларнинг қораси кўринмасданоқ, безори ва қаланғи-қасанғилар на ўлик ва на тирик аҳволда шаҳар тарафга қараб жуфтакан ростладилар. Аммо амирлар Бағдод фатҳи ўз имконларидан хориж иш эканлигини кўриб, аълоҳазратга арзнома йўладилар.

Султон соҳибқирон катта уғруқни ёйлоқ тарафга равона қилиб, ўзи доруссалом (Бағдод)га отланди. Ҳазрат, шунингдек, Умар ибн Мироншоҳ Самарқандни бошқаришга боришини ва у ерда турган Халил Мўғулистон

сарҳадини муҳофаза қилишга отланишини амр этди. Музаффар лашкар сафлари доруссалом остонасига қадам қўйгач, жангчилар дарёси қора бало янглиғ кўпириб, замин у замон гўёким пўлат либос кийиб олди. Жанггалаб баҳодирлар наъраю ҳайқириклар садосини осмон гўмбазига довура етказдилар. Шер панжали, аждаҳо жуссали жангчилар чарм камар ва темир совутларни қаттиқ тортиб боғладилар. Фитна бўрони от ва туялар туёқлари тағидан ҳодисалар тўзонини кўтарди. Ғам булути ўлим дўлини Бобил¹ аҳли бошига ёғдирди. Бадбахт бағдодликлар дилига савдойилик шу қадар ўрнашиб олган эдики, қочиб фикри уларнинг хаёллари кўчасига асло кирмас эди. Жаҳолат оёғини тираб, кўрғон мудсафасида шунчалик маҳкам туришардики, ўлимдан бошқа нарса уларга қор қилмас эди.

Ногоҳ, жаҳонгирнинг осмонўпар чодир қораси (гўёким) Батҳо саҳроси тарафдан пайдо бўлди ва тоғлар силсиласи янглиғ шавкатли лашкар худди ов қарағаси ёки айланувчи фалак доираси ва ё паргор² чизиги каби ўнгу сўлдан ёпирилиб, (шаҳарни) ўраб олишти ва дарҳол малжовар (мурчол) қурмоқ, нақб қовламоқ, хандақни кўймоқ, манжаниқ, аррода ва раъдларни ҳозирламоқ — муҳосарани уюштирамоқ ишларига киришдилар. Иттифоқан, шундай бир мавсум эдики, оламни ёритувчи қуёш ерни ички қаватларига довура куйдирар, самумнинг заҳарли нафаси ёруғ кундузни (оламлар кўзига) зимистон кечадан ҳам баттарроқ қилган эди. Айланувчи замин унсурлари “зилзила соати”³ бўлиб, осмоний офатлар балойи қазага айланди. Ана шундай бир ҳолатда барча амирлар ва шаҳзодалар таҳшдан дўлдек ёғилаётган ўқлар ва тошбўрон остида ҳамжиҳатлик билан ҳиммат кўрсатиб, (душманни) қирмоққа машғул эдилар. Бағдодликлар ҳам, улар тарафидан кўп беадабликлар содир этилгани туфайли, талафотларга қарамай, ҳамжиҳат бўлиб жон-жаҳдлари билан олишардилар.

Ҳазрат султон соҳибқирон кўрдики, биринчи уриниш пайтидаги сусткашлик ва ҳафсаласизлик туфайли Бағдод масаласи шундай тус олдики, ёғий бардошли ва кўрқмас бўлиб, натижада шу қадар майда иш ниҳоятда катталашиб кетди. Давлат номуси учун ҳазрат ўйга толди ва угрукни чақирини буюрди. Шаҳарнинг ҳар икки тарафидан кўприклар солишга фармон берилди ва кунба-кун бало алангаси баландроқ ва жанг олови кучлироқ бўла борди.

Муҳосара муддати етмиш кунга етганида, бир кун пешин маҳали кўрғон ҳимоячилари қайдула⁴ уйқусига кетиб гафлатда қолишганида, лашкар баҳодирлари бирваракайига югуриб, нарвон ва арқонлар воситасида қалъа девори устига чиқа бошладилар. Ногоҳа садолари, “ёғий қочди” дея ому хос тортган наъралар еру кўкни тутгач, бечора бағдодликлар шаҳар хароб бўлгандан сўнг омонлик сўрай бошладилар. Аммо уларнинг зору илтижолари, ичган қасамларидан бирон фойда чиқмади. Изтироб ва саросимадан сўнг ўзларини Дажлага отиб, сувда сузиб қочиб бошладилар.

Ушбу фатҳ асносида олдинроқ Шом худудидан Атинжақ қалъасини қамал қилишга юборилган амирзода Пирмуҳаммад ибн амирзода Умаршайх, Султон Ҳусайн, Абубакр ва Жаҳоншоҳ метиндек мустаҳкам бу қалъанинг ишғол этилганлиги ҳақида хабар йўлладилар. Қушойиш устига қушойиш, шодлик устига шодлик келиб, бу мужданинг етиши хурсандчилик кўпайишига боис бўлди. Султон соҳибқирон юриш жиловини катта ўрду тарафга бурди.

ЙИЛДИРИМ (БОЯЗИД)НИНГ ОЗАРБАЙЖОН ТАРАФГА ОТЛАНИШИ ВА ОРҚАГА ЧЕКИНИШИ ЗИКРИ

Ҳазрат султон соҳибқирон муборак ўрдуга келиб қўшилганидан сўнг Арзинжон сарҳадидан шундай арзнома етиб келди: “Йилдирим Боязид ибн Мурад Чалабий Рум ва Афранж лашкарлари билан Сивосдан бу тарафга келмоқда”. Султон соҳибқирон дарҳол шошилинч сурагга чопарлар йўллади: амирзода Пирмуҳаммад, Султон Ҳусайн, Абубакр ва Жаҳоншоҳ Алинжақдан

¹ Б о б и л — қадимги Бобил (Вавилон) шаҳри Бағдод яқинида бўлган.

² П а р г о р — циркул.

³ Куръон, Ҳаж сураси, 1-оятга ишора.

⁴ Қ а й л у л а — тушдан кейинги уйқу.

унга пешвоз чиқсинлар. Шунингдек, ҳазрат гулдан Шоҳмаликни ҳам юборишга қарор қилиб, дедики, агар Йилдирим орқага қайтса, амир Шоҳмалик ва Сайидхожа ҳаялдамасдан, унинг орқасидан таҳдид қилиб борсинлар, ҳар жойдаки етсалар, шабихун урсинлар. Шундай қилсинларки, албатта ўша шабихунда у (Боязид)нинг саропардаси арқонига шамшир урмасдан орқага қайтмасинлар.

Шаҳзодаларнинг келаётгани хабари Йилдирим Боязидга етмасдан буни Таҳартан эшитди ва унга пайгом йўллади: “Чигатой лашкарига қарши туриш мумкин эмасдир. Бу тарафда ислом мамлакатларининг мустаҳкамлиги мутлақо сизнинг саъй-ҳаракатингиз ва ғамхўрлигингиз туфайлидир. Мабодо, сиз мағлубиятга учрасангиз, бунинг оқибатида содир бўладиган беқарорлик (бу ҳудудда) Муҳаммад динининг обрўсига путур етказадир”.

Йилдирим Боязид ундан ўзининг обрў-эътиборини риоя қилиб, қалъадан чиқиб мулоқот қилишни, сўнгра мўл инъому эҳсонлар билан қайтиб кетишини сўради. Таҳартан унинг илтимосини қабул қилиб, худди шундай йўл тутди. Йилдирим уни обдон сийлаб, сўнгра руҳсат берди ва ўзи ҳам қайтиб кетди. Унинг адолати шу даражада эдики, шунчалик лашкар билан бориш ва қайтишда хоҳ ўзининг, хоҳ бегона вилоятлардан ақалли бир қоп сомон зўравонлик билан олинмаган ё бирер мусулмонга заррача озор етказилмаган.

У қайтиб кетганидан сўнг шаҳзодалар Арзинжонга етиб келишди. Таҳартан ёғийнинг адади ва ҳоказолар ҳақида нимаики аниқлаган бўлса, барчасини арзга етказди. Шаҳзодалар, гарчанд ёғий лашкарига нисбатан уларнинг кучлари денгиз қаршида жилга ёки тоғ олдидаги сомон парчаси каби бўлса-да, писанд қилмасдан, қоровулларни никомиший қилишга жўнатдилар. Улар Сивос яқинида ўн нафар отликни қўлга олиб орқага қайтдилар. Йилдиримга бу ҳол маълум бўлгач, чекиниш суръатини тезлаштирди ва ортга қайтмади.

Султон соҳибқирон бу ғалабадан сўнг Табриз (вилояти) нинг Ужон мавзеига келиб тушди ва лашкарларни яйлоқларга тарқатиб юборди. Ёз фасли охирига, хазон шамоли боғ-роғларга торож қўлини чўзгач, султон соҳибқирон қишлоқ учун Қорабоққа отланди. Қиш пайтида Тўқмоққа юриш қилишга келишиб олинди. Аммо узоқ кенгашдан сўнг бу қарор бекор қилинди ва лашкар Гуржистонни забт этишга отланди. Малик Гўргин Абхоз диёридан паноҳ топди. Қиш чилласида Абхоз обиҳавоси лашкар учун ноқулай бўлгани туфайли, заруратдан юриш жиловини Абхоз ноҳиясидан гуржиларнинг Оқбуқо қалъаси томон бурди ва уғруқни Султония тарафга жўнатиб юборди.

Шу ҳақда узлуксиз сөзлар тарқалар эдики, Оқбуқо қалъасида ҳазратнинг хос отхонасига муносиб бир от бўлиб, қалъани забт қилмасдан у отни қўлга киритиш амримаҳолдир. Бу қалъани қамал қилиш имконсизлигининг асосий сабаби шунда эдики, унинг атрофида минг нафардан ортиқ жангчи жойлаша олмас эди. Султон соҳибқирон амирзода Искандарни у ерни фатҳ этиш учун илғор тарзида юборди. Бу қалъа ниҳоятда баландлигидан деворлари Раъс ва Занаб юлдузларига тегиб турар, тоғининг чўққиси Миррих юлдузига туташ эди. Қалъа аҳли шундай хаёлда эдики, агар Исо дини бутун ер юзидан йўқолса, Нуҳ тўфони ва Од бўрони такроран содир бўлса ҳам, уларга заррача зиён етмайди. Бу малъунларнинг хом хаёллари аксича, уларга бас келадиган ганим шу замон аҳлидан пайдо бўлиб, устларига етиб келди. Метин-мустаҳкамликда тоғ силсиласига баробарлашадиган қалъа гули хандон каби очилиб, кўз юмиб-очгунча фатҳ қилинди. Гуржилар тор-мор келтирилди. Оқбуқо аҳлининг аҳволи танг бўлиб, гурур обқлари тошга тегиб сингач, ожизликларини тан олиб, у дев жуссали, пари насли, тўфондан яратилган отни ҳазратга юбориб, зору илтижо қилдилар. Султон соҳибқирон ортиқ ҳужум қилмади ва уларнинг қонидан кечди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ РУМ МАМЛАКАТИ ТОМОНГА ОТЛАНИШИ САБАБИ ВА У ДИЁРНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ

Ҳазрат султон соҳибқирон бир неча бор Румни фатҳ этишга қарор қилган эди-ю, аммо ҳар гал (бу қарорни) бекор қилган эди. Шу асосга кўраки, унинг газот ва жиҳоди шуҳрати бутун дунёга тарқалган эди. Аммо Йилдирим Боязид

буни ўзининг лашкари кўплигидан кўрққанга йўйар ва кўпол мактублар ёзиб, таҳдид билан элчилар йўллар эди. Даргоҳ (ғазабидан) қочган Аҳмад Жалойир ва Қора Юсуф қабиларга ўз хузурда паноҳ берган эди. У бундай хатти-ҳаракатларни шунчалик кўп қилдики, ортиқ келишиш ва ярашиш имкони қолмади. Ҳазрат амирлар билан машварат қилган эди, ҳеч ким ошқора бирон нарса демади. Шундан сўнг (амирлар) Шамсиддин Олмалиқийни даргоҳга юбориб арз қилишдики, юздузлар ҳукмига кўра, Оллоҳ давлатларини абадий қилгур чигатой лашкарининг заволи Рум юриши туфайли содир бўлар экан, яна ҳазрат ўзлари билурлар.

Султон соҳибқирон бу ваҳшатли сўзлардан чунон дарғазаб бўлдики, Шамсиддин Олмалиқийнинг тили калимага келмай қолди. Даргоҳда ҳозир бўлган Жалол Ислоҳ тиз чўкиб деди: “Агар маъқул кўрсалар, шу бир муборак юришни амирлар маслаҳатисиз ва мунажжимлар ихтиёрисиз амалга оширсак. Оллоҳ мададидан умид шуки, ҳам Рум фатҳ этилади ва ҳам Йилдирим итоатга келдирилади”. Султон соҳибқирон амир Жалолнинг сўзларидан таскин топди ва Амру Лайс ва Исмоил Сомонийнинг бир-бирларига қарши туриши ва Алишер Фанокатийнинг фол очгани ҳақидаги ҳикояни мисол қилиб келтирди-да, шубҳалардан холи ҳолда Румга отланди. Йўлда омадни синаб кўриш учун Камоҳ қалъасини қамал қилган эди, у энг осон бир таразда фатҳ этилди. Ушбу фатҳ асносида Йилдирим Боязиднинг элчилари сулҳ пайғоми билан истиқболга чиқишди. Султон соҳибқирон шундай жавоб берди: “Ҳозирда сизнинг қайсарлигингиз бизнинг бу ҳаракатга сабаб бўлди. Минбаъд, афсона ва афсуслар ўриш қолмади”. Шу жавоб билан элчиларни орқага қайтариб, ўзи олға юрди.

Йилдирим Боязид ҳам қарши тарафдан отланди. Султон соҳибқирон жиловни унинг юриш йўналишидан четга буриб, Анкурия тарафга отланди ва дарҳол уни қамал қилишга тутунди. Аксар баҳодирлар қўлларида курол-яроғлари билан қалъага ҳамла қилаётган бир пайтда Рум лашкарининг қраси кўринди. Султон соҳибқирон қалъани фатҳ этишдан воз кечиб, душман рўбарўсида сафларга тизилиб жангга ҳозирланишни буюрди. Уша тунда гиёда лашкарлар ҳумоюн фармонга биноан жанг мавзесида чуқур хандақлар қазиди.

805 (1402) йил муҳаррам ойининг биринчиси (1 август)да¹ жума куни эрталаб бало машриқидан қиёмат тонги отгач ва замона шафагининг кокиллари оловлангач, жанг ноғоралари садоси Исрофил сурини ва жангчиларнинг наъралари қиёмат кунини ёдга солди. Темир юракли ва пўлат жигарли баҳодирлар лашкар ёсолини улуғ ёсоққа биноан тартибга солиб, баронғор қанбули учидан то жавонғор этаги ҳошиясигача беш ғул ва ўн мучони мустаҳкам қилдилар. Ҳануз тўра қойдалари тўла жойига етказилмаган ҳам эдики, тўсатдан ёғий лашкарлари қоядор тоғ ёки чақмоқ чақувчи булут сингари фаранг пўлатига чулғаниб, илдам етиб келишди.

Авалбосида душманнинг таҳдид ва ҳамласи чигатой лашкарига шунчалик кучли босим ўтказдики, агар уларнинг саботи ҳазрат султон соҳибқироннинг далдаси билан мустаҳкамланмаганда, бирон жондорнинг қарши туришга мажбли етмас эди. Аммо баҳодирлар ҳужум ва майдондорлик қойдаларига кўра ўртага тушгач, ганим қудратининг (ҳақиқий) миқёсини аниқлаб, жанггоҳда мувозанатни тикладилар. Вазият аксига ўзгариб, музаффар лашкарнинг ҳар бир оглиқ жангчиси ганим кўзига Рустам ва Исфандиёрга ўхшаб кўрина бошлади. Ноғора ва довул садоларидан қулоқлар том битиб, пайконларнинг ялтираши серюлдуз осмон қаби заминун қоплаб олгач, румликларнинг қаршилик кўрсатишга ҳоллари қолмади ва қочиш оёғини ўрнидан кўзгатиб, жўнаш жиловини қазо қўлига топширдилар. У жамоатнинг таянчи ва сипоҳсолору сипоҳнинг умиди бўлган энг матонатли ганимлар ҳазрат султон соҳибқирон лашкарининг ўқлари ва шамширлари зарбидан ҳалок бўлишди. Султон соҳибқирон кофирларни овловчи билак кучи ва зафар шиорли шамшир зарбини ишга солиб, ганимни бутунлай тор-мор келтирди. Ул габрларнинг сардори

¹ Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарига Анқара ёнидаги жанг 804 йил, зулҳижжа ойининг 19-куни (1402 йил, 20 июл) да бўлиб ўтгани айтилган ва бу тўғридир. Натанзий хронологик маълумотларни баён қилишда баъзи чалкашликларга йўл қўйгани сабабларидан бири ўз асарини кўпроқ оғзаки маълумотлар асосида ёзганидир.

² Г а б р — гайридин, оташпараст. Бу ўринда Йилдирим Боязид лашкардаги гайридинлар назарда тутилатган бўлса керак.

бўлган Валос ўгли қиргин-барот пайтида ҳалок бўлди. Шу тариқа, (ҳазрат) бир ҳамлада уларни тўла яксон қилдики, ғаним тўзиб кетиб, ҳар ким ҳар тарафга қоча бошлади.

Саваш охирига етиб, жанг сурони босилгач, Йилдирим Боязидни ҳам асир қилиб даргоҳга келтиришди. Султон соҳибқирон бу қутлуг ғалаба шарафига хурсандчиликлар қилди ва буюк Парвардигорга шукрона амалларини бажо келтирди. Сўнгра дарҳол шахзодаларни бир гуруҳ амирлар билан Фаранг денгизи соҳиллари ҳамда теварак-атрофдаги румликлар қалъаларини забт этишга тайин қилди. Ишончли кишиларни пойтахт Бурсадаги хазина ва дафиналарни қўлга киритиб, ҳисоблаб чиқишга юборди.

Султон соҳибқирон ўзи олға юриб, кўчма-кўч йўл босиб, Фаранг сарҳади бошланишидаги Измирга етиб келди ва фарангларнинг ушбу қалъасини қамал қилди. Бу шундай бир қалъа эдики, Алванд тоғи унинг олдида бир харсант каби кўринар, Дамованд тизмаси эса унга нисбатан бир фарсангдан кам эди. Унинг кунгураси Тавъамон юлдузлари ёқасидан бош чиқарган, деворининг сояси Жавзо буржига тушар эди. Бу ваҳшатли қалъанинг теварак-атрофини Фаранг денгизи сувлари ўраб турар эди. Чунончи, машаққат ва талафотсиз унинг остонасига йўл йўқ эди. Султон соҳибқирон ажойиб чора ва чиройли тadbир ўйлаб, катта болорларни йиғишни буюрди. Уларнинг ҳар бири учига лангар боғлаб, сув юзасида тахтадан текис саҳн ясашди. Шу тартибда то у тоғнинг этагигача узунлиги минг газ ва эни юз газлик улкан кўприк солинди. Шундан сўнг султон соҳибқирон иш кўрган баҳодирлар ва номдор жангчиларга теваракдан бирваракайга қалъа деворлари устига кўтарилишни буюрди. Гарчанд қалъа тепасидан ўқ ёмғири, шамшир тўфони, тахш дўли ва тош бўрони ёғилиб турса-да, баҳодирлар писанд қилмасдан, жиҳод ва ижтиҳод қадамини олдинга қўйиб, муваффақият билан қиличбозлик қилиб, қалъанинг энг тепасига чиқиб олдилар. Фаранглар ҳеч қачон, ҳеч бир тарихда бирон жонзоддан бундай журъатни кўрмаган ва эшитмаган эдилар. Бу ҳужумнинг ваҳимасидан барчасининг қўл ва оёқларидан мадор кетиб, жангни бас қилишди. Султон соҳибқирон қалъа аҳлини тор-мор келтириб, унинг девор ва буржларини ер билан яксон қилди. Измирда яшайдиган мусулмонларни, у нобакорларнинг ерида туриб, ҳаминча газотга машғул бўлишгани учун аслаҳа, мато ва газламалар билан сийлаб бой-бадавлат қилди.

Шундан сўнг, қайтиш жиловви Эрон мамлақати томонга бурилди. Султон соҳибқирон тақрибан ўн туман хонадон бўлган (қора)татар қабилаларини Суриҳисор ва Оқшаҳар ноҳияларидан Озарбайжон тарафга кўчиртирди. Ҳазрат Йилдирим Боязидни ҳам ўзи билан олиб юрди. Уни доруссалтана Табриздан эъзоз-икром билан муродини ҳосил қилиб, орқага қайтармоқчи эди. Аммо йўлда унинг қазоси етиб, ҳақ даъватини қабул қилиб вафот этди. Султон соҳибқирон уни тобутда Бурсага жўнатди. Унинг мамлақатидан баъзи вилоятларни ўзининг авлодига, баъзиларини Қахрамоннинг¹ авлодларига тақсимлаб берди. Султон соҳибқирон ғоятда кўп ўлжалар олиб, қайтиш йўлида Олотоғ яйлоғида тўхтаб, бир неча кун улуг ўрду билан бу дилкаш водийни манзил қилди.

Гуржистон фатҳи батамом охирига етказилмаганлиги сабабли султон соҳибқироннинг муборак хотирида бу кофирлар уясини бутунлай тобе қилиш нияти мавжуд эди. Бир неча марта у ерга юриш қилган бўлса-да, бошқа муҳим ишлар орага тушгани туфайли, бу ердаги вазифалар кўнгилдагидек бажарилмаган эди. Бутун теварак-атрофдан тўла хотиржам бўлгач, у диёр қалъаларини забт... қилиш учун ўша тарафга оғланди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ГУРЖИСТОН ВА АБХОЗ ЎЛКАЛАРИНИ ФАТҲ ЭТИШГА ОТЛАНГАНИ ЗИКРИ

Гуржистон анча кенгбар мамлакат бўлиб, чунончи, пойтахт Тифлистан то Абхоз охиригача бир ойда босиб ўтиларди. Унинг ерлари Арзинжондан то Албурз тоғи этаги ва Лакзистонгача чўзилиб кетган. Бу сарзамин ҳудудида баланд

¹ Амир Темурга тобе бўлган Кичик Осиё бекларидан бири.

тоғлар, кенг водийлар, катта дарёлар, яхши ўтлоқлар жойлашган. Уларнинг қалъалари жумласидан бир нечаси ҳеч бир асрда фатҳ этилмаган бўлиб, ҳамиша шуларнинг мустаҳкамлигига умид қилиб, шавкатли султонлар билан жангу жадаллар олиб боришган эди. Уларнинг ботил динлари шу кунгача бу ҳудудда сақланиб қолган.

Султон соҳибқирон кенгашиб, энг аввало уларнинг қалъаларини забт этишга қарор қилди. Даставвал мустаҳкамлиги баён имконидан хориж бўлган Турол қалъаси фатҳга машғул бўлди. Хумоюн мавкаб қалъанинг атрофини ўраб олди. Бу ваҳшатнок қалъанинг чор тарафида баланд тоғлар, ўнқир-чўнқир даралар, ўтиш қийин бўлган ҳисобсиз камарлар бор эди. Шу даражада эдики, чодир қуриш ёки ўтириш учун бир неча қарич ер топиш амримаҳол эди. Шунга қарамасдан, баъзи жойда тошларни териб, баъзи жойга шох-шабба ташлаб, ҳар бир чодир учун минг заҳмату машаққат билан ер ҳозирлаб, жойлашиб олишди.

Султон соҳибқирон жами хос саркорларни фарзандлари ихтиёрига топшириб, барча лашкарбошиларни бу вазифани охирига етказиш ишига шунчалик машғул қилдики, улар кундузи тиним билмас ва кечаси ором топмас эдилар. Қалъа соҳиби бўлган Турол кўрғон мустаҳкамлигига орқа қилиб, уруш расми бўйича дарвоза тарафдан жанг қилар, бошқа пайти ўзларининг ашулаларини айтиб, шаробхўрликка машғул бўлишарди.

Хазар амирлари — амир Шайх Иброҳим Дарбандий, Кустандил, Сайид Аҳмад Шаки ва Ивон (Ивоти) гуржи шундай фикрда эдилар: агар бутун ер юзининг лашкарлари йиғилиб келиб, то олам инқирозигача узлуксиз қамал қилинса ҳам, чўққидаги бу қалъани фатҳ этиш муяссар бўлмайди. Улар бу фикрни амирлар олдида ҳам сўзлаб, овозалар туфайли у аъло ҳазратга ҳам етиб борди.

Шунга биноан, ҳазрат соҳибқирон давлат номуси учун қайғуриб, бу қалъани фатҳ этишга бел боғлади. Бутун дунё муҳандисларини йиғиб, чора ва тадбир излашда улардан Мусо янглиг мўъжизакорликлар зоҳир этишларини талаб қилди. Улардан баъзилари қалъанинг қарийб минг газ баландликдаги бир бурчагига сарбадорлар малжовари (мурчоли)ни боғлаш фикрини ёқладилар. Бошқа бир гуруҳ эса манжаниқларни ишга солиб, вазни икки юз ман бўлган тошларни кечаю кундуз қалъа тарафга ота бошладилар. Алқисса, муҳосара қарийб йигирма кун давом этди-ю, аммо бу “Хайбарзамин”ни фатҳ этиш иши андак бўлса-да олға силжимади.

Ниҳоят, маркит¹ лашкаридан бир жангчи (тоғдан) ўтиш жойларидан бирида яширин йўлни топиб олди. Қалъа аҳли бу йўлдан ўтиш мумкинлиги ҳақида хаёл ҳам қилмаган эди. Бу ҳақда ҳазрат султон соҳибқиронга хабар қилишди. Султон соҳибқирон махфий тарзда ёғоч ва арқондан тўрт юз пояли нарвон ясагирди. Ипак арқонли чигир маркит жангчисига берилди ва у чигирни камар бошига маҳкамлаб, арқон билан нарвонни юқорига кўтариб, мустаҳкам ўрнатди. Қоронғи тушиши билан шердил баҳодирлар совут қийган ва шамшир ушлаган ҳолда бир-бир юқорига кўтарила бошладилар. Тонг отгунича ўттиз уч киши тепага чиқишга улгурди.

Қалъа аҳли бирдан бу ҳолдан воқиф бўлишди. Кину ғазаб пайтида осмонни оёғи остидаги ер деб билувчи азнаурлардан² бир нечаси қиличларини (қинидан) суғуриб олдинга югуришди. Чигатой баҳодирларидан бири қиличини яланғочлаб, олдиндаги ганим қаршисига чиқиб, жангга ҳозирланди. Уртада бир неча зарб ва сўкишлар алмашингач, азнаур устун кела бошлади. Бошқа бир ботир чолиб келиб, гурзи билан унинг тиззаси косасига туширгач, мальўннинг куни битди. Шундан сўнг бошқа номдор жангчилар ҳам қалқон билан бошларини тўсиб, баҳамжиҳат югуриб келишди. Гуржилар қаттиқ саросимага тушиб, қаршилиқ кўрсатишдан тўхтаб, омонлик сўрай бошладилар. Бу ғалаба муяссар бўлгандан сўнг султон соҳибқирон қалъадан тепароқда бўлган бошқа бир чўққи пойида Хазар ва Гуржистон сардорлари билан ўтириб, ҳар бир (жангчи) нинг хунар ва нуқсонларини кузатарди. Бирдан тоғнинг теварак-атрофидан гуруҳ-гуруҳ ёсоқийлар қўл ва тишлари билан тармашиб, ёпирилиб кела бошладилар. Хумоюн

¹ М а р к и т — қабила номи.

² А з н а у р л а р — грузин зодагонлари.

мажлисда ҳозир бўлган барча сарҳад амирлари бу ҳолдан таажжубга тушиб, ҳайрат бармоғини тишладилар. Туролни қалъанинг бошқа ҳимоячилари билан бирга банди қилиб даргоҳга келтиришди. Уларни исломга даъват қилишди ва куфрда оёқ тираб туришганидан сўнг, олий фармонга мувофиқ, шу мажлиснинг ўзида барчасини ёсоққа етказишди.

Шундан сўнг султон соҳибқирон Дамованд истехкомини ўзи олдида бир тепалик деб билувчи ва Алинжақ қалъаси устидан қаҳқаҳа урувчи ҳар бир қалъани шундоқ келиб қўнишнинг ўзидаёқ таслим қилдира бошлади. Андак фурсатда Гуржистоннинг барча қалъалари ва тоғлик худудлари ишғол қилинди. Мурод ҳосил бўлиб, музаффар лашкарнинг қайтиш жиловы у тарафдан Қорабоғ қишлоғи томон бурилди.

Муборак жойлашиш Байлақон атрофида амалга ошгач, ушбу сарҳаднинг ҳимояси маслаҳатидан, султон соҳибқирон Байлақон қалъасини янғитдан қуришни буюрди. Бу иш саранжом топгач, қишлоғ мавсуми ҳам етиб келди ва ҳумоюн мавкаб Қорабоғга жўнаб, ул муборак қишни ушбу кенг водийда ўтказишди.

ИСКАНДАР ШАЙХИЙНИНГ ИТОАТСИЗЛИГИ САБАБИ ВА РУСТАМДОР МАЛИКЛАРИНИНГ ҚАТЛ ЭТИЛИШИ ЗИКРИ

806 (1403-1404) йил баҳорида доруссалтана (Самарқанд)га қайтиш вақти яқинлашганида Ироқ сардорларига қуйидаги фармони олий берилди: ҳар ким ўз оға-иниси ёки ўғлини хоҳ вакил, хоҳ мулозим тарзида ҳамроҳ қилсин. Аксарият бунини бажонудил бажарди-ю, ўз тоғларининг кўрғонмисол мустаҳкамлигига эътимод қилган Рустамдор маликлари итоатсизлик қилишди. Бунинг оқибатида барчалари жазога мустаҳиқ қилинди. Омулда турган Искандар Шайхий рустамдорликлар куни бошига тушишидан хавфсираб исён кўтарди. Султон соҳибқирон бир-икки бор лутф ва хушмуомила билан уни чақириб келиш учун одам жўнатди, аммо бирон натижа ҳосил бўлмади. Унинг саркашлиги исботлангач, султон соҳибқирон уни даф қилиш учун лашкар торгди ва дастлаб Ферузкўҳни қамал қилди. Қамалнинг икки куни ўтгач, лашкар баҳодирлари ярим кечаси бирваракай ҳужум қилиб, қалъа деворини эгаллашди. У (Искандар Шайхий)нинг қалъа кутволи бўлган ўғли қариндошлари билан кенгашмасдан пастга чоғиб тушди ва ўзини итоат бўйинтуруғига солиб, ул исёнкорлар тўдасидан четга чиқди. Унинг бу хатти-ҳаракатини кўрган қалъа аҳлининг қўллари жангдан совуди ва қалъани таслим қилишди.

Айни шу воқеалар асносида султон соҳибқирон (қора)татар қавмларини Самарқанд тарафга кўчиртирган эди. Улар Домғон яқинига етишганида табиатларидаги жоҳилона манманлик устун келиб, бирдан йўлда исён кўтарилиб, Мозандарон тарафга кетишди. Султон соҳибқирон уларни даф қилиш учун бир қисм лашкар жўнатди. Уларнинг бузуқчиларини тигдан ўтказиб, қолган қавмларини Самарқанд томон ҳайлашди.

Шунингдек, султон соҳибқирон сув лабидаги жаҳаннамдек бир дарада чаловийлар¹ мустаҳкамланиб олишганини эшитди. Ҳазрат улар томонга отланди. Осмонсифат ҳумоюн соябоннинг қораси кўрингач, чаловийлар кўприкларни бузиб ташлаб, жангга шайланишди. Ҳазрат султон соҳибқирон лашкарлар билан қаъри (ерни кўтариб турган) ҳўкиз ва балиқ сийнасидан сув оладиган ва тўлқинлари Зуҳал юлдузи тепасига бориб туташадиган у дарё соҳилига келиб тушиб, кўприк солмоққа машғул бўлди. Азалий давлат қўллови ва абадий иноят мадади туфайли ҳумоюн байроқнинг пайдо бўлишининг ўзиёқ душманнинг қаршилик кўрсатиш истагини сўндирди ва саваш бошланмасдан туриб, улар дарё соҳилидан орқага чекина бошладилар.

Уша куни катта ўрдунинг жами сувсозлари кўп ҳаракат қилиб, у дарёдан кечув жойини тополмадилар. Шундан сўнг Иқлидус (Эвклид) илмидан хабардор муҳандислар ва омилкор ҳунармандлар шунини яроқ кўришди: катта ёғочларни бир неча қават қилиб дандона шаклида тоқ ясашди. Дарё соҳили ва тоқ орасида

¹ Чаловийлар — Мозандарондаги Чалов номли туман аҳли.

ўн газ масофа қолди. Сўнгра ўша узун ёғочларни пастга индириб, мустаҳкам-ладилар ва кўприк тайёр бўлди.

Ғолиб аскарлар кўприк солишга банд бўлган ушбу фурсатда душманлар Рустамдорга кетиб қолишди. Султон соҳибқирон уларнинг изидан манғлой баҳодирларини илғор тарзида юбориб, ўзи ҳам ғул лашкарлари билан отланди. Иттифоқан, йўлда бир дара бўлиб, унинг икки тарафида ниҳоятда баланд икки тоғ кўкка бўй чўзиб турар эди. Чунончи, олам яратилганидан то шу замонгача унинг тепасидан қору муз бир нафас ҳам аримаган ва жаҳонни ёритувчи қуёш нурлари уни зарра иситмаган эди. Барча лашкарлар шундай тангу тор жойдан ўтиб, тоғлиқлар оша Рустамдорнинг ўнгу сўлидан ихота жаргасини ростладилар. Чаловийлар ўзларини ҳалоқат майдонида кўриб, талбир ва уриниш билан бу балодан қутулолмасликларини англадилар. Ўз сардорларини бир неча дўстлари билан ташқари чиқариб юбориб, ўзлари игоаткорлик ва бўйсунуш изҳор қилишди. Шавкатли давлатга қилган собиқ хизматкорликлари инобатга олиниб, карами кенг ҳазрат уларнинг жарималарини марҳамат суви билан ювишни маъқул кўрди. Аммо бу фитнанинг бошлиғи тирик қочиб кетгани туфайли, барчани хонакўч қилиб ҳайдаб кетишди. Бу кўрқинчли даралардан хатарнок доволлар орқали чиқиб олишгач, султон соҳибқирон қадимги аҳдга кўра Мозандарон ҳукуматини Сайид Камолиддин Абдурахимнинг авлодларига топширди ва илғор жиловини доруссалтана Самарқанд тарафга бурди.

ҲАЗРАТ СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ДОРУССАЛТАНА САМАРҚАНДГА КЕЛИБ ТУШИШИ ВА ШУНДАН СЎНГ БЎЛГАН КАТТА ТҮЙЛАР ЗИКРИ

Хумоюн мавқаб дил истаги ва хотир муродига кўра доруссалтана Самарқандга шавкатли ташрифни амалга оширгач, бошқа шаҳзодалар, амирлар ва умум лашкар гуруҳ-гуруҳ бўлиб изма-из етиб келишди. Муборак саропарда саодатли тарзда Кониғил даштига тикилгач, жами ого-хотун, қиз-келин, йўжин-жалойир давлат ўрдулари билан ҳамроҳликда ул дилкаш саҳнда ўз юртларига тушиб, чодир кетидан чодир тизилиб, бу катта саҳронинг эни ва бўйига ўн фарсанг масофадаги майдонини ўрду бутунлай қоплаб олди.

Даргоҳ фаррошлари подшоҳ боргоҳини ташқарига чиқазиб, ул файзбахш дашт саҳнида кўркам ўрдалар барпо этдиларки, (оятдаги) “эни осмонлар ва ер баробарида бўлган жаннат”га қиёс этгулик эди. Чунончи, бесугун етти осмон қуббаси остида ер юзида ҳам арқон ва устунлар воситасида бир неча қуббалар тикланди. Уларнинг ҳар бирининг гумбази Кайвон айвони томининг кунгурасига тегиб турар, сўз мартабаси улар қаршисида ҳақиқат қаршисидаги гумон каби паст бўлиб кўринар эди. Подшоҳ саропардасининг қозиғи (ерни кўтариб турган) балиқнинг қорнини ёриб юборди ва ҳар устуннинг учи фалак атласи ёқасидан бош чиқарди. Чодирнинг ҳар боғичи осмон бошбоғига боғланган эди... Зийнатли ўрдулар ва ҳашаматли ўргалар¹ тиклангач, шоҳи, атлас, ҳарир тўшақлар солиниб, турли-туман идишлар қўйилди. Хонбалиқ ипагидан қилинган кашка (кашга) ва қўшағалар, зиғирноя толасидан тўқилган рус матолари қават-қават тахлаб қўйилди. Шундан сўнг, фармонга кўра турли тоифага мансуб барча хунармандлар ва оламнинг олис-яқин ўлкалари одамлари ҳар бири ўз мамлакати расм-русумларига кўра ўтоқлар бунёд этиш ва уларни безатишга бошладилар. Улар бир-бирларидан ўзишга ҳаракат қилиб, олий чортоқлар ва юксак ховорлар тиклаб, уларни бетакрор маҳорат билан ғоятда нафис тарзда безатдилар. Ким ниманики билса ва нимаики кўлидан келса, буни кафтда тургандек зоҳиру намоён қилди. Ҳар қадамда фозиллар, оқиллар, мулкдорлар тойфаларидан мажлису йиғинлар қурилиб, муносиб мавзуларда гурунғ қизирди. Авом ҳам ўзи севган бирон иш билан машғул; шатранжбозлар сийнаси ҳасрат доғидан чок бўлиб, ёр мактуби каби шатранж тахтасидан кўз

¹ Ў р г а — саропардор.

узолмайдилар. Баъзи бировлар ой юзли гўзал билан хилватга ўтиб, ёқут рангли май тўла кўзани олдига қўйиб олган. Баъзилар гулгун чеҳралар саҳифалари мутолааси, сарв янглиғ қоматлар мушоҳадаси, озарий санамлар ва машриқ гўзаллари томошасидан завқ оларди. Алқисса, ҳар бир киши кўнгли тусаган тарзда бемалол хурсандчилигу ишратга машғул бўлиб, нозанин умрни нозанинлар пойқадамига сарф этарди. Жаҳон бўйсунувчи фармон ҳам уларнинг муродига мувофиқ бўлиб, унга кўра ушбу муддатда ҳеч бир кимса бирон тоифага зуғум қилмаслиги амр этилиб, жабру мажбурият гилами ўртадан йиғиб олинган, барча кўнглил орзуси ва дил муродига мос тарзда ўз вақтини ўтказарди.

Ушбу тариқа ва тарзда қирқ кун давом этиб, айтиб ўтилганидек, ҳар ким кўнгли истаганича хурсандчилик ва айшу ишратга берилди. Шундан сўнг муборак бир кунни белгилаб, катта тўйга машғул бўлишди. Салтанат тахти давлат ўрундиқи билан безаниб, ого-хотун, қиз-келинлар ўтирган гиламларга дастурхону идишлар қўйилгач, савчи ва ҳаровчилар ўз ишларини бажармоққа киришдилар. Саропардаларга буғтоқ ёпувчилар ва давлат ўрдуси тоқдорлари тоқ буғтоқларни қимматбаҳо дуру жавоҳирлар билан безатдилар. Тоқилар миёнбандларига нодир лаълар билан зийнат беришди. Нозпарвар нозанинлар гоят нозиклигидан гул ниҳоли янглиғ қоматларига тож мисоли ярашган қошларининг нозу карашмаси билан нозикдиллар кўнглига гулгула солишарди. Баъзи кумуш чеҳрали сарвқадлар ниҳоятда раъно ва зеболикларидан биргина феруза кўзлик узук ёки чодралари ҳошияларига қадалган анор донасидек лаъл ва Уммон денгизи марвариди биланоқ, шунчалик ширин ва сулув эдиларки, ер юзи лочинларини ўз домига илинтирар эдилар. Баъзилар эса лаъл дурларни шода-шода тақиб олиб, шу йўл билан ҳусн мулкига ҳоким бўлиб, жилваю гамза, хиромон юриш, яширин табассумлар билан мажнунларни мафтун ва мафтунларни мажнун этиб, офату хатарга дучор қилишарди. Баъзилар ҳазин овоз ва ширин лаҳжада туркона қўшиқларни мўғулна аёлғуга солиб куйлаб, биргина дилтортар нағма билан Зухрай заҳрони ўзига ром қиларди. Нағмаю оҳангдан сийналар чок бўлиб, жигарлар эриб оқарди.

Даргоҳ фаррошлари девон томонидан берилган палосларни ёзиб, сарой нақиблари совринларни ўнгу сўлга тахладилар. Баҳайбат ясовуллар ёсол гурзиси билан туман амирлари кўнглида ҳадик уйғотар, шер жуссали аюдочилар¹ сарҳадлар султонлари йўлига рад табғини кўярди...

Олам атрофларининг турку тозик сардорлари бўйсунуш оёғини итоат доирасида собит қилиб, даргоҳ тартибу оинини бажо келтиргач, ҳумоюн фармонга мувофиқ, мўътабар сайидлар, улуғ имомлар, ислом қозилари, айём уламолари маълум фарзлар ва суннатларни умум жамоатнинг тақозосига мос тарзда бажо келтирдилар. Шундан сўнг, муборакбод садолари коинотни зилзилага келтирди ва муборак тўйхона саҳни (келинлар бошидан) сочилган сочқилар ва турфа туҳфалар билан тўлиб-тошди.

Ашраф ва маволий² тарқалиб, тўра ва ёсоқ бисоти йиғиб олингач, яна ҳар киши бир таманно ё савдо пайида бўлиб, гўёким зоҳидларнинг худпарастлик кулбасига ўт тушди ва дилхушлик ҳавоси пардадорларнинг номуси хирмонини шамолга совориб, хушёрлик ҳижоби бутунлай йўқолди. Жами хуру гилмонлар, пари ва инсонлар икки гуруҳга бўлиниб, турклар расми ва тўрасига кўра ўртада қадокдоғуи талашини бошлаб, замин у осмоннинг чўнтағу ёқасини мушқу анбар, атру ифорга тўлатиб, бутун оламни хушбўю муаттар қилишди. Охую қирғовуллар, хуру парилар жавлон уриш, хиромон юриш, чарх уриб парвоз қилишга бошлаб, завқу шодлик бандини очиб юбордилар. Баъзилар дилрабо қўшиқлар билан Зухрани мот қилса, бошқалар оламни мафтун этувчи карашма билан Муштарийни ўзига банди қиларди. Машғалалар шуълалари Наврўз тонгининг отиши янглиғ жаҳонни ёритар, турфа рангли фонуслар ёғдулари кундуз кунни юлдузларни намоён этарди. Хушалхон мутриблар руд

¹ А ю д о ч и — тафтишчи.

² А ш р а ф в а м а в о л и й — зодагонлар ва авом маъносида.

қоғизда Насоидни вақд тунтирарди. Аёлғу чалувчи йировчи (чолғучи)лар инжа муҳаббат қўйлар билан мўътадил дилларни эътидолдан чиқарар эди. Шиларғу ва ётқон салоси мушиқорнинг унини босиб кетар, қонун ва камонча чолғуси унинг лимоғидан дуд чиқарар эди. Най ўзини кўрсатишга бел боғлаган ва чанг унга таслим бўлганидан тиз чўкиб олган. Оҳу кўзли қўшиқчилар даврани қизитар, ой юзли сарвқоматлар этаклари билан ерни сийпаб юришар, паризодлар нозу жилвада товусни ортда қолдиришарди. Мушқин сочдилар мўғулий сочбоғни тақиб, анбар зулфлилар кўнглида рашк оловини ёқарди.

Тун ярмидан ўтиб, байрам поёнига етгач, куёву келинлар уйларини маҳраму номаҳрамлар тарк этишди. Саодатмандликнинг қадр кечаси этаги умидворлик куни ёқасига туташиб келди. Мақсаднинг бахтли юлдузи мурод уфқи чўнтагидан бош чиқариб, ишрат аргануни башорат навосини чалди. Бу саодатли куннинг тонг саҳаридан бошлаб, даргоҳнинг хос кишилари ва боргоҳ мулозимлари табрик совғалари ва муборакбод тухфаларини келтира бошладилар. Шундан сўнг, турли чарғолонлар ташкил этилиб, жаҳонбонлик ва ҳусравлик қоидасига кўра, бу комронлик шукронасига давлат хазина ва дафиналари эшиклари ҳожатманд арбоблар ва ҳақдор дўстлар учун очилди ҳамда садақа ва хайрия вазифалари бекаму кўст бажарилди. Ниҳоят, ҳазрат султон соҳибқироннинг изожати билан вилоятлар ва мамлакатлар кишилари ўзларининг муқим яшайдиган диёрларига қайтиб, ҳар ким ўз ишига машғул бўлди.

СУЛТОН СОҲИБҚИРОННИНГ ХИТОЙ МАМЛАКАТИГА ОТЛАНГАНИ ВА ҲАҚ РАҲМАТИГА ЕТИШГАНИ ЗИКРИ

Шундан сўнг султон соҳибқирон комронликдан жаҳонбонликка тутинди ва мулку миллат, дину давлатни мустаҳкамлаш юзасидан дуруст фикрлар қила ва маъқул режалар туза бошлади. Унинг шариф умри абадий давлатни мукамал қилиш ишларини бажариш билан камолга етди ва ушбу санагача замона инон-ихтиёрини ўз кўнгли тилагига кўра тасарруф қилди ҳамда ғалаба байроқларини рубъи маскуннинг турли мамлакату ўлкалари узра муродига мувофиқ ҳилпиратиб, тахтида мустаҳкам ўтирган маликларни итоат бандига солди.

Энди ёши улуглигида султон соҳибқирон кўп йиллардан бери шариф хотирида мустаҳкамлаб ва қатъийлаштириб келаётган ниятига биноан ғолиб аскарларни Хитой тарафга отлангириб, ул сарҳадларни кофирлардан тозалашга қарор қилди ва бу борада аъёнлар ва аркони давлат билан машварат ўтказди. Барча бир овоздан бу ниятни маъқуллашда муболағалар қилдилар. Шундан сўнг фармонга кўра даргоҳ фаррошлари сафар саропардаларини ташқарига чиқаришди, юриш овозаси коинотга гулгула солди ва лашкар дарёлари жўш ура бошлади. Замона тили (оятдаги) “зилзила соати”ни тафсир қилишга машғул бўлди ва тоғу даштларда зилзила рўй бериб, фалак ларзага келди. Куронлар доираси само сатҳидан ҳам кенгрок жойга чўзилди, туманларнинг ғолибона юришидан коинотда зилзила бошланди. Шу тариқа Туркистон сарҳадига етиб кўнишди. Иттифоқан, ўша йили қиш шу қалар қаттиқ келдики, совуқ шиддати ернинг етти қават кўрпаси тагидаги ҳўкиз ва балиқнинг устухонидаги иликни музлатиб юборди. Қор кўп ёққанидан, текис ер ва тоғ орасида фарқ қолмади.

Султон соҳибқирон қишлоқ юртини Оқсулот қасабасига тайин қилиб, шу ерга келиб қўнди. Бошқа лашкарлар Сайхун соҳили бўйлаб қишлоқ учун жойлашиб олишди. Иттифоқан, улкан самовий жисмларнинг қирони¹ ўз хосиятини зоҳир қилиб, замину осмонни замҳарир нафаси билан музлатиб юборди. Бу ҳол одам кўриниши ва бани одам турмушига таъсир қилиб, жаҳоннинг хурсандчилик лабига ғам-андух михини қоқиб бекита бошлади.

¹ Қирон — самовий жисмларнинг бир бирига яқин келиб қолиши.

Жаҳонда сартосар фитнаю галаён қўпиб, анчадан бери буйида бўлмайд келаётган қазо онаси балога ҳомиладор бўлди. Ҳазрат султон соҳибқиронга ҳамроҳи ҳалоқат бўлган бир дард ёпишди ва 807 (1405) йил шаъбон ойининг ўн тўртинчиси (15 феврал)да¹, чоршанба куни кечаси, уч кун давом этган иситмадан сўнг “ҳар бир жон ўлимни тогтувчидир” (ояти)² даъватига кўра азиз жонни топширди.

Узининг улкан давлатини ҳазрат ислом подшоҳи, олам мулкларининг доимий соябони, жаҳон султонларининг султони, замон хоқонларининг хоқони, зулқарнайн, соҳибқирон, подшоҳлар хонадонининг тоза насли, Оллоҳ таоло мулки ва салтанатини ер юзида абадий сақлагур султон ибн султон, давлату дину дунёнинг мадаккори Абулфатҳ Шохрух баҳодирга қолдирди³. Оллоҳ таоло онҳазратнинг фалакка етувчи осмонсифат соябонини жама мўмин ва мўминалар бошида то даврон тургунча пойдор ва мустаҳкам қилсин! Оллоҳ ва расулига ҳамду санолар бўлсин!

Тамом.

*Форсчадан
Фулом КАРИМ
таржимаси.*

¹ Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида Амир Темур 807 йил 17 шаъбон чоршанба (1405 йил, 18 феврал) да вафот этгани айtilган ва бу кун чоршанбага тўғри келади. 14 шаъбон эса якшанба куни бўлган.

² Куръон, Оли Имрон сураси, 185-оят.

³ Амир Темур аслида ўлими олдидан ўз ўрнига невараси Пирмуҳаммад ибн Жаҳонгирни тайинлаган. Аммо Натанзий ўз асарини Шохрухга тақдим қилгани учун юқоридагича ёзади. Бу пайтда бир неча йиллик тожу тахт учун курашлардан сўнг Шохрух соҳибқироннинг ҳақиқий ворисига айланган эди.

Эдгар Аллан ПО

Буюк Темур

Достон

Таскин, жон таслимин енгиллатолмас.
Отахон, шу тобда юпатиш нега?
Сизнинг бу, Елдаги сўзлар келмас бас
Жаҳаннамнинг одил жазолагига.
Биламан, дўзахбоп такаббурлигим,
Қўйинг, ўгит берманг, мени қўп қийнаб.
Сиз Умид, Жаҳд деган руҳоний илм
Аслида оловнинг оловидай гап.
Зеҳним беҳаловат, ҳамиша уйгоқ,
Истаклар азоби қийнайди мени.
Ўлим талвасаси каби — бу қийноқ.
Мен эса жаннатдай алқайман уни.

Ташнадирман шонли ишлар қилишга,
Бу ҳис, балки мени айлар шармисор.
Меросдай олганман Шонни улушга,
Болалик чоғимдан унга бўлиб ёр.
Ҳаёт айнан менга тож этди раво,
Кимгадир бу фақат қилгулик ҳавас.
Чексиз азоблари бор бунинг аммо —
Ки, дўзах ўтлари бир чақа турмас.
Умрим баҳорини эсласам фақат
Юрагим сел бўлиб йиғлар, увуллар.

*Русчадан
Миразиз АЪЗАМ
таржимаси*

Эдгар Аллан По (1809-1849) – америкалик шоир, носир ва мунаққид. У актёрлар оиласида туғилди. Икки яшарлигида ота-онаси ўпка касалидан вафот этишади. Аллан деган бир ричмондлик бой савдогар уни ўғил қилиб олиб, ўз фамилиясига ўтказди. Шу тариқа ўғил қўш фамилиялик Аллан Пога айланди.

Эдгар бошланғич таълимни Англияда олди, кейин Америкага қайтиб, Виржиния университетига ўқиди.

1827 йилда унинг “Темур ва бошқа шеърлар” номли биринчи шеърий тўплами таҳсилдош дўстларининг саъй-ҳаракатлари билан 41 нусхада нашр этилди. Кейин “Шеърлар” деган иккинчи китобини (1831) нашр эттирди. Сўнг “Бўрттирмалар ва жимжималар” деган шеър, достон ва ҳикоялар тўпламини (1840) эълон қилди. Кейинги китоблари “Кузгун ва бошқа шеърлар” (1845), “Уялум” (1847), “Жомлар” (1849) деб аталади.

Эдгар Аллан По жуда эрта — эндигина 40 ёшдан ошганда ҳаётдан кўз юмди.

“Темур” достонига шоирнинг ўз фожеий кайфиятлари таъсир кўрсатмай қолмаган. Аммо биз, бундан деярли 180 йил илгари олис Америкада 18 ёшли талабанинг Темур ҳақида ёзган асарига эҳтиром-ла ёндашиб, унинг жузъий камчиликларига илтифот билан қарай оламиз, деган умиддамиз.

Чунки теграмдаги турфа ранг гуллар,
 Оҳанрабо куйлар бермас ҳаловат.
 Олислардан келса бургу садоси
 Ҳаяжон уйғотмас менда ҳеч қандай.
 Шундай туюларки, худди тепамда
 Жаноза садоси янграётгандай.

Илгари мен бундай эмасдим. Шу тож —
 Шу, чаккамни сиқиб турган балони —
 Олганман Юртимни айлаган тарож
 Босқинчини уриб, янчиб қазони.
 Қайсар ҳам Румони олган-ку аранг
 Қанчалар қон тўкиб, сермаб қиличин!
 Бутун дунё билан қилмоқ керак жанг
 Ерда Адолатни ўрнатмоқ учун.

Мен тоғда улғайдим. Менинг юртимда
 Тунги дараларга инган туманлар
 Нукралар пуркаган ёш вужудимга.
 Чақмоқлар қарсиллаб, ёнган эманлар.
 У ердаги селлар, эркин курашлар
 Йўқ бўлиб кетмаган беиз, бенишон —
 Сочларимга сингиб кетган ул замон.

Ҳа, ёмғир музлатар бошимни толмай,
 Шамол қулоғимни қилар эди қар.
 Тентирардим ўзни панага олмай...
 Сўнгра тинчир эди бари муқаррар.
 Мен кўрдай, ақдан озгандай худди
 Юрардим бир ўзим ўзимга шерик.
 Менинг хаёлимда жонланар эди
 Жанглару қиронлар ва минглаб черик.
 Ҳали ўсмирману, ўспиринману,
 Эҳ! — дердим, гулдурак қарсилласа гар.
 Жангга чорлагандай кимнидир улуг
 Қичқирардим гўё кучгандай зафар.

Кескирдир ҳисларим ўшандан буён,
 Мушакларим менинг бамисли қурчли.
 Дўстларим: “Қаҳқорсан, — дейишар, — ёмон!”
 “Тахтга ингилишинг, — дерларки, — кучли!”
 Балки, бу ҳам ростдир, тўғридир, аммо,
 Бир нарсага очик бўлайин иқдор:
 У зулмат, чақмоқлар эмасдир асло
 Қалбимни айлаган тоғдай устувор.

Мен довулда ўсган ёвқур ёш эдим,
 Ёш инсон севгига бўлади мойил.
 Темирдай кўринган менинг юрагим
 Эриб кетмоққа ҳам эди кўп қобил.
 Севдим бу дунёнинг бир дилбарини.
 Қачон илк бор кўрдим, қайси кўз билан?
 Мен унинг чиройли қарашларини
 Тасвирлай олмайман асло сўз билан.
 Хаёлимда қолган фақат бир суврат
 Юрагимнинг титроқ варақларида.
 У суврат сувратмас, соядир фақат,
 Сирли шабаданинг сояси содда.
 Бир замонлар тунда уйқусизликдан

Эски китобларни титардим гоҳо,
 Маъно чиқармоқчи бўлиб битикдан.
 Сатрлар устида тўхтардим, аммо,
 Вақтим бекорларга бўларди завол —
 Топганим бўларди қуруқ бир хаёл.
 Ҳозир шундай менинг ҳолим, армоним,
 Ёр шаклин тиклолмай ҳалақдир жоним.

Чин ишққа арзирли пари эди у,
 Менинг кўнглим эса ёп-ёруғ эди...
 Кўкда фаришталар қиларди орзу
 Унингдек бўлишни, унингдек худди.
 У менинг бамисли эди меҳробим,
 Кувончим, умидим, кўзимнинг нури,
 Боладай соф эди, маъсум, мулойим,
 Айни чоғда комил ақли, шуури.
 Шу сабаб мен унга интилдим дарҳол
 Ёруғлик зулматга интилган мисол.

Бахт қуш бўлиб кўнди қўлларимизга —
 Тоғлар, дараларда кездик тошма-тош.
 Қишда қалқон бўлдиқ бир-биримизга,
 Ёзда бизни қўтлаб жилмайди қуёш.
 Унинг кўзларига қараганим он
 Кўринарди менга ҳудудсиз осмон.

Муҳаббат ростликни ўргатар бизга
 Соҳталиқ қилмасдан, эркин, бахтиёр.
 Кулиб турган қуёш бўлиб мадақкор,
 Орзуларга чўмган уятчан қизга —
 Завқланиб қарардим, қаттиқ суярдим,
 Нозик кўкрагига бошим қўярдим.
 Йиғлаб муҳаббатим этардим изҳор,
 На танбеҳ берар у менга, на озор,
 На ўзин олдимда нокулай сезар,
 Ташларди раҳмдил, илоҳий назар.

Ишқ билан қонмасди аммо юрагим,
 Яна ниманидир хоҳлар эди ул:
 ШОН-шуҳрат кўнглимга соларди гулгул,
 Чорларди тоғларда мени аллаким.
 Мен ишқ-ла яшардим бутун дунёда —
 Денгиз мавжларида, ерда, ҳавода,
 Чексиз самоларда жамики қувонч,
 Мусибат куйлари (бу ҳам бир қувонч),
 Дунёдаги мақсад, энг гўзал мурад,
 Кундузги орзулар, тунги армонлар,
 Югур-югур билан лим тўла ҳаёт,
 Бағрида шомларни ташиган тонглар —
 Бари йўқ бўларди енгил тутундай,
 Нурли хаёл каби учиб бутунлай.
 Қўш қанот — икки сўз қоларди фақат —
 Бири ШОН-ШУҲРАТ-у, бири МУҲАББАТ.

Майли, мени боплаб сўкинг, отахон,
 Тўғриси ўзи шу: шуҳратпарастман.
 Дунёнинг ярмига бўлдим ҳукмрон,
 Бу ишни қилганман тушуниб, қасдан.
 Менинг зафаримдан ҳайратда жаҳон.

Менинг-чи, ҳаётдан шикоятим бор:
Тонготарда қандай тарқаса туман,
Орзуимни шундай этди тор-мор.
Ёшлик ва сулувлик сингари охир
Мендан кетиб қолди севгилим буткул.
Дақиқа, соатлар, кунлар бирма-бир
Шууримни ёқиб айлади кул-кул.

Бир сафар чиққандик энг юксак тоққа,
Тунги минорадай эди қоялар.
Қулоқ тутар эдик янгроқ ирмоққа,
Дарага чўқарди сирли соялар.
Пайт пойлаб унга мен тахтдан очдим гап,
Жўн ўйдаи шарҳладим саволларимни.
У очик жавобдан ўзин олди чап,
Кўзидан билдим лек хаёлларини:
Юзлари қизариб товланди гулгун —
Малика бўлмоқдан эди умидвор,
Унинг чаккасига гул эмас, бир кун
Тож кийгизгум дея айладим қарор.
Бу — ўша йилларда — ширин бир хаёл —
Фикр хушомоди эди, отахон.
Фақат тасавурда шаҳаншоҳ мисол
Тож кийиб ўтардим гоҳ у ён-бу ён.
Шундоқ кўз ўнгимда жонланар эди
Хизматимда юрган навқирон ёшлар,
Қаршимда занжирбанд арслондай худди
Тиз чўқарди қатор исёнкор бошлар.
Қамчин-ла ишлатар барини қонун.
Лекин ҳаёт фарқи тоғлар, чўлларда —
Ваҳшийлик, зулумот ва бутун очун
Очкўзлик ва ҳасад кўзғар уларда.

Мана энди қаранг, қандай Самарқанд
Юлдуз кентлар аро энг ёруғ юлдуз.
Хаёлимни қанча этган эди банд,
Энди барча кентлар унга тутар юз.
Ундан таралади Ер юзига нур,
Эргашади унга юзлаб диёрлар.
Бошқаради уни енгилмас Темур,
Унга бош эгишар бор ҳукмдорлар.
Аммо ўзин ёлғиз ҳис қилар шу он —
Юрагини ўртар бир буюк армон.

Севги! Ерда бизга бир армуғонсан,
Эҳ, жаннат сирига этасан ошно!
Жонимизга томган ҳаётбахш қонсан,
Қақраган ўтлоққа ёмғирсан гўё.
Соат сайин кучдан қоласан аммо —
Қолдирасан бизни саҳрода танҳо.
Эй, қутли жойларни тўлдирган наво.
Гўзаллик манбаи, илоҳий савдо,
Алвидолар бўлсин энди, алвидо!
Сўзим сўз: дунёни қилдим истило.

Умид, она бургут каби юксалиб
Тиниб-тинчимокни кўзлаганида,
Чўққида қанотин куйига олиб,
Уя қуришга жой излаганида,
Наздимизда қуёш ботар бемаҳал,

Бу эса одамга қилади алам,
Тўкин кун муҳлати бўлганида ҳал
Кўринар бу муҳлат бизга жуда кам.

Биз жилвагар куннинг ёруғ нурига
Қонмоқчи бўламиз яна бир тўйиб,
Кўрқамиз тушмоқдан туннинг тўрига,
Тун куйин тинглаган бўлсак ҳам ийиб.
(Қизиги шундаки, асил турмушда
Бу куйни ҳамма ҳам тингламай, шаксиз.)
Ҳаётга ўхшаган алафда тушда
Қочмоқчи бўламиз, қоча олмаймиз.

Самодан мана шу оппоқ тўлган ой
Бугун тевааракка тўкар ёруғлик.
Унинг табассуми совуқдир бироқ,
Бир нарса қилт этмас, ҳар нарса ўлик.
Гуссага чўмганда одамнинг боши
Ажал тасвирига ўхшаркан ой ҳам.
Ёшлигимиз нима? Бу — ёз қуёши!
Кунботардан ортиқ йўқ экан алам!
Жавоби йўқ бўлса, савол не керак?
Орзулар бағрига қайтиб бўлмайди.
Ҳаёт атиргулдай сўларкан бешак,
Ҳавосиз чўлда у қайта кулмайди.

Мен уйимга қайтдим.
Не бўлди, денг, ҳўш?!
Ҳувиллаб, ётсираб қолибди бўм-бўш.
Мана, ўша дахлсиз, қадрдон эшик...
Итардим ва таққа қотиб қолдим ғоз.
Қаршимда қоронғи зулмат ва жарлик,
Олисдан келарди таниш бир овоз.
Дўзахми, жаннатми — қаердан билмам
Эшитилар эди бир сас, отахон!
Балки, бу мангу тун, дўзах, жаҳаннам...—
Аёвсиз қамради мени ҳаяжон.

Имоним комилки, олис-олисдан
Изимдан кетма-кет келган шум ажал
Шу жарликка кирган ва менга қасддан
Эшикни қолдирган очиқ қўйиб сал.
Биламан, инсонни севмайди Иблис.
Уни қизиқтирар одамнинг хуни.
Йўлига тузоқлар қўяди илкис,
Ҳеч қачон хаёлдан чиқармас буни.
Мен эса бир пайтлар бўйим улғайиб
Излардим дунёдан нафис севгини.
Чақмоқлар урганди ҳолбуки уни:
Севги иморати бўлганди ғойиб.

Севги бургутининг кўзидан ҳатто
Қочолмас эди-ку чибин ҳам асло!
Шухратпарастликнинг заҳари қачон
Томирлар ичига қандай қуюлди?!
Қай тахлит сурбетлик билан беомон
Севгининг муқаддас сочларин юлди?!

Прамудья АНАНТА ТУР

Индонез хикоялари

ЛЕМАН БОБО

Ха, ҳа, ҳаммасини эслайман. Ўшанда мен тўрт ёшда бўлсам ҳам ҳаммаси эсимда. Мен бу оилани жуда яхши билардим: чол-кампир Леманларни, уларнинг фарзандлари — Ман, Ниёмиддин, Сиддин ва қизлари Сиёҳга ўрганиб қолгандим.

Хар куни эрталаб, соат тўққизда уларникига кириб борардим, чунки ҳаммаси уйда бўларди. Уйларига чоғиб кирардим-да, Леман буванинг тиззаларига ўтириб олардим. У киши елкамга қоқиб кўяр ва қаҳва тутарди. Мен кулардим. Леман буви ҳам куларди. Агар: “Сиёҳ қани?” деб сўрасам, улар “Ҳали ухляпти” деб жавоб беришарди.

— Ухляптими? Мен бўлсам турдим! — дердим мақтаниб.

Леман бува жилмайиб кўярди ва мени эркалаб:

— Сиёҳ — дангаса қиз-да, — дерди.

— Ман қаерда?

— Дарёда, чўмилаяпти.

— Ниёмиддин-чи, бува?

— Уйга ҳали келганича йўқ. Кечаси гарду¹ да қоровуллик қилган эди. Ҳозир ўша ерда ухляпти.

— Ҳалиям ухляптими?

— Бўлмасам-чи? Кечаси билан шақилдоғини шақиллатиб юриб, чарчаб қолган.

Баъзан мени уби² билан сийлашарди.

Леманлар уйида кўрганларим ва эшитганларимни дарҳол онамга гапириб бериш одатим бор эди. Ойижоним қийиқ кўзлари билан менга диққат-ла қараб турардилар-да, кўрсаткич бармоқларини бурним олдида ўйнатиб дердилар:

— Қачондан бери тайинлайман сенга, “у ерга ҳадеб бораверма” деб. Улар ишларини қилишлари керак, ахир.

— Улар ишлашмайди-ку, ахир...

— Чунки сен уларга ҳалақит беряпсан.

— Сиёҳ бўлса ҳалиям ухляпти... Мана кўрдингми? — Ҳозиргина қатъий оҳангда бўлган онамнинг овози бирдан юмшади. — Ялқовлик — жуда юкумли касаллик. У худди кўз огриғига ўхшаб бир кишидан иккинчисига ўтади. Агар сен уларникига тез-тез бораверсанг, ўзинг ҳам ялқов бўлиб қоласан.

¹ Гарду — қоровулхона. Индонезия қишлоқларида навбат билан тунда қоровуллик қилиб чиқишади.

² Уби — батат, ширин картошка.

Русчадан
Хулкар ФАЙЗ
таржималари

Индонезиянинг замонавий йирик ёзувчиси Прамудья Ананта Тур 1925 йилда туғилган. Ёшлик йилларида кўлида қурол билан мамлакат мустақиллиги учун курашган. Миллий адабиёт ривожига қўшган катта хизматлари учун Индонезиянинг бир қатор адабий мукофотларига сазовор бўлган. Л.Толстой, А.Кулрин, М.Горький, М.Шолохов асарларини индонез тилига таржима қилган. Кўплаб хикоялар, “Бу Жанубий Бентенда юз берган эди” сиссаси ва “Бекаси наҳри соҳилида” романи муаллифидир.

Бир куни мен онамнинг юқадиган ялқовлик касали ҳақидаги гапларини Леман бувага айтдим.

— Ҳа, ойинг рост гапни айтибди, — деди у оққўнгилик билан... — Мен ялқов одамман. Агар шундай бўлмаганимда ҳам нима ўзгарарди?.. Ахир менинг шоли экадиган ерим йўқ-ку. Бир қарич томорқам ҳам йўқ менинг... Менинг бор бойлигим — мана шу пичоқ. Уни ҳар куни яхшилаб чархлайман, силаб-сийпалайман. — Леман бува пичоқ чархлайдиган қайроқ тошига қараб кўйди. — У билан бирга қаердадир кечаси йўл пойлайман — қарабсанки, икки ярим танга чўнтагимда. Агар Леманда сен бўлмасанг пичоқ қадрдоним, менда гарду қаердан ҳам бўларди!...

Леман буванинг овози жуда ёқимли эди; сўзларни у бошқачароқ талаффуз қиларди, бурнида гапирарди. Гапларини мириқиб тинглардим.

Бир сафар мен Леманлар ҳақида гап бошлаганимда ойим уришиб бердилар:

— Бу ялқовларни мунча ёқлаб қолдинг! Фақат ишлаб, меҳнат билан кун кўрадиганларгина хурматга лойиқ, болам. Буни эсингдан чиқарма!

Кейинги кундан бошлаб мен дўстларимникига бормай кўйдим.

Орадан кўп кунлар ўтди. Бир маҳал қарасам, айланиб яна Леманларникига бориб қолибман. Одатим бўйича:

— Сиеҳ қаерда? — деб сўрадим.

Леман бува бошини куйи солди. Буви бўлса йўталиб қўя қолди. Қизиқ, нега саволимдан ғалати аҳволга тушиб қолишди. Ниҳоят қария жавоб берди:

— Сиеҳ кетди. Ҳозир Палембанг¹ да.

— Бу узоқми?

— Ҳа, узоқ. Денгиз ортида.

— Нега у ёққа кетиб қолди, буви?

— Пул излаб кетди. Тилла топиб келади... — Бувининг юзи истехзоли буришиб кетди.

— Ҳозир аҳвол жуда оғир, — деди ўзича кекса Леман. — Ҳатто прияи² лар ҳам зўрға кун кўришяпти! Қанчалари ўз уй-жойларидан маҳрум бўлишди!

Мен бу сўзларни эслаб қолишга ҳаракат қилардим. Кейинроқ улар нимани ангиатишини билиб олишим учун эслаб қолишим керак эди-да. Кечқурун, одатдагидек, отам уй ёнида курсида ўтиргани чиққанида, мен унинг олдига югуриб бордим. Савол бермасимдан олдин гапириб қолдилар:

— Мактаб ҳақида сўрайвериб жон-қолимга қўймасдинг. Мана, ўқийдиган пайтинг ҳам келиб қолди.

Бу жуда ёқимли хушхабар эди. Мен ҳатто қувончимдан бир сакраб кўйдим.

— Мен мактабга бораманми? Қачон, ота?

— Эртага!

Шунда мен Леман бува нималар деганини бутунлай унутиб юбордим. Эртага мактабга бораман! Мен бахтли эдим. Гарчи қалбимнинг ич-ичидан эрталаблари Леманларникида қаҳва ичмайлиган бўлганимдан афсуслансам-да, бахтиёр эдим. Худди шундай бўлди: ўшандан бошлаб мен уларникига фақат таътил пайтлари ёки якшанба кунлари борадиган бўлдим.

Кунларнинг бирида, мактабдан қайтаётиб уйимиз ёнида Леман бувани учратиб қолдим. У менга янги варрак тутқазди. Эсимда, ўша варракни ҳеч учира олмагандим. Бошқа болаларнинг эгчиллик билан варрак учираётганини кўриб, менга алам қилди, жаҳл устида уни парча-парча қилиб ташладим.

Бир сафар — унда мен таътилда эдим, жўраларим билан кўчада ўйнаб юргандим. Кутилмаганда Леманлар уйи қаршисига докар³ келиб тўхтади. Ҳаммамиз бараварига ўйинни ташлаб Леманларникига югурдик. Биринчидан, қизиққанимиздан бўлса, иккинчидан эса, энг муҳими, бирор ширинлик билан сийлашар деган умидда эдик.

Шунда мен Сиеҳни кўриб қолдим. У ёғоч қаравотда, унча ёш бўлмаган эркакнинг ёнида ўтирган эди. Сиеҳ жилмайди, ўрнидан туриб, ёнимга келди.

¹ П а л е м б а н г — Жанубий Суматрадаги йирик шаҳар.

² П р и я и — явалик амалдорлар. Бу феодал қатламлардан голланд мустамлакачилари давлат идорасининг куйи бўғинида фойдаланишган.

³ Д о к а р — икки гилдиракли усти ёпиқ арава.

— Ҳа-а, бу сенмисан? Кўришмаганимизга ҳам анча бўлди... — Шундай деб у қолди, иккита тилла тиши ялтираб кетди.¹

Сиёҳнинг бўйнида етти тангадан иборат тилла тақинчоқ ялтирарди.

— Сен энди боймисан? — деб сўрадим.

Жавоб ўрнига у мени ўпиб кўйди.

— Менга олтин танга бер, — дея сўрадим ундан.

У бошини сарак-сарак қилди, қўлимга аллақандай ширинликни қистирди-да: “Улғайсанг — ўзинг бой бўласан”, деди. Шу аснода Леман бува Сиёҳнинг ёнида келган нотаниш киши билан таъзим бажо келтирган ҳолда суҳбатлашарди. У кишининг оғзида ҳам Сиёҳникига ўхшаш тилла тишлари ялтиларди. Леман буви эса ўчоқ бошида сув иситиш билан овора эди.

Сиёҳ қайтиб келгандан кейин мен уларникига яна тез-тез қатнайдиган бўлиб қолдим. Леман буванинг филлар ва йўлбарс ҳақидаги, хазиналар тўғрисидаги ҳикоялари менинг гўлак тасаввуримни ром этганди. Ҳалиям яхши эсимда, ундан эшитганларимни уйимдагиларга ёки ўртоқларимга бирма-бир гапириб берардим, шундагина ўзимни енгил ҳис этардим.

Бир кунги Леманларникига келганимда, ҳалиги тилла тишли киши анчадан бери кўринмаётгани эсимга тушди.

— У қаерда? — сўрадим мен.

— Кетди, — истамайгина жавоб берди чол.

— Қаёққа?

— Ким билади дейсан!

— Сиёҳ ҳалиям ухляптими?

— У ҳам йўқ...

— У ҳам кетдими? — хигоб қилдим мен йиғламоқдан бери бўлиб.

Кекса Леман оғир хўрсинди.

— У қайтиб келадими, бува?

Ошхонадан Леман буви чиқиб келди.

— Нима қилади қайтиб? Ер ютсин уни! Ўша ёқларда чўкиб кетса яхши бўларди!..

Мен Сиёҳ яна денгиз ортига, Палембанга кетган бўлса керак деб ўйладим, лекин чол-кампирнинг тунд юзларини кўриб, бу ҳақда сўрамай кўя қолдим.

— Ман-чи? Ман қаерда бува?

Қария қўл силтаб кўя қолди.

— Э-э... Қанақа кунларга қолдик... Ана, амалдорлар ҳам зўрға кун кўраётти. Авваллари Ман ўшаларнинг ишини қилиб, гоҳ четанини тузатиб, гоҳ ҳожат-хонасини тозалаб бўлсам чақа-чуқа топиб келарди. Энди бўлса у ҳам йўқ! Мана, Ман ҳам бошқа жойларга омад излаб кетди.

— Қаёққа кетди, бува?

— Чимахи²га. Аскарликка ёзилди.

— Бу ёққа қурол билан келадими? Шунақами, бува?

— Қайтиб келадими? Йўқ, болам. Балки, умуман қайтмас...

— Нима деясан, эсини еган чол! Олдинлари шундай эди — армиядан қайтиб келишмасди, — унинг гапини бўлди Леман буви. — Нафақахўр³ Спандарининг айтишига қараганда, Ачедаги уруш⁴ тугаган эмиш. Энди бўлса аскарларнинг иши тўғри қалам ташлаб юриш ва ўқ отишни ўрганишдан иборат...

Аслида ҳам шундай эди: мен ўзим кўп марта гувоҳ бўлганман, қад-қомати келишган шоввоз, чинакам жасур отлиқ аскарлар милтиқларидан дарёнинг нариги соҳилидаги нишонларга қарата ўқ узишгани-узишган эди.

— Ниёмиддин-чи? У қаерда, бува?

— О! У энди хўжайин, укагинам... Унинг энди ери бор... Лекин жуда оз ўша ер. Ниёмиддин тинимсиз ишлайди... Ҳозир яшаш жуда қийин бўлиб қолди. Жуда қийин! Эсинглами, сенга қандай ўйинчоқлар ясаб берарди?

¹ Индонезияда тилла тиш безак ҳисобланади.

² Ч и м а х и — Фарбий Явадаги шаҳар.

³ Н а ф а қ а х ў р л а р — бу ўринда Голландиянинг мустамлақачи кўшинларида хизмат қилган индонезияликлар назарда тутилмоқда. Хизматдан бўшагач, уларга бироз нафақа тайинланарди.

⁴ А ч е д а г и у р у ш — Шимолий Суматрада голланд мустамлақачиларига қарши 1873 йилда бошланиб 1913 йилгача давом этган халқ уруши.

— Нима у бу ерда ёмон яшармиди?

— Агар одамнинг пули бўлса ҳамма жойда ҳам яхши яшайди. Агар пули бўлмаса-ю, қаердан олишни билмаса, о, бундан ёмони йўқ... — Қарияни йўтал тутди-ю, узок вақт гапира олмади. — Э-э, яхшиси, сўрама...

Леман буванинг боши энгашгандан энгашиб бораверди. Менга у мудраб қолаётганга ўхшаб кўринди...

Мен уйга келиб, Леманларникида эшитганларимни айта бошлагандим, отам кескин гапимни бўлди:

— Бор, яхшиси, ювиниб ол.

Мен бир оғиз ҳам сўз қайтармай ҳаммомга йўл олдим. Ҳаммомга кириб ўйлаб қолдим: “Нега энди бизнинг ҳаммом Леман буванинг бутун уйидан бойроқ?” Ювиниб бўлгач, бу ҳақда отамдан сўрадим. У уйга толди, сўнг бирдан иржайди-да, қувноқ бир куйда ҳуштак чала бошлади. Мен яна ўша савол билан онамга муурожаат қилдим.

Онам қовоғини уйди:

— Сен дарсингни қилдингми, ўзи? — шундай деб, қулоғимдан тортиб айвонга олиб чиқди. — Утир, китобингни ўқи!

Ўша пайт шундай қаттиқ оғриқ сездимки, гўё қулоғимни кимдир қайнаб турган сувга тикиб олгандай эди.

— Энди у ёққа бошқа бормайсан, эшитдингми?

Ўшандан бошлаб Леманлар уйига қадам босмадим.

— Орадан бир йил ўтди. Мен ҳалиям биринчи синфда ўқир эдим. Тенгқурларим мени кичкина деб ўйинларига камдан-кам қўшишарди. Бир куни Леманлар уйи атрофида бекинмачоқ ўйнаётган эдик. Мен девор орқасига яшириндим. Бирдан қулоғимга нотаниш эркак овози чалинди.

— Демак, хоҳламайсан? — сўради кимдир жаҳл билан.

— Йўқ, Һдоро¹. Биз камбағал одамлармиз, лекин, ҳақ рост, ҳалол одамлармиз...

— Беш рупий!

— Йўқ, Һдоро.

— Олти.

Жимлик.

— Етти! — оширди нархини нотаниш киши. — Бир марта урасан — қиладиган бор-йўқ ишинг мана шу.

Яна жимлик.

— Етти ярим! — деди дағдаға билан нотаниш одам. — Бўлмаса бу менинг охирги сўзим — ўн рупий! Агар хоҳламасанг ўзингдан кўр!..

Мен ўйинга шу қадар берилиб кетгандимки, тортишувнинг давомини эшитмай, яширинган жойимдан югуриб чиқдим ва сарунга² кийган амалдорга дуч келиб қолдим. У Леман буваларнинг уйидан чиқиб келарди.

Икки-уч кундан кейин ҳалиги амалдорни яна учратиб қолдим. Лекин у мени сира ҳам қизиқтирмагани учун ёнидан бепарво ўтиб кетдим.

Ниҳоят, ўша даҳшатли тун ҳам етиб келди, у менинг эсимдан сираям чиқмайди.

Онам, отам, мен ва укам айвон олдидаги сўрида ўтирган эдик. Тусатдан ёрқин порлаб турган ойнинг юзини қора булут қоплади. Бутун атрофни зулмат босди. Дарахтлар шовуллаб, кўк гумбурлади. Чақмоқ чақди ва бошимиз устида яшин чақнади. Даҳшатли момақалдиरोқдан уйлар ларзага келди.

Биз шошиб уйга кирдик.

Бирдан яқингинадан кентонг³ жаранглаб қолди. Кейин қўшни қоровулхоналардаги кентонглар ҳам акс-садо бердилар.

— Бу бизнинг гардудан!.. Қандайдир бахтсизлик юз берганга ўхшайди, — деди отам, ўрнидан тураётиб. — Уйдан чиқмай туринглар. Мен ҳозир ҳаммасини аниқлайман.

Ўшанда онамнинг ташвишга тушган чехрасини ҳамон эслайман. У менинг саволларимга жавоб бермас, нигоҳини уйнинг қоронғи бурчагига қадаганча жим турарди.

¹ Һ д о р о — ҳўжайин.

² С а р у н г а — яваликларнинг узун миллий кийими. Уни эркаклар ҳам, аёллар ҳам кияди.

³ К е н т о н г — қоровулхоналар олдидаги илеб қўйиладиган узун темир гўла. Уч тушганда ва бошқа бахтсиз ҳодисаларда уни таёқ билан уриб одамларга хабар берилади.

Орадан чорак соатлар чамаси вақт ўтгач, отам қайтиб келди.

— Нима гап? — унга ташланди онам.

— Эҳ, анави кекса Леман! Сал қолибди одам ўлдиришига... тўқмоқ билан урибди! Қўли қалтираган бўлса керак-да. Худонинг раҳми келибди, шекилли.

— Кекса Леман-а? Бўлиши мумкинмас!

Отам қўлларини силтаб қўя қолди.

— Хуш, ўзига нима бўлибди?

— Роса калтаклашибди.

— Жиноятга қўл урган экан, тўқмоққа бало бормиди? Ахир пичоғи ҳамиша ёнида юрарди-ку!

— Пичоқ уни боқарди, дейишяпти...

— Нима ледингиз, дедди? — сўрадим мен бир вақтлар Леманлар уйда яшасанларим эсимга тушиб. Лекин саволим жавобсиз қолди.

— Бунга япониинг келмайди! Шундай ажойиб одам жиноятга қўл урса-я! — дитоб қилди онам.

— Ҳаётга ҳар нарса бўлади... — хўрсинди отам.

Кенки оқат пайти ҳеч ким лом-мим демади. Отам ҳам, онам ҳам бир оғиз гапирмади. Лекин иккаласи ҳам бўлиб ўтган воқеа ҳақида ўйлаётгани сезилиб турарди. Менинг хаёлларим ҳам Леман бува билан банд эди...

Эргалаб ҳамма кечаси юз берган воқеа ҳақида гапирарди. Леман бува эса сувага чўккан тошдек йўқ бўлиб кетди. Тез орада этиб келган хабарларга қараганда, уни етти ойлик мажбурий ишларга ҳукм қилишибди.

Бир куни отамнинг онамга айтган гаплари қулоғимга чалиниб қолди:

— Кекса Леман унчалик ёмон одам эмасди... Уни шунга мажбур этишди. Тагин ўн руший ваъда қилишди.

Шунда Леман бува билан сарунга кийган ноганиш киши ўртасида бўлиб ўтган гаплар эсимга тушди. Бу ҳақда гапирганимда, оғзингни юмиб юр, бола, деб қаттиқ тергаб қўйишди. Мен бу сирни қалбимда асраб юришга мажбур бўлдим. Уни қимгадир гапириб бергим келарди. Қани энди мени тушунадиган ва кекса дўстимга ёрдам берадиган шундай одам топилса.

Тез орада бир воқеа содир бўлди.

Кечкурун болалар билан йўл ўртасида тўп ўйнаётгандик. Қора кийинган бир аёл менга яқинлашиб келди. У ҳасса суяниб келарди. Мен касаллик ҳолдан тойдирган башарани кўрдим.

— Мени танимадингми? ... — унинг лаблари зўрга жилмайди.

“Тилла тишлар! Сиёҳ!...” Мен кўрққанимдан қичқириб, уйга қараб чопдим. Сиёҳ ортимдан қараб қолди.

Уша куни негадир дарс тайёрлай олмадим.

— Бу болага нима бўлди экан, ҳеч ўйлаб, ўйимга етолмайман!.. — деди онам жаҳли чиқиб. Лекин шу заҳоти менга раҳми келди-да, эркалаб, сўради: — Сенга нима бўлди, тентаккинам?..

— Кўрқаяпман, ойи.

— Нимадан?

— Сиёҳни кўрдим, қўлида ҳасса... Жудаям қариб қолибди! Менинг ёнимга келди-да: “Нима, мени танимаяпсанми?” — деди.

— Мен ёнингдаман, болам, кўрқма! — деб онам бошимни силаб қўйди.

— Нега Сидин бувини Леманникига энди ҳеч келмаяпти? — деб сўрадим бир куни онамдан.

— Сидин меҳнатсевар одам. Бу дангасаларнинг ёнида нима қилади?.. Агар борди-ю дангаса бўлсанг, яхши одамлар сендан юз ўгиради...

Кунлар ўтиб борарди... Тушлик пайтларида Леман бувини бировлар эшигида тез-тез кўриш мумкин эди. У садақа сўраб юрарди.

Анча вақт ўтгач, кекса Леман қайтиб келди. Дастлабки кунлари у кўчага сира ҳам чиқмасди. Ҳар замон Сламетан¹ байрамларида кўриниб қолар, шунда ҳам ҳеч ким билан хайрлашмай тезда жўнаб кетарди. Леман бува ҳафтада бир марта қамишдан тўқилган саватларини кўтариб, бозорга борарди. Энди Леман буви тиланчилик қилмай қўйганди.

Орадан яна бир неча ҳафта ўтди... Энди Леман бува кўчада, уйининг

¹ Сламетан — ҳамқишлоқларга ширинликлар тарқатиш учун қишлоқ жамоаси томонидан ўтказиладиган байрам.

ёнгинасида ишлар эди. Мен ёнидан ўтиб қолганимда, негадир бошини ҳам қилиб турарди. Шунда унинг сочлари бутунлай оқариб кетганини кўрардим.

И Н Е М

Инем!

Болаликдаги дўстим — кўшни қизчани шундай аташарди. Ўшанда — унинг ёши саккизга тўлганди. Инем мендан икки ёш катта эди.

Инемга дуч келган одамлар мулоийм жилмайиб қўйишарди. Унинг гўдак чеҳраси шунақа ҳам тиниқ, бирам ёқимли эдики! Куёвлар ўсиб келаётган кўпгина оилаларда: “Қани энди Инемга ўхшаган қизни келин қилиб олсак...”, деб ўйлашарди.

Шаҳримиз аёллари шולי пайкалларида ишларидан бўшаган кунлари, бундай дамлар унча кўп бўлмасди, уденг¹ ва сарунг² ларни безаш билан банд бўлардилар. Оқ газлама ва мумни Ичжо дўкондордан олишарди. Инемнинг онаси уденгларни кашталаб берарди. Ҳар иккита уденг учун унга бир ярим цент тўлашарди. Бир кунда у саккиз-ўн уденг тайёрлаб беришга муваффақ бўларди.

Инемнинг отаси ҳақида ёмон гаплар юрарди. Онамнинг айтишига қараганда, у бир вақтлар ўрмон йўлларида қароқчилик қилар, одамларни талар экан. Унинг ҳозир ҳам қандайдир қинғир ишлар билан шугулланиб юрганини ҳамма биларди. Лекин аниқ далиллар бўлмагани учун уни “чақиб” беришга ҳеч ким ботинолмасди. Бунинг устига, унинг қариндошларидан айримлари полицияда хизмат қилишарди, улардан биттаси ҳатто биринчи даражали вакил унвонида эди.

Ҳа, Инемнинг отаси ҳам яқин пайтларгача полиция хизматида бўлганди; уни порахўрлиги учун ишдан ҳайдашганди.

Бир сиймода ҳам қароқчи, ҳам полициячи! Буни мен сира ҳам тушуна олмасдим. Бу одамнинг ёрдамида йўлтўсарларни қўлга тушириш учун уни полиция хизматига олишган, деб тушунтирди онам менга.

Инемнинг отаси ҳўроз уриштириш ишқибози эди. Кўпинча ютқазиб кўярди: унинг ҳўрози бошқалар қўлига ўтар; бунинг устига яна уч таландан³ ринггит⁴ гача тўлашга мажбур бўларди. Ҳўроз уриштиришлар бўлмаганда эса Инемнинг отаси қарга ўйинига ўтирарди. Бунда ҳам унинг омади чопмасди... У тез-тез қаерлардадир ҳафталаб йўқолиб кетарди, баъзан ойлаб қорасини кўрсатмасди. Лекин ҳамиша пул билан қайтиб келарди.

Ота-онам анчадан бери Инемни оталиққа олишганди. У уйда онамга қарашар, мени ва укамни ўйнатарди.

Бир кунни ошхонада Инем сув солинган қозончани ўчоққа кўяркан:

— Ширинтой, Мук, — деди менга, — мен келинман!..

— Келин? — ҳайрон бўлдим мен.

— Ҳа!.. Ҳадемай тўйим бўлади.

— Келин бўлиш яхшими?

— Бўлмасам-чи! Менга чиройли-чиройли кабайя⁵ ва кайн⁶ олиб беришади. Тўй кийимларини айтмайсанми! Мени гуллар билан ясантиришади... Кўзларимга сурмалар суришади... Сочимни чиройли қилиб турмаклашади! Бирам хурсандман! Бирам шодманки!

Инем рост гапирганди.

— Бегойим, — деди бир кунни Инемнинг онаси менинг онам ҳузурига келиб, — тўй вақти келяпти. Қизгинамни узатиш керак.

— Нима? Узатиш керак?

— Ҳа, бегойим. У аллақачон саккиз ёшни уриб қўйди!

Онам кулдилар:

¹ У д е н г — эркакларнинг миллий бош кийими.

² С а р у н г — яваликларнинг миллий кийими.

³ Т а л е н — 25 центга тенг кумуш танга.

⁴ Р и н г г и т — 2,5 рупий.

⁵ К а б а й я — энги узун, бели ингичка кофта.

⁶ К а й н — аёлларнинг узун юбкаси.

— Саккиз ёш! Ахир у ҳали гўдак-ку!

— Бизлар прияи эмасмиз, бегойим. Ўша оқсуяк — прияиларнинг қизлари анча вақтларгача эрга тегмасликлари мумкин. Бизларда бу мумкин эмас. Тўйни бултур ўтказишимиз керак эди. Асиҳнинг қизи эрга текканига анча бўлди. Инем ундан икки ёш катта. Худога шуқр, уни хотинликка оладиган одам топилди. Инемни узатсам, яшашимиз анча енгиллашади. Куёвнинг отаси бадавлат одам, Маркабоннинг ўзи ҳам мол сота бошлади. Ёлғиз меросхўр!..

— Вой, эгачижон, — яна гап бошлади онам, — ахир, у эндигина саккиз ёшга кирди-ку!..

Меҳмон қошларини чимирди:

— Мен ҳам, онам ҳам эрга саккиз ёшда текканмиз...

— Қиз болани жуда ёш узатиш — яхшимас! Болалар ўсмай қолади, касалга чалинади...

— Узингиз яхши биласиз, бегойим. Лекин бизнинг оиламизда худога шуқур, касаллар йўқ, узоқ умр кўришади. Менинг онам ҳадемай олтмишга тўлади, туппа-тузук юрибди. Ана бувимизни қаранг, томорқада қандай ишлаяпти! Холбуки, етмишдан ошиб кетган!

Аммо онам ўз фикрида туриб олди:

— Барибир, куёв ҳам ҳали бола...

— Маркабод ўн еттига тўлди, бегойим.

— Ўн етти ёш? Мукнинг отаси ўттиз ёшида уйланганди!

Инемнинг онаси индамади: афтидан, бу сўзлар уни сира ҳам ишонтирмаганди.

— Агар шундай қарорга келган экансизлар, — деди онам, — унга бахт тилашдан бошқа ҳеч нарса дея олмайман...

— Шўрлик, бечора қиз!.. — деди онам ўйга толиб. — Аммо улар жудаям муҳтож! Жуда қашшоқ! Бу уларнинг сўнгги умиди...

Икки ҳафтадан кейин Инемнинг онаси қизини олиб кетгани келди. Инем хурсандлигидан, қувончини яшира олмасди. Бечора! Бизнинг уйимиздан бутунлай кетаётганини хаёлига ҳам келтирмасди.

Ниҳоят, тантанали кун етиб келди.

Тўйни томоша қилиш учун гуруллаб югурган болалар тўдасида мен ҳам бор эдим. Инемни таниб бўлмасди. Сочлари бежирим турмакланган, қошлари ва гажаклари яхшилаб сурмаланган. Кокилини мўъжазгина, чиройли қоғозгул безаб турарди. Ялтироқ безаклар, ипак нимча, қимматбаҳо кўйлагини айтмайсизми!.. Тўғри, буларнинг ҳаммаси вақтинчаликка бадавлат хитойдан олинган эди...

Уй ва ҳовлини кокос хурмосининг барра барглари ва барингин¹нинг узун шохлари билан безатилган эди.

Биз томонларда тўй, одатда, ҳосил йиғилгач, гуруч арзонлашган пайтда, тагин кўғирчоқ театри иштирокида ўтказилади. Кўғирчоқ театри иштирокисиз томоша кўнгилхушлик бўлибдими? Инемнинг ота-онаси тўйда вайянг² қатнашиши учун кўлларидан келадиган ҳамма нарсани қилишди. Лекин, афсуски, улар бунинг уддасидан чиқиша олмади. Ниҳоят улар тўйга раққосалар ва гамелан³ни таклиф этишга аҳд қилишди.

Муסיқа овози икки кечаю-икки кундуз тинмади. Биз, болалар, катталарнинг рақс тушишини мириқиб томоша қилдик. Улар даврада айланишар, қадаҳ уриштиришар, ўпишишар ва маст ҳолда:

— Ура! — деб қичқиришарди.

Барча, айниқса аёллар тўй маросимини алоҳида эътибор билан кузатардилар.

Урф-одат тақозо этганидек, Инем куёвнинг олдига бориб, оёқлари учиди чўккалади, кафтини кафтига қўйиб, уларни юзига шундай яқин олиб келдики, катта бармоқларининг тирноқлари бурнига тегди. Кейин мис жомда ифорли сув келтиришди. Маркабон уй остонасини ҳатлаб ўтишдан олдин Инем ўша сув билан унинг оёқларини ювди. Келин-куёвнинг қариндошлари ёшларни ўраб олишди, уларнинг кўлларини бирлаштиришди ва гўшангага олиб киришди.

Шунда ҳамма бараварига қийқириб олқишлай бошлашди:

— Битта эди — иккита бўлди!

¹ Барингин — мангу яшил баньян дарахти.

² Вайянг — кўғирчоқ театри.

³ Гамелан — уриб чалинадиган чолғу асбобларидан ташкил топган ява миллий оркестри.

— Битта эди — иккита бўлди!

— Битта эди — иккита бўлди!

Шу пайт Инемга кўзим тушиб қолди: у йиғларди. Кўз ёшлари уша-элик ва сурмани ювиб, унинг гўдак чеҳрасида қора из қолдирарди.

Мен уйга югуриб келдим-да, онамдан сўрадим:

— Ойи, Инем нега йиғлаяпти?

— Келинлар аллақачон дунёдан ўтиб кетган катта боболари ва бувиларини эслаб йиғлайдилар, болажоним.

Эртаси куни Инем нега йиғлаганининг ҳақиқий сабабини билиб олдим, у кичик эҳтиёж билан ҳожатхонага боргиси келган-у, сўрашдан кўрқиб йиғлаган экан.

Тўй ўтди, шовқин-сурон тинди, меҳмонлар тарқалишди. Гўё ҳеч нарса бўлмагандай. Қарз берганларнинг дастлабкиси кўриниши билан Инемнинг отаси шаҳардан ғойиб бўлди. Лекин олинган қарзларни тўлаш керак эди. Инемнинг онаси уденгларга безак беришга киришди. Кунлар тунга, тунлар кунга уланди...

Бир куни эрталаб Маркабоннинг катта уйдан қалбларни ларзага солувчи чинқирик эшитилди:

— Қўйиб юбор! Қўйиб юбор деяпман!..

— Ойи, эшитяпсизми? Инем бақираяпти! Ойи!.. — дея чақирдим онамни.

— Ухла, ухла... Улар жанжаллашаёпти. Бечора Инем!..

— Улар нега уришишяпти, ойи?

Саволим жавобсиз қолди. Кейин атрофга жимлик чўкди ва мен ухлаб қолдим.

Бундай чинқирик ва инграшлар деярли ҳар кеча такрорланарди. Ҳар сафар онамни уйғотардим ва у ачиниб:

— Шўрлик, бечора қизча! — деб қўярдилар. — У ҳали гўдак, ахир. Қийналаётган бўлса керак-да!..

Кунларнинг бирида Инем бизларникига келди... Унинг оқариб кетган чеҳраси ҳамон кўз ўнгимда. Гўё унда бир томчи қон ҳам қолмагандек эди. Инем нимадир демоқчи бўларди-ю, лекин айтолмасди; кўз ёшлари бўғарди уни.

— Нега йиғлаяпсан, Инем? Нима бўлди, қизим? — сўради онам.

— Бегойим, — деди Инем ўпкасини босолмай, — мени ўзингизга қайтариб олинг. Олақолинг!..

— Ахир сенинг эринг бор, Инем...

— Ўзингизга қайтариб олинг!..

— Нега, Инем? Маркабон сени хафа қилаяптими? — сўради онам.

— Бегойим, менга раҳмингиз келсин...

— У ҳар кеча мен билан олишади, қийнайди, оғрияпти десам ҳам, оғритаверади... Эрим бўлишини истамайман! Истамайман!

— Йўк, йўк, Инем, — уни тинчлантиришга уринарди онам. — Мана кўрасан, ҳаммаси яхши бўлиб кетади! Ахир эрга тегишни ўзинг хоҳлагандинг-ку?!

— Ҳа, бегойим... Лекин... Лекин...

— Эсингда бўлсин, Инем, хотин ҳамиша эрининг гапига кириши, унга бўйсиниши керак. Бўлмаса аждоқларимиз сени лаънатлайдилар.

Инем индамас, кўз ёшлари ҳамон юзини юварди.

— Майли, энди уйингга борақол. Эрингга кулоқ сол. Эринг ҳар қанча ёмон бўлмасин, унинг айтганини қил, чунки у сенинг хўжайининг.

Инемнинг кетгиси келмасди.

— Қани, Инем, борақол энди! Мана кўрасан, ҳаммаси яхши бўлиб кетади! Оллоҳ раҳмдил, қизим!..

Инем аста юриб, чиқиб кетди.

— Бечора, шўрлик қизча! — дея пичирлади онам, унинг орқасидан қараб.

Эсимда, ўшанда онамдан сўраган эдим:

— Ойи, дадам ҳам сиз билан олишармиди?

Онам сергакланиб менга қаради-да, кейин жилмайди.

— Йўк, — деди онам. — Сенинг отанг... дунёдаги энг яхши одам, Мук!

Ва биз кетмонни олиб, томорқага қараб жўнадик.

Орадан бир йил ўтганини сезмай ҳам қолдим. Инем бизларникига яна келди. У анча ўзгарган, катта бўлиб қолганга ўхшарди.

— Бегойим, — деди у онамга бошини ҳам қилиб, — энди менинг эрим йўк...

— Нима, сен бева бўлиб қолдингми?

Инём индамади.

— Нима бўлди ўзи? Айтсанг-чи?

— У мени қалтақлади, бегойим.

— Урдими? Демак, сен гапига кирмабсан-да?

— Йўқ, бегойим. Сиз нима деган бўлсангиз, мен шундай қилдим... Ҳаммасини қилдим!..

— Мен сенга ишонмайман... Агар хотини айтганини қилса, эркак ҳеч қачон унга қўл кўтармайди.

— Бегойим, жон бегойим, мени яна ўзингизга қайтариб олинг, — деди ялиниб Инём.

— Инём, — деди онам, — сен энди эринг билан яшамаяпсан, бизнинг уйимизда эса катта болалар бор...

— Нима, болалар мени уришадими?

— Гап бунда эмас, Инём. Тушунсанг-чи... Сен энди бизнинг уйда қололмайсан.

Одамлар нима дейишади?

Қизчанинг кўзларида ёш ялтиради.

— Хайр... — деди у овози қалтираб.

Инём уйида ошиқча юк эди. Ҳамма уни урар ва сўкарди. Отаси ва онаси, укаси, амакиси ва холаси қизчани хўрларди. У бизникига ҳам бошқа келмасди. Кўчада камдан-кам кўринарди.

Баъзан Инёмнинг чинқириғи бизнинг уйгача эшитиларди, аччиқ ва аламли чинқириқ. Уни эшитмаслик учун қўлларим билан қулоқларимни маҳкам беркитиб олардим.

КУРАНТИЛ КЎЧАСИ, 28

Шаҳар бўйлаб бир маромдаги ҳорғин, қисқа одимлар билан аскар ботинка кийган киши борарди.

Бир неча йил бурун бу ботинкалар яп-янги эди, ялтираб турарди. Жанг майдонлари бўйлаб, ўлдирилган турли миллат аскарлари танасини таҳқирлаб, музаффарона юриб ўтганди. Лекин у пайтлар ўтиб кетди. Ботинкалар ўз оҳорини йўқотди: пошналари ейилиб, усти саргайиб йиртилди, учи айрилиб кетди.

Ботинкалар ичида ингичка ва қоқшоқ оёқлар кўзга ташланарди. Бир неча йил бурун бу оёқлар бақувват ва толмас эди, лекин уруш уларнинг аввалги кучини сўриб олган эди.

Каттакон ботинкалар ва унинг ичидаги гутурт чўпидай ингичка оёқлар кўпчиликнинг кулгисини қистатарди. Уткинчилар ҳалиги кишини кижанг¹ ёки Буратино деб майна қилардилар. Аммо у ўткинчиларга эъгибор бермай йўлида давом этарди.

Қачонлардир унинг оёқларини узун шими беркитиб турарди. Лекин шим аста-секин қисқариб борди, чунки соҳиби почаси титилган сайин уни кесиб ташларди. Охир-оқибат, шим қалта иштонга айланди ва соҳибининг озгин орқасини зўрға беркитадиган бўлиб қолди. Аммо бу қалта иштоннинг тарихи анча узун эди: зеро, у Ҳиндистонни айланиб чиқди, Сардинияда ва Болоньёда бўлди ва яна Явага қайтиб келди.

Унинг ориқ ва қоқсуяк баданини зўрға қоплаб турган гуркхларнинг яшил тўрли аскар қўйлагидан унинг оёқлари каби ингичка қўллари ва бўйни чиқиб турарди.

Бу одамни Маҳмуд Асван дейишарди. Бир пайтлар у ким биландир танишар экан, машҳур пьеса қахрамони сингари номини ўзи айтарди: “Мен рожаман. Исмим — Индра Первира. Мен Деҳли султониман”. Лекин ҳозир бу одам индамайди. Ўз номини айтишнинг нима кераги бор? Бунини бошқалар айтгани маъқул.

Белбоғига осиб олган бўҳчада унинг бор-буди жойланганди: у ҳам бўлса Гарут² даги тўқимачилик фабрикасида тайёрланган жигарранг ористонлик қўйлагидан иборат эди. Мазкур бўҳчани бундан беш соат бурун қамоқхонада олган эди. Озодликка бўшатилаётган барча маҳбусларга жигарранг қўйлақдан

¹ К и ж а н г — митти кийикларнинг бир тури.

² Г а р у т — Фарбий Явадаги шаҳар.

ташқари ўн килограммдан гуруч ҳам беришарди, лекин у гуручни олмади, уни юк қилиб кўтариб юришни истамасди. Қўйлакнинг чўнтагида ўн рупий бор эди, лекин у буни ҳозирча эсламас эди.

Маҳмуд Асван ҳашамдор дўконлар, идоралар, хусусий уйлар ёнидан ўтиб борарди. Бир вақтлар улар Маҳмудни ҳайратга соларди, энди бўлса, ўзи ўзига савол берарди:

“Ўша дўкон, идора, уйларнинг кимга фойдаси бор?” — лекин бу саволга жавоб тополмасди. Унинг қалбида ҳеч нарсага, ҳеч кимга шафқат қолмаганди. У ҳамма мени янчиб ташлашга, йўқ қилишга интиляпти деб гумон қиларди. У фақат одамларнигина эмас, жониворларни, ўсимликларни, машиналарни, ҳатто тошларни ҳам кўргани кўзи йўқ эди. Уларнинг ҳаммаси уни йўқ қилишга интиляётгандек кўринарди. Бахтсизлигининг чеки-чегараси йўқ эди, дийдаси шу қадар қоғиб кетган эдики, ўзидан ҳам, ҳатто кўзлари, қўллари, лабларидан ҳам нафратлана бошлаганди. Буларнинг нима кераги бор ўзи? У ҳаммадан ҳам худодан нафратланарди, чунки унга ҳаётни фақат азобларга маҳкум қилиш учунгина берган эди.

Бирдан унинг онгида хотиралари гужгон ўйнай бошлади.

Мана, у Крамат кўчасида, курул-яроғ яширинган қутилар ортилган юк машинасида кетаяпти. Унинг қўл-оёқлари маҳкам боғлаб ташланган. Нигоҳи уни кузатиб бораётган кўриқчида. Бир минг тўққиз юз қирқ бешинчи йил. “Шунинг нима кераги бор эди ўзи?” — дея сўради у ўз-ўзидан ва яна жавоб тополмади.

Ёлланма аскарнинг қисмати жуда оғир, айниқса, атрофидаги одамлар тилини тушунмаса. Агар ярадор оёғи зирқираётган ва ҳарорати кўтарилиб, аъзои бадани олов бўлиб ёнаётган бўлса янада оғир!..

Ўшанда у казармада яшарди. Лекин бу унинг ҳаётидаги энг оғир дамлар эмасди. Энг оғир кунлари Глодок турмасига тушганидан кейин бошланди. Унинг кўз ўнгидан маҳбусларни таҳқирлаш, жеркиш, сўкиш, уриш ва отишлар бир-бир ўта бошлади.

Глодок турмасидан уни Чипинанг, ундан Ганг Тенгах қамоқхонасига ўтказишди. Бу ерда оч маҳбуслар орасида чангалзор қонуни ҳукм суради — ким зўр бўлса ўша яшаб қоларди...

Онруст — Эдам — Тангеранг — Нуса Камбанган — Семаранг. Ҳар бир янги лагерь унга янги-янги изтироблар олиб келарди. У ўзига қайта-қайта савол берарди: буларнинг ҳаммаси нимага керак? Жавоб эса ҳамон топилмасди. У бу саволни маҳбус жўраларига берганда эса, улар мағрур жавоб қайтаришарди: “Эрк учун курашчиларнинг қисмати шундай!” Дарвоқе, ҳамма ҳам шундай деб жавоб бермасди. Уйланганлар унга мўминлик билан итоаткорона жавоб қилишарди: “Изтироб чекиш барчанинг қисматида бор. Тангрига ибодат қил!”

Аммо бу жавоблар уни қаноатлантирмасди. Мудҳиш томони шунда эдики, у ҳаётда асосий мақсади нима эканини билмасди. Ҳолбуки, бу мақсад ҳозир жудаям зарур эди, чунки япон ҳукмронлиги тугаб бормоқда, янги давр бошланмоқда эди...

У ҳали ёш йигит, умид ва орзулари кўп эди. Лекин уйланиб улгурмаганди. Рафиқаси айрим камчиликларига, жумладан, иродаси бўшлиғига қарамай ёқимтой аёл эди. Улар бир хонада яшашар ва битта каравот¹ да ухлашарди. Оилавий турмуш уни кўп нарсага ўргатганди. У инсон тинч ва осуда ҳаётга наҳадар эҳтиёж сезишини тушуниб етганди...

У бутун қалби билан унинг тинч турмушини бузганларни ёмон кўриб қолганди. Маҳмуднинг улардан ёвузроқ душмани йўқ эди.

Кейин инқилоб² бошланди. Уларнинг уйини ёндириб юборишди. Маҳмуд босқинчилардан ўч олишга аҳд қилди, лекин қўлга тушиб қолди... Тўрт йил қамоқхоналар ва лагерларда азоб чекди. Уни фақат афв кутқариб қолди. Мана у озодликда. Лекин яшашга имкон бўлмагандан кейин, бундай озодликдан не фойда?..

Хотини қаерда экан? Унинг Марниси қаерларда юрган экан?.. Улиб

¹ Индонезияликларда аёл кўпинча алоҳида хонада яшайди ва ухлайди.

² Мустақилликка қарши миллий-озодлик инқилоби 1945 йилнинг 17 августидан Индонезия Мустақил давлат деб эълон қилиниши билан бошланди ҳамда инглиз-голланд босқинчиларига қарши озодлик урушига айланди ва 1949 йилнинг охиригача давом этди.

кетганмикин ёки Сенен бозорида сасиган гўшт сотиб юрганмикин? Бунни у билмасди, фақат шуни билардики, рафиқаси иродаси бўш аёл эди.

Курантил кўчасигача ҳали икки километрча бор. У айнан ўша ёққа борарди. У жуда толиққан, бефарқ одимлаб борарди. Бир вақтлар ҳамиша ҳафсала билан тараб юриладиган сочлари тўзиб кетганди. Кўкраги оғриқдан зирқирарди.

У вақтнинг қанча бўлганини билиш учун соатлар дўкони олдида бир неча дақиқа тўхтаб қолди. Соат миллиари тўртни кўрсатарди. Унинг озодликка чиққанига бор-йўғи беш соат бўлибди. Бутун эрталаб соат ўн бирда у Положа лагеридан чиқди. Бошқа лагерлар билан биргаликда бу қамоқхона унинг тўрт йиллик умрини ўғирлади. Йўқотилган тўрт йил! Ҳолбуки, унинг ҳаёти бутунлай бошқача бўлиши мумкин эди. Эҳтимол, у шу пайтгача Марни билан яшаган бўлур эди, балки болалари бўларди...

“Нега мунча омадим юришмади?” — ўйларди у, кечирган азоб-уқубатларини эслаб. Жавоб эса биттагина эди: “Ҳаммасига одамлар айбдор! Уларнинг ҳар бири фақат ўзини ўйлайди!” Маҳмуд бошқалардангина эмас, ўзидан ҳам нафратланиб кетди. Баъзан қон томирини кесиб, ўзини тинчигиси келарди. Фақат дунё олдидаги, оиласи олдидаги бурчи уни бу қалтис ниятидан тўхтатиб қоларди. Энг муҳими — рафиқаси олдидаги бурчи. “Марни иффатини менга бағишлади”, — дерди у ўзига-ўзи. Иффатни ҳеч қанақа пулга сотиб олиб бўлмайди! Йўқ, у ҳеч бўлмаса, Марни учун яшаши керак. Шунинг учун ўзини ўлдиришга ҳаққи йўқ!

Курантил кўчаси босқин¹ пайтидагидан анча чиройли кўринарди. Унда машиналарнинг оқими тинмайди. Кўчанинг ҳар икки томонида аввалгига нисбатан янада ҳашаматли дўконлар саф тортиб турибди. Дўконлар ва идораларнинг номлари битилган лавҳалар ҳам энди япон тилида эмас, голланд тилида эди. Сартарошхонанинг лавҳаси — у ҳам голланд тилида — тагида “Курантил кўчаси, 28” ёзув и ўзини кўз-кўз қиларди.

У шиша дераза орқали ичкари қаради. Ичкари озода, чиройли қошамали жиҳозлар ялтираб турар, йирик кўзгулар чарақларди. Сартарошхона соҳибистулда ўтириб газета ўқирди. Утган йиллар ичида у қарийб ўзгармабди, ҳатто олдингидан ёшроқ кўринарди. Бир вақтлар Маҳмуд бу сартарош билан шохмот ўйнашни яхши кўрарди.

Мижозлар йўқлигидан кетишга тараддулланган сартарош газетани буклаб, бир четга қўйди, ўрнидан туриб эшикка йўналди. Яқинлашиб келаётган одамни кўриб, қоғиз қолди. Кўзлари катта-катта очилди ва у:

— Маҳмуд! — деди секингина.

Қандайдир сония ичида Маҳмуд унга бир қараб олди-да, йўлида давом этди. Бу одам билан гаплашишдан нима фойда? У ҳам бир алдамчи бўлса керак-да, қабоятдан бошқа нимани кутиш мумкин.

— Маҳмуд! — эшитилди орқалан.

Сартарош унга етиб олди-да, енгидан тортди, дўконига таклиф қилди.

— Мени нега чақираяпсан, Мамат? — сўради Маҳмуд, собиқ дўстига эргашар экан.

— Ўтир. Сен билан гаплашмоқчиман.

Маҳмуд ҳеч нарса демади. Лабларида ишончсиз илжайиш пайдо бўлди. Улар думалоқ мрамор стол атрофидаги оромкурсига ўтиришди. Маҳмуд кўзларини юмиб, ҳорғин бир ҳолатда курси суянчигига ястанди.

— Демак, соғ-саломат экансан-да?

— Ҳа, соппа-соғман.

— Мен бўлсам...

Маҳмуд кўзларини очиб, Маматнинг орқасидаги кўзгуда ўз аксини кўрди. У ўзини таниёлмай қолди!

Утган тўрт йил ичида у бирор марта ҳам ойнага қарамаганди. Бир вақтлар доно ва меҳрибон чеҳра ўрнида унга ажин босган ва соч-соқоли ўсган башара бақрайиб қараб турарди.

— Жуда ўзгариб кетибсан... — деди Мамат гапни нимадан бошлашни билмай.

¹ Б о с қ и н — 1942-1945 йиллар — Индонезиянинг Япония томонидан босиб олинган даври назарда тутиляпти.

— Қаердан келаяпсан?

— Лагердан, — хоҳламай мингирлади Маҳмуд.

— Мен бўлсам...

Маҳмуд ўрнидан турди, кетмоқчи бўлди, лекин Мамат унинг қўлидан ушлаб қўйиб юбормади.

— Нима демоқчисан Мамат?

— Тўхтаб тур. Мен сенинг дўстингман, ахир. Худди аввалгидай... Маҳмуд мен сени... Крамат кўчасидаги жанида ўлгансан деб ўйлагандим. Менга таниш бўлган бир полициячи айтувди: сенинг бошингга портловчи ўқ текканини... — У тугилиб, кўзини дастрўмоли билан арти-да, — сўзини давом эттирди: — Ўша одамни сенинг номинг билан кўмишибди.

— Сен ҳақсан, Мамат. Мен бундан тўрт йил олдин ўлганман. Энди мен уй-жойсиз дайди руҳман. Сен мен билан гаплашмаслигинг керак.

— Оилангдан хабаринг борми?

— Йўқ.

— Ахир сен менинг эски дўстимсан, Маҳмуд. — Сартарош жим қолди. Сўнг бирдан сўради: — Сенга нима бўлди? Нега бунақа ўзгариб кетдинг?

— Энди мен фақат дайди руҳман, — такрорлади Маҳмуд.

— Қаёққа боряпсан? — сўради сартарош.

— Узим ҳам билмайман. Эски уйимни бир кўрсаммикин?

— Ундан ном-нишон ҳам қолмаган. Ҳозир унинг ўрнида саноат корхонаси куришган.

— Ахир у ер меники-ку. Менинг уйим ўша ерда турганди.

— Ерни сотиб олишди.

— Уни ким сотди?

— Кечирасан, Маҳмуд... Ахир мен сени ўлган деб ўйлагандим.

— Энди бўлса сен бизнинг дўстлигимиз туфайли мен ўз ерим ва вайрон бўлган уйимдан воз кечишимни хоҳлаяпсан, шундайми?

— Ундаймас, Маҳмуд... Менинг хунарим яхши даромад бермаяпти... Мен ерни сенинг боланг учун сотдим.

— Менинг болам учун? — ҳаяжонланиб қайта сўради Маҳмуд ва қаттиқ кула бошлади. — Менинг болам учун, деяпсанми?

— Ҳа. — Сартарош тасдиқлаб бош эгди.

— У менинг болам бор, деяпти! — хитоб қилди Маҳмуд нотаниш учинчи шахсга. — Буни қаранглар-а, мен дайдида бола бор эмиш. Балки, битта эмас, кўпдир?

— Ҳа, кўп. Улар иккита. Шунинг учун ҳам мен ерни ва уйинг қолдиқларини сотдим. Сен тушунадиган одам эдинг. Ҳозир ҳам мени тўғри тушунасан деб умид қиламан.

— Мен сени яхши тушуниб турибман. Шунинг учун ҳам сенга ҳеч қанақа даъвойим йўқ.

Шу пайт сартарошхонага бир қизча кириб келди, баҳслашаётганлар бараварига жимиб қолишди.

— Дада! — деди қизча қийқириб. Лекин нотаниш одамни кўриб, кўрқиб кетди-да, оғзини очганича қотиб қолди.

— Буёққа кел, Нани!

Нани сартарошнинг тиззаларига ўтиргач:

— Нега кўркасан? — деди Мамат. — Бу Маҳмуд амаки-ку.

Қизча нотаниш кишига яна бир қараб олди-да:

— Дада, ойим қалампирга пул сўраяптилар, — деди.

Маҳмуд кўйлаги чўнтагига кўл солиб, ўн рупий чиқарди-да, Нанига узатди.

Қизча кўрққанидан чинқириб юборди.

— Обор пулингни, Маҳмуд! — бақирди сартарош ҳам. У қизчанинг юзини силар экан, деди: — Бу сенинг боланг, Маҳмуд.

Қизча юзини сартарошнинг кўксига яширганча столга ёпишиб турарди.

— Кўрқма! Бу яхши амаки, — дея тинчлантирарди Мамат.

Маҳмуд пулни стол устига қўйди. Унинг юзи тагин ҳам озгин ва қаригандай кўришиб кетди.

— Шу ростдан ҳам менинг қизимми?

Мамат юзини Нанининг сочларига босди:

— Ёлғиз худога аён, — деди аянч билан. — Агар сенинг қизинг бўлмаса, демак у менинг қизим.

Маҳмуд ўтирган оромкурсисидан дик этиб турди, собиқ дўстига ўткир нигоҳини қадали:

— Мамаг, Марни шу ердами?

Мамаг “ҳа” дегандай бош ирғади, Маҳмуд ўрнига ўтирди.

— Энди сен ҳамма нарсадан воқифсан, Маҳмуд. Бу бола кимники эканлигини ишонч билан айтиш қийин. У ҳам меники, ҳам сеники.

— Энди ҳаммаси тушунарли, — деди Маҳмуд. — Мени бу ерга шунинг учун чақирдингми?

— Ҳа. Ўйлашимча, бу воқеани сенга гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Гап нимадалигини ўзинг тушуниб турибсан. Одамлар сени ўлган деб ўйлашарди. Эҳтимол, сен бу дунё биз иккалаамизга торлик қилади, деб ўйлаётгандирсан?

Маҳмуд қўлларини столга қўйди.

— Кўраяпсанми?

— Қўлларинг жуда ҳам озгин.

— Ҳа, жуда озгин... Йўқ, Мамаг, дунё иккалаамиз учун унчалик тор эмас. Мен ҳали яшашни истайман, лекин яна йигирма йилга чидайманми, йўқми. Марни эса, Марни... бу ерда яхши яшаётганга ўхшайди. Менинг кетганим маъқул, — шундай деб Маҳмуд ўрнидан турди. Мамаг уни тўхтатди:

— Шошма! Наҳотки сен Нани қизингни тиззанга олиб бирпас эркалашни истамайсан? Наҳотки Марни билан кўришишни хоҳламасанг?

У парда билан тўсилган эшикка ўтирилди-да, баланд овозда чақирди:

— Марни!

“Марни билан учрашиб нима қиламан? — ўйлади ҳаяжонланган Маҳмуд. — Учрашсам нима қилибди? Ахир, ҳар нима бўлганда ҳам у менинг хотиним-ку”.

— Мени бу ерда меҳмон деб ҳисоблайвер, Маҳмуд, сен эса уй соҳибсан. Чунки буларнинг ҳаммаси сенинг пулингга — сотилган ер эвазига олинган. Агар истасанг, мен кетишим мумкин.

— Нега? Ахир менинг ҳаётим барбод бўлган-ку.

— Сен ноҳақсан, Маҳмуд. Манманлигингни қўй. Менинг маслаҳатимга кир: хотининг билан кўриш. — Мамаг янада баландроқ овозда чақирди:

— Марни!

— Тангри гувоҳ, — давом этди у, — сенинг ўлганинг ҳақидаги хабардан кейин Марнига жуда қийин бўлди. Унга жуда ҳам раҳмим келди. Ахир эркакка аёл керак-да. Марни менинг ёрдамимга муҳтож эди. Шунинг учун ҳам унга уйландим.

— Раҳмдиллик — энг бемаъни баҳона, Мамаг! Одамнинг аёлга раҳми келганидан уйланишини сира ҳаёлимга сиздира олмайман.

Саргарош жим. Нани йиғларди. Остонада аёл кўринди.

— Мени чақирдингизми? — сўради у Мамагдан.

— Меҳмонимиз бор, — жавоб берди Мамаг. — Мундоқ ўтир.

Шошиб қолган аёл сал ўзига келгач, оромкурсига ўтирди. У меҳмонни диққат билан кўздан кечирди. Унинг бўғзидан бир нидо отилиб чиқди:

— Маҳмуд!

У қўлларини чўзди, гўё собиқ эрини бағрига босмоқчи эди, лекин бирдан қўлларини туширди ва алам билан ўксиб-ўксиб йиғлади.

Мамаг ҳам йиғларди. Унинг кўз ёшлари кучоғида қисиниб турган Нанининг бошига тушарди. Қизча эса индамасди. У нималар бўлаётганини яхши тушунмасди, кимнинг боласи эканлиги унга барибир эди. Йиллар ўтади, у улғаяди, ўшанда бу масала унинг олдида кўндаланг бўлади. Лекин ҳаётининг охиригача у бу саволга жавоб тополмайди. Ҳозир эса ҳеч нарсани ўйламасди. У Мамагнинг кучоғидан сирғаниб чиқди-да, онасининг тиззасига ўтирди.

Марни гоҳ бахтсиз эди. Тақдир ўйинини қарангки, у икки эрли бўлиб қолди. Унинг ҳаёллари паришон, юраги тарс ёрилай дерди. Марни бирор сўз айтишга мажолсиз, фақат ўкириб йиғларди.

— Кетдик бу ердан, Маҳмуд, — деди саргарош ичкари эшикка йўналаркан.

— Қаёққа? — сўради хижолат бўлиб Марни. Мамаг унга жавоб қайтармасдан, Маҳмудни хосхонага бошлаб кирди: — Бегоналарнинг кўрмагани маъқул, — деди.

Кутилмаганда эшик очилиб, остонада калта шим кийган эркак пайдо бўлди.
— Не кунларга қолдик, Мамат! — хитоб қилди у. — Велосипедга ҳам солиқ жорий қилишибди.

Ҳамманинг нигоҳи унга қадалди. Гангиб қолган киши бош эгиб кечирим сўради. Бирдан меҳмонни таниб қолди.

— Маҳмуд!

Калта шимли киши Маҳмудни кучоқлаб бағрига босди-да, қулоғига шивирлади:

— Мен сени ўлган деб ўйлагандим...

Маҳмуд қўлларини ёйиб, жавоб қилди:

— Мен энди сенинг дўстинг бўлган Маҳмуд эмасман.

У кўчага чиқди ва жунаворди.

— Маҳмуд! — қичқирди Марни.

— Маҳмуд! — чақирди Мамат.

— Маҳмуд! — эшитилди калта шимли кишининг овози.

— Уни қайтаринглар! — ялинди Марни.

Икки эркак унинг орқасидан югурди.

Маҳмуд одам гавжум кўча бўйлаб, ҳеч нарсага парво қилмай шошиб боради.

— Қаяққа кетаяпсан, Маҳмуд? Уйинг шу ерда, ахир. Хотининг шу ерда. У сени ҳалиям севади. Қизчанг — Нани шу ерда. Яхшиси, мен кета қоламан, — дерди саргарош такрорлаб.

— Мен билан ишларинг бўлмасин.

— Аҳволинг не кечади, Маҳмуд?

— Сенга нима? Сенинг ишинг бор, оиланг, пулинг бор. Менда эса ҳеч вақо йўқ. Ҳатто умид ҳам йўқ. Мен ўзимга ҳам, худога ҳам ишонмайман.

— Қайт орқангга, — ялинарди Мамат. — Акс ҳолда ҳаётингдан ҳеч қандай фойда йўқ.

— Энди мен ҳаётимдан қандай фойда бўлишини яхши биламан.

— Сен бунини зиндонларда англадингми?

— Йўқ, ҳозиргина тушундим.

— Нима, гурурланиб кетдингми?

— Йўқ.

— Сенингча, ҳаётнинг маънисини нима?

— Ҳайронман, мен нега бунини шунчалар кеч тушундим, — деди жилмайиб

Маҳмуд.

— Хўш, нима учун яшаяпмиз, ахир?

— Солиқларни вақтида тўлаб туриш учун.

Маҳмуд кўприкнинг темир панжарасига яқинлашди ва тўхтаб қолди.

— Пастга қаранглар, — деди у. — Мен у оламнинг мўъжазгина парчасиман. Худди сув ва тошлар мисол. Балиқлар сингари. Йўқ, мен табиатни бўйсиндирувчилардан эмасман.

Ва бирдан у панжара оша пастга сакради...

— Ёрдам беринглар! Одам чўкаятти! Ёрдам бе-ринг-ла-ар! — бақирдишарди кўприкдаги икки киши.

Уларнинг атрофини ўткинчилар ўраб олишди. Дарё бўйлаб қайиқ сузиб ўтди. Ундаги кишилар сувга шўнғишди, чўккан одамни қидиришди. Лекин бефойда.

Кеч кирди — Одам Ато давридан бери барча оқшомларга ўхшаш оддий кеча. Эртага тонг отади. Лекин Маҳмуд бу тонгни бошқа кўрмайди. Унинг учун тун бошланди, сўнгсиз тун.

Сол БЕЛЛОУ

Адиблар, зиёлилар, сиёсатчилар...

1917

йили большевиклар ҳокимият тепасига келганда мен эндигина икки ёшда эдим. Ота-онам Санкт-Петербургда 1913 йилда Монреалга кўчиб келишган бўлиб, уларнинг хотираларидан рус ҳаёти ҳали ўчиб кетмаган эди. Дастурхон атрофида чегаранинг у томонида қолиб кетган бобо ва буви, опасингиллар ва ака-укалар тез-тез эслангани каби подшо ҳақида, уруш борасида, Ленин, Троцкий ҳақида ҳар дафъа гап қўзғаларди. Яхудиёлар орасида империянинг йиқилиши ақлга сиғмайдиган ҳодиса сифатида қабул қилинганди. Ўз фикрларида қатъий “эски” муҳожирларнинг большевиклар узоққа боролмаслигига ишончи комил эди. Бироқ уларнинг балоғатга етган фарзандлари инқилобда қатнашишга жон-диллари билан интилар эдилар. Отам иврит тили ўқитувчисининг ўгли Лёва билан кўчада гаплашиб тургани эсимда, у аллақачон пароходга чипта олганлигини айтганди. Отам эса унга қараб, янги тузум — бу сафсата, деб бақирган ва ҳар қалай, ёшлар катталарнинг гапларига кулоқ осишлари керак, деганди. Лёва унга тавозе билан жилмаяр, лекин ўз аҳдида қатъий эди. У Ленин ва Троцкий билан янги дунё қургани йўл олди. Ва шу бўйи дом-дараксиз кетди.

Анча вақтдан кейин, оиламиз Чикагога кўчиб ўтганидан сўнг, Маркс ва Ленинни ўқийдиган ёшга етганимда отам менга деди: “Лёванинг бадар кетганини унутма. Мана, шунча йилки, сингилларимдан хат-хабар йўқ! Сенинг Россиянг ва Лениннинг ҳақида эшитишни ҳам хоҳламайман!”

Аммо менинг ота-онам руслашган бўлиб, уларда русларга хос ажиб феъл-атвор ва хислатлар сингишиб кетган эди. Шу боисдан, улар Санкт-Петербургда ялтироқ матоли камзуллар, цилиндр фраклар, кўкраги каштали ички кўйлақлар ва яна турли алламбалолар тўла сандиқ билан келгандилар. Бу антиқа либослар Монреалнинг тўқлар истикомат қиладиган мавзесида Чикагонинг камбағаллар яшайдиган даҳасида бир пулга қиммат эди, фақат эрмак учун томоша қилишга арзирди, холос. Катталар тезроқ америкалик бўлишга тиришардилар, кичиклар эса улардан ибрат олардилар. Бу мамлакат бизларни қабул қилиб, ўзлаштирмоқда эди. У турфа “маданиятлар” курамаси эмас, балки яхлит мамлакат эди. Биз бу ерга келиб, бахтимиз чопганлигини ҳис этдик.

Бироқ сабоқдошларим — чикаголик муҳожирларнинг болалари ўзларида қандайдир тарзда “руслик туйғуси”ни сақлаб қолишга эришгандилар. Шекспирнинг “Макбет”ию Мильтоннинг “L’ ALLEGRO”сининг мутолааси асносида улар Достоевский ва Толстойни ҳам ўқирдилар, сўнг эса Лениннинг “Давлат ва инқилоб”и ҳамда Троцкий памфлетларига ўтардилар. Мактабимизнинг

Сол Беллоу (1915-2005) — таниқли америкалик адиб. Унинг «Оги Марк саргузаштлари» (1953), «Мистер Саммлер сайёраси», (1969) «Гумбольд тухфаси» романлари, «Фурсат ғанимат» (1956) «Ғирлик» «Туғилганлар» (1984) каби қиссалари дунё ўқувчилари эътиборини қозонган. С.Беллоу 1976 йили ўз ижоди билан Нобел мукофотига сазовор бўлган. Мукофот шарҳида «адиб асарларидаги инсонларварлик ғоялари ва даврнинг теран таҳлили учун» деган фикр алоҳида эътроф қилинган. Унинг «Фурсат ғанимат» қиссаси «Жаҳон адабиёти» журналининг 2001йил 4-5-сонларида эълон қилинган. Мазкур мақолада адиб узоқ йиллик ижодий фаолияти давомида кўнглидан ўтказган фикр-мулоҳазаларини қаламга олади.

мунозара клубида “Коммунистик партия манифести” муҳокама қилинарди; катта кўчага яқин жойда зиёли муҳожирлар совун қутилари устига чиқиб олиб нутқ сўзлардилар, “минбар” да эса социалистлар, коммунистлар ва анархистлар ўртасида баҳс қизигандан-қизир ва атрофда одам уймалашиб кетарди. Мендаги “сўдлик” ана шу даврда бошланган. Дўстларимнинг маслаҳати билан мен Маркс ва Энгельсни ўқишга тушдим. Эсимда, темир йўл юкхонаси ёнида отамнинг кўримсиз идорасида ўтириб, кўшимча қиймат ҳақида бош кўтармай ўқирдим ва айна шу пайтда полиция ёнимиздаги исловатхонани ағдар-тўнтар қиларди (порасини бермаганлиги учун бўлса ажаб эмас) — синган деразадан ташқарига каравоту тўшақлар ҳамда стуллар учарди.

30-йиллар охирида мени Коммунистик партиянинг ёшлар қанотига тортишмоқчи бўлишди. Бироқ кечикишган эди! Мен Троцкийнинг Германия масаласига бағишланган памфлети билан танишиб бўлгандим ва Гитлернинг ҳокимиятга келиши фақат Сталин хатоси туфайли содир бўлди деган фикрда қатъий эдим.

Сиёсий воқеалар борасидаги хабарлар ер юзининг энг узоқ бурчакларигача шу қадар тез тарқалардики, ҳайратдан ёқа ушлаш мумкин эди! Мана, 1923 йилда Мандельштамнинг Коминтерн аъзолари биридан олган интервьюсидан парча: “Ганди ҳаракатининг Ҳинди-Хитойга қанчалик таъсири бор? Сиз ўзингизда унга хайрихоҳлик сезасизми?” — “Йўқ”, — деб жавоб берди суҳбатдош. Уни ўша пайтда Нгуен Ай Квонг деб аташарди ва кейин у Хо Ши Мин номи билан машҳур бўлди. Мандельштам уни шундай тасвирлайди: “Қалбининг туб-тубида у ўзини, чамамда, ҳали бола деб санарди, ширилдоқли чарм камзулда эди.”

Шуни эътироф этиш керакки, Коминтернга жуда кам ёшлар келиб қўшилганди. Бундан қатъи назар, Октябрь инқилоби миллионлаб ёшлар учун қўл етмас озодлик ва адолатнинг тимсолига айланганди. Бир неча ўн йиллар давомида инқилоб энг муҳим тарихий воқеа бўлиб келди. Унинг оташин тарафдорлари, бундан кейин уруш барҳам топади ва Россиянинг инқилобий пролетариати бутун башариятга саодат бахш этади, деган умидда эдилар. Бутун дунёнинг афкор оммаси коммунистлар бошчилигида чириб бораётган империализмни йўқ қилади. Чикагода Буюк турғунлик даврининг йигитлари, шунингдек, қизлари ҳам муҳитга ўзларининг инқилобий кайфиятини юктирмоқчи бўлдилар. Ҳаракат дастурини яратишга муваффақ бўлиномаса-да, олдинда келажак нур сочиб турарди. Ҳар қалай, ёрқин ғоявий яқдилликка эришиш амалга ошиши мумкин бўлган иш эди.

Мен коллежда (1933) троцкийчилар сафида эдим. Троцкийнинг ёш издошларининг қарашлари енгиланлар ва радди маърака бўлганларнинг қарашлари эди. Мен сингари ёшлар ҳаракат аъзолари сафига ўтишиб, ленинизмнинг юксак идеалларига амал қилишар, унинг тарихий сабоқларини энг майда тафсилотларигача билишар ва Сталиннинг жамики жиноятларини санаб беришлари мумкин эди. Аммо на мен, на менинг дўстларим бу борада фаол бўла билмадик, зеро биз ўзимизни ижодкор деб ҳис этардик. Чўзилиб кетган Турғунлик боисидан мансаб ҳақида қайғуришга ҳожат бўлмади. Одатда, биз ҳафтасига беш-олти долларга қаноат қилардик. Гарчи биз ғариб хоналарда яшасак-да, бироқ улугвор ва ажойиб кутубхоналарга қатнардик. Давр фаол ҳаракатни талаб қиларди, бироқ бизнинг бу талабга жавобимиз “инқилоб сиёсатини” пишитишдан иборат эди. Бизга руҳий озик муҳимроқ эди ва буни биз Достоевский ва Герман Мелвилл, Теодор Драйзер, Жон Дос Пассос ва Уильям Фолкнерлар асарларидан олардик. Рэндольф-стритдаги кутубхонада “Даэл”¹нинг жамики таҳламларни олиш ва пешиндан кейин имиллаб ўтадиган вақтни Т.С.Элиот, Рильке ва Каммингслар муголааси билан ўтказиш мумкин эди. 30-йиллар охиригача эса биз учун “Даэл” хизматини “Партизан ревью” ўтади. У туфайли биз машҳур европалик замондошларимиз — Силоне², Оруэлл, Кестлер, Мальро, Андре Жид ва Оденлар асарлари билан танишдик. Одатга

¹ “Да э л” — америка журнали, 1840 йилдан чиқа бошлаган; 1920 — 1929 йилларда ижодий зиёлиларнинг ўзига хос минбарига айланган.

² Игнацио Силоне (1900—1978) — италиялик адиб; эътиқодига кўра, социалист ва антифашист.

кўра, “Партизан ревью”нинг америкалик муаллифлари — мунаққиду файласуфлар: Дуайт Макдональд, Таймс Бёрнхем, Сидни Хук Климент Гринберг, Мейер Шапиро ва Харольд Розенберг¹лар марксистлар эди. Унда иштирок этган зиёлилар Москвада ўтказилган машҳур сиёсий жараёнлар пайтида қонуний равишда Троцкий рўйхатига тиркалган эдилар. Хук ўз устози Жон Дьюини Мехикода ишлаётган текшириш комиссиясини бошқаришга кўндирди. Биз ўзимизни ташқаридаги муҳолифат сафида санаганлигимиз туфайли унинг ишини даққат-эътибор ва қаттиқ ҳаяжон билан кузатиб бордик, сталинчилар эса Россияда туриб суд ҳукмини чиқармоқда эдилар. Биз уларнинг нақадар разил эканликларини АҚШда туриб билдик. Рузвельт ва унинг Янги йўналиш тарафдорлари бу борада заррача ҳам тасаввурга эга эмасдилар. Улар Россияни ҳам, коммунизмни ҳам тушунмасдилар.

Бизнинг ўзимизча қилган ҳаракатларимиз тентакона ва мутлақо маънисиз эканлиги аста-секин равшанлаша борди. Масалан, Испаниядаги Фуқаролар уруши даврида Испания республикасига моддий ёрдам масаласи чўнтагида ҳемири йўқ ўртоқлар томонидан қизгин муҳокама қилинганди. Қизил Армиянинг Финландияга бостириб кириши биз учун бундан ҳам муҳим синов бўлди. Троцкий, ишчи ва деҳқонлар давлати империалистик урушни маълум йўналишда олиб боришга қодир эмас, дея таъкидларди. Амалга оширилган босқич хусусий мулкни давлат ихтиёрига ўтишига олиб келади ва буни социализм сари кескин бурилиш дея ҳисоблашимиз мумкин. Октябр инқилоби идеалларига содиқ бўлган Троцкий кундан-кун сафи ортиб бораётган муҳолифлар билан қизгин баҳсга киришарди. Сафларимизда бўлиниш — нифоқ этилиб келар, бироқ ҳар қандай сиёсий тортишувлардан Дисней² “Фантазия”сини аъло кўрувчи америкаликлар учун бунинг асло иссиқ-совуғи йўқ эди.

Уша даврда марксизмни мутолаа қилишдан тўхтаб, яна Ленин ва Троцкийга ихлос қўя бошладим. Ҳарқалай, улар ҳақида мени курсичага ўтказишиб, қошиқча билан картошка бўтқасини едиришган пайтдаёқ эшитганман. Қизил Армияни Троцкий ташкил қилганлигини ва ҳатто фронтда — Деникинга қарши ҳужумлар пайтида ҳам унинг француз романларини мутолаа қилганлигини унутиб бўладими? Узини йўқотиб қўйган омма олдидаги ёрқин ва оташин нутқларининчи? Инқилоб ҳали ўз жозибасини йўқотмаган эди. Бунинг устига ўша эътиборли ва обрўли адиблару алломалар унинг таъсирига туша бошлаганди. Россияда бўлиб қайтган Эдмунд Уилсон³ “бутун башарият истиқболи учун янги маёқ” борасида ўз мулоҳазасини изҳор этганди, бу ўз вақтида биз учун Жойс ва Прустни кашф этган Уилсон эди! У ўз инқилобий гояларининг тажассуми бўлган “Финландия вокзалига” номли китобини ёзди ва у 1940 йилда нашрдан чиқди.

Ҳолбуки, бу даврга келиб Польша босиб олинган, Франция нацистлар ҳукмронлиги остида эди.

1940 йил, айни замонда, Троцкий ўлдирилган йил ҳам бўлди. Мен ўша пайтда Мексикада эдим ва унга таниш аёли орқали у билан учрашишга ҳам келишиб қўйгандим. У мени ва дўстимни Кульяканда қабул қилишга розилик берганди. Бироқ ўша куни эрталаб уни ўлдиришди. Мехико бизни шу ҳақдаги бош мақолалари билан қарши олди. У яшаётган вилоятдагилар бизни чет элик журналистлар деб ўйлашиб, касалхонага йўллашди. Беморларнинг қабул қилиш хонасида тўс-тўполон эди. “Троцкий” фамилиясини айтганимиз заҳоти бизни палатага қўйишди. Чеккадаги чоғроқ хонанинг эшиги очилиб, унга кўзимиз тушди. У ҳозиргина ҳаётдан кўз юмганди: ёноқларию бурни, иягию томоғига қадар бинт билан боғланган бўлиб, у қон ва йод доғларига беланганди.

¹ Дуайт Макдональд (1906—1986) — америкалик журналист, турли даврларда ашаддий троцкийчи, социалист, анархист бўлган; Жеймс Бёрнхем (1905—1987) — америкалик иқтисодчи, файласуф, публицист, америка консерватизмининг назарётчисига айланган собиқ марксист; Сидни Хук (1902—1989) — америкалик файласуф, Нью-Йорк университети ўқитувчиси, 30-йилларда — антикоммунист-экстремистларнинг етакчиси; Климент Гринберг (1909—1999) — урушдан кейинги энг эътиборли америкалик мунаққидлардан бири, авангард ва америка модернизми билимдони; Мейер Шапиро (1904—1996) — америкалик санъатшунос, Колумбия университети ўқитувчиси, модернизм ва фалсафа санъати тадқиқотчиси; Харольд Розенберг (1906—1978) — абстракт экспрессионизмни тадқиқ қилган санъатшунос.

² У. Диснейнинг атоқли дирижёр Леопольд Соткевский билан ҳамкорликда яратган “Фантазия” (1940) номли мусиқали мультипликацион фильми.

³ Эдмунд Уилсон (1905—1972) — америкалик адабий танқидчи, адиб ва журналист.

Троцкий дам-бадам, Сталин мени хоҳлаган дақиқасида ўлдириши мумкин дея огоҳлантирганлигини айтишарди. Энди биз бу ҳокимиятнинг қўли қанчалик узунлигига нималарга қодир эканлигини англаб етгандик: ҳокими мутлақ ўйлаб ўтирмай ўлим ҳақида ҳукм чиқарар, у биттагина буйруқ билан ҳаммамизни асфаласофилинга жўнатиши ҳеч гапмас эди.

Бу воқеалар жараёнида биз ўзимизга ўзимиз жамики тарихий-фалсафий илмларимизу идеаларимиз, дастурларимиз билан ўта ожиз ва ғариб кўриниб кетдик!

Буёқ Турғунлик даврида доимий иш жойига эга бўлиш ва тўқисликда яшаш ҳижолатли эди. Капитализм мамлакатни мутлақ бошқаролмай қолганди. Кўпларга ҳокимиятнинг тез кунларда ағдарилиши афсона бўлмай қолди. Турғунликнинг илк йилларида коммунистик раҳбарият сиёсати (ўзининг муросасизлиги ва бешафқатлилиги билан танилган) амалий жиҳатдан АҚШда муваффақият қозонолмади. Бироқ Гитлер Германияда сўл партияни йўқ қилган пайтда мамлакатда янги йўналиш — Халқ жабҳаси сиёсати эълон қилинган эди. Ўзининг мўътадиллиги ва вазминлиги билан ажралиб турувчи Халқ жабҳаси америкалик коммунистлар учун катта омад бўлди. Партия, ниҳоят, ҳорижий сўзлар истибдодидан халос бўлиб, камбағал-қашшоқлар тилида гапира бошлади. Гитара оҳанглари остида халқ қўшиқлари янгради. Янги пантеон марказида эндиликда Ленин ва Сталин эмас, Жефферсон ва Линкольн турарди. Уйлаги хонаки суҳбатлар ройишига кўра, Янги йўналишнинг рузвельтча фалсафаси одамларга хотиржамлик ва эртанги кунга умид ваъда этарди. Генри Уоллес¹ бизнинг асримизни оддий одам асри дея эълон қилди. Халқ жабҳаси янги йўналишни тарғиб қилди ва коммунистик партия бино бўлиб ҳаётни бошқариш учун имкон қозонди. Мамлакат айнан янги маданий эврилишни бошидан кечирмоқда эди. Яхши таъминланган Халқ жабҳаси ташкилотлари ва унга ҳаммаслақ тузилмалар адиблар ва актёрларга иш таклиф қилардилар. Бир сўз билан айтганда, сўллар қутилмаганда бойиб кетдилар.

Мен ўзим ҳам 30-йилларнинг сўнгига қадар Янги йўналиш, яъни ёзувчиларга ёрдам учун ташкил қилинган WPA² лойиҳасида қатнашдим. Бизнинг Чикаго бўлимимизнинг юлдузлари Жек Конрой ва Нельсон Олыгрэнлар компартиянинг арзандалари сафига кирмасди. Олыгрэн ҳақиқатда ҳам Чикаго услубидаги айрича феълли сиймо бўлиб, ҳар қандай мафкуравий вирусни ўта тез илиб оларди. Бошловчи ёзувчилардан айримларгина Халқ жабҳаси таъсиридан ўзларини эҳтиёт қила билдилар. Мен кейинчалик Маккарти вужудга келтирган жазави қурбони бўлганларнигина эмас, балки Испаниядаги Фуқаролар уруши даврида компартия йўналишини (масалан, Малколм Коули) изчиллик билан қўллаб-қувватлаган “Нейшн” ва “Нью рипаблик” учун ёзиб турувчи айрим машҳур муаллифларни ҳам назарда тутмоқданман. Халқ жабҳаси анча оммалашган ва ҳамма эътироф этган услубда ишлар эди. Шунга монанд “хат маданияти” Клиффорд Одетс, Лиллиан Хельман ёки Далтон Трамбо³ каби муаллифларга, шунингдек, фамилияси ҳеч бир нарсада ҳеч қандай рол ўйнамайдиган танқидчилар ёки радиосценаристларга хос эди. Бу услуб бутунги кунга қадар яшаб келди — улар ҳақида гап кетганда Уиттакер Чэмберс Элжер Хисс, Роберт Опенгеймер ёки эр-хотин Розенберг⁴

¹ *Генри Уоллес* (1888—1965) — америкалик давлат арбоби, журналист, Демократик партиянинг либерал қаноти вакили.

² WPA — 1936—1940 йилларда ёзувчиларни қўллаб-қувватлаш учун ташкил қилинган давлат лойиҳаси.

³ *Клиффорд Одетс* (1906—1963) — “пролетар драмаси” тамойилларига амал қилувчи америкалик драматург ва сценарист; *Лиллиан Хельман* (1905—1984) — америкалик адиба, драматург; *Клиффорд Одетс* пьесаларида капитализмни танқид қилгани сингари Америкага қарши фаолият Кўмитасининг доимий диққат марказида бўлган; *Далтон Трамбо* (1905—1976) — америкалик адиб ва сценарист, “голливуд ўнталлиги” аъзоси, 1977 йилда Америкага қарши фаолият Кўмитаси билан ҳамкорлик қилишдан бош торганлиги учун “қора рўйхат”га кирган.

⁴ *Уиттакер Чэмберс* (1901—1961) — америкалик журналист, АҚШ Компартияси аъзоси, совет ҳарбий разведкасининг собиқ аъзоси; *Элжер Хисс* (1904—1996) америкалик дипломат, Ялта конференциясида (1945) Америка делегацияси таркибидан иштирок этган; *Юлиус Роберт Опенгеймер* (1904—1967) — “Манхеттен” атом бомбасини яратиш лойиҳасини бошқарган америкалик физик олим; эр-хотин *Юлиус Розенберг* (1918—1953)лар ва *Этель Розенберг* (1915—1953) — СССР фойдасига жосуслик қилган ва судланиб, қатл қилинган америкалик коммунистлар.

ларнинг номлари тилга олинса кифоя, сизда 30-йиллардаги урушдан олдинги ва урушдан кейинги қарашлар ҳақида муфассал тасаввур пайдо бўлади.

Бизнинг асримизда зиёли ҳақидаги узил-кесил фикрни тоталитаризм белгилаб берди, деган Чарльз Фэрбенкс¹ мулоҳазасини қувватламаслик мумкин эмас. 1917 йилнинг октябрида Ленин бошчилигида ҳаракат қилган “илгор отряд” зиёлилардан ташкил топган эди; айтиш чоғда бу улуг тарихий воқеа Фарб мамлакатлари зиёлиларига кучли таъсирини ўтказди. Бунга сиёсатнинг фаол вакиллари ёрқин мисол бўла олади. Иккинчи жиҳатдан, большевиклар ўша даврда ҳаммага ибрат намунаси эди. Троцкий ва Т.Э.Лоуренс²лар, шак-шубҳасиз, Биринчи жаҳон урушидан кейин шаклланган энг атоқли зиёлилар эди. Улардан бири қачонлардир Ленин даврида муҳим лавозимни эгаллаган, иккинчиси эса Шекспирнинг Форжинбраси сингари Арабистон саҳроларида умргузаронлик қилган олим-зоҳид эди. Инқилобнинг дастлабки йилларида буюк мақсад учун зўравонликка майлини ошқора намоён қилган маънавиятшунос ва назариятчи Мальрони уларнинг ҳар иккаласи ҳам илҳомлантирди. Унинг ўзи, ўз навбатида, 40-йиллардаги француз ёзувчиларига таъсирини ўтказганди: Сартр унинг солиқ издошларидан бири эди. Унга на фақат Францияда, балки бутун дунё бўйлаб кўплар, у инқилобдан юз бурмагунига қадар, тақлид қилишга тиришдилар. Бу тақлид хатарларга онгли равишда юзма-юз борган Артур Кёстлерга ҳам ўз муҳрини босди. Билъакс, буларнинг бари Францияда 30-йилларда — сўллар ўзларини инқилобнинг аскарлари деб эълон қилган пайт, Режис Дебре³ даври келгунига қадар содир бўлди.

20-йилларда берлинлик зиёлилар, ўз томонларидан, ленинча услубни ўзларининг эҳтиёжларига кўра мослаштирдилар. Бартольд Брехт “Тадбир” (1930) асарида ленинизмнинг ўзак тамойили партиянинг устуворлигида зоҳир бўлишини таъкидлаб, бетакрор бадияят билан партия ходимининг, тарих талаб қилса-да, ўз шахсий манфаатларидан воз кечолмаслиги фожиясини кўрсатиб берди. Мартин Эслин⁴, хусусан, Брехтнинг ўзига, тўғрироғи, унинг омма олдидаги адиблик қиёфасига тугал тавсиқ беради: у пролетарларга хос бўлган шофёрлик қурткаси ва соябонли ялтироқ кепкасида “Берлин бўйлаб машинани учириб ҳайдарди; унинг пўлат гардишли кўзойнаги кичик амалдорни ёхуд қишлоқ ўқитувчисини эслатарди”. Лениннинг ўзини ҳам симбирсклик ўқитувчи деб аташар — Уилсон унга “Гимназия директори” деб лақаб қўйган эди. Геркулес боодоб, мулойим зотга айланганди. Ленин услубига Гринвич-виллижлик таниқли зиёлилар ҳам тақлид қила бошлагандилар. Буни ўзи ҳам “Гимназия директори”нинг кучли таъсири остида бўлган танқидчи Клемент Гринберг чиройли шарҳлаб берганди. У Брехт ҳақида шундай ёзади: “Ленин васиятлари унинг учун юксак ибрат намунаси бўлиб хизмат қилди, большевизм эса ҳаёт тарзи ва олий эзгулик тимсолига айланди”. Кейин давом этади: “Ленин ва Троцкий издошлари ўзларида фидойиликка монанд бўлган кескинлик ва чекланганликни аста-секин шакллантириб, ҳамма соҳада ўз раҳнамоларига ўхшашга интилдилар ва улардаги ўзгани мутлақ тушунмаслик хислати охири-оқибатда асл инқилобчиларнинг фазилатига айланди. Идрокдаги бундай яхши шакллантирилган фикрий маҳдудлик тасаввур ва мулоқот ҳиссига узил-кесил барҳам беради”. Бундан бир неча йиллар муқаддам назарим иллаган бу жиддий баҳо Гринбергга ҳурматимни тобора оширди. Фавқулодда теран айтилган! Ижодий жамоатчилик орасида унинг ўз обрўси ҳам, Ленин обрўси омма устидан ўсиб боргани сингари, кўтарилиб борди. Уша даврнинг кўплаб истеъдодли зиёлилари

¹ Чарльз Уоррен Фэрбенкс (1852—1918) — америкалик сиёсий арбоб, АҚШнинг 1905—1909 йилларидаги вице-президенти.

² Томас Эдуард Лоуренс (1885—1935) — британиялик тадқиқотчи ва сиёсатчи, Арабистонли Лоуренс номи билан машҳур бўлган, ҳарбий; “Донишмандликнинг етти рўкни” номли китоб муаллифи.

³ Режис Дебре (1928) — француз сиёсатшуноси ва эссеависти. Ёзувчи. «Сиёсатнинг тугилиши» асарида (1980) давлатни, оммавий матбуот ва зиёлилар оммасини бир-бирига узвий боғлаб, маънавий сиёсатнинг ўзига хос шаклини тавсия этган. У ўзича зиёлиларни “юкори” ва “пас” табақага — ҳақиқий асар ярагувчилар ва ундан фойдаланувчиларга бўлган.

⁴ Мартин Эслин (1918—2002) — англиялик театршунос, танқидчи, “абсурд театри” атамасини биринчи бўлиб ишлатган; Б.Брехт ижодининг тадқиқотчиси.

ленинизм билан “тўйинган” эдилар. Улар радикаллар эдилар. “Ҳаёт” ва “шахс” тушунчаси улар учун беъамни тушунча бўлиб, хусусий мулкнинг одатдаги қўшимча турларидан бири эди. Кусурларни таг-томири билан йўқотишда, ҳар қандай назокату буржуа унсурларига қарши курашда, илгорлар сафида бўлишда, қабоҳатнинг кулини кўкка совуришда ортиқча ҳиссиётга, кўнгил бўшликка заррача изн йўқ эди—мана, сизга инқилобий тушунча қудрати!

Россиядаги инқилобни бош назариётчи Ленин раҳбарлигидаги бир ҳовуч зиёлилар амалга оширган эди. Шу боисдан бу жиҳат ғарб зиёлиларининг кўзларини қамаштириб қўйган бўлса, ажаб эмас.

Булар орасида ҳақиқий намоёндалар ва асл зиёлилар ҳам (масалан, Харольд Розенберг) кўзга ташланиб қоларди. 30-йиллар охирида гринвич-виллижликлар орасида ақллилари ҳам учраб қолардики, улар Октябр инқилоби Россия учун қанчалар кулфат келтирганини англаб етгандилар. Бироқ охири-оқибатда уларнинг оз қисмигина марксизмдан юз ўтирган эди. Кўплари ўзларининг маданий мулкига айланиб қолган китоблардан ажрала олмасдилар. Марксистик ғоя уларнинг онгини интизомга ўргатган ҳамда Америка университетларининг амал-тақал битирган чаласавод муҳолифлар устидан уларга катта устуңлик берган эди. Модомики, ёшлиқда нимага куч ва қувватингни бахшида қилсанг, кейинчалик ундан воз кечиш ва унга бўлган эътиқодингни ўзгартириш қийин бўлади. Мен Нью-Йоркка 30-йиллар охирида миям говлаган ҳолда келган бўлсам-да, билим олиш учун қатъий аҳд қилган эдим. 40-йиллар сўнгига келиб эса мен “Партизан ревью” ходими саналиб, Гринвич-виллижнинг тенг ҳуқуқли фуқаросига айлангандим. Бизни савдо-сотик қайнаб турган Америка курашаган эди: биз яшайдиган туман Медиссон-авеню ва Уолл-стрит оралигида эди. Вашингтон-хиёбон марказда бўлиб, ўз ойналаридан унинг йўлакларига ва бордаги ўриндиқларга туташиб кетардики, Элеанора Рузвельт хоҳласа, Франция сиёсати, Америка тасвирий санъати, Фрейд ва Маркс, Андре Жид ва Жан Кокто ҳақида қизғин баҳслашувчи ўз мамлакатининг энг машҳур зиёлиларини ўз кўзи билан кузатиши мумкин эди. Ҳамма, ҳаётдан йироқ бўлса-да, кўтаринки руҳдаги “фикрга тўла” суҳбатларга иштиёқманд эди.

Дарвин ҳаёт учун курашни биринчи ўринга қўйган бўлса, мен мулоқот учун курашни — ўша йиллар усиз ҳаёт бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас — биринчи ўринга қўйган эдим. Антикоммунистик кайфиятдаги суллар гуруҳига қуйидагилар кирганди: кўзлари чақнаб турадиган, серсоқол ва чорпахил дароз Дуайт Макдональд; русча “р”ни қўйналиб айтадиган Филип Рав¹; қотма олифта, кўп гапирадиган ва ўжар Харольд Розенберг; амалиётчи ва орзунпараст, сизга руҳшунослик, поэзия, анархизм ва секс борасида ўзи кашф этган қонунлар чўққисидан туриб хира нигоҳларини қадайдиган Пол Гудмен. Ижодкор билан зиёли ўртасида чегара тортиш мушкул эди. Маланият арбоблари орасида фақат ўз фикрига эга бўлганлари ҳурматга лойиқ эди. Умуман олганда соғлом фикрли Сидни Хук менга қачонлардир, Фолкнер китобларида замонавий мушоҳада тақчиллиги сезилади, деб айтган эди. “У билан суҳбатлашолганимда эди, — деганди у бир пайт, — унга фикримни ўтказган бўлар эдим. Уни танийсанми?”

Ҳақиқатдан ҳам биз кўп нарсани ўрганишимизга тўғри келарди: тарих, фалсафа, табиий фанларни, “совуқ уруш”ни, жамиятнинг ривожланиш қонунларини, оммавий мусиқа, олий санъат, руҳшунослик, экзистенциализм, рус масаласию яҳудий масалаларини. Лекин мен бир нарсага амин бўлдимки, тўғрироғи, ҳис этдимки, ёзувчилар зиёли эмас эканлар. Чехов айтгандики (чамамда истеҳзо билан) агар ғояга жиндек замонавийлик омухта қилинса, айни муддао бўларди. Бироқ жиҳдий тусда яна шундай дегандики, агар ижодкорга сиёсат билан шуғулланиш зарур бўлиб қолса, у ўзини ундан иҳоталаш учун шуғуллангани жоиз. Узундан-узоқ ва кўп сўзли сиёсий-ижтимоий-иқтисодий иборалар тизмаларини ишлатмаслик унинг ўзига хос ақидаларидан бири эди. Шунингдек, у қаламкаш дўстларини ҳам ҳаққонийликка, санжобликка, жасурликка интилишни, сийқа жумлалардан қочишни, ҳар сўзни самимият нурига йўгиришни маслаҳат берарди. (Афсуски, эндиликда бу сўзлар қаламкашларнинг энасини қотиради.)

¹ Филип Рав (1908—1973) — Украинада туғилган америкалик журналист; “Партизан ревью” журналі асосчиларидан бири; Пол Гудмен (1911—1972) — америкалик рассом, журналист ва ёзувчи.

Мен англаш жараёни ва тасаввур орасидаги фарқни чуқурлаштирмоқчи эмасман, фақат улар ўртасидаги оралиқ йўлни танлашимга тўғри келмаганлигини — кўнглим майли асосида иш кўрганлигимни таъкидламоқчиман, холос. Қаламкаш дўстларим билан кечган суҳбатларда санъат ва сиёсатни бир-бирига қарши қўйганимни сира эслай олмайман. Кейин — анча йиллар ўтгандан сўнг Гюнтер Грассдан: “Вилли Бранд ташвиқоти учун намуноча қуйиб-пишасиз? — деб сўрадим. — Ёзувчиларнинг сиёсатга аралашishiлари шартми шунчалик?” У менга худди қишлоқи оварсига қарагандек қараш қилди. Бунақа аҳмоқни фақат Америкадан топиш мумкин, деб ўйлади, шекилли.

Европада ёзувчилар сиёсатга боши билан шўнғирдилар. 1948—1950 йилларда Парижда яшаганимда сиёсат билан фақат мана шу муҳитда шуғулланса арзиркан деган тушунчага келдим. 1948 йил мутлақо қувончсиз йил бўлди. Кўмир, бензин, ҳатто нон ҳам қатъий нормага туширилганди. Париж дунёнинг юксак маданий маркази даражасидан пастлашди, лекин француз мутафаккирлари бу даражани ушлаб қолишга бор куч-гайратини сарфлардилар. Французлар — ўнглари ҳам, сўллари ҳам, яқинда ўзлари халоскор сифатида алқаган америкаликларга нисбатан муносабатларини сезиларли даражада совуқлаштирган эдилар. Масалан, Мориак ўз мақолаларида русларга, хусусан рус адабиётига, уни америка адабиётига қарши қўйган ҳолда, ўз ихлосини ошкор баён қиларди. Бу борада у билан келишмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Сўллар ғоявий тафтишдан ўтган америкаликларга нисбатангина яхши муносабатда эдилар, бошқаларни жосус ҳисоблашарди. Айниқса орамиздаги французча сўзлашадиганлар қаттиқ гумон остига олинарди: улар устаси фаранг жосусларнинг нақ ўзи! Улар французпараст дўстим Х.Ж.Капланга қаттиқ шубҳа билан боқиниб, айни чоғда Ричард Райт¹ ни кучоқ очиб қаршилагандилар. “Понт-Руваль” барида учрашган экзистенциалистлар мени Гуссерлни ўқишга астойдил даъват қилдилар, ҳолбуки мен бу ёзувчини ҳурмат қилсам-да, унинг биронта китоби жавонимдан ўрин олмаган эди. Ҳа, мен ҳам зиёли бўлишим мумкин эди, бироқ эътироф этишим керакки, бу борада ўйласам, дарҳол эсимга француз комиксидаги фоҳишанинг: “Мендан қандай қилиб тақводор чиқсин” деган гапи тушаверади. Сен-Жермен-де-Преда Райтнинг қалин китобига мук тушиб ўтирганини кўриб, бунинг унга нечун зарурати туғилганлиги билан қизиқдим. У, бу ҳар бир ёзувчи учун лозим бўлган мутолаадир дея, менга ҳам уни сотиб олсам чакки бўлмаслигини айтди. Аммо мен Гуссерл даражасига етмагандим. Бироқ менга бари бир француз ғоялари жуда яқин эди ва мен Сартрнинг “Тан модерн” ва Камюнинг “Комба” сини мутолаа қилардим. Боз устига, қандайдир тасодиф билан Фалсафа коллежида маъруза ҳам тинглагандим.

Урушдан кейинги Париж аламоқ руҳ (мағлубият, истилодан) ва озодлик туйғуси билан йўғрилганди. Ҳақорат ва ўкинчнинг заҳарли ёмғири кўҳна деворларга ўтириб қолганди ва шу туфайли Сенанан (менинг назаримда) дори хиди анқирди. Бу таҳқирловчи туйғу, менга кейинчалик тушунтириб беришчарича, “совуқ уруш”нинг дастлабки аломатлари эди. Франция ўша даврда СССР ва АҚШ олдида мутлақо ҳимоясиз эди. Наздимда, ўша пайтда коммунистик тўнтариш муқаррарлиги ҳамманинг оғзида эди, ҳатто сартарошдан бир қулоч марксча ақидаларни эшитмай туриб, соч ҳам олдириб бўлмасди. Ҳамма америкаликлар сингари мен ҳам Парижга бир мақсад билан — таълим олиш учун келгандим, жумладан, Совет Иттифоқи тарихини умуман ва мутлақо билмаслигим ўзимни тонг қолдирарди. Сартрни ўқир эканман: “Буниси, менимча, “сохта”, дея тақрорлардим. Бизнинг Чикаго шеvasида “сохта” сўзи “ёлғон”дан унчалик катта фарқ қилмасди, бироқ барибир “ёлғон”дан кўра бирмунча мулоийм эди. Мен бу борада, Сартр алоҳида услуб қўллаган, деган фикрга мойил эдим ва ҳатто бунда Макиавеллига хос ниманидир ҳам кўргандим. Унинг буржуазияга нафрати шу қадар эдики, Сталин жинойтларига панжа орасидан қарарди. Хуллас, унинг китоблари, унинг баёнотларини (Джо-Жонс таъбири бўйича, зиёлилар учун) ўқишга киришганимга қадар, улар, менинг назаримда, жуда юксакда эдилар. Бироқ унинг яқин тарих воқеаларини билмаслиги кўзга яққол ташланиб турар ва ҳафсалани пир қиларди. Сартр мустабидларнинг буржуа идеологияси борасида марксча нуқтаи назардан туриб

¹ Ричард Райт (1908—1960) — америкалик адиб, афро-америка адабиётининг етакчи вакилларидаан бири.

мулоҳаза қиларди. Жамиятда инқилобий кайфият яратиш учун у ўзининг илдизи буржуазияга бориб тақалишини оммадан сир тутиб ўтирмасди. XVIII аср файласуфлари вориси сифатида у пролетариатга айнан ўздан олдинги ўтган адиблар буржуазияга мурожаат қилгани сингари мурожаат қиларди: у шу ерда ва шу вақтнинг ўзиде инқилобчи бўлишга ҳозир у нозирлар сиёсий тушунчасини шакллантирарди. У озод бўлган ишчи ҳаммамизни абадул-абадга озод қилади, дея қасам ичарди. Бироқ Сартр ва ишчилар синфи орасида француз коммунистик партияси бор эди. Экзистенциализм борасида, Сартр унинг буржуазия инқирози оқибатида пайдо бўлганлигига бажону дил қўшиларди. Шунини айтиш керакки, унинг ўша даврдаги ўқувчилари чириётган синф (қурбонлар ва айни чоғда мустабидлар) сафидан чиққан эди.

“Агар бундай ғоялар муаллифи англиялик бўлганидами, биз унинг бошимизни атайлаб қотираётганлигини пайқаган бўлардик, — дейди Уиндем Льюис “Ёзувчи ва ҳокими мутлақ” эссесиде. — Лекин Сартр ҳазил қилаётгани йўқ... У чиндан ҳам боши берк кўчага кириб қолган”. Льюис бу ўринда хайрихоҳона тарзда, унинг фикрини қабул қилиб ҳамда маъқуллаган ҳолда мунофиқлик ва ёлғон ҳукмрон давр, яъни бизнинг давримизга оид иқтибослар келтиради. “Миллий социализм, голлизм, католицизм, француз коммунизми — буларнинг барчаси ёлғон ва сохта. Бизнинг тафаккуримизни хато йўлларга бошлайди, биз ўқувчиларимиз онгини мунаввар қилишимиз ва адабиёт ҳимояси учун бу саробларни тарқатиб юборишимиз керак... Сартр айнан коммунистлар ишонган нарсага ишонарди, — дея хулоса қилади Льюис. — Бироқ айни чоғда зинони қонуний никоҳга айлантиришни истамайди”. Унинг фикрича, Сартр Халқ жабҳаси учун сиртдан келган одам, холос. У коммунизмга ёхуд йўқликка олиб борувчи икки йўлнинг бошида тураркан, у кейингисини танлади”.

1949 йили (энди ёш эмас, лекин балогатга ҳам етмаган пайтимда) менда шундай ўз тахминим пайдо бўлган эди. У қуйидагича эди: француз зиёлилари русларнинг ғалабасига тайёргарлик кўрарди. Уларнинг марксизмга нисбатан иштиёқиде бошқа улкан давлатга бўлган нафрат мужассам эди. Америкага қарши бундай кайфият Англияда ҳам ҳукмрон эди. Грэм Грин, ўз авлодининг кўплаб адиблари (ва амалдорлари) сингари АҚШ ва унинг сиёсатига нисбатан мазкур туйғуни қалбига жойлаган эди. Ғалаба нашидасини сураётган Англия ҳукумати эса Американинг ҳаракат режасини бус-бутун қабул қилган эди, бироқ Грин бари бир муғомбирлик ила ўзининг бизга нисбатан бўлган нафратининг ушоқ қисмини Лондондан Вашингтонга оширишни эвидан чиқолганди. Ҳарқалай, Атлантика уммонининг бу томонида ҳам унга тарафдорлар озмунча эмасди: ўқимишли америкаликлар-у, ҳукумат ва унинг атрофидогиларга қаршилар жамиятимиз ва расмий сиёсатимиз қанчалик муваффақиятсизликка учраётганини мароқ билан кузатиб турардилар. Лениннинг фуқаролар уруши давридаги “асосий душман — ички душман” деган фикри унинг барча шиорларидан кўра узоқроқ яшади.

У даврга мурожаат қилар эканман, мен Сартр хатоларини санашдан ўзимда сира мароқ туймайман. Фақат менга ҳаёт ҳақиқати ва мамлакат тараққиёти борасида қилган барча сўхбатларимиз бесамар кетганлиги алам қилади. Албатта, мамлакатнинг боши инқироздан чиқмай турган бир пайтда, ҳамма фаолиятини ҳар қанча авж олдирмасин, қанчадан-қанча беқиёс истеъдод ва ўткир ақлларнинг беҳудага, кераксиз назарияларга сарф қилинганлигини ўйлаб, юрагинг эзиледи. “Темир парда” ортидаги одамлар тоталитаризм нималигини ўз таналарида синаб кўришгач, нарсаларга жиддийроқ қарай бошладилар.

Ғарб, эътиқодлар ҳақида гап бошланса, ҳаммиша қандайдир муҳам талабни кўярди. Европалик, ўзича у маъқулми ёки буниси қабилида фикр-мулоҳаза қилароқ муғомбирлик йўлини тутлади. Сидни Хук ўзининг таржимаи холида сўллар ҳурмат қилувчи “Партизан ревью” зиёлилари устидан аччиқ киноя қилади; у уларни чет эл матоҳини нозиктаъб гўзаллик шайдоларига тарғиб қилувчи коммивояжерларга ўхшатарди. Бу қизилсўз гапдонларда, Хукнинг фикрича, уларни бошқача атаб бўлмайди, сиёсатга нисбатан муносиб лаёқатнинг ўзи йўқ эди. Бундан ҳам бурун улар Иккинчи жаҳон уруши ҳам Биринчиси сингари империалистик уруш бўлган деган ақидада эдилар. Гарчи улар Вашингтонда тўнтаришни орзу қилувчи Ленин издошларига тааллуқли бўлмасалар-да, бари

бир уларнинг Англия ва Германия борасидаги чўлтоқ фикрлари лилпутларнинг қарашларини эслатарди. Уларнинг чалкаш марксизмига жўмард ва совуққон Хук берган баҳода ҳозир ҳам, орадан қирқ йил ўтса-да, алам ва афсус туйғулари сезилади. Гарчи биз воқеалар ривожига ўз таъсиримизни ўтказолмаган бўлсак-да, қалбимизда ўз ҳақлигимизни кўрсатиш истаги ҳали сўнгани йўқ. Уша даврда ҳар биримиз ўз тутган мавқеимизни охиригача ҳимоя қилишга шай эдик. “Мўлжални Дуайт Макдональд ва унинг компаниясига олган эдим”, — деганди менга Хук кейинчалик. Қизиқ, кимдир эзгу гоё ва уни рўёбга чиқариш ўртасидаги боғлиқликни тадқиқ қилганмикин? Тарихни ўрганиш, албатта, муҳим, лекин олинган билимни қандай истифода қилмоқ керак? Романнавис Стенли Элкин¹ “Илк таҳрир — бамисоли санъат” номли эссесида шундай саволни қўяди: “Эътиқод аталмиш беҳуда нарса ҳақида илгариги замонларда ким бош қотирибди экан? Тарих, тарихга хос фаол ҳаракат ишқибозлари учун саҳна, бу улар учун шундоқ бўлиб келган ва ҳамма нарсадан устувор саналган. Қолганлар эса — мен, сиз, биз — барча қолганлар, тақрор айтаман, дунёни чеккадан кузатувчи ва янгиликларга навбатдаги шанбалик сериалининг воқеаларига қарагандек қаровчи оддий сафсатабозлармиз.” Нима ҳам қилардик, дейди у давом этиб, атроф-муҳитни ўзгартириш бизнинг пешонамизга ёзилмаган экан, “уни танқид қилиб, юпанишдан боллқа чорамиз йўқ.”

Ҳар ҳолда Хук каби фаол арбоблар ўз даврига таъсирини ўтказишга қодир эдилар. Уларнинг “совуқ уруш”ни енгишдаги ҳиссасини ўлчаб бўлмаса-да, уни эътироф этмоқ жоиздир. Зеро Сартрники эмас, Хук эътиқоди — уни тарихчи ёки фаол арбоб деб аташимиздан қатъи назар, давр синовларидан безаха ўта олди. Мистер Элкинга эса, бизнинг мамлакатимиздаги сўнгари демократик қарашларнинг ўзгаришини кузатиш ва олға бормоқлик қолади, холос. Айни чоғда назариянинг амалиёт билан қанчалик мутаносиблигига ҳам эътиборни қаратиш лозим бўлади. Гарчи бир замонлар фикрлаш тарзим унда эътироз уйғотган бўлса-да, мен Хукнинг гоёйви курашлардаги жасоратини юксак баҳолайман ва унинг шахсиятига ҳурматимни яширмайман. У ижодкордан кўра кўпроқ арбоб эди. Уни файласуф эмас, собиқ файласуф деб атамоқ жоиз. Биз бирга ўтказган кечалардан бирида, у, энди фалсафага ҳаётда ўрин қолмади деб айтганди. Мен ундан, эндигина аспирантурани битирган файласуфлар нима билан машғул эканликларини сўрадим. Касалхонада руҳшунос-шифокор бўлиб ишламоқдалар, деди у. Унинг қиёфасидан на ўкинч, на надоматни ҳис этдим мен. Ҳар ҳолда “совуқ уруш”нинг тугаши — энди назарияга ҳожат қолмайди дегани эмас, бунга сира ишонгим келмайди. Ахир, барибир даврнинг воқеа ва ҳодисалари моҳиятини англаш ҳамда Фарбдаги инқироз борасида тугал хулоса ясаш лозим бўлади.

Мен сиёсатшуносликка мутлақо жиддий ёндашман. Аммоки бу — менинг аъмолим, мен уддалайдиган иш эмас. Холисанилло айтганда, ёзувчилар сиёсат учун нобоп шахслардир. Уларни, одатда, у ёки бу мансаб курсисига ақлли раҳбарлар таклиф қиладилар. Бундай амалларга баъзан ёзувчиларнинг ўзлари ҳам интиладилар, агарки уларда истеъдод билан ақл-идрок уйғунлашган бўлса (Сартрдаги сингари). “Совуқ уруш”га муносабатларига мен хайрихоҳ бўлган антикоммунистик кайфиятдаги зиёли ва публицистлар (уларнинг ҳамишалик кибру ҳавою такаббурликларини бир ёққа қўйиб турайлик), дидларига кўра, айтиш мумкинки, бориб турган сиркаси сув кўтармайдиган эканлар. Уларнинг сўл мухолифларини эса на англаб бўлади, на тушуниб.

Шу боисдан мен ёзувчилар тўпланадиган жойдан қочишни ўзимга одат қилдим. Бироқ президент Жексон йигирмата ёки ўттизта “маданият ва санъат вакилларини” Оқ уйга таклиф қилганда розилик бўлдириб, жиндак шошқалоқлик қилдим. Мен дастлаб Вьетнам борасида ўйлаганларимни “Таймс”га ёзишни, сўнг президентлик институтига ҳурматим туфайли, агар зарур бўлса, қабулда бўлишни мўлажаллагандим. Эҳ, бу нозу фироқлар! Мен юксак идеалларга тез берилувчанман. Мазкур йигиндан бош тортган Роберт Лоуэлл, кейинги мақсад-йўналиш борасида келишиб олиш учун менга бир неча бор кўнғироқ қилди. Афтидан, у ва унинг гуруҳи ушбу тадбирда менинг қатнашишимга “розилик берган”, зеро менга ўхшаган кимдир у ерда қатнашиши *шарт* бўлган.

¹ Стенли Элкин (1930—1995) — америкалик адиб ва эссеанавис.

Ўша куни Оқ уйда Лоуэлл тарафдорлари овози баландроқ янгради, унинг рақиблари озчиликни ташкил қилди. Бу воқеани ёритиш учун йиғилган журналистлар ёзувчилардан кам шовқин кўтариб, кам тажанг бўлмадилар. Таклиф қилинган Дуайт Макдональд пайдо бўлганида йиғилиш ўзининг авж нуқтасига кўтарилди. Дароз ва эчки соқолли Макдональд спорт кийимида кириб келди ва дафъатан Лоуэллни қўллаб-қувватлаш ва унинг бойкоти борасида ёзилган варақага имзо йиға бошлади. Кўнлар қўл қўйишди. Президент кейин бу нарса таҳқиромуз ҳолатга айланганлигини баён қилди: “Уларнинг келганлари — келиб, келмаганлари — келмайин мени беҳурмат қилдилар”.

Фалин Рав кейин мени қисди-бастига олди: “Лоуэлл сени шармисор қилди. Учига чиққан ғаламис. У ўйинини бошлаганда чеккада турган маъқул”.

Мен охириги марта қатнашган адабий анжуман ПЕН клубининг Нью-Йоркда ўтказган халқаро конгресси бўлди. Менинг унда “Давлат ва ундан ёзувчининг узоқлашуви” деган беҳуда ва бемаъни мавзуда нутқ сўзлашимга тўғри келди. Ўзимнинг бу қисқа нутқимда (бундай ҳолларда қанча қисқа бўлса, шунча яхши) ҳукумат ёзувчи учун бош қотирмасин, деб айтдим. Мамлакатимиз асосчилари — раҳнамолари бизга тенглик, мўътадиллик, адолат йўлларини кўрсатиб, қашшоқликдан қутулиш чораларини ўргатдилар ва уларнинг ўзлари шу мақсад йўлида курашдилар. Санъат, фалсафа ва инсон руҳиятининг юксалиши давлат соҳаси билан алоқадор эмас. Эро, асосий урғу халқ фаровонлигини ошириш ва гуманистик ғояларни ҳаётга татбиқ этишга қаратилади. Биз табиатни фан ёрдамида забт қилиб, уни ўзимизнинг манфаатларимизга бўйсундирамыз. Муҳтожлик узил-кесил барҳам топади. Афтидан, дустуримиз умуман олганда муваффақиятли адо этилмоқда. Саноат ривожланган мамлакатда бировнинг роман ёзиши ёки расм чизишига ҳеч нарса халал бермайди, бироқ айни чоғда маданиятга нисбатан бўлган эътибор ҳеч қачон қишлоқ ҳўжалиги, ишлаб чиқариш ва банк соҳасига бўлган эътибор даражасида бўлмайди. Мен ўз нутқимни, мамлакатимиз асосчиларининг моддий мақсадлари тўла-тўқис рўёбга чиқди деб айта оламиз, дея яқунладим.

Бироқ минбардан тушишимдан олдин Гюнтер Грасс ўрнидан туриб менга хужум қила кетди. Ўзи эътироф этишича, яқинда жанубий Бронксда бўлган экан. Бахтиқаро қоратандилар у ерда зўрға кун кечирмоқдалар, улар ўзларининг озод эканликларига, оқларники сингари ҳақ-ҳуқуққа эгаликларига ишонмайдилар. Улар яшаётган даҳшатли муҳит мен таърифлаб берган гуллаб-яшнаётган Америкага зинҳор ўхшамайди.

Зал ёзувчилар ва зиёлилар билан тўлиб-тошганди. Грасснинг сўзлари бамисоли порохга тушган олов бўлиб, порглаш рўй берди. Менга вакиллару меҳмонларнинг қаҳр-ғазаби ёғилди. Шовқин-суронни босиш учун овозим борича бақириб, Америка шаҳарлари аллақачон разиллашиб бўлди ва мен ҳам уларга сира тоқат қилолмайман, дедим. Яна шуни айтишга уриндимки, вазиятни фақат юксалиб бораётган бой жамиятгина тўғрилаши мумкин (агар ҳақиқатан ҳам мумкин бўлса) ва бу раҳнамо-оталаримиз мўлжалли тўғри олганликларини тасдиқлайди. Модомики, биз ёзувчилар анжуманида эканмиз, ёзувчининг сиёсат борасида, муваффақият қозонолмаслиги мана, ўзинглар кўриб турибсизлар, дея қўшимча қилдим. Германияни мисолга келтириб, Брехт ва Фейхтвангерни тилга олдим. Грасс жавобан, уни коммунист санаганлари боисидан Америкада доимий равишда таъқибга учраётганлигини гапирди.

Хаёлпарастлар ва ёзувчиларга тан бермасликнинг иложи йўқ: улар асосий нуқтани забт этишни ва уни қандай ушлаб туришни билдилар. Хулоса ясашга ҳам жуда устадилар: Америка давлат тизими ҳақида яхши гапирдингни, демак, сен унинг сирли ҳимоячиси ёки айғоқчисан, сени қашшоқлар ҳаёти безовта қилмайдими — о, нимасини айтасан! — сен сочингдан тирноғингча ирқчисан.

Ана ундан кейин “ташвиқот-тарғибот” қозони қайнади. Грасс бамисоли байроқча билан ишора берди. Жунбушга келган оломонда аллақачон бунга жавоб бериш иштиёқи шаклланганди. Мелвин Лазки Грасс ҳақида шундай ёзганди: “Буюк немис ёзувчилари ишнинг моҳиятини билмай туриб, гапда ўзига эрк беришларидан кўркаман”.

Грасс, чамамда, мени бамисоли куя еган кафан — аркони давлат ишончини оқлади деган уйда бўлса керак. Аслида мен кўрганимни баён этдим, холос.

Мен бу ерда заҳар-заққум ёзувчилар қаршисида гапирарканман, нимани назарда тутганими ошкор этиш учун ўтқир сиёсатшунос Алан Блум¹ дан иқтибос келтираман: “Фуқаролик жамияти — ўзини асраш туйғусига кўра — ҳосилдор ерларни тер тўкиб ишлайдиган ҳалол фуқароларига бермайди. Унинг фидойи ва олижаноб одамларга муҳтожлиги йўқ ва уларни қўлламайди ҳам. Кимки одамларга шахсий манфаат нуқтаи назаридан ёндашар экан, ўзга инсон қадр-қимматини ҳеч қачон жойига қўя олмайди ва ҳеч қачон санъат ва фаннинг муҳим аҳамиятини тан олмайди”.

Замонамизнинг асоси ва бош тамойиллари ўз моҳиятига кўра инсоний саодат борасида қадимги даврлардан келаётган таълимотларга айнан ўхшашдир. Хуллас, Ленин бошчилигида содир бўлган Октябрь инқилобининг мақсадлари Россияда рўёбга чиқмади. Ҳолбуки у буржуа Америкасида ҳаётга татбиқ қилинди. Бошқа томондан олиб қараганда, яшашга омил бўладиган ҳамма нарсалар ер юзидан аста-секин йўқолиб бормоқда.

Шарқий Европа бизники сингари, Америка нухасидаги инқилобни бошдан кечиргани йўқ. Шу боисдан Россия роппа-роса етмиш йил давомида ғирт шарқона мустабид Сталин даврида яшади. Польша, Венгрия ва бошқа мамлакатлар Совет тугзми зулми остида ярим аср умр кечирди. Тоталитаризмга қарши чиққан ёзувчиларни Лубянкага ва ГУЛАГга жўнатдилар, бироқ улар бизни исъёлоди ва ўз эътиқодлари билан ҳайратга солади. Мен айниқса “Колима ҳикоялари” муаллифи Шаламовга, “Менинг асримда” номли умр кечинмалари китобини ёзган Александр Ват²га, шунингдек, Сталин турмалари ва Гитлер концлагерларидан омон ўтиб келган бошқа қўлаб рус, поляк ва яҳудий ёзувчилари жасоратига ҳайрат назари билан қарайман.

Ғарбда бу қисматни тотиб кўрмаган одамларнинг кўпчилиги, очигини айтганда, ўз-ўзини фош қилишни таҳсин сўзлари билан қориштириб юборишга мойилдилар. Улар ўзлари-ўзларидан, бундоқ зулм исканжасига бардош бера олармидик, дея сўрайдилар. Террор — синовларнинг синовидир, билъакс, мен Гоббс ва Дарвин назариялари бизнинг ақлимизни авраб, исёнга даъват этишига шубҳа қиламан. Бундоқ даъватга айниқса зиёлилар берилувчан бўладилар ва шу боисдан уларнинг ситамдийда руҳини мазкур укубатлар балки соғломлаштириши мумкинлиги ҳақида ўйлаб кўралар.

Бу ўринда Ленинга Жек Лондоннинг Юкон ҳақидаги ҳикоялари ёққанлиги эста тушади. Унинг “Гулхан” (1908) номли сеvimли ҳикоясида кимсасиз қорли кенгликларга чўккан тун бағридаги одам ҳақида гап боради. Қаҳрамон ўзида яккаю ягона гугурт донаси қолганлигини пайқаб қолади, агар у ўша сўнгги гугурт донаси билан гулхан ёқолмаса, совуқда музлаб ўлиши муқаррар. Эсимда, мен бу ҳикояни нафасимни ичимга ютиб ўқигандим. Кейинчалик Жек Лондон мухлислари Шарқий Европада кўп эканлигини ўзимча кашф қилдим. Ибтидоий муносабатларга қайтишга интилиш нозик дидли ўқувчилар орасида кенг оммалашган, бироқ зулм ва зўравонликка мойил омма орасида ундан-да кенг қанот ёзган. Масалан, Достоевский Сибирда сургун қилинганлар билан учрашиб, қаттиқ ларзага тушади. Уларнинг орасидаги бир қотил унга шундай дейди: “О, сиз бирам соддасиз, бирам соддасиз, одамнинг раҳми келиб кетади”. У мени чаласавод, думбул одам деб ўйладими ёки кўнглида ҳар бир кучли зотда ожизларга нисбатан бўладиган, мени ҳам шулар қаторига қўйиб, ачиниш туйғусини туйдим... билмадим. Гарчи буларнинг ҳаммаси мени тўнаб кетишига монелик қилмаган бўлса-да, тўнай туриб ҳам менга раҳми кўзиганилига шубҳам йўқ”.

Наҳотки мен бу ўринда зиёлиларга уларнинг Солженицин ва Шаламовни ўқиётганлиги учун таъналар қилсам? Ҳа, қачонки улар мустабидларга қарши чиқмасалар ва одамлар орасида яшаш қонунларини уларнинг белгилаб беришларига йўл қўймасалар. Мустабид ҳаммаша бугун қандай ҳақиқат

¹ Алан Блум (1930-1992) — америкалик файласуф, публицист. “Америка тафаккурининг таназзули ёки ҳозирги олий таълим демократияни бузаётганлиги ва талабалар қалбини қашшоқлаштираётганлиги ҳақида” номли шов-шувга сабаб бўлган китоб муаллифи.

² Александр Ват (1900-1967) келиб чиқishi Европадан бўлган поляк шоири, ёзувчи, таржимон ва авангард журналлар муҳаррири, поляк футуризм асосчиларидан бири. Иккинчи жаҳон уруши арафасида СССР ҳулудиди бўлиб, қамоққа олинади, кейин Қозоғистонга сургун қилинади. Урушдан кейин Польшага қайтади, 1963 йилдан муҳожир бўлиб Францияда яшай бошлайди.

кераклигини ва бу борада қай даражада ўйлаш мумкинлигини билади. Олдимизда азоб-уқубатнинг ўзига ҳос даража кўрсаткичи турибди деб тасаввур қилинг: тепада — концлагер, тубанда эса — тузоққа тушган одамлар. Демак, мана шу азоб-уқубатлар сўқмоғидан ўтганларни росмана англаш мумкин, қолган барчаси алоҳида эътиборга арзимайди. Менинг зиёлиларга қарши далилларим қуйидагича: фан жонсиз, ҳис-туйғусиз табиат мавжудлигини (савдо-сотик муносабатлари ҳам ҳис-туйғусиз кечади) тасдиқлайди, жумладан, ишқ-муҳаббат, гўзаллик сингари жамики олий туйғулар ундан мутлақо мустаснодир. Зеро Маркс санъатни “устқурма” деб атаган. Шу боисдан санъат кишилари инсон қалби ва унинг сир-синоатлари борасидагина иш кўришига тўғри келади. Романтик сурур (буржуазия муҳитига исён) XIX аср охирида умуман одамлар назаридан қолди. XX аср романтизми муҳаббатни — нафратга, фидоийликни — нигилизмга алмаштирган ҳолда чаппасига ўгириб юборди.

Бундай замонавий фан доирасига кирмаган ва тажрибамиз нуқтаи назаридан асоссиз туюлган ҳаёт кўринишларидан зиёлилар меҳнати бежиз ўчиб кетмаганлиги маълум бўлади. Шекспир тасвирлаган (қисқа сўзларда) ва Гендел ҳамда Моцарт муסיқасида бўртиб жарангловчи руҳ қудрати ҳозирги замон ҳаётида ўз заминига эга эмас, уни теран шахсий кечинмалар дея ҳисоблашади. Шунга қарамаздан, ёзувчилар бу куч-қудратнинг мавжудлигини ўз асарларида астойдил таъкидламоқдалар. Бироқ зиёлилар бу борада бирон гап айтганлари йўқ.

Биз Шаламов ёки Александр Ват асарларини ўқиётганда бу қудрат сеҳрига маҳлиё бўламиз. Биз қулликка ёки тоталитаризмга қарши кураш чоғида ушбу кучни ўзимизда ҳис этамиз. Бироқ бундай кайфият Фарбда на фақат қўллаб-қувватланади, балки уни умуман пайқашмайди ва унга ҳеч қанақа аҳамият ҳам беришмайди.

Энди мен одамларга маъкул келмайдиган айрим гапларни айтишимга тўғри келади. Россиянинг шарқона мустабидлиги ўз илдизи билан узоқ замонларга бориб тақалади. Ва унга қарши курашаётганларнинг алам-ангизлари бизнинг замондошларимизга кўп ҳам таниш эмас. Америка ҳаёти — бу мўъжиза. Унда инсониятнинг асрий орзулари ҳаётга жорий этилган. Биз муҳтожлик ва қашшоқлик устидан ғалаба яқин эканлигини исботладик. Биз ҳар қандай одам эҳтиёжини таъминлаймиз. Биз АҚШда — Фарбда — эртақлардагидек фаровонлик ва мўл-кўлликни ярата оладиган жамиятга яшамоқдамиз. Кўҳна афсоналар ҳақиқатга айланди. Биз бир вақтнинг ўзида дунёнинг бошқа бурчагида содир бўлаётган воқеалардан воқиф бўла оламиз. Бизнинг ракеталаримиз Замин ҳудудини тарк этиб, коинотга чиқмоқда. Бу парвозлар — ҳам орзу, ҳам ҳақиқатдир. Бу ўринда биз қандайдир улкан, ҳозир тушуниб бўлмайдиган жуда бекиёс нарса билан тўқнаш келмоқдамиз. Кашфиётларнинг мислсизлиги инсон табиати ҳақида ўйлашимизни, яъни кашфиётлар кетидан янгиликларни яратиш иштиёқида ҳаприқишимиз ва охир-оқибат улар бизни ҳайратлантирмай қўяётганлиги борасида теран мулоҳаза қилмоғимизни тақозо этмоқда. Биз одамийликни бутунлай унутдикми ёки бу ҳол вақтинчами, айтиш қийин. Шунингдек, биз — биринчи йўл очувчиларимизми ёки устида тажриба ўтказилаётган жониворларимизми, бу борада ҳам бир нарса демоқ мушкул. Россия мустабидлик ва ҳақ-ҳуқуқ топталиши уқубатларидан деярли қутулди. Агар эркин бозорга юз тутиб, эркин савдо қилувчи давлатлар сафидан жой олса, у ҳам бугунги кунда биз бош қотираётган муаммоларга дуч келади. Кожев, бизни ўзимизнинг мислсиз ва гаройиб кашфиётларимиз тубанлаштиганига, оқибатда, тирикликни ҳам, ўлимни ҳам англашимиз мушкул бўлиб қолганига шаъма қилади. У Нитшенинг “Сўнгги одам”ида инсониятнинг разиллашуви нуқтаи назари борасида айтилган фикрга ўз хайрихоҳлигини ошкора билдиради.

Менга бугунги кунда бизни банд этиб турган орзуларнинг қачонлардир рўёбга чиқиши муқаррардек туюлади. Инсон ўз тафаккурини ҳаётга татбиқ этмасдан қўймайди. “Совуқ уруш”нинг тугаши менда мана шундай фикрларни тугдиради.

1993

“Иностранная литература”
журналининг 2005 йил
12-сонидан олинди.

Русчадан
Мирнўлат МИРЗО
таржимаси.

Баҳодир КАРИМ

Пекин таассуротлари

Пекиндаги Миллатлар Марказий Университетида 2005 йил сентябрь ойида “Ўзбек тили” бўлими ўз фаолиятини бошлаши керак эди. Айни университет бизнинг Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети билан ҳамкорлик қилишни маъқул топибди. Бу икки олий даргоҳ ўртасида асосан таълим жараёнида тажрибалар алмашиш, талабалар ва профессор-ўқитувчилар алмашинувини ташкил қилиш, биргаликда илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириш ҳамда илмий анжуманлар ўтказиш режалаштирилган.

Пекинга бориб, шу масалаларни ойдинлаштириш, муҳокама қилиш ва ўша университет раҳбарияти билан музокаралар олиб бориш учун бир неча ой тайёргарлик кўрдик. Хусусан, ўзбек тилидаги зарурий адабиётлар, дарслик, ўқув қўлданмалари, ўқув дастурлари — китоблар жамланди. Совға-саломлар олинди.

ЎЗМУ ректори профессор Раъшан Ражабович Ашуров билан Пекинга учдик. Учоқда ўйга толдим. Хитойлик ҳамкасбларимизга мен нималар тўғрисида гапириб беришим мукин, деган савол ҳаёлимда кезинди. Шунда ўзаро қадимий муносабатлар, ўзбек-хитой адабий алоқалари юзасидан айрим фикр-мулоҳазалар пайдо бўлди. Умуман, ўзбек адабиётида Хитой мавзуси баҳонасида айрим қайдлар юзага келди.

* * *

Ўзбек халқи Хитойлар билан қадим замонлардан бери маданий-адабий алоқаларда бўлганлиги алоҳида исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Зотан, қадим Туркистон Буюк ипак йўлида жойлашган асосий мамлакатлардан бири саналади. Шарқдан ғарбга, ғарбдан шарққа қатнаган савдо қарвонлари йўлидаги бу ўлкалар ўзаро маданий таъсир доирасида бўлгани аниқ. Туркистон савдогарлари қадим Хитой чинниси ва ипакларига доимий харидор эди. Ўзбекларнинг маданий-маиший турмушига тегишли сўзлар текширилганда хитой тилидан ўзбек тилига ўтган айрим сўзларни кузатиш мумкин. «Манти», «лағмон», «мампар», «домулла», «шийпон», «чинни» сингари сўзлар шулар жумласидандир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари ўзбек адабиётининг қадим намуналаридан бири саналади. Асар ўн биринчи асрда, аниқроғи, 1069 йилда Қашғарда ёзиб тугатилди. Бу даврда турк, форс ва хитой адабиётида айнан шунга ўхшаш панд-насихат — дидактик услубда ёзилган асарлар кўп бўлган. Зотан, Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзи ҳам ўша манбалардан фойдаланганини «Кутадғу билиг» муқаллимасида: «Бу китобни Чин-Мочин ҳақимларининг масаллари, шеърлари билан безатдим», дея эътироф этади. Бу далил ҳам узоқ тарихда хитой адабий манбалари, ҳикматли сўзлари туркий тили ижодкорлар эътиборида бўлганини кўрсатади.

Бадий адабиётларда ўзбек шоирлари ўз асарларидаги адолатли, донишманд ва мард қаҳрамонларни хитойликлардан танлагани бежиз эмас. Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонида дўстликни улуглар экан, Ширинни арманистонлик, Шопурни эронлик ва достоннинг бош қаҳрамони Фарҳодни хитойлик сифатида тасвирлайди. Бунда ҳам ўзига хос эстетик маъно мавжуд, албатта.

Машҳур ўзбек шоири Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқат ҳаёти ва ижодининг муайян даври Хитой замини, хусусан, Ёркент билан боғлиқдир.

Жадиҳ адабиётининг йирик намоёндаси Маҳмудхўжа Беҳбудий аслан хитойча бўлган «Тасодуф» деган бир ҳикояни 1909 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да эркин таржима қилиб нашр қилдиради. Бу ҳикоя Беҳбудийнинг «Танланган асралар»ига «Оқ елпигичли чинли хотун» номи билан киритилган.

* * *

Эркпарвар ўзбек шоири Абдулҳамид Чўлпон жаҳон адабиёти дурдоналарини яхши билгани, улардан айримларини таржима қилгани маълум. Чўлпон рус, турк, татар, ҳинд ва хитой ижодкорларининг асарларидан хабардор эди. Албатта, у хорижлик ижодкорларнинг асарлари билан, табиийки, рус тили орқали танишади ва шу тил орқали ўзбек тилига таржима қилади. Чўлпон хитойлик шоирлардан Вей Ин Юнинг «Ўрдақ овози» ҳамда «Тоғда тунадим» номли, Лу-Цзин-Ваннинг «Олисларга қарайман» деган шеърларини рус тили орқали 1930 йилларда Москвада яшаб ишлаган вақтларида таржима этади. Шу ўринда Чўлпон таржима қилган шеърлар матнини келтираемиз.

ОЛИСЛАРГА ҚАРАЙМАН

(Лу-Цзин-Ван шеъри, таржима)

Туғилган ерлардан айрилиб
Яшайман шу йироқ «Сан-ба»да.
Бир қуни шийпондан қайрилиб
Қарадим: баҳор кўп озода...

Толғали сойларнинг бўйида
Бир таниш кишини кўрмасам,
У олис элимнинг ўйида
Мумкинми ёнмасам, қуймасам?

1930 йил.

ЎРДАҚ ОВОЗИ

(Вей Ин Ю шеъри, таржима)

Севгили юртимни қолдириб келдим
Йироқда... йироқда... аллақайларда.
Баъзида ўйлайман ёниб юрагим:
«Оҳ, қачон бўламан ўсган жойларда?»

«Ху-Ан-Нан» оқшоми...
Куз фасли...
Ёмғир...
Мунгайиб тураман болохонамда.
Тинглайман: учмакда тепамда, томда
Юртимдан келувчи ўрдақлар кўр-кўр...

1930 йил.

ТОҒДА ТУНАДИМ

(Вей Ин шеъри, таржима)

Шу юксак тоғларнинг бошига
Учағон булут ҳам етолмас.
Ҳар томон туманли...

Куяқ нилпунлик.
 Кўзларни хиралик ва парда босмоқда.
 Тонг чоғи...
 Бир дамда мингларча дарахтда
 — Дам очиб, дам ёпиб-
 Нурлар-ла ўйнар ой.
 Саноқсиз тоғларнинг кетида,
 Кўзларнинг мусаффо сувлари
 Тубанга чопмоқда...

1930 йил.

Чўлпон таржима қилган ушбу шеърлардаги:

«Туғилган ерлардан айрилиб
 Яшайман шу йироқ «Сан-ба»да».

Ёки:

«Севгили юртимни қолдириб келдим
 Йироқда... йироқда... аллақайларда», —

сатрлари шоирнинг руҳий оламига мувофиқ келган, албатта.

Шунингдек, Чўлпон хитой мавзусида хитой актёри Мей Лан Фон (1894-1961) ҳақида 1935 йилда «Мей Лан Фон» номли мақола ёзади. Ушбу хитойлик санъаткор 1935 йилда Москвага гастролга келади. Чўлпон у ижро этган асарларини томоша қилиб шу мақолани ёзади. Мақолада санъаткор оламини тўғри баҳолаш, санъатнинг қадр-қимматини кўтариш, Чўлпонга хос пафос устуворлик қилади. Чўлпоннинг ёзишича, Мей Лан Фонни хитойликлар севади, унинг маҳоратига баҳо бериб: «Ёруғ юлдуз» дейишади. Шунингдек, ушбу санъаткор мухлислари орасида гўзал бир образли таъриф ҳам тарқалган: «Унинг бир кулимсираши — минг йиллик асарлар, унинг бир оҳи — минг йиллик хазон». Хитойда аёллар ролини ижро этадиган актёрларни «тан» деб аташади. Мей Лан Фон доимо аёллар ролини қўйилмақом қилиб ижро этади. Чўлпон бу санъаткорнинг олгита драматик асарда ўйнаган ролларини томоша қилади. Унинг қўл ҳаракатларидан чексиз ҳайратга тушади. «Унинг ўн бармоғи ўнта талангли актёрнинг вазифасини бажаради: хусусан, қўлини гоҳ енг ичига олиб, гоҳ чиқариб енг билан шундай ўйинлар қиладик, кўзингизни узолмайсиз!» Қадим Хитойнинг — Мей Лан Фоннинг театрига Чўлпон яна бир баҳо беради: «Бу минг йилларнинг театри, бу — анъана театри, бу — юксак санъат театри». Чўлпон бу мақоласида нафақат Мей Лан Фон ижодига, балки Хитой театр санъатига ҳам юксак баҳо беради. Бундай қарашлар хитой театршуносларини бефарқ қолдирмаса керак.

* * *

1958 йилда еттинчи асрда яшаган Хитой мумтоз адабиётининг йирик намояндаси, таниқли шоир Ли Бонинг шеърлари рус тили орқали ўзбек тилига таржимонлар гуруҳи томонида ўгирилиб «Лирика» рукнида нашр қилинган эди.

XX асрнинг 80-йилларида шоир Абдували Қутбиддин Хитой шоири Ай Тсиннинг «Қамиш сурнай», «Баҳор», «Охур», «Тошқўмир билан суҳбат», «Қор тушади Чин заминига», «Кийим ямаётган аёл», «Куёш» номли еттита шеърини рус тили орқали ўзбек тилига таржима этди. Шеърлар эркин вазнда ёзилган, мазмун-моҳиятида умуминсоний масалалар етакчилик қилади.

Маълумки, бу йилларда адабий алоқалар, айниқса, таржима ишлари ҳар доим рус тили орқали амалга оширилар эди.

Ўзбекистонда истиқлолдан кейин хориж тилларини, хусусан, хитой тилини биладиган ёш мутахассислар етишиб чиқди. Хитой тили ва адабиёти фанидан жиддий машғулотлар олиб бораётган, шунингдек, тўғридан-тўғри хитойча асарларни ўзбекчага ўгираётган таржимонлар майдонга келди.

Тошкент Давлат Шарқшунослик институти муаллими Жасур Зиёмухаммедов 2005 йилда хитой адиби Пу Сунглинг (1640-1715) ижоди юзасидан «Пу Сунглиннинг сеҳрли новеллалари (Сюжетнинг келиб чиқиши ва ривожланиши масалалари)» мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Айни чоғда,

у 2003 йилда доцент М.Х.Маҳмудхўжаев билан бирга Пу Сунглиннинг ўн тўққизта ҳикоясини аслиятдан ўзбек тилига таржима этиб, «Ляожай ривоятлари» номи остида иккита китоб ҳолида нашр қилдириди.

Шу ўринда, Хитой адабиётидан айрим намуналар «Жаҳон адабиёти» журналида ҳам эълон қилинаётганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Табиийки, бундай асарларнинг таржималари ўзбек китобхонларини хитой адабиётига яқинлаштириш учун хизмат қилади.

Жаҳон маданий-маърифий оламига Конфуцийдек довишмандни берган хитой халқининг адабиёти ниҳоятда қадимий, бой ва ўзига хосдир. Бундай бетакрор адабиёт намуналаридан ўзбек халқининг тўла-тўқис баҳраманд бўлиш вақти келди. Маданий-маърифий, таълим-тарбия ва адабий-илмий соҳалардаги ҳамкорликларни ривожлантириш бутунги эҳтиёждан келиб чиқади.

* * *

Учоқ ерга кўнди. Пекиндаги халқро аэропортда қўлларидаги қоғозга исм-фамилиямизни ёзиб олган иккита аёл — Чжан На ҳамда Ван Тин кутиб олди.

Чжан На—рус тили бўйича мутахассис, тилни яхши билади. Москвада бир йил амалиёт ўтаб қайтган 40 ёшлар атрофидаги бу аёл билан гапимиз тезда қовушиб кетди. Университетимиз сайтига кириб, биз тўғримизда анча-мунча маълумотларни билиб олибди. Ҳайратланмадик, албатта. Равшан Ашуров эса ММУ ҳамда Хитойдаги таълим тизими, ҳатто айрим кутубхоналардаги китоб фонди ҳақида гапирганда Чжан На бир оз ҳайратланди. Равшан ака латифа айтди.

Латифа. Бир куни хитой билан ўзбек учрашиб қолибди. Ўзбек хитой аҳоли нуфузини сўраб: «Э-ҳе, жуда одам кўп экан-да», дебди. Хитойлик эса ўзбеклар сони бор-йўғи йигирма-йигирма беш миллион эканлигини эшитгач: «Сиз ўзбеклар ҳаммангиз бир-бирингизни жуда яхши, юзма-юз танисангиз керак. Шунангами?» деган экан.

Бу аёл эргаси куни ММУ ректори Э Итай ва бошқа раҳбарият билан учрашувимизда таржимонлик қилди.

ММУ раҳбарияти билан дастлабки мулоқот — танишув университетнинг марказий биносида бўлди.

Э Итай икки миллат дўстлиги, орадаги алоқаларнинг ривожланиб бораётганлиги, мазкур олий ўқув юртининг ҳолати, тарихи ҳақида гапирди. Университетда Хитойда этник жиҳатдан камчиликни ташкил этадиган 56 миллат вакили таҳсил олади. Ушбу ўқув даргоҳи 1951 йилда ташкил топган. 1993 йилда унга Миллатлар Марказий Университети мақоми берилади. Бутунги кунда 13 мингга яқин талаба шу даргоҳда ўқийди. Хитойдаги этнология йўналишига жуда катта аҳамият берадиган университетлардан бири. Бу даргоҳда рус, қозок, уйғур, қирғиз тилларини ўрганувчи махсус бўлимлар мавжуд. Шулар қаторига “Ўзбек тили” бўлими ҳам кириши керак. Э Итай сўзининг аввалида проректорлар — Чэнь Ли, Ма Вэньси ҳамда халқро алоқалар бўлими бошлиғи Хе Кэюн билан танишгирди.

Ўз навбатида Равшан Ашуров Ўзбекистон-Хитой маданий алоқалари ва ЎЗМУга оид фикр-мулоҳазаларини айтди. Университетимиз тарихи, бошқа олий ўқув юртларининг ташкил бўлишидаги тарихий роли, университетимизнинг ҳозирги аҳволи тўғрисида сўзлади. Чжан На таржима қилиб турди.

Мулоқот охирлаганда совғалар берилди. Басавлат Э Итайга ўзбекнинг зар тўни билан дўпписи ниҳоятда ярашди.

ГУГУН

Бир куни тушдан кейин Ван Юе исмли талаба қиз бизни қадим Хитой императорларининг қароргоҳи Гугунга бошлаб борди. Ван Юе — ўзини русча “Лариса” исми билан танишгирди. Лариса Гугунда кўп бўлган. Жуда кўп сайёҳларга йўлбошловчилик қилган. Лариса ора-сирада қизиқ-қизиқ маълумотларни гапириб қўяди. «Мана бу қўшалок дарахт остида ҳамма расмга

тушади. Бу севишганларнинг висолга эришиш рамзи». Ўзи очикқўнгил, самимий қиз. Баҳайбат хитойча услубда, томи соябонли кенг шляпани эслатувчи, бир-бирининг ичига киритиб барпо этилган бинолар тарихи биз учун қизиқ. Саволлар бериб, керакли маълумотларни билиб борамиз. Гугун — жуда катта майдонда жойлашган императорлар қалъаси. Хитойлик сайёҳларнинг кети узилмайди.

Гугуннинг шундайгина давоми сифатида Мао Цзе Дун мавзолейи ҳамда хитойча ҳайбатли дарвоза ўрнатилган бир майдон келади. Ке (осмон) — Эн (саодат) — Мэн (халқ) деб номланадиган бу майдон дунёдаги энг катта сайлгоҳ саналади.

Хитой халқи сайр-саёҳатни яхши кўради. Гуруҳ-гуруҳ бўлиб юрганларнинг, албатта байроқча кўтариб олган битта раҳбари бор. Раҳбар бўлмаса қийин, адашиб қолиш ҳеч гапмас. Гуруҳ аъзолари, йўқолиб қолмаслиги учун, ақалли бош кийимларини бир хил кийинтиради. Микрофонда гапириб, кўриб борилаётган зиёратгоҳ жойларни таърифлаб беради.

Уч филдиракли велосипед ва мотоциклларда тирикчилик қилаётган одамлар кўп учрайди: йўловчи ёки юк ташийди. Сотувчи аёллар бош кийим, турли суратлар, китобчалар таклиф қилади. Ректоримиз саҳифалари Мао Цзе Дуннинг расмлари билан безалган хитойча-инглизча луғатни varaқлайди. Қизиқиб нархини сўрайди — ўн доллар. «Қиммат!» Аммо сотувчи кетмайди, ҳеч кетишни истамайди. «9,8,7,6 доллар ола қолинг, майли — 5 га тушдим». Нима бўлса ҳам сотмоқчи. Кетмайди. Аммо хитойча иероглифни ким ўқий олади? На мен, на шеригим. Ҳалиги сотувчидан бир оз узоқлашамиз. Шунда Равшан ака бир воқеани сўзлади.

Бурагич-бурғу воқеаси: Икки олим — Бекмирза ака билан Куронбой ака Туркияга илмий анжуманга борибди. Анжуманда илмий маърузалар қилиб, қайтар маҳали бола-чақага совға-салом учун бозор оралабдилар. Ул-бул олган бўлишибди. Куронбой ака қараса, бир турк фуқароси қўлида каттагина бурагич-бурғу сотмоқчи бўлиб турибди. Уринлими-ўринсизми — нархини сўрабди Куронбой ака.

— 50 доллар.

— Қиммат экан.

— Қанчага оласиз?

— Йўғ-э!

— Нега иккиланасиз, рўзғорбоп ускуна.

— Э, қандай бўларкин?

— Олинг, майли, 40 доллар беринг!

— ...

— Майли, ўтгизга тушдим.

Шу зайлда ҳалиги турк сотувчиси профессор-харидорнинг кетидан эргашиб, меҳмонхонагача боради. Нима қилиш керак? “Одамни шарманда қилманг, олинг энди Куронбой оға! Пул кетса-кетсин, орият кетмасин. Ўн доллар экан». “Марҳамат”. Шу зайлда бурғу сотиб олинади. Аммо у нима учун керак? Кимга керак? Ким, қачон, қаерда ишлатмоқчи? Шу пулга уйга бориб, Тошкент ёки Нукус бозоридан иккитасини сотиб олиш мумкин. Бўлар иш бўлди, бўёғи сингди. Энди уни сумкага жойлаш лозим. Сумкада эса жой йўқ. Бориб саккиз долларга сумка сотиб олинади. Юк устига юк. Бурғуга бало борми? Ортиқча юк учун Учоқда яна пул тўланиши лозим. “Шуни сиз олинг, арзон бераман, Бекмирза”. “Божхона ходимларидан ўтгандан кейин сотсангиз оламан”.

Бурғу ҳангомаси ҳалигача тутаган эмас. Бу ускуна Куронбой аканинг ертўласида ҳозир занг босиб ётибди. Ишлатилган эмас. Бироқ Туркиядан олиб келинган совға-да у.

ХИТОЙНИНГ СОДДА ҚИЗИ

Бир куни кечки овқат маҳали дастурхонга яна турли таомлар тортилди. Мен сабрим чидамай, эндигина ўрганиб келган табаррук бир сўз — “Мем пау” — “Нон” дедим. Дарҳол дастурхонга нон келтирилди. Хитойча турли таомлардан бир-бир тановул қилиб ўтирибмиз. Хизматчи қиз овқатни бериб, ёнингда туради. Чойни пойлайди — чой қуяди. Бироқ биров қараб турса, овқатланиш, айниқса,

қўл ўрганмаган қўш таёқни ишлатиш ноқулай бўлар экан. “Чаазе” — санчқи биз учун махсус қўйилган. Мезбонлар бажонидил бизни меҳмон қилиш пайида. Табассум қилади. Бир оз чала-чулга инглизча гапирадиган қиз келиб: «Кейинги дастурхон тузашда қайси таомлар қўйилишини хоҳлайсизлар», деган мазмунда гапиреди. Дастурхонда турган косачаларга ишора қилиб кўрсатамиз. Қиз ёзиб олади. Шу маҳал инглизча гапиришни истаб қолганиданми ёки кейинги мурожаатини ўйлабми, ҳар тугул, Равшан Ашуровдан исмингиз ким деб сўраб қолади хизматчи қиз. Равшан ака унинг дафтарчасига лотин ҳарфлари билан ўз исми-фамилиясини ёзиб беради. Шундан кейин фаройиб воқеа бўлди. Қизгина ручкани олиб, бир қоғозга ўзининг, иккинчи қоғозга ёнидаги дугонасининг исми-фамилиясини ёзиб берди. Аммо хитойча иеороглифларни на мен, на шеритим ўқий олади. Наҳотки, шуни ўйламайди Хитойнинг содда қизи? Равшан Ражабович эса қоғозларни олди, уларни яна хижолатга қўймаслик учун: «Сэ,сэ» — «Раҳмат», деди. Энди савол бериш ҳам ортиқча иш. Бир қоғоз чеккасини буклаб: “Баҳодир, буниси кўп гапирадигани, буниси жим турадигани”, деди. Бироқ ундаги ёзувни ким ўқийди, маънони ким англайди? Қизлар эшикдан чиқади, ичкарида туйқус кулги кўтарилади.

МУЗЕЙ

Хориж мамлакатлари биз ўзбеклар учун ҳар доим қизиқ туюлади. Айниқса, бутун оламни пахта даласию трамвай юрадиган шаҳар, дея тасаввур қилиб, умрини ўтказган кинчи учун чет юрлар бамисоли афсонадир. Аммо, кўрилаверса, кўз ўрганади, эшитавериш кулоқ кўникади. Бир марта борилган мамлакатга қайта борилса, ҳайрат ва қизиқишлар нисбатан сўниб боради. Мен шахсан Германияга учинчи марта борганимда, ўша мамлакатдаги барча ҳодисаларни анча табиий қабул қилдим.

Аммо Хитой мен учун янгилик эди. Айниқса, ўн уч миллион аҳолиси бўлган Пекин томошаси ниҳоятда завқли ва қизиқ.

Хитойда 56 миллат яшайди. Уларнинг деярли барча вакиллари ММУда ўқийди. Биз ММУ музейини томоша қилдик. Ута бир меҳр-муҳаббат ва жиддий эътибор билан безатилган фаройиб, бағоят гўзал бир музей. Ҳар бир миллатнинг кийим-кечаклари, безаклари, идиш-товоқлари жой олган бу музейдан. Шу жумладан, ўзбекларнинг (улар Хитойда 10 мингга яқин) расмлари, чопони музей экспонатлари орасидан жой олган.

Музейнинг иккинчи қаватида Хитой миллатларининг диний эътиқодига дахлдор кўргазмалар қўйилган. Бутпарастларнинг турли кўринишдаги анжомлари, насронийлар эътиқодига тегишли нарсалар бор. Музейга Хитойдаги мусулмонлар масжиди расми ҳамда Куръони Карим нусхаси қўйилган.

Кийим-кечаклар, урф-одатлар бўлимида қўлига қалам олиб, алланималар ёзилган қоғозларга тикилиб турган, ҳар бир экспонатни жиддий ўрганаётган талабалар эътиборимни тортди. Кийим-кечаклардаги безакларни, ўша безаклар “тили”ни, безаклар “кроссворди”ни ечишга шўнгиган бу талабалар. Бунга шубҳа йўқ. Чунки экскурсовод музейдаги ҳар қандай бош ёки оёқ кийимидаги оддий чизикларни ҳам, ўша экспонатларнинг тарихини ҳам батафсил гапириб берди. Аллақайси миллат аёллари бошига киядиган кумуш гулли қалпоқ ёки безак учун бўйнига тақадиган оғирдан-оғир баҳайбат бўйин ҳалқалари — табиийки, ўзига хос маъно касб этади.

Газлама тўқийдиган дастгоҳ бор экан музейда...

Музейнинг бошқа бир бўлинмаси ММУнинг яқин тарихига тааллуқли.

ҒАРОЙИБ ТУШЛИК

Хитой халқи ўзимизнинг ўзбек миллатига ўхшаб жуда меҳмондўст кўринди. Тушлик қилиш учун фаройиб бир ошхонага кирдик. Доира шаклидаги стол. Ўртада қайнаб турган қозон. Қозоннинг ички қисми иккига бўлинган. Бир томонида қайнаётган “шўрва” нисбатан аччиқ — гармдори кўпроқ қўшилган.

Иккинчи қисмида оддий шўрва. Меҳмонлар учун безатилган бу столдаги меҳмондўстликнинг ажабланарли жиҳати шундаки, барча масаллик, майдалаб юпқа кесилган ҳолда ўртага қўйилади. Хитойча қошиқ-қўшқўп билан масаллик ўртадаги қайнаб турган қозонга ташланади. Масалликлар — гўшт, қўзиқорин, хамир, балиқ, турли-туман ўтлар қозонда қайнагилади. Балиқ ҳозиргина тутиб келинган, ошхонада махсус аквариум бор. Қизиқ жиҳати шуки, қозонга солинмасдан бирор нарса тановул қилинмайди. Хитойча ошхонанинг шу жиҳати эътиборимни тортди.

МУЛОҚОТ-МУЗОКАРА

Пекиндаги Миллатлар Марказий Университетида ректорни президент деб номлашади. Президентнинг турли йўналишлар бўйича 5 та муовини бор. Шулардан бири уйғур миллатига мансуб Ҳабибулла Хўжадир. Ўзбекча-уйғурча сўзлашдик. Ҳабибулла Хўжа ММУни тамомлаган. Иқтисод фани бўйича мутахассис. Ҳозирги кунда шу университетда гуманитар йўналиш бўйича ректор муовини. Ўзбекистонга жуда қизиқади. Умумтуркий адабиётдан яхши хабари бор. Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Бобур — рўйхатни давом эттириш мумкин — буларни яхши билади. Ўқиган. Айниқса, Абдулла Қодирий ва унинг “Ўткан кунлар”ини эшитганда, басавлат одам ҳаяжондан енгил силкинади. Бир сакраб тушгандек бўлади. Қиёфасида романни ҳузур-ҳаловат билан ўқиганлиги аломатлари сезилади.

Агар ММУда “Ўзбек тили” бўлими очилса, проректор Ҳабибулла Хўжа қилиниши лозим бўлган ишлар ҳажми ниҳоятда катта эканини таъкидлайди. Биз тасдиқлаймиз.

Дарвоқе, икки университет ўртасида бўладиган ҳамкорлик ҳужжатлари юзасидан расмий суҳбат ҳам бўлди. Уларга ўқув ишлари бўйича проректор Чэнь Ли сўзлади. Ректоримиз Равшан Ашуров ўз мулоҳазаларини айтди. Мен ўқув режаси юзасидан таклифлар билдирдим. Хусусан, ўзбек тили ва адабиёти тарихи ҳамда халқ оғзаки ижоди учун кўпроқ соат ажратиб лозимлигини гапирдим. Ўқув соатларини рақамлар билан қиёслаб кўрсатдим. Бизнинг ўзаро илмий, таржима ишларида, лингвистика ва адабий ҳамкорлик соҳаларида ойдинлаштириб олиш лозим бўлган, ўзаро муҳокама қиладиган ишларимиз йўқ эмас. Бу гап ҳам уларга маъқул келди.

БУЮК ХИТОЙ ДЕВОРИ

Бир кун буюк Хитой деворини кўргани бордик.

Пекин шаҳридан тахминан 80 километрлар шимолда, тоғлар устига барпо қилинган, дунёдаги етти мўъжизадан бири бўлмиш буюк Хитой девори тўғрисида афсоналар кўп. Қанчадан-қанча одамларнинг хоклари бор бу деворда. Қанчадан-қанча жасадлар, бошлар кўмилиб кетган бу деворга. Не-не аёллар тул қолган девор қурилиши даврида. Аммо девор қурилган. Хитойнинг шон-шуҳратини, қудратини намоён этади гуё бу иншоот.

Узунлиги 5-6 минг километрни ташкил этадиган бу гаройиб девор бундан икки минг йиллар илгари барпо қилинган. Хитой императори бир неча ўн йиллар давомида ушбу қурилишга Хитойнинг турли майда давлатларини жалб қилиб, бирдамликни майдонга келтирган.

Бу маълумотларни йўл-йўлакай эслаб борамиз. Аммо атроф бағоят фусункор, тоғлар кўм-кўк. Юрак ҳаприқади. Шеърий кайфият пайдо бўлади.

Тепага қарасанг, кўз қамашади,
Ерга қараганда, айланади бош.
Ҳар кун сайёҳлар минг тирмашади,
Ҳар кун саломга чиқади қуёш.

Хитой деворига зинадан чиқиб борилади. Деворнинг усти йўл. Эни 3-3.5 метр. Девор ҳайбатли. «Душман» томонга қаралса, махсус кузатиш жойлари, ўқ отиш учун дарчалар ясалган. Табиийки, тепага чиқиб бориш осон эмас, оёқ

толиқади. Аммо Мао Цзе Дуннинг гапи ҳаммани шу буюк деворни бир бор кўриш, уни бир бор зиёрат қилишга ундайди. У: “Кимки Хитой девори зиёратига бормаган бўлса, у ҳақиқий хитойлик эмас”, деб айтган.

Ен дафтарчага учта сўз ёзаман. “Ғаройиб, ғалати, мукаммал”. Айниқса, охириги сўз Равшан Ашуровга маъқул келади. “Рост, тўғри — сифат. Мукаммал, жуда мукаммал. Бунга ҳеч нарса қўшиб бўлмайди”.

Буюк Хитой девори минг йиллар илгари қурилган. Хитойликларнинг аجدодлари бир неча ўн йиллар давомида меҳнат-машаққат билан қурган бу деворни. Бугун ҳам бу тош девор сайёҳларни муғтасил ўзига чорлаб турибди.

ХИТОЙ ИМПЕРАТОРИНИНГ ЁЗГИ БОҒИ

Хаста Ойбек уч ой Пекинда даволанган экан. «Ойбегим менинг» китобида бу ҳақда ёзилган. Зарифа Саидносирова хотирлайди: «Ойбек икковимиз икки-уч марта шаҳар айландик; коммуналарни, императорнинг ёзги боғини томоша қилдик, музейларга бордик». У хитой императорларининг ёзги боғига қилинган сайрни шундай қисқача баён этади. Бу тарихий масканни биз ҳам томоша қилдик.

Ушбу ёзги боғ майдони 290 гектарга тенг бўлиб, 220 гектар ерни сунъий равишда қазилган “Кунг-минг-ху” деган қўл ташкил этади. Ёзги сарой 250-300 йиллар муқаддам барпо қилинган. Бағоят сўлим ва ям-яшил боғдаги дарахтлар осмонга бўй чўзган. Атроф чиннидай тоза. Боғда олмахонлар ўйнаб юради. Сайр қилиб юрганларнинг кўпчилиги кексалар. Зиёратгоҳда юртнинг турли гўшаларидан келган сайёҳларни кузатиш мумкин.

Императорнинг ёзги боғида тош ҳайкаллар кўп.

Сайёҳларда ёзги боғнинг тарихига қизиқиш яққол сезилиб туради. Бу ҳам табиий. Айниқса, ушбу фусункор боғда сайр қилаётган кўпгина сайёҳлар эътиборини дунёдаги энг узун раста ўзига тортади. 1990 йилда Гиннеснинг рекордлар китобига кирган бу гўзаллик ошёнининг умумий узунлиги 728 метр. Ва шу ораликда 273 та «шийпонча» мавжуд. Уларнинг ҳар бирининг шифти ва болорларида хилма-хил манзаралар чизилган. Энг муҳими, бу санъат намуналари бири иккинчисини такрорламайди. Суратларнинг ранги мовий, қорамтир-мовий, яшил ва оқ...

Ушбу растани тавсифлаш учун бир китоб камлик қилади. Муҳими — Хитой миллатининг тарихига бўлган эътибори. Бу ерда аجدодлар томонидан яратилган ҳар бир нарса эъзозланади. Ҳатто қулаш хавфи бўлган осмонўтар дарахтлар махсус мосламалар воситасида суяб қўйилган. Қулаётгани кесиб ташланмайди. Йиқилган кимсанинг устидан тепиб ўтилмайди. Хитой донишмандлиги ҳатто шу ўринда ҳам ўз ифодасини топган.

Баланд-баланд бинолар жуда кўп. Кўз ҳаммасини илғаб ола билмайди. Бу кенгликлар ва салобатни фақат қалб кўзи билан кўриш мумкин.

Абдулла Қодирий ўз асарларида баъзан “қалам ожизлик қилади” деган иборани қўллайди.

Буюк Хитой деворидан туриб томоша қилинган гўзаллик тавсифига — қалам ожизлик қилади.

Императорларнинг ёзги боғи — сўлимгоҳнинг ажиб тасвирига қалам ожизлик қилади.

Кўзлар ўрганмаган шаҳар манзараси тасвирига — қалам ожизлик қилади.

Умуман, бирданига кўрган ва ҳайратланган нарсаларнинг ҳаммасини баён қилиш осон эмас, албатта.

«ТЕНГ-ГЕ-ЛИ ТА-ЛА»

Сафар пайтида Пекиндаги мўғуллар ошхонасига кирдик. Турли-туман таомлар, мижозлар учун ихлос билан тузалган дастурхон, ранг-баранг безаклар, яна ҳам муҳимроғи — мўғул саъаткорларининг миллий кўшиқлари кишини лол қолдиради.

Бир мўғул пулдор кишиси Пекинда шу ажойиб ресторан-ошхонани курдирибди. Ҳамманинг эътиборини тортадиган бу масканнинг номи — “Тенгге-ли та-ла”.

Хитойлар кўнглига-дилига яқин меҳмонларини шу афсонавий даргоҳга бошлаб боради, мезбонлик қилади. Мўғулистондан келтирилган бир қўй бор ҳолича кабоб қилинган, барча ундан татиб кўради. Кабоб, балиқ, димлама, аччиқ-чучук, мева-чева — қўйингки, барча-барчаси муҳайё.

Шундай бир тўкин дастурхондаги меҳмонларга мўғулча рақс, мўғулча куй, мўғулча урф-одатлар ва саҳналаштирилган миллий тўй намойиш қилинади. Буларнинг бари уйғурча эмасми? Уйланиб қоламан. Чунки тўй манзаралари ҳам ўхшаш. Ногоралар чалиниб, шодиёналар бошланади. Муҳташам “туя” да келин келади. Куёвжўралар мардона рақсга тушади, ўзларининг жангвор юришларини, қиличбозлик-найзобозлик санъатларини кўрсатади. Савлат тўкиб давра айланади. Мардона, кўкрак кериб мағрур юради.

Келин дугоналар бошларига тўртта пиёлани тахлаб ўйин кўрсатади. Куй авжига чиқаверади. Томошабин руҳиятини юксак бир туйғулар чулғайди. Томошабин билан саҳна орасидаги чегара бузилади. Охирида миллий мўғул либосларини кийиб олган рақсга қизлар меҳмонларга бир пиёлачада сув беради, бўйнига оппоқ мато ташлайди. Сувдек покиза, мусаффо матодек поклик тилайди.

Мен нима қиламан? Довдираб қоламан. Ўзимизнинг бозорлардаги дорбозлар ўйинларини кўраверганимдан пул-чақа бериш керакмикан, деган хаёлга бораман. «Пиёла»ни қўлга олиб, чўнтак ковлайман. Рақси учун пул бермоқчи бўламан ўзимча. Аммо буниси удумда йўқ.

Хулоса, мўғул сармоядори фақат ўз шахсий манфаатини ўйлаган эмас. Ушбу ошхонага келган киши — Хитойдек улкан мамлакатда туриб, мўғуллар санъати, урф-одати ҳақида бир дунё таассурот олиб кетади.

Яна ҳам муҳими, эшик олдида кутиб олиб, кузатиб қўйгувчи қизлар сизни азал-азалдан танийдигандек бағоят мулоийм муомала қилади. Кулиб туради. Одоби, ахлоқи, маданиятига қойил қоласиз. Ҳолбуки, кўпчилик мўғул деса қандайдир саҳройи одамларни кўз олдида келтиради. Бироқ Хитойдаги бу санъаткорларнинг санъати мўғуллар хусусидаги тасаввурни бутунлай янгилайди.

ШАРҚОНА ТАВОЗЕ

Дунёдаги айрим миллатлар тараққиёт ва маданиятни ярим-яланғоч ҳолатда юриш билан “намоён” қилаётган бир пайтда хитойликлар ниҳоятда ҳаё билан кийинади. Бировнинг суқли эътиборини тортишни хоҳламайди. Айниқса, олий ўқув юрти талабаларининг кийими оддий. Тилла тақинчоқларини, қимматбаҳо кийим-кечакларини кўз-кўз қилиш одати йўқ бу ерда. Таълим олиш муҳим. Кўча-қўйда уч гилдиракли велосипедда ҳаммоллик қилиш, арзимаган чойчақа учун аллақимларнинг қўлига қараш оғирлигини билгани учун ҳам, эҳтимол, ешлар илмга интиладилар. Бу ҳаракатлари натижасида яхши, озода ва сердаромад ишларга жойлашишни орзу қиладилар.

Гарчанд тилига тушунмасам-да, ҳар куни кечкурун телевизор томоша қиламан. Телевидениеда етмишдан ортиқ дастур бор. Эътиборли жиҳати шундаки, бу кўрсатувларнинг барчасини ота-бола, ўғил-қиз, она-бола бемалол ёнма-ён ўтириб томоша қилишлари мумкин. Беҳаё аллақандай саҳналарга кўзингиз тушмайди. Бир неча ўнлаб дастурлари бўлгани ҳолда телекўрсатувларни ҳам оилавий кўрса бўлар экан-ку, деган фикрга бораман. Бошловчилар ўзини кўз-кўз қилмайди. Ҳар хил қилиқлар билан телемомошабин эътиборини тортмайди. Нимадир ўрганиш керак бўлса, биринчи галда шарқона одобни, ҳасени, мулозаматни, маданий муомалани ва айниқса, Чинликларнинг Ватанга бўлган муҳаббатига тан бераман. Бу чин гашим.

Рой МЕДВЕДЕВ

Сталиннинг ёнидаги “даҳо”

(В.М.Молотов портретига чизгилар)

“ҲАЛИ СОАТИМ БОР”

Танишларимдан бири ишга шошилаётиб, соатини уйда унутиб қолдиради. У Грановский кўчасидан кетар экан, йўлда турган паст бўйли қарияга кўзи тушади. “Марҳамат қилиб, соат неча бўлганини айтиб беролмайсизми?” — сўрайди аёл. “Худога шукур, ҳали соатим бор”, — деб қария вақтни айтади. Ва бошини кўтариб қарайди. 1937 йилда отиб ташланган кекса большевикнинг қизи бўлган бу аёл қаршисидаги кишини таниб, ҳайратдан довдираб қолади. Қария 30-йилларда Совет ҳукуматини бошқарган ва 40-йилларнинг охирида ВКП (б) Сийёсий бюроси аъзоларининг номи саналган пайтда исми ҳар доим Сталиндан кейинги иккинчи ўринда турадиган Молотов эди.

СССР ёки КПСС тарихига бағишланган йирик тадқиқотларда Молотов номи сийрак бўлса-да, учраб туради. Ҳатто Катта Совет Қомусининг охириги нашрида унга бағишланган кичик мақола ҳам берилган. Аммо сўнгги йилларда мен суҳбатлашган кўпгина ёшлар лоақал унинг номини ҳам билмаслигини аниқладим. Шунинг учун ҳам чуқур мулоҳазали америкалик журналист Хедрик Смитнинг қуйидаги фикрларини ўқиганимда, гарчи бир қадар ҳайрон қолган бўлсам-да, унчалик ажабланмадим. У “Руслар” деб номланган китобида шундай ёзади:

«Совет Иттифоқида кечган тарихий воқеаларни рус ёшларига қараганда фарбдаги одамлар яхшироқ билишини кўпинча унутиб қўямиз. Таниқли совет эстрада артисти Аркадий Райкин билан боғлиқ кичик бир ҳодиса бунга яққол мисол бўла олади. Қиш кунларидан бирида юрак хуружи туфайли уни касалхонага ётқизишади. Бир кун актёрни кўргани ўн саккиз ёшли набираси келади. Кутилмаганда палата ёнидан Сталиннинг тирик қолган сафдошларидан бири, ўтмишда Министрлар Советининг Раиси ва ташқи ишлар министри бўлган Вячеслав Молотов ўтиб кетаётганини кўрган Райкин ҳайратдан лол қолиб, қаравотдан сакраб туриб кетади.

— Бу — унинг ўзи! — хитоб қилади Райкин.

— Ким? — сўрайди набираси; йўлакдан ўтиб кетаётган кишини у мутлақо танимас эди...

— Молотов, — гўнғиллайди Райкин.

— Молотов деганингиз ким? — сўрайди йигитча ажабланганини яшириб ўтирмасдан.

Урта ёшлардаги бир олимнинг эътироф этишича, бундай тарихий саводсизлик ёшлар орасида яқин кечмишда ўтган ёвузлар ёки қаҳрамонлар ўрнига фарбдаги “рок-музика” юлдузларига сажда қилишни авж олдириди»¹

Албатта, кекса авлодга мансуб кишилар Молотовни яхши эслашади. Айни замонда, улар ҳам собиқ Бош вазирнинг кейинги йигирма-ўттиз йил ичида ҳаёти қандай кечганлигини, ҳаттоки тирик ёки марҳумга айланганини деярли

¹ Смит Х. Руслар. Нью-Йорк, 1976. 195-196-б.

Айрим қисқартиришлар билан босилмоқда. — Тахририят.

билишмасди. Шунинг учун ҳам улар 1930—1941 йилларда Халқ Комиссарлар Советининг Раиси бўлиб ишлаган Молотов 97 ёшида вафот этгани ҳақида 1986 йилнинг охирида СССР Министрлар Совети эълон қилган қисқа хабарни катта ҳаяжон билан ўқидилар. Бу хабар Молотов вафотини билдиришдан ташқари, унинг номи сиёсат майдонига қайтганини ҳам аниқлар эди.

Молотов большевиклар партиясига 1906 йилда кирган ва чамаси, умрининг охирида энг кекса партия аъзоси бўлиб қолган эди. 70-йилларнинг охирида мамлакатда Фаро Ризель Кнуяниң энг кекса партия аъзоси ҳисобланарди. Бу аёл социал-демократлар ҳаракатига 1903 йилда қўшилган эди. У 1980 йилда 97 ёшида вафот этди. 1983 йилда — 1904 йилдан КПСС аъзоси бўлган Тимофей Иванович Иванов 99 ёшда ҳаётдан кўз юмди. 1985 йилда ана шу ёшда Анна Николаевна Бичкова оламдан ўтди, у партияга 1906 йилда қабул қилинганди. Мана, энди Молотов ҳам вафот этди.

Молотов партиянинг энг кекса аъзоси сифатида оз яшаганига қарамай, кўп йиллар Ленин давридан бери МК аъзоси бўлган ягона сиёсий арбоб ҳисобланиб келди. Ана шу йилларда фаолият кўрсатган МК аъзоларининг жуда оз қисмигина табиий ажали билан вафот этди. Кўпчилиги отилди ёки турма ва лагерларда ҳалок бўлди. Молотов эса ана шу кишиларнинг маҳв этилишига катта ҳисса қўшган эди.

ЛЕНИН ДАВРИДАГИ ФАОЛИЯТИ

Молотовнинг ҳақиқий фамилияси Скрябин. Большевик газеталарда босилган ҳар хил кичик хабар ва мақолалари турли таҳаллуслар остида эълон қилинган. Фақат 1919 йилда ишчиларнинг хўжалик фаолиятида қатнашишига доир рисолага у “Молотов” таҳаллусини кўяди. Шундан бошлаб бу ном фамилияга айланиб кетди.

Кўпчилик негадир, Молотов дворянлар оиласидан чиққан деб, ўйлайди. Аслида ундай эмас. У 1890 йилнинг 9 мартида Вятка губерниясидаги Кукарка қишлоғида туғилган, келиб чиқиши Нолинск шаҳридан бўлган мешчан Михаил Скрябиннинг учинчи ўғли эди. Молотовнинг ўзига тўқ отаси ўғилларини яхши ўқитган. Вячеслав Қозондаги билим юртини битириб, ҳатто мусиқий маълумот ҳам олган эди. Бу даврда Россияда дастлабки инқилоб рўй берган, қозонлик ёшларнинг кўпчилиги кескин ўзгаришлар тарафдори эди. Молотов тўғрақлардан бирига кириб, марксистик адабиётларни ўргана бошлади. Бу ерда у бой савдогарнинг ўғли, йирик мулк меросхўри бўлишига қарамай, 1905 йилда Қозондаги большевиклар гуруҳига кирган Виктор Тихомирнов билан дўстлашди. Тихомирновнинг даъвати билан Молотов ҳам 1906 йилда ана шу гуруҳга қўшилади. 1909 йилда Молотов қамоққа олинад ва Вологдага сургун қилинади. Сургун муддати тугаганидан кейин у Петербургга келиб, Политехника институтига ўқишга киради. 1912 йилда пойтахтда биринчи очиқ большевик газета “Правда” нашр этила бошлади. Унинг ташкилотчиларидан бири Тихомирнов бўлиб, у газета харажатлари учун катта маблағ ажратган эди. Тихомирнов газета ишига Молотовни ҳам тортади ва у матбуотда мақолалари билан қатнаша бошлади. Кейинроқ, 30-йилларда Молотов дўстининг қизи — балет раққосаси И. Тихомирновага ҳар жиҳатдан ҳомийлик қилгани маълум.

Уруш арафасида партия етакчиларининг кўпчилиги қамалгани ёки хорижга кетиб қолгани туфайли Россиядаги жуда кўп большевик ташкилотлар раҳбарсиз қолган эди. 1915 йилнинг кузида Петроградда А. Шляпников бошчилигида МК-нинг Рус бюроси қайта тузилади. Бир йилдан кейин унинг сафига йигирма олти ёшли Молотов ҳам аъзо бўлади. Февраль инқилоби даврида у кўзга қўринарли сиймо бўлиб қолган эди. У 1917 йилнинг мартида “Правда” таҳририяти ва Петроград Совети ижроия қўмитаси аъзолигига сайланади.

Аммо бу йилларда Молотов партия раҳбарлигида фақат иккинчи ўринларни эгаллаб келди. Унда нотиклик истеъдоди ҳам, катта ирода ва инқилобий жўшқинлик ҳам йўқ эди. Шунинг учун у 1917 йилдаги қайноқ инқилобий ҳаракатларда ва фуқаролар уруши даврларида деярли кўзга кўринмади. Аммо Молотов итоатўйлиги, сабр-бардоши, тиришқоқлиги билан доим ажралиб

турарди. Бундан ташқари, у олий техника маълумотига эга эди. 1918 йилда Молотов Шимолий худудларда Халқ Хўжалиги Кенгашини бошқарди. Худуд таркибига собиқ Россиядаги 7 губерна ва Карелия Меҳнат коммунаси кирарди. 1919 йилда у Волга бўйидаги хўжалик ва совет ташкилотларини тиклаш ишларига раҳбарлик қилди. 1919 йилнинг ёзида Молотов “Қизил юлдуз” ташвиқот кемасида сафар қилиб, Н.К.Крупская билан танишади. Ленин билан эса 1917 йилнинг апрелида учрашган эди.

Орадан кўп ўтмай, Молотов билан маҳаллий раҳбарлар ўртасида кескин зиддиятлар пайдо бўлади. Шу туфайли уни Волга бўйидан чақириб олиб, Украинага жўнатишади. Бу ерда ҳам у узоқ ишламайди. 20-йилларда РКП(б)нинг марказий аппарати анчагина кенгайиб кетган эди. Зеро, бир партияли тизим шуни тақозо қиларди. Бунинг устига, 1919 йил мартда Я.М.Свердлов вафот этди. У партия аппаратининг ягона ва мурасасиз раҳбари бўлиб келгани маълум. Шундан кейин МК Котибиятининг коллегия асосда ишлайдиган марказини тузишга қарор қилинди ва 1920 йилда Н.Н.Крестинский, Е.А.Преображенский ва Л.П.Серебряковлардан иборат МК Котибияти сайланди. Уларнинг ҳаммаси Троцкийга тарафдор эдилар. “Касаба мунозараси”дан кейин Ленин Котибият таркибини бутунлай янгилашга қарор қилди. Аммо бу иш Троцкий гуруҳи РКП(б)нинг X съездида мағлубиятга учрагандан кейингина амалга оширилди. Янги Котибият ва МКга Молотов ҳам сайланди. Энди у фақат МК котибиятига эмас, Сиёсий бюро аъзоллигига номзод ҳам эди. Молотов котибиятда идора ишларининг моҳир устаси сифатида танилди, аммо унда ҳамон мустақиллик ва обрў етишмас эди. Ленин ундаги ўта расмийчиликни мутлақо ёқтирмасди, бу иллат эса РКП(б) таркибига кейин кўшилган кўпгина ёрдамчи бўлимларда ишлаётган ходимлар фаолиятига хос умумий нуқсон ҳисобланарди. 1922 йилнинг кўкламида Котибиятни қайта тузиш, ҳуқуқ ва вазифаларини кенгайтириш ҳамда унга Сиёсий бюро аъзоларидан бирини бошлиқ қилиб тайинлашга қарор қилинди. Зиновьев ва Каменев Сталин номзодини илгари сурдилар. Ленин бу таклифга рози бўлди.

СТАЛИН БИЛАН ЁНМА-ЁН

МКнинг янги Котибияти XI съезддан кейин Сталин, Молотов ва Куйбишевдан иборат қилиб белгиланди. Энди Бош котиб бўлиб қолган Сталин фақат садоқати учунгина Молотовга ён босмагани маълум. Сталин Молотовнинг ишчанлиги ва расмий интизомга қаттиқ амал қилишини қадрларди. У биринчи ўринларга интизмас эди, ишчи ва деҳқонлар орасида эса умуман кўринмасди. Аммо унда Сталин тоқат қилолмайдиган сон-саноксиз идоравий юмушларни қойиллагиб бажариш лаёқати бор эди. Идора ишларини хуш кўрмайдиган биринчи авлодга мансуб большевиклар Молотовга “орқаси тош” деган ҳақоратомуз лақаб беришган.

В.И.Ленинни дафн этиш маросимида Молотов Сиёсий бюро аъзолари ва аъзоликка номзодлар қаторида тобутни кўтариб борган. “Правда” муҳбирлари 1924 йил 28 январда шундай ёзишганди: “Соат 4. Сталин, Зиновьев, Каменев, Молотов, Бухарин, Рудзутак, Томский ва Дзержинский ўртоқлар тобутни кўтаришди ва Қизил Майдон бўйлаб юриб, Владимир Ильич жасадини мавзолейга олиб киришди. Олдинда байроқдорлар боришарди”.

20-йилларда биз Молотовни деярли ҳар доим Сталин ёнида кўрамиз. У дастлаб троцкийчиларга, сўнг зиновьевчилар ва “бирлашган” муҳолифатчиларга қарши фаол курашди. Съездларда у, одатда, ташкилий масалалар бўйича доклад қилар, мақолалари билан “Правда” газетасида тез-тез қатнашар, кетма-кет “Партия амалиёти масалалари”, “Партия ва Ленин даъвати”, “Инкилоб даврида Ленин ва партия”, “Партиянинг қишлоқдаги сиёсати” сингари рисоалар чиқариб турарди. Молотов ҳеч қачон аграр масалалар билимдони бўлмаганига қарамай, 1924 йилдан бошлаб МКнинг қишлоқ ишлари Комиссиясига раҳбарлик қилди. 1928—1929 йилларда Сиёсий бюронинг тўла ҳуқуқли аъзоси сифатида “ўнг оғмачилар”га қарши курашда ҳеч иккиланмасдан Сталинни қўллаб-қувватлади.

Москва партия ташкилотининг ўнг қанотига, айниқса, унинг етакчиси Н.А.Углановга қарши мўросасиз курашда у катта жонбозлик кўрсатди. Партиянинг XV съездида Молотов деҳқонлардан галлани мажбурий равишда тортиб олишни расман қоралаган ҳамда бундай тадбир “Совет давлатининг бузилишига” олиб келади деб таъкидлаганига қарамай, бир ойдан кейин муглақо бошқа йўлга ўтиб олди ва галла тайёрлашда фавқулодда чоралар қўришга қарши чиққан ВКП(б) Москва шаҳар кўмитаси пленуми қарорини кескин танқид қилди. Молотов бу ўринда ҳам “хўжайин” изидан борди. 1928 йилда у Марказий Комитетнинг котибларидан бири бўлиб қолгани ҳолда ВКП(б) Москва шаҳар кўмитаси (МШК) биринчи котиблигига сайланганди. “Московская правда” газетасида унинг раҳбарлик фаолиятига доир қизиқарли далиллар келтирилган: Молотов ҳақиқатан ҳам Москва шаҳар кўмитасининг биринчи котиби сифатида иш бошлагандан кейин бир юз йигирма кун ичида Москва партия ташкилоти раҳбариятини деярли “ағдар-тўнтар” қилиб, пойтахт коммунистларини “доҳий” агрофида “бирлаштиришга” эришади. МШКдаги олтига бўлим мудиридан тўрттаси ишдан бўшатилади, пойтахтдаги олтига райком котибидан фақат иккитасигина партиявий ишни давом эттиришга муваффақ бўлади. Аввалги сайлов билан қиёслаганда, МШК бюроси таркиби 60 фоиз янгиланади. Москва партия ташкилотига сайланган 157 аъзодан фақат 58 тасигина эски таркибдан қолган эди. МШК таркибидан Бухарин, Рютинлар чиқариб юборилди, уларнинг ўрнини Каганович сингари садоқатли сталинчилар эгалладилар. Пойтахт партия ташкилотидagi “қалтис тугун”ни узиб ташлаш ҳақида Сталин берган топшириқ муваффақиятли бажарилди.¹

Ишчанлигига қарамай, сўхтаси совуқ, ҳеч қандай ҳиссиётга берилмайдиган Молотов Сталиннинг барча топшириқ ва кўрсатмаларини сўзсиз адо этар эди. Сталин ҳам бу садоқатни қадрлаган. А.И.Риков истеъфосидан кейин бўшаб қолган Халқ Комиссарлар Совети Раиси лавозимига Сталин айнан Молотов номзодини таклиф қилди ва уни Совет ҳукумати бошлиғига айлантирди. ВКП(б) МК ва МККнинг 1930 йил декабрдаги мажлисида Молотов нутқ сўзлаб, шундай деган эди:

“Ҳозир янги лавозимга тайинланишим муносабати билан ўзим ва ишларим ҳақида бир-икки оғиз сўзламасдан ўтолмайман... Коммунист сифатида Ленин бошлаган ишларни муносиб давом эттиришдан бошқа юксак мақсадим йўқ. Мен қисқа муддат Ленин билан бирга ишлашга муяссар бўлдим. Сўнгги йиллар ичида бевосита Лениннинг энг яхши шогирди ўртоқ Сталин раҳбарлигидаги большевиклар мактабидан таълим олиб, ишлаб келмоқдаман. Мен бу билан фахрланаман. Шу пайтгача партия ходими сифатида ишлаган эдим. Сизларни ишонтириб айтаманки, ўртоқлар, Совнарком ишига ҳам партия ходими сифатида, партия ва унинг Марказий Комитети иродасини бажарувчи раҳбар сифатида ўтаман”.²

Биринчи ва иккинчи беш йилликлар даврида совет саноатини яратишдаги асосий оғирлик халқ комиссарлари ва уларнинг етакчи ёрдамчилари зиммасига тушган бўлса-да, Молотов ҳам кўп ишларни бажарди. Аммо у ҳамма билан чиқишиб кетавермасди, айниқса, Оғир саноат комиссари Г.К.Оржоникидзе, халқ комиссари С.С.Лобов ва бошқалар билан тез-тез зиддиятларга бориб турарди. Аммо Сталин деярли ҳаммавақт Молотовга ён босарди. Мологовнинг ишчанлиги ва садоқати билан бирга бўйи насллиги ҳам Сталинга ёқар эди. Пакана ва чўтир бу диктатор йирик гавдали, хушқомат, кўркем одамларга тоқат қилолмасди. Шоир О.Мандельштамнинг Сталинга бағишланган ва кейинчалик ўз бошига етган машхур шеъридаги:

Теграси сертаъзим даҳочалардир,
Беаёв маҳв этар уларни бир-бир, —

¹ Каранг: Букоев К., Самородов А. Ўнг қўл. “Московская правда”, 1989, 6 апрел.

² Молотов В. Социализм учун кураш. М., 1935, 76-б.

мисраларида Мандельштамнинг беваси гувоҳлик беришича, Молотов назарда тутилган.

“Осип Молотовнинг ёқасидан чиқиб турган қилтириқ бўйни ва кичкина бошини нозик илғаб олган эди”, — деб ёзади у хотираларида.¹

МОЛОТОВ ҚАМОҚ СИРТМОҒИДА

1930—1931 йилларда ўтказилган коллективлаштириш, бой ҳамда ўртаҳол деҳқонларни кўплаб сургун қилиш даврида Молотов чексиз ҳуқуқларга эга бўлган фавқулодда вакил сифатида мамлакатнинг турли ҳудудларига хизмат сафарига юборилди. Айниқса, унинг 1932 йилда Украинада бўлиб, жанубий вилоятларда галла тайёрлашга раҳбарлик қилиши мудҳиш оқибатларга олиб келди.

1931 йил декабри охирида Украинага келган Молотов УКП(б) МК Сиёсий бюроси мажлисида нутқ сўзлаб, галла тайёрлаш режасининг бажарилиши мутлақо қониқарсиз эканлигини, ҳатто у барбод бўлиши мумкинлигини таъкидлади. У “махсус чоралар” кўриши ва “синфий душманларга нисбатан большевикларча ҳушёрликни” кучайтиришни талаб қилди. Ҳар қандай шароитда режани бажариш талаби жазо чоралари қўллашни билдирарди. Галла тайёрлашни назорат қилиш мақсадида 1932 йил октябрда Молотов Украинага яна келди. Унинг бевосита иштирокида бир қанча зўравонлик тадбирлари амалга оширилди. Молотов иштирок этган Украина Сиёсий бюросининг навбатдаги мажлисида режа бажарилмаётгани учун маҳаллий партия ташкилотлари айбдор деб топилди. Айни замонда, галлани топширишдан бош тортган якка хўжаликларга нисбатан огоҳлантириш, жарима солиш ва судга тортиш каби маъмурий чоралар қўллашга қарор қилинди. Махсус кўрсатмага мувофиқ, ерларни тортиб олиш ва вилоят ҳудудидан ҳайдаб чиқариш тартиби белгиланди. Шундан кейин Молотов иштирак этган Украина Сиёсий бюросининг 17-18 ноябрдаги махсус мажлисида қарздор колхозларга нисбатан аёвсиз чоралар қўллаш тавсия этилди. Қагагон чораларини жорий этишда Каганович комиссияси Шимолий Кавказда ишлаб чиққан “бой” тажрибалардан фойдаланилди. Қишлоқ коммунистлари орасида оммавий тозалаш ўтказиш мўлжалланди.² Молотов амалга оширган “аграр сиёсат” минглаб одамларнинг ҳаётига зомин бўлиб, минглаб қалбларни жароҳатлади. Аммо галла тайёрлаш кампаниясининг оқибатлари жуда даҳшатли чиқди. Украина миллионлаб одамларни домига тортган мудҳиш очарчилик исканжасига тушиб қолди.

Қилмиш-қидирмиш деганларидек, 1936 йилда Сталин, Ежов, Ягодалар раҳбарлигида Зиновьев — Каменев гуруҳи устидан “очиқ” суд жараёнига тайёргарлик ишлари бораётган кунларда Молотовнинг бошида ҳам қора булутлар айланиб қолди. У билан Сталин ўртасида мазкур масалада қандайдир келишмовчиликлар бор эди. Бу ҳақда бир вақтлар Испанияда ишлаган ва нақд ўлим кутаётганини сезиб, СССРга қайтишдан воз кечган йирик совет разведкачиси, НКВД нинг собиқ генерали Александр Орлов (Лев Фельдбин) 1953 йилда АҚШ да босилиб чиққан китобида ёзган эди.³ У АҚШ да ҳам америка ҳукуматидан яшириниб яшади ва Сталиндан кейин яна йигирма йил умр кўришга муяссар бўлди. А.Орлов шундай гувоҳлик беради:

“Троцкийчи—зиновьевчи марказ”нинг суд жараёнига доир расмий ҳисоботларида “марказ” ўлдиришни режалаштирган арбоблар қаторида бирон жойда ҳам Молотов фамилияси тилга олинмайди. Ҳолбуки, Молотов мамлакатда Сталиндан кейин биринчи ўринда турар ва совет ҳокимиятининг бошлиғи эди. Судланувчилар Сталин, Ворошилов, Каганович, Жданов, Оржоникидзе, Косиор ва Постишевларга қарши “террорчилик ҳужумлари тайёрлашганлигига” иқдор бўлишар, аммо Молотов ҳар гал бундай ёвуз ниятлардан четда қоларди. Бу ерда ҳеч қандай сирли нарса йўқ. Тергов бошлангандаёқ НКВД ходимларига

¹ Мандельштам Н.Я. Хотиралар. Париж, 1970, 167-6.

² Бу ҳақда қаранг: Зеленин Е.И. Янги коллективлаштириш даври якунидаги баъзи “оқ доғлар” ҳақида. История СССР, 1989, №2, 12-13-б.

³ Бу китобнинг айрим боблари “Огонёк” журналида (1989, №46-52) босилиб чиққан.

қамокқа олинганлардан Сталин ҳамда бошқа барча Сиёсий бюро аъзоларига нисбатан террорчилик ҳужумлари тайёрланганини тасдиқлашга эришиш вазифаси топширилган эди. Ана шу кўрсатмага мувофиқ Миронов Рейнгольдни кекса большевикларга қарши гувоҳлик беришга кўндиради ва у... муҳолифатнинг собиқ аъзолари Сталин, Молотов, Ворошилов, Каганович, Киров ва бошқа доҳийларни ўлдирмоқчи бўлганлигини тасдиқлайди. СССРда юқоридаги фамилиялар қатъий белгиланган тартибда саналиши лозим эди, бу эса ҳар бир “доҳий”нинг партия раҳбариятидаги мавқеини кўрсатарди; ана шу тартибга мувофиқ Рейнгольднинг кўрсатмаларида Молотов табиий равишда Сталиндан кейин тилга олинганди. Аммо бу маълумотнома тасдиқлаш учун Сталинга тақдим этилганда, у ўз қўли билан Молотовни ўчириб ташлайди. Шундан кейин терговчиларга Молотов номини бирон-бир маълумотномага киритмаслик ҳақида топшириқ берилади.

Бу ҳолат НКВД раҳбарлари орасида турли шов-шувларга сабаб бўлади. Мантиқан олиб қараганда, Молотовни ҳам фитна иштирокчиси сифатида қамокқа олиш ва судда Зиновьев, Каменевлар қаторига ўтказиш учун буйруқ бериш лозим эди. Терговчилар орасида Молотов уй қамоғига олинган деган гап тарқалади. НКВД да Ягодани ҳисобга олмаганда, деярли ҳеч ким Молотов не сабабдан Сталиннинг қазабига дучор бўлганини билмас эди. Шу пайтларда кенг тарқалган овозаларга кўра Молотов кекса большевиклар устидан ўтказилаётган бу шармандали суд жараёнини тўхтатишга даъват этган. Бу, албатта, Сталинга ёқмаган эди.

Тез орада Молотов дам олиш учун жанубга жўнаб кетади. Бу қутилмаган сафар ҳам НКВД раҳбарлари томонидан ёмон аломат — ривожланиб бораётган драманинг охири саҳнаси сифатида қабул қилинади. Сталин ўз одатига кўра Халқ комиссари ёки Сиёсий бюро аъзосини хизмат вазифасини бажариш пайтида қамокқа олдиришга ҳаммага маълум эди. Ён-атрофидаги сафдошларидан биронтасини қамокқа олишдан олдин Сталин уларни дам олишга жўнатар ёки фалончи янги мансабга тайинлангани ҳақида газетада эълон чиқартирарди. Буни яхши билган НКВД раҳбарлари Молотовни қамокқа олиш ҳақидаги буйруқни кута бошладилар. “Орган”да уни таътилдан кейин Кремлга эмас, Лубянканинг ички турмасига жўнатилади деган қатъий ишонч устувор эди.

Сталин деярли олти ҳафта ҳаёт ва ўлим оралиғида ушлаб тургандан кейингина Молотовни “кечириш”га қарор қилади. Ҳарқалай, Молотов унга зарур эди. Сталин йиғиб олган малакасиз, билими паст Сиёсий бюро аъзолари орасида Молотов алоҳида ажралиб турарди. У фавқулудда даражада ишчан эди. Мамлакатни бошқаришдаги оғир идоравий ишлардан у Сталинни халос қила биларди. Бундан ташқари, Сиёсий бюро аъзолари орасида Сталиндан ташқари фақат Молотовгина ўзини том маънода эски большевик деб ҳисоблашга ҳақли эди, чунки у инқилобгача партия тарихида сезиларли из қолдирганди.

Молотов таътилдан кейин Халқ Комиссарлар Советининг Раиси сифатида хизмат вазифасини бажаришга киришди. НКВД нинг юқори мансабдорлари бу янгиликдан ҳайратда қолдилар. Бу — Сталин билан Молотов вақтинча бўлса-да, ярашувга эришганлигини кўрсатарди”¹.

ОММАВИЙ ҚАТАҒОНЛАРНИНГ ФАОЛ ИШТИРОКЧИСИ

Юқоридаги қалтис вазиятдан кейин Молотов қатағон тadbирларига қарши эътироз билдирмади, аксинча, 1937—1938 йиллардаги оммавий қирғинларни ташкил этишда фаол иштирок этди.

1935 йилда СССР Халқ Комиссарлари Советига аъзо бўлган 25 комиссардан қатағон йилларида фақат Микоян, Ворошилов, Каганович, Литвинов ва Молотовгина омон қолган эди. 1938 йилнинг бошида Халқ Комиссарлари Совети аъзоси бўлган 28 раҳбардан йигирматаси қатағонга учради. Молотов бу даҳшатли хунрезликнинг оддий кузатувчисигина эмас эди. Қирғин филдирагини

¹ Орлов А. Сталин жинойтларининг махфий тарихи. Нью-Йорк — Куддус — Париж, 1983, 154—159-б.

айлантиришда у Сталин, Ежов ва Берияга яқиндан ёрдам берди. Айнан Молотов МК нинг февраль-март Пленумида (1937 йил) катта нутқ сўзлаб, бутун партияни “бузгунчи”лар ва “жосус”ларга қарши мурасасиз курашга даъват қилди, яъни “чўнтагига партия билетини солиб олиб, партия йўналиши ва манфаатларини ёқлаймиз деб айюҳаннос соладиган “бузгунчи”ларни фош этишга чорлади. Бу нутқ “Япон-немис троцкийчи айғоқчиларнинг бузгунчилик, диверсия ва жосуслик фаолиятини фош этиш сабоқлари” номи билан алоҳида китобча тарзида босилиб чиқди. Молотов Сталиндан кейин қамоққа олинганлар рўйхатига имзо чекар экан, баъзи фамилиялар қаршисига ҳақоратомуз сўзлар битиб кўйишдан тап тортмас эди. У СССР Халқ Комиссарлар Совети маҳкамасидаги кўплаб қамоққа олишларнинг ташаббускоридир. Унинг талаби билан Г.И.Ломов, К.В.Уханов, шунингдек, Урал ва Свердлов обкомининг биринчи котиби И.Д.Кабаков ҳамда кўплаб область ижроия қўмиталари раислари ҳибсга олинди.

Судлар, “тройка”лар авж олиб кетган оммавий қатагон ишларини кўриб улгура олмас эди. Бу “жараён”ни соддалаштириш ва тезлаштириш учун Молотов ҳар бир шахс ишини алоҳида кўриб ўтирмасдан умумий рўйхат бўйича судлаш ва жазолаш ҳақида “ихтирочилик таклифи”ни илгари сурди.

Қамоққа ҳукм қилинганлар рўйхатини тасдиқлаш пайтида Молотов айрим фамилиялар қаршисига “ВМН” (“высшая мера наказания”) — “отишга ҳукм қилинсин” деб ёвуз белги кўйган ҳолатлар ҳам бор. Шу билан бирга, юқорида таъкидлаганимиздек, Молотов қўли билан бошқа кескин ёзувлар ҳам битилган. Масалан, Сталиннинг “Ломовга қандай чора қўлаймиз?” деган сўровига у ҳеч иккиланмай: “Аблаҳ Ломовни зудлик билан қамоққа олиш керак”, деб жавоб қайтарган.

Илгари “Спартак”нинг машҳур ўйинчиси бўлган Николай Старостин ўз хотираларида Молотов таржимаи ҳолида жуда кам учрайдиган бир ҳодисани келтиради: Берия ака-ука Старостинларга қарши спортчилар орасида террорчилик ташкилоти тузган деган сохта айб қўзғатади. Аммо қўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган воқеа юз беради: Молотов уларни қамоққа олиш ҳақидаги баённомага имзо чекмайди. Камёб ҳодиса — Берия мўлжалини амалга оширолмайди.¹

Оммавий қатагон йилларида оддий коммунистлар ҳамда кўплаб машҳур фан ва маданият арбоблари қамоққа олинган ёки ноҳақ таъқиб этилаётган кишиларни ҳимоя қилишни сўраб фақат Сталинга эмас, Молотовга ҳам, Калининга ҳам кўплаб мурожаат қилишган. Айниқса П.Л.Капица таниқли совет олимларини ҳимоя қилиш учун кўп уринган. Унинг Молотовдан бошқаларга қилган аксари мурожаатлари яхши натижа берган. Аммо йирик совет математиги, академик Н.Н. Лузинга нисбатан матбуотда кенг авж олдирилган беъмани ҳужумларни тўхтатишни сўраб Молотовга қилган мурожаати эса қуйидаги имзо билан Капицага қайтарилган: “Кераксизлиги учун фуқаро Капицага қайтарилсин. В.Молотов.”²

Молотов билан буюк рус олими И.П.Павловнинг ёзишмалари ҳам ниҳоятда галати. Ёзишмаларга С.М.Кировнинг ўлдирилиши ва оммавий қатагонлар кампаниясининг бошланиб кетиши сабаб бўлган. 1934 йил 21 декабрда ёзилган хатида И.П.Павлов ўзига хос дадиллик билан мамлакатда бўлаётган даҳшатли ҳодисаларни рўйроқ очиб ташлайди: “Сизлар тажриба ўтказаяпсизлар... барча маданий қатламларни ва бутун маданий ҳаёт гўзаллигини йўқ қилиб ўтказилаётган бу тажриба жуда қимматга тушади (масаланинг бутун моҳияти шунда). Биз асло камаймаётган террор ва зўравонлик зуғуми остида яшадик ва яшаяпмиз.” Рус олимнинг изчиллик ва мурасасизлик руҳидаги ахлоқий этиқоди Молотовнинг чалкаш ва гайриилмий мавҳум сўзлар билан тўлиб-тошган миркуруқ жавобига тўғри келади. У “муваффақият билан барпо этилаётган синфсиз социалистик жамият” ҳақида, “озод меҳнат” ва “янги дунё душманларига қарши курашдаги қийинчиликлар”га қарамасдан яратиладиган чинакам юксак маданият” ҳақида сафсата сотади.³ Молотов ана шу руҳда

¹ Қаранг: *Вайнштейн А.* Ака-ука Старостинлар иши. Московские новости. 1989, 29 январ.

² “Кераксизлиги учун фуқаро Капицага қайтарилсин.” Шахсий архивдан олинган уч мактуб. Советская культура. 1989, 14 январ.

³ “Тийиксиз ўзбошимчиликка қарши норозилик билдираман.” Академик И.П.Павлов билан В.М.Молотов ёзишмалари. Советская культура, 1989, 14 январ.

давлат манфаатларини рўқач қилиб, Ленинградда амалга оширилаётган кўп сонли қатагонларни оқлайди. И.П.Павлов айнан ана шу ноҳақликларга қарши мунтазам норозилик билдириб келаётган эди.

Шуни ҳам айтиш керакки, кўплаб қамоққа олинган ва ноҳақ таъқибга учраганлар ёрдам сўраб Молотовга тинимсиз муурожаат қилишарди. Улар орасида ўзига қўйилган айбларни тан олмагани учун аёвсиз қийноқларга дучор бўлиб, умидсизликка тушган В.Э.Мейерхольднинг мактуби ҳам бор. Очигини айтганда, бу хат ҳам бошқа минглаб мактублар каби эгасига етиб бормаган ёки жавобсиз қолдирилган эди.

Маълумки, Н.С.Хрущёв 1938 йилда Украина Компартияси МК нинг Биринчи котиблигига сайланган даврда бу республикадаги барча партия ва давлат арбоблари бутунлай йўқ қилинганди. Молотов ва Кагановичлар Украинадаги бу қатагон кампаниясининг бош дирижёрлари ва раҳбари эдилар. 30-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Молотов ҳеч шубҳасиз, давлатдаги иккинчи шахсга айланган ва ниҳоятда катта ҳокимият эгаси эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳорижга кетиб қолган иқтидорли совет созандаси Юрий Елагин, 1952 йилда “Санъатнинг бўйсундирилиши” номли китобини эълон қилади. Елагин Вахтангов театрига Молотовнинг ташрифини батафсил ҳикоя қилади:

“1938 йилнинг кузида, янги мавсум бошланган кунларнинг бирида, мен одатдагидек, кечки спектаклга йўл олдим. Бу пайтларда деярли бўш бўладиган Вахтангов кўчасида ҳарбий этик ва оддий пальто кийган кишилар оҳиста юриб, ўтган-кетганларни диққат билан кузатишаётганини сезиб қолдим. Яқинда қуриб битказилган ҳукумат ложасига кириладиган катта эшик олдида бир неча автомобил турарди.

...Одатда кулги, ҳазил-хузул аримайдиған ечиниш жойидаги сукунат ва жиддий вазиятдан ҳайрон қолдим. Мен ечиндим ва скрипкамни қўлга олиб, ичкарига кириладиган эшикка қараб юрдим.

— Хужжатларингизни кўрсатинг, ўртоқ, — паст, аммо ниҳоятда қатъиятли товуш эшитилди. Шундагина эшик олдида турган кўк костюм ва ҳарбий галифедаги кишига кўзим тушди. У ичкари кираётганларни тўхатиб, хужжатларини текшираётган эди. Норозилигимни ичимга ютиб, театр гувоҳномасини галифе кийган кишига узатдим. У хужжатга синчиклаб узоқ тикилди, фотосурат билан ташқи қиёфамни чоғиштириб кўрди ва секин:

— Ўтинг, — деб оркестр томонга, театрдаги етти йиллик хизматим давомида ҳар куни кечкурун бемалол келиб-кетиладиган жойимга ўтишга рухсат берди. Бундай муомалага ўрганмаган баъзи артистлар очиқчасига норозилик билдиришди.

— Нега мен ўз театримда хужжат кўрсатишим керак? — деди артист Шухмин галифели кишига. — Мен шу ерда йигирма йилдан бери ишлайман. Бу ердаги ит ҳам мени танийди. Сизни эса танимайман, умримда биринчи марта кўриб туришим.

— Хужжатиңизни кўрсатинг, — янада секин ва қатъий гапирди галифели киши. — Акс ҳолда спектаклда қатнашиш учун ичкарига қўйилмайсиз ва проғулчи сифатида ишингиз судга оширилади.

... Мен ўз ўрнимга ўтаётганимда, девор ёнида турган нотаниш шахс йўлимни тўсди.

— Сизга бу ерда нима керак, ўртоқ? — Бу саволни мен эмас, у бераётганидан ғалати бўлиб кетдим.

— Мен оркестрда соз чаламан, — жавоб бердим. — Скрипкани созлашим зарур.

— Ҳали эрта, ўртоқ, — деди нотаниш шахс. — Жойни бўшатиб қўйинг. Спектакл бошлангандан кейин бу нотаниш аёл бурчакда, ҳар биримизнинг ҳаракатимизни синчиклаб кузатиб, контрабас ёнидаги стулда жим ўтирди. Мусиқали чиқишлар оралиғидаги танаффус пайтларида биз оркестр тўсигига бориб сахнани кузатишни яхши кўрардик. Кимдир яна шундай қилмоқчи бўлди. Аммо нотаниш аёл яшин тезлигида стулдан сакраб турди ва қизиқувчан дўстимизнинг йўлини тўсиб, қисқа, аммо кескин: — Жойингизга бориб ўтиринг, ўртоқ, — деб буюрди.

Шу куни спектаклимизни кўриш учун янги ҳукумат ложасига Молотов меҳмон бўлиб келган эди”.¹

Фақат Сталин эмас, Молотов ҳам 1937 йилда мамлакат бўйлаб кенг миқёсда ўтказилаётган қатарондан яхши хабардор эди. Д.А. Волкогонов гувоҳлик беришича, СССР Олий суди раисининг ўринбосари В.Ульрих Вишинский билан бирга суд жараёнлари ва ҳукмлар ҳақида Сталинга (кўпинча Молотов ва Ежов иштирокида) мунтазам маълумот бериб турган. Ульрих 1937 йил давомида “жосулик — террорчилик ва диверсиячилик фаолияти” учун жазога тортилганларнинг умумий сонига доир “ахборот”ни ҳар ойда тақдим этиб борган.²

1937 йилда Москвада архитекторларнинг Биринчи Бутуниттифоқ съезди бўлиб ўтади. С.Е.Чернишевнинг гувоҳлик беришича (у Молотов ҳузурига борган съезд делегатлари таркибида бўлган), архитекторлардан бири СССР да хорижий мутахассис сифатида ишлаган немис меъмори Эрнст Май томонидан қурилган бинони танқид қила бошлайди.

— Чиқариб юборганимизга афсусланаман, — таъкидлайди Молотов. — Ўн йилга қамаш керак эди.

Хуллас, 30-йилларда Молотов мамлакатда катта ҳокимият эгаси эди. Унинг 50 ёшга тўлган куни — 1940 йил март ойида юксак ҳукумат мукофотлари ва қизгин табриклар билан кенг нишонланди. Мамлакатдаги йирик саноат шаҳри Пермь Молотов номи билан аталди. СССР харитасида учта Молотовск, икки Молотовобод, Молотов бурни ва Молотов чўққиси пайдо бўлди. Бунга яна “Молотов номидаги” минглаб колхозлар, муассасалар ва институтларни ҳам қўшиш лозим.

МОЛОТОВ — РИББЕНТРОП ПАКТИ

30-йилларда Молотов ҳам Сиёсий бюро аъзоси, ҳам Халқ Комиссарлар Советининг раиси сифатида ташқи сиёсатга боғлиқ турли масалалар билан фаол шуғулланди. У Ташқи ишлар комиссари М.М.Литвиновнинг фикри ва таклифларига ҳамшиша қўшилавермасди. Молотов билан Литвинов орасидаги муносабатлар ҳақида Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг масъул ходими Е.А.Гнедин шундай гувоҳлик беради:

“Поупнинг Америкада босилган “Литвинов” китобида ҳақиқатга тўғри келмайдиган мулоҳазалар бор, гўё Литвинов ўзининг вориси сифатида “дўсти” Молотовни Халқ комиссарлиги лавозимига таклиф қилган эмиш. Литвинов бизга Молотов билан муносабатлари тўғрисида ҳеч қачон гапирмаган бўлса-да, улар ўртасида совуқлик борлигини билар эдик. Литвинов фитналар устаси ва террор ҳомийларидан бири бўлган Молотовни ҳурмат қилмас ва очикчасига ёқтирмасди. Совнарком Раиси билан Ташқи ишлар комиссари ўртасидаги зиддият, индалдосини айтганда, марказий дипломатик маҳкамадаги аҳволга соя солиб турарди. Ёш мутахассислар Ташқи ишлар халқ комиссарлигидаги маош бошқаларникидан наслигини айтиб, норози бўлиб юришарди.”³

1939 йилнинг майида Литвинов Ташқи ишлар халқ комиссарлигидан олиниб, ўрнига Молотов тайинланди. У Совет ҳукуматининг бошлиғи лавозимида ҳам қолдирилди. Сталин атрофидагилар орасида фақат Молотов СССР билан Германиянинг яқинлашувига тарафдор эди. 1937 йилда СССР нинг Германиядаги савдо раиси Д.В.Канделаки Сталин ва Молотов номидан Гитлернинг маслаҳатчиси, министр Шахт билан СССР ва Германия ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий муносабатларни яхшилаш борасида музокара олиб борган. Бу музокараларда Ташқи ишлар вазирлиги четлаб ўтилган эди. Шунинг учун Молотовнинг Ташқи ишлар халқ комиссари этиб тайинланиши Германия билан музокараларга таклиф ўрнида қабул қилинди. Фарб демократияси учун Сталин томонидан Литвиновнинг алмаштирилиши мутлақо қутилмаган ҳодиса эди. Бу

¹ Елагин Ю. Санъатни бўйсундирилиши. Нью-Йорк, 1952, 101-6.

² Қаранг: Волкогонов Д. Юксалиш ва фожиа. Октябр, 1988, №12, 117-6.

³ Гнедин Е. СССР билан фашистлар Германияси ўртасидаги муносабатлар тарихидан. Нью-Йорк, 1977, 34-35-6.

ҳақда АҚШнинг Москвадаги элчиси Ч.Болен кейинчалик шундай хотирлайди: "... Биз, элчихонадагилар, нима юз бераётганини яхши билмас эдик. Британия элчиси Вильям Сидс бизга Литвинов алмаштирилишидан бир неча соат олдин у билан гаплашганини ва бўлажак ўзгаришлар ҳақида лоақал бирон-бир имо-ишора сезмаганини айтди. Дипкорпуснинг бошқа ходимлари ҳам шундай фикрда эди."¹

Ташқи ишлар халқ комиссарлиги масъул ходими А.Рошчин Литвинов вазифасидан олингандан кейинги вазият ҳақида қуйидагиларни ёзади:

"В.М. Молотов Ташқи ишлар халқ комиссари этиб тайинланганлиги ҳақидаги хабар эълон қилинган куннинг ўзидаёқ менга кўнғироқ қилишиб, маҳкамага тез етиб келишни буюришди. Мен идорага келганимда қабулхонада бўлим мудири ва бошқарма бошлиқлари, партком аъзолари йиғилган экан. Ҳамма хавотирланган ҳолда кабинетга чақиритиларини кутиб ўтирарди, ичкарида эса ишларни эски раҳбардан қабул қилиб, янгисига топшириши лозим бўлган ҳукумат комиссияси мажлис ўтказмоқда эди.

Халқ комиссари кабинетига иккинчи бўлиб мени чақиритди. Мажлислар столида Г.М.Маленков, В.М.Молотов, М.М.Литвинов, Л.П.Берия, В.Г.Деканозовлар ўтиришарди. Маленков ҳарбийларга хос энли камар тақилган яшил гимнастёрка кийган эди. Литвинов эса идорада ҳар доим кийиб юрадиган кўк кителида эди. Молотов билан Берия фуқаролар костюми кийган эдилар. Ҳозиргина Ташқи ишлар комиссари ўринбосарлигига тайинланган Деканозов давлат хавфсизлик хизмати офицери формасида эди. Литвинов мени комиссия аъзоларига таништирди.

Менга саволлар бера бошлашди. Айниқса, Берия фаоллик кўрсатди. Молотов билан Литвинов жим ўтиришарди. Маленков қўлини камар ичига тикиб, кабинетда юриб турар ва онда-сонда савол бериб қўярди. Деканозов эса, мамлакатнинг бундай юксак мартабали раҳбарлари ҳузурда ўзини анча ноқулай ҳис қилиб ўтирарди. У киприги юмилмайдиган кўзларини тикиб, сукутга чўмганди.

Бериянинг саволларига ниҳоятда эҳтиёткорлик билан қараш лозим эди.

Кейинчалик М.М.Литвиновнинг нега ишдан олингани маълум бўлди.

В.М.Молотов Ташқи ишлар комиссарлигининг 1939 йил июлида бўлган мажлисида бу ҳақда шундай гапириб ўтди: "Ўртоқ Литвинов партия йўналишини, ВКП(б) МК йўналишини мазкур идорада ўтказишни хоҳламади. Аввалги Ташқи ишлар комиссарлигини... большевиклар йўлидан бормади, десак хато бўлади, аммо кадрлар танлаш ва уларни тарбиялашда большевикларга зид иш юритилди, жумладан, ўртоқ Литвинов партия ҳамда Совет ҳукуматиға мутлақо бегона ва душманлик руҳидаги одамларни ҳимоя қилиб келди, шу билан бирга бу идорага янги келган ходимларга партиявий муносабатда бўла олмади."²

1937-1938 йиллардаги оммавий қатағон ва террор даврида кўп дипломатлар, элчихона хизматчилари, Ташқи ишлар комиссариати ходимлари йўқ қилинган эди. Бундай қама-қамалар 1939 йилнинг бошида қамайди. Аммо Литвинов ишдан олиниб, ўрнига Молотов тайинланиши биланок, яна қатағон авжига чиқди. Литвиновнинг ишдан бўшатилиши 1939 йил 3 майда эълон қилинган эди, 4 майда эса бир гуруҳ унга яқин ходимлар, жумладан, Литвиновнинг котиби бўлиб ишлаган П.С.Назаров қамоққа олинди. 1939 йил июнда Ташқи ишлар комиссарлиги партия мажлисида сўзлаган Молотов Назаровни итальян жосуси деб эълон қилди. Бу ходимларнинг ҳаммаси 50-йилларда тўлиқ оқланди.³ Ҳибсга олинганлар орасида Ташқи ишлар комиссарлигининг матбуот бўлими мудири Е.А.Гнедин ҳам бор эди. У Лубянка турмасидан Молотов номига катта ариза жўнатади. Гнединнинг хорижда эълон қилинган⁴ хотираларида

¹ Bohlen C. Witness to History. N.Y. 1973. P. 64.

² Рошчин А. Ташқи ишлар комиссарлиги уруш арафасида. Международная жизнь, 1988. №4, 124-12-6.

³ Қаранг: Назаров З. "Международная жизнь" журнали тахририятиға мактуб. Международная жизнь. 1988. №1, 116-6.

⁴ Е.А.Гнедин хотираларидан айрим парчалар "Новый мир" журналида (1988, №7. 173-209-6.) босилган.

куйидагиларни ўқиш мумкин: “Эслашнинг ўзи ўринсиз, аммо мен шу пайтда ҳам ишончимни йўқотмаган эдим. Совнарком Раиси номига кескин шаклда ёзилган мувожаатномам терговнинг боришига ижобий таъсир кўрсатади деб умид қилгандим. Молотовнинг ўзи бу ишга аралашаётганидан хабарсиз эдим, турмадан чиқарилган ариза қарради рўйхатдан ўтади, ўқилади, деб ўйлагандим. Кейинчалик билдимки, бизнинг турма ва лагерлардан юборган ариза ва шикоятларимиз ҳеч қандай роль ўйнамас экан. Москвага қайтганимдан кейин Молотов котибиятининг собиқ ходими менга гапириб бердики, у айбсиз қамалган кишиларнинг шикоятларини ўқимаслигидан ташқари, уларни идорага келган хатлар рўйхатига киритмаслик ҳақида кўрсатма берган экан. Бизни бошидаёқ чиқитга чиқарилган, айбсизлигимиз ҳақидаги шикоятларимиз макулатурага жўнатилади экан.”¹

Ташқи ишлар комиссарлиги мажлисининг 1939 йил 23 июлдаги қароридан: “Ўртоқ Молотов бошчилигидаги янги раҳбарият ишга келиши билан комиссариатда большевикларча тартиб йўлга қўйилди. Қисқа муддат ичида Ташқи ишлар халқ комиссарлигини яроқсиз, шубҳали ва душман унсурлардан тозалаш бўйича катта ишлар амалга оширилди.”²

Литвинов ишдан олинганини эшитган Германия жадал ишга киришиб кетди. Гитлер зудлик билан герман элчиси Шуленбургга Москвадагиларнинг кўнглига “қўл солиб кўриш” ҳақида кўрсатма берди. Кўп ўтмасдан немис томонининг ташаббусига кўра Вернер фон Шуленбург Молотов ва унинг ўринбосари В.Потёмкин билан учрашди. Германия элчиси Молотовга Гитлер Совет Иттифоқига нисбатан муносабатини ўзгартирмоқчи эканини билдирди ва Совет ҳукуматида герман-совет музокараларининг янги турини бошлаш имкониятлари қандайлигини суриштирди. Молотов мужмал жавоб бериб, Берлин таклифларини ўрганиб чиқиш учун вақт зарурлигини таъкидлади. Ўз навбатида у Шуленбург олдида бир қанча саволлар, жумладан, Германия Узоқ Шарққа даъвогарлик қилаётган японларни қўллашдан воз кечиш талабини қўйди. Бу хусусда Гитлер билан Риббентроп бир тўхтамга келиши зарур эди. Табиийки, СССР билан Германия муносабатлари Москвадаги барча дипломатларнинг диққат марказига чиқди. АҚШнинг шу пайтдаги элчиси Болен кейинчалик “Тарих гувоҳи” китобида шундай ёзади:

“Москвадаги дипломатик корпус ари уясига айланиб қолди — ҳамма воқеалар қандай ривожланишини муҳокама қиларди. Совет-герман келишуви нақадар хавфли эканини биз кўриб турардик. Молотов очиқдан-очиқ инглизлар ва французларга босим ўтказиш йўли билан уларни совет ғарбий чегараларини муҳофаза этишга кўндирмоқчи деб қарайдиганлар ҳам бор эди. Бошқалар эса Сталиннинг асл нияти Германия билан яқинлашиш деган қатъий хулосага келган эдилар.”³

1939 йилдан бери Шуленбург ҳузурда садоқатли ва яқин айгоқчиси бўлган Ч.Болен ҳам шу фикрда эди.

1939 йилнинг июнида Москвада бирон-бир жиддий музокара ёки муҳим воқеа рўй бермади, аммо Москва билан Берлин ўртасидаги махфий тайёргарлик қизғин бормоқда эди.

Ниҳоят, 1939 йилда ёзнинг авж палласида Москвада ўтказиш мўлжалланаётган мудофаа пактини муҳокама қилиш мақсадида британ ва француз делегацияси денгиз орқали Ленинградга етиб келди. Бу инглиз-француз делегациясига француз генерали ва кекса инглиз адмирали раҳбарлик қилар, аммо уларга катта ваколатлар берилмаган эди. Сталин улар билан музокара ўтказишни Мудофаа халқ комиссари К.Е.Ворошиловга топширди. Ҳатто Ч.Болен бу делегациянинг таркиби ва СССРга келиши учун шунча узоқ йўлни босиб ўтгани ҳам Англия билан Франция бу музокараларга жиддий қарамаганини кўрсатади, деб очиқчасига тан олади. Айни замонда худди шу июль ойида Молотов билан Шуленбург ўртасидаги музокаралар жонланиб кетади, улар ўзаро тил топилса, йиғилиб қолган баъзи бир муаммоларни музокаралар чоғида

¹ Гнедин Е. Фалокат ва қайта туғилиш. Амстердам, 1977. 291-б.

² Рошчин А. Кўрсатилган асар. 126-б.

³ Bohlen C. Witness to history. P. 74.

ечиш мумкин деган хулосага келадилар. Августнинг бошларида Ч.Болен айғоқчисининг маълумотларига таяниб, СССР ва Германия ўзаро шартномани имзолаш арафасида тургани ҳақида ўз ҳукуматини огоҳлантиради. Америка ҳукумати бу ҳақда Англия ва Франция ҳукуматини хабардор қилади, аммо бу янгилик мазкур давлатларнинг сиёсий позициясига ҳам, Москвадаги делегацияга берилган кўрсатмаларга ҳам заррача таъсир кўрсатмайди. Музокаралар ҳали икки-уч ой давом этади, деб тахмин қилган Болен янглишган эди, албатта. Сталин билан Гитлер ўртасидаги шубҳа-гумонларга 19 августда нуқта қўйилади ва 23 августда Риббентроп Москвага келади деб эълон қилинади. Болен гувоҳлик беради:

“Олти йил давомида Гитлер ва нацизмга душманлик руҳида олиб борилган катта тарғиботлардан кейин воқеаларнинг бундай кескин бурилиб кетиши кўпчиликка зилзила рўй бергандек таъсир кўрсатди. Шошмашошарлик ҳолати ҳатто Риббентропни Москвада кутиб олиш маросимида ҳам сезилди. Русларда нацистларнинг байроғи йўқ эди. Ниҳоят, свастика белгиси туширилган байроқ фашизмга қарши фильмни сурагга олаётган “Мосфильм” студиясидан топилди. Совет оркестри нацистлар гимни куйини жадал ўзлашгирди. Риббентроп аэропортга қўнғандан кейин бу гимн “Интернационал” билан бирга чалинди. Қисқа тантанадан кейин Риббентропни Кремлга олиб кетишди ва дарҳол музокаралар бошланди. Тунги соат иккида ўзаро ҳужум қилмаслик тўғрисидаги Совет-герман пакти имзоланди.¹

Музокараларни Сиёсий бюро аъзолари билан маслаҳатлашиб ўтирмасдан шахсан Сталин билан Молотовнинг ўзи олиб борди. Ҳатто англо-француз делегацияси билан ҳамон музокараларни давом эттираётган Ворошилов ҳам бу ҳақда огоҳлантирилмади.

Шартноманинг Совет Иттифоқи номидан Молотов имзолагани маълум. Шунинг учун ҳам у норасмий равишда “Молотов-Риббентроп пакти” деб номланади. Мазкур шартномага доир махфий қарорларга ҳам Молотов ва Риббентроп имзо чекдилар. Шулардан бирига мувофиқ Литва ҳудуди СССР таъсир доирасига киритилди. Ута шошмашошарлик билан яна Шарқий Европа ва Болтиқ бўйидаги “таъсир доиралари” хусусида бир неча махфий қарорлар имзоланди. Бу қарорларнинг асл нусхалари совет дипломатия архивларида сақланмаган. Улар, эҳтимол уруш бошлангандан кейин йўқотиб юборилган бўлиши мумкин. 1939-1941 йилнинг бошларида рўй берган воқеалар ана шу расман тасдиқланган қарорларга таянганига шубҳа йўқ. Боннда ҳам уларнинг асл нусхалари топилган эмас. Аммо у ерда ғарб тарихчилари томонидан ҳақиқий деб тан олинган асл нусха копиялари мавжуд. 1989 йилнинг май-июнь ойларида Москвада бўлиб ўтган СССР халқ депутатларининг биринчи съездида М.С.Горбачев герман канцлери Г.Коль бу нусхаларни Совет ҳукуматига тақдим этганини маълум қилди. Шунга мувофиқ, Халқ депутатлари съездида 1939—1940 йиллардаги совет-герман муносабатларига боғлиқ барча масалалар мажмуини ўрганиш учун махсус комиссия тузилди.

СССР халқ депутатларининг иккинчи съездида комиссия докладига мувофиқ “Бир-бирига ҳужум қилмаслик ҳақида 1939 йилда тузилган совет-герман шартномасининг сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатларига баҳо бериш” тўғрисида қарор қабул қилинди. Унда мазкур қарор халқро вазият қалтис ҳолатда турган бир пайтда СССРни яқинлашиб келаётган уруш хавфидан асраб қолиш мақсадида тузилгани қайд этилди. 1939-41- йилларда Германия билан тузилган махфий қарорларни эса съезд совет ташқи сиёсатига хос инсонпарварлик тамойилларидан чекиниш деб баҳолади. Бу қарорлар совет халқидан, бутун партия ва ВКП(б) МК дан яширин ҳолда Сталин ва Молотов томонидан ўзбошимчалик билан тузилгани алоҳида таъкидланди.²

1939 йил 31 августда қақирилган СССР Олий Советининг навбатдан ташқари сессиясида Молотов ҳаммани ҳайратда қолдириб, мазкур шартнома ҳақида доклад қилди. Сессия бу шартномани бир овоздан маъқуллади, кейинги куни — 1 сентябрда эса Иккинчи жаҳон уруши бошланди. Германия Польшага

¹ Bohlen C. Witness to History. P. 82.

² “Правда”, 1989, 28 декабр.

бостириб кирди, бир кундан кейин эса Англия билан Франция Германияга қарши уруш эълон қилди.

1939 йил 17 сентябрда совет халқи яна Молотовнинг нутқи орқали Қизил Армия Фарбий Украина ва Фарбий Белоруссия тупроғига кирганидан хабар топди. Ана шу нутқда Молотов тўғридан-тўғри “Польша давлатининг лаёқатсизлиги ва яроқсизлиги” ҳақида гапирди.

1939 йилнинг 28 сентябрида Молотов Германия билан тузилган яна бир “СССР билан Германия ўртасидаги дўстлик ва чегаралар ҳақида герман-совет шартномаси”га ҳам қўл қўйди.

Янги шартномани ратификация қилиш учун Москвада яна СССР Олий Советининг сессиясини чақириш лозим топилди. 31 октябрда Молотов мазкур сессияда нутқ сўзлади. Нутқдаги икки жиҳатни алоҳида қайд этиш зарур. Нацистлар ва фашистлар идеологияси ҳақида гапирар экан, Молотов шундай дейди: “Барча мафкуравий тизимлар каби гитлеризм мафкурасини ҳам қабул қилиш ёки рад этиш сиёсий қарашларга боғлиқ. Аммо ҳар қандай киши яхши биладики, мафкурани куч билан йўқотиб бўлмайди, уни уруш билан маҳв этиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам “гитлеризмни йўқотиш” қабилда уруш олиб бориш бемаъниликдан ташқари жиноят ҳамдир.”¹

Ана шу тарзда Молотов “гитлеризмни йўқотиш” учун уруш очган Англия ва Францияни мазах қилади. Албатта, икки йил ўтгач, бу сўзлар бутунлай унутилади, чунки Совет Иттифоқи фақат Ватан учун эмас, айнан гитлеризм ва фашизмни ҳам йўқотиш учун урушга кирди — бу асосий мақсад Сталин томонидан очикдан-очик эълон қилинади.

Нутқнинг бошқа бир ўрнида Молотов яна шундай дейди:

“Польшадаги ҳукмрон доиралар ўз давлатининг “мустақкамлиги” ва ўз армиясининг “қудрати” ҳақида кўп мақтанган эдилар. Ҳолбуки, Версал шартномасининг мажруҳ боласи бўлган ва поляклардан бошқа миллатларни эзиш ҳисобига яшаб келаётган Польша учун дастлаб герман армияси томонидан, сўнг Қизил армия томонидан берилган қисқа зарбанинг ўзи етарли бўлди.”²

Молотовнинг бу мулоҳазалари 1939 йилнинг сентябрида қаҳрамонларча курашган ва бутун Иккинчи жаҳон уруши йилларида гитлерчилар ҳужуми ва оккупация режимига қарши мардона тура олган поляк халқининг ор ва номусини ҳақорат қилади. Бу сўзлар яқин кунларгача Польша билан муносабатларга совуқлик солиб келди...

1939 йилнинг 9 сентябрида немис қўшинлари Польша пойтахти Варшавага кириши муносабати билан Молотов СССР даги герман элчиси Шуленбург орқали немис давлатига ўз табригини йўллади. 1940 йил апрелда немис аскарлари Норвегия ва Данияга бостириб киргани ҳақидаги хабар Москвага етиб келганда Молотов Шуленбургга муваффақият тилаб, яна мактуб жўнатди. 1940 йилнинг майида немис қўшинлари Бельгия, Голландия ва Люксембургга бостириб кирганда ҳам немис элчихонаси юқоридаги мазмунда табрик мактуби олди. Айнан Молотов 1939 йилнинг кузида Карелия ва Карель бўйнидаги айрим ерларни ва Ленинград атрофидаги ерларини алмаштириш борасида фин ҳукумати билан музокаралар олиб борди. Музокаралардан натижа чиқмагач, Молотовнинг тоқати тоқ бўлди. У фин делегациясига таҳдид оҳангида: “Биз, фуқаро одамлар, келишувга эриша олмадик. Энди сўз аскарларга берилади”, — деб пўниса қилади.

Фашистлар Германияси СССР билан тузилган шартнома ва битимларнинг барча моддаларини бажаришга жудаям эътибор беравермас эди. Немис қўшинлари Финландия ва Руминияда пайдо бўлди. Бу ҳол СССР да нотинчлик уйғотди ва Сталин 1940 йилнинг кузида музокаралар учун Молотовни Берлинга юборди. У рейхсканцелярда Гитлернинг қўлини сиқишга эришган ягона совет сиёсий лидери бўлса керак. Аммо Берлиндаги музокаралар натижасиз тугади. Совет раҳбариятини ташвишлантираётган муаммолар хусусида Гитлер музокара олиб боришни хоҳламади. Бунинг ўрнига у СССР ни “антикоминтерн пакти”га

¹ СССР Олий Советининг 1939 йил 31 октябр — 2 ноябрдаги навбатдан ташқари сессияси. Стенографик ҳисобот. Москва, 1939. 9-б.

² Шу ерда. 8-б.

қўшилиш ва Британия империясини бўлиб олиш юзасидан музокаралар олиб боришга даъват этди. Молотов қуруқ кўл билан Москвага қайтиб келди. Айна замонда Берлиндаги совет элчиси Молотов жўнаб кетгандан кейин юз берган воқеалар ва шов-шувлар ҳақида махсус доклад тайёрлаб Кремлга юборди. Унда жумладан, қуйидаги хушомадона гаплар бор эди: “Уртоқ Молотов Гитлерга жуда ёқди”.

Дипломатик каналлар орқали ҳам Молотов Германия СССР га қарши урушга тайёргарлик кўраётгани ҳақида муҳим маълумотлар олган. Аммо янги халқ комиссари Сталиннинг газабига дучор бўлмаслик учун бу маълумотларни оқибатсиз қолдирди. Германия ҳужум бошлагандан кейин Кремлга Молотов ҳузурига чақирилган элчи Шуленбург уруш очилганини расман эълон қилганда, Молотов аянчли аҳволда биргина жумлани айта олди: “Биз нима ёмонлик қилган эдик?”

МОЛОТОВ УРУШ ЙИЛЛАРИДА

Айнан Молотов 1941 йилнинг 22 июн куни соат 12 да радио орқали қисқача нутқ сўзлаб, мамлакат аҳолисини Германия СССР га қарши ҳужум қилгани ва уруш бошлангандан хабар берди. Молотовнинг нутқи: “Бизнинг ишимиз ҳақ. Душман мажақлаб ташланади. Галаба биз томонда”, — деган сўзлар билан тамомланарди. Шу даврга бағишланган барча хотираларда Молотов нутқини эшитгандан кейинги ҳолат тасвири батафсил ёритилган. Кўпчилик нега Сталин эмас, Молотов сўзлади, деб ҳайратга тушган. Аммо бош қотиришга фурсат қолмаган: уруш бошланганди.

1941 йилнинг 6 майдан бошлаб Сталин СССР Халқ Комиссарлар Совети Раислигини ўз қўлига олган ва Молотов унга ўринбосар бўлиб қолганди. У илк бор тузилган ва уруш бошлангани тўғрисида мамлакатдаги барча ҳокимиятни ўзида мужассамлаштирган Давлат Мудофаа Кўмитасида (ДМҚ) ҳам Сталинга ўринбосар бўлиб ўтганди. ДМҚ да Молотов зиммасига асосан дипломатик вазифалар — Буюк Британия, АҚШ ва бошқа давлатларнинг сиёсий раҳбарлари билан музокаралар олиб бориш юклатилган эди. Ҳали ДМҚ тузилмасдан аввал — уруш бошлангандан бир неча кун ўтгандан кейин, Молотов Буюк Британия ҳукуматининг элчиси Криппснни Кремлга чорлаган ва суҳбат чоғида уруш кетаётган ҳозирги оғир шароитда “маълум сиёсий асосларга таянган шартномалар тузишни” кутиб ўтирмасдан ўзаро ёрдам беришга киришиш лозим деган фикрни таъкидлаган эди. 1942 йилда Молотов англо-совет ҳарбий шартномасини расмийлаштириш учун Лондонга борди. Ана шу мақсадда у Вашингтонда ҳам бўлиб, Рузвельт ҳамда ҳарбий ва дипломатик вакиллар билан учрашди.

Молотов фақат бир мартагина ДМҚ аъзоси сифатида бевосита ҳарбий иш билан шуғулланган. 1941 йил октябрда немис қўшини мудофаани ёриб ўтиб, Вязьма яқинида совет армиясининг йирик қисмларини қуршаб олгандан кейин ДМҚ топшириғига мувофиқ Гжатск ва Можайск районларига Молотов ва Ворошилов юборилади. Сталин ваҳимага тушиб қолган, бунинг устига ҳали ҳам ҳарбийларга тўла ишонмас эди. Сталиннинг топшириғига кўра Молотов билан Ворошилов мавжуд аҳвол ҳақида аниқ маълумот тўплаши ва Москвага бевосита хавф солиб турган немис қўшинларини тўхтатиш чораларини ишлаб чиқиши лозим эди. Бу сафар чоғида Молотовдан фойда кам бўлди. Аниқ таклифлар А.М.Василевский раҳбарлигидаги Генштаб офицерлари гуруҳидан чиқди.

Уруш йилларида пайдо бўлган янги қурол турларининг фақат расмий эмас, баъзан норасмий номлари ҳам бор эди. Жумладан, совет реактив тизимлари аскарлар орасида “Катюша” деган ном олганди. Урушнинг дастлабки ҳафталаридаёқ танкларга қарши суяқ ёқилғи солинган бутилкалар ишлатила бошлади. Уларни кимёвий хизмат полклари ва дивизиялари бензинга турли моддалар аралаштириб тайёрлар эди. Кейин уни мамлакат ичкарасидан ўқ-дори захираси сифатида юбора бошладилар. У турли артелларда, ҳатто лимонад цехларида ишлаб чиқарилар эди. Немислар бу бутилкаларга “Молотов коктейли” деб ном беришди. Совет Армиясида бу ном ишлатилган эмас, аммо у Фарбда

ҳалигача яшаб келмоқда. Ғарб матбуотида намоёнчилар ва полиция билан тўқнашувлар чоғида намоёнчилар ва кўзғолончилар аскарлар ёки полициячилар устига “Молотов коктейли” солинган бутилкаларни улоқтиришгани ҳақидаги хабарлар тез-тез кўриниб туради. Аскарларни бундай қурол билан таъминлаш ҳақидаги таклиф Молотовдан чиққан эмас. Аммо танкка қарши ишлатиладиган бундай бутилкаларни кўплаб ишлаб чиқиш ҳақидаги қарорга ДМҚ ўринбосари Молотов имзо чеккан. Унинг норасмий номи ана шундан келиб чиққан бўлса керак. Ғарбда нашр этилган Вильям Стивенсоннинг уруш йилларидаги ғарб разведкачилари ҳақида ёзилган “Кўрқувни билмайдиган одам” номли китобида таъкидланишича, 1943 йилда Молотов бир томонлама сулҳ тузиш мақсадида немис кўмондонлиги билан музокара ўтказиш учун фронт чизигидан ўтиб, 300 километр ичкарига кириб боради. Бундай факт бизга номаълум.

Молотов иттифоқчилар 1943 йилда Техронда, 1945 йилда Ялта ва Потсдамда ўтказган барча конференцияларда иштирок этди. Уларда ҳарбий ҳаракатларни мувофиқлаштириш ва урушдан кейин Германия, Польша, Болқон ярим оролини тиклаш каби масалалар муҳокама этилди. Уруш тамом бўлишидан олдин АҚШ, СССР, Буюк Британия ва Хитой урушдан кейин барқарор тинчликни сақлаш учун давлатлар ташкилотини тузиш ҳақида қарор қабул қилдилар. Бу борадаги музокаралар 1944—1945 йилларда ҳам давом этди ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Уставини ишлаб чиқиш билан яқунланди...

УРУШДАН КЕЙИНГИ ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАР

Урушдан кейинги дастлабки йилларда СССР нинг ташқи сиёсатини ҳимоя қилиш Молотовнинг асосий фаолиятига айланди. Аслини олганда, шахсий фазилятларга кўра у дипломатик фаолиятга унчалик лойиқ одам эмас эди. Молотов БМТ ишларида қатнашиш учун Нью-Йоркка бир неча марта сафар қилди. Унинг Бош Ассамблеядаги нутқлари ҳам айнан ўзига, ўз фазилятлари ва одатларига ўхшаган — пухта, аммо қуруқ, зерикарли бўларди. У даврларда БМТда АҚШ ва унинг тарафдорлари кўп овозга эга бўлгани учун Молотов аксари ҳолларда “вето” ҳуқуқидан фойдаланишга мажбур бўларди. Шу муносабат билан у БМТ доираларида “Жаноб, Йўқ” деган лақаб ортирганди. “Йўқ” сўзини Молотов кўп марта ишлатган эди. Унинг хизмат вазифасига НКВД (МГБ) билан разведка масалаларида алоқа ўрнатиш ҳам кирарди.

Табиийки, Сиёсий Бюро аъзоси сифатида Молотов урушдан кейинги барча қатағонлар: “Ленинград иши”, Яҳудий антифашист комитети аъзоларининг қамоққа олиниши, ундан сал олдин — СССРдаги кўплаб халқларнинг ўз миллий ўлкаларидан ҳайдаб чиқарилиши каби ваҳшийликлар учун жавобгарлардан бири эди. Унинг хотини Полина Семёновна Жемчужина ҳам ана шу қатағонлар қурбонига айланганди.

Полина Жемчужина ҳали ёш қизалоқлигидаёқ — 1918 йилда партия сафига кирганди. Бир неча йилдан кейин у Украина партия обкомларидан бирида хотин-қизлар бўлимини бошқара бошлади. 20-йилларнинг бошларида Москвада бўлиб ўтган хотин-қизлар съездида Жемчужина ҳам қатнашади. Аммо бу ерда у оғир касалланиб, шифохонага тушиб қолади. Съездни ўтказишга мутасадди бўлган Молотов бемор делегатни кўргани боради. Кейин ҳам у бир неча марта бемор ҳузурига келади, Жемчужина эса соғайиб чиққандан кейин Украинага қайтмасдан Москвада қолади ва МК котиби Молотовнинг уй бекасига айланади. Тез орада уларнинг қизи Светлана туғилади.

Кремлда Полина Жемчужина Сталиннинг хотини Надежда Аллилуева билан қалин дугона эди. Ёш аёллар тез-тез учрашиб туришар ва бир-бирларидан сирларини яширмас эдилар. Шунинг учун ҳам Сталин билан хотини орасидаги муносабатлар ёмонлашиб бораётгани Жемчужинага маълум эди. 1932 йилдаги машғум ноябр кунини — Ворошилов уйидаги кечки зиёфат пайтида Сталин Надежда Аллилуевани қаттиқ ҳақорат қилади, хафа бўлган аёл Ворошилов кватирасидан чиқиб кетади. Изма-из чиққан Полина Жемчужина дили оғриган Надеждани тинчлантириш учун кўп ҳаракат қилади. Эрта тонгда Надежданинг жонсиз жасадини ётоғидан топишади. У қўлидаги тўппонча билан ўз миёсига

ўқ узган эди. Ҳаммадан олдин чақирилган Оржоникидзе ва хотини Зинаида ҳамда Молотов Полина билан етиб келади. Шундан кейингина Сталинни уйғотиб, Надежда Сергеевна ўз жонига қасд қилганини билдиради.

Кекчи ва шубҳаланувчи Сталин учун Полина Жемчужина шу пайтдаёқ поп грата шахсга айланганди. Аммо Сталин сабр қилиш ва ўз туйғуларини яширишга уста эди. 30-йиллардаги “тозалаш”лардан Жемчужина омон чиқди. Боз устига, у 30-йилларда Халқ Комиссарлари Совети маҳкамасида масъул лавозимларни эгаллади. Бир қанча муддат Озиқ-овқат саноати комиссари ўринбосари, Балиқ саноати халқ комиссари, Косметика саноати бошқармаси бошлиғи каби вазифаларда ишлади. У ВКП (б)нинг XVIII съездида МК аъзолигига номзод этиб сайланди.

Жемчужина яҳудий миллатига мансуб эди. Ватан уруши даврида мамлакатимизда Яҳудий антифашист комитети тузилди, Молотовнинг хотини унинг раҳбарларидан бирига айланди.

1948 йилда БМТ қарори ҳамда СССР нинг фаол қўллаб-қувватлаши билан Яқин Шарқ Исроил давлати тузилди. Совет Иттифоқи у билан дипломатик алоқа ўрнатган биринчи мамлакат эди. Кўп ўтмай, Москвага Исроил давлати элчиси Голда Меир келди. Ўз-ўзидан аёнки, Москвада Исроил элчихонаси ўтказган турли хил қабул маросимларда Яҳудий антифашист комитетининг аъзолари қатнашиши лозим эди. Голда Меир билан Полина Жемчужина кўп марта учрашиб, суҳбатлашганди.

Яна шуни қўшимча қилиш керакки, Полина Жемчужинанинг туғилган синглиси фуқаролар уруши йилларида Россиядан кетиб қолганди. Полина 1939 йилгача у билан хат ёзишиб турарди. Молотов бирон заруратга кўра анкета тўлдирадиган бўлса, “хориждаги қариндошлари” деган жойга албатта Исроилда яшаётган хотинининг синглиси ва жиянларини ёзишга мажбур эди. Исроил билан Совет Иттифоқи ўртасидаги яхши муносабатлар, афсуски, узоқ давом этмади. 1948—1949 йилларда “ватансиз космополитлар”га қарши уюштирилган машғум кампания авжига чиқди. Яҳудий зиёлиларига қарши оммавий қатагонлар бошланди ва деярли барча яҳудий жамоатчилик ҳамда миллий ташкилотлари тугатилди. Ана шунда Сталин учун бир пайтлар хотинининг қалин дугонаси бўлган Полина Жемчужинадан ўч олиш имконияти туғилди. Сталиннинг тахминича, у жуда кўп нарсалардан хабардор эди. Албатта, унга биринчи ўринга бошқа айблар кўйилди.

П.С.Жемчужина “Ватанга хиёнат қилиш”, “халқаро сионизм билан алоқа” ва ҳоказоларда айбланди. Уни қамоққа олиш масаласи Сиёсий бюрода муҳокама қилинди. Берия ўз идораси кўлга туширган маълумотларни баён қилгандан кейин Сиёсий бюронинг барча аъзолари Жемчужина қамалиши учун овоз беришди. Молотов бегараф қолди, аммо норозилик билдириб сўзга чиқмади.

Уйига қайтган Молотов хотинига Сиёсий бюронинг қарорини билдириб, яқин кунларда у қамоққа олинишини айтди.

— Сен ҳам шу тўхматга ишондингми? — газабланиб бақирди Полина Семёновна.

— У ерда ниҳоятда ишонарли ҳужжатлар кўрсатилди, — жавоб берди эзилган ва довдираб қолган Молотов...

Эртаси кунни Жемчужина қамоққа олинади. Исроил Компартияси МК Бош қотиби С.Микунис ўз хотираларида Молотов билан бир учрашувни шундай эслайди:

“... 1955 йилда мен Молотов билан галати ҳолатда учрашган эдим... Шамоллаб, Кунцеводаги Кремль касалхонасида даволанаётгандим... Касалхона биналаридан бирида тасодифан Молотовни кўриб қолдим. Шу пайтгача уни бир марта Парижда тинчлик тарафдорлари съездида сўзлаганда кўрган эдим... Эндиликда, Кунцевода, Молотов ҳам худди мен каби беморлар пижамасини кийган бўлса-да, аммо димоғдорлиги йўқолмаган, юз ифодаси совуқ ва жиддий эди. Уни кўргач, ёнига бориб дангал сўрадим: “Нега сиз Сиёсий бюро аъзоси бўлатуриб ўз хотинингизни қамалишига йўл қўйдингиз?” У менга совуқ назар солиб, ким эканлигини сўради. “Мен Исроил Коммунистик партиясининг Бош қотиби бўламан. Шунинг учун фақат сиздан эмас, сиз орқали Марказий Комитетдан сўраяпман: Нима учун хотинингиз Полина Жемчужинанинг қамалишига

қаршилиқ қилмадингиз?” — дедим. Унинг юзидаги биронта мускул ҳам қилт этмади, пўлатдек совуқ нигоҳини ўзгартирмасдан қуруққина жавоб берди: “Сабаби, мен Сиёсий бюро аъзосиман, партия интизомига бўйсунман... Мен хотинимни қамоққа олиш ҳақида қарор чиқарган Сиёсий бюрога бўйсундим...”¹

МОЛОТОВ ТАЪҚИБ ОСТИДА

1949 йилда Сталин тез-тез касалликка чалинадиган бўлиб қолди, юзага келган зарур муаммоларни унинг ўринбосари Молотов Сиёсий бюродаги бошқа аъзолардан сўраб ҳам ўтирмасдан ўзича ҳал қилаверар эди. 1949 йил декабрда Сталиннинг 70 йиллик юбилеи нишонлайдиган бўлди. Шу муносабат билан Сиёсий бюро аъзоларининг ҳаммаси “буюк доҳий ва мураббий”ни улуғловчи рисоалар эълон қилиши лозим эди. Молотов бу имкониятдан биринчи бўлиб фойдаланди. Бир неча ойдан кейин Молотовнинг ҳам 60 ёшлиқ тўйи нишонланди. Уни тўртинчи Ленин ордени билан тақдирладилар (бунгача у 1943 йилда Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган ва 1946 йилда СССР Фанлар Академиясининг фахрий аъзолигига сайланганди). Мамлакат харитасида яна Молотов номи билан аталган бир қанча шаҳар ва қишлоқлар пайдо бўлди. Эндиликда Молотовск шаҳрига айланган собиқ Нолинскда — Скрябинлар яшаган уйда Молотовнинг уй-музеи очилди. Фарб кузатувчилари ҳамон Молотовни совет партия ва давлат поғонасида Сталиндан кейинги иккинчи шахс ҳисобласалар-да, айнан ана шу кезларда у доҳийнинг газабига дучор бўлган эди. Хотинининг қамоққа олиниши Сталин унга ишонмай қўйганини билдирарди. Кутилмаганда Молотов Ташқи ишлар вазири лавозимидан бўшатилади. Бу мансабга демагогик нутқлар устаси сифатида донг тарапган А.Я. Вишинский тайинланади. У 30-йилларда “халқ душманлари” устидан “намунали” ва “очиқ” тарзда ўтказилган сохта суд спектаклида СССР прокурори сифатида қатнашиб, нотиқлик машқини обдон эгаллаган эди. Энди Вишинский нутқлари БМТ нинг Бош Ассамблеяси минбаридан янграй бошлади. Албатта, Молотов Сиёсий бюро аъзоси ва Министрлар Советида Сталиннинг ўринбосари сифатида қолаверди. Аммо Сталин борган сари унга масъул топшириқларни бермай қўйди. Бора-бора Сталин ўз дала ҳовлисида ўтказиладиган ва одатда, тун ярмигача давом этиб, муҳим давлат масалалари муҳокама этиладиган тушлик ва кечки зиёфатларга Молотовни чақирмай қўйди. Хрущевнинг эслашича, Сиёсий бюро аъзолари Молотовни қўярда-қўймай бирга олиб боришар, бундан эса Сталин норози бўларди. Ниҳоят, Сталин Молотовни умуман ўз ҳузурига йўлатмасликни буюрди. Бир куни Сталин Хрущев олдида Молотов хориж сафарлари даврида “америка империализми жосусига айланган” деган гумонини очиқ билдирган. Ҳатто у Вишинский орқали Молотов Америкага борган пайтда ўзини қандай тутгани билан қизиққан ва гўё муҳим далил бўладигандек, унга махсус вагон ажратилганми-йўқми, деб сўраган. Қамоққа олинган одамларнинг кўпчилигини Молотовга, шунингдек, Каганович, Ворошилов ва Микоянга нисбатан сохта кўрсатмалар беришга мажбур қила бошлаганлар. Шунга қарамай, Молотов XIX партия съездида Сталиннинг хоҳишига кўра, кенгайтирилган (36 аъзо ва номзодлар) МК аъзолигига сайланган, ҳатто у қисқача нутқ сўзлаб, съездни очиб берган. Партия ишларига доимий раҳбарлик қилиш учун Сталин Президиум бюросини сайлашни таклиф этган ва унга тўққиз кишининг фамилиясини киритган. Бу фамилиялар орасида Молотов тилга олинмаган. Юқори доираларда Молотовга тамом бўлган одам сифатида қарай бошлаганлар. Сталин XIX съезддан кейин партиянинг юқори бўғинларида яна террорчиликдан иборат “тозалаш” ўтказмоқчи бўлгани ва Молотовни кўплаб кадрларни қатағон этиш йўлида “қурбонликка” мўлжаллагани очиқ сезилиб турарди. 1952 йил октябрда бўлиб ўтган Пленум ҳақида К.Симонов ўз хотираларида ёзади: “Сталин нутқидаги муҳим нуқта шундан иборат эдики, у айрим раҳбарлардаги жасорат ва қўрқоқлик, қатъият ва таслимчилик майллари

¹ Кўчирма “Замон ва биз” нашридан олинди (Қуддус — Париж — Нью-Йорк). 1979, №48, 161–162-б.

ҳақида гапирди. Бу борадаги барча мулоҳазаларини у мана шу залда ўтирган икки Сиёсий бюро аъзосини назарда тутган ҳолда очикчасига баён этди.

Дастлаб у қатъиятсизлик, субутсизлик, таслимчилик ҳақидаги барча шубҳа ва гумонларини Молотов устига ёғдирди. Бу шунчалик қутилмаган тарзда рўй бердики, дастлаб мен ўз қулоқларимга ишонмай қолдим... У Молотов ҳақида шафақатсизлик билан узоқ гапирди... Унга шу қадар кўп айблар қўйилдики, агар Сталин тез орада вафот этмаганда Молотовнинг партия сафида қолиши асло мумкин эмас эди.¹

Кейинчалик, 70-йилларда Ю.Идашкиннинг “Сизни қамоққа олиб, йўқ қилиб юборишлари мумкин эдими?” — деган саволига Молотов: “Ҳа, мен ҳамма нарсага тайёр эдим!” — деб жавоб қайтарди. Аммо шу ўринда ҳам у Сталинни айбламайди, аксинча фикрини ўта расмий тарзда ифодалайди: “Инқилоблар қурбонсиз бўлмайди!”²

СТАЛИН ВАФОТИДАН КЕЙИН

Сталин жисмонан ҳолдан тойиб борар ва буни яқин сафдошлари яхши билиб туришарди. Шунга қарамай, унинг вафоти бутун мамлакатнигина эмас, олий партия раҳбариятини ҳам ларзага солди. Сал кам худо даражасида кўрила бошлаган бу одамнинг мия томирлари торайиши ёки юрак фаолиятидаги нуқсонлар туфайли ўлиши мумкинлигига ишониш қийин эди. “Доҳий”нинг зарурлигига ўрганиб қолган халқ ва партия олдида Сталин вафот этиши биланок “Энди ким бошқаради?” деган савол кўндаланг бўлиб турарди. Бошқаларга қараганда Молотовнинг номи кўпроқ тилга олина бошлади ва бу табиий ҳам эди. Н.С.Хрушчев кейинчалик ёзилган хотираларида урушдан илгари раҳбарликка келган одамлар орасида Сталиндан кейин фақат Молотовгина доҳий бўла олади деган фикр кенг тарқалганлигини ёзади. Хрушчев буни Молотовнинг партиядоги юксак мавқеидан ташқари, у Сталиндан кейин энг машҳур партия ва давлат арбоби эканлиги билан изоҳлайди.

Албатта, у пайтда ҳеч ким Сталин билан Молотовни таққослашни ўйлаган эмас. Эсимда, Уралдаги ишчи посёлкаларидан бирида ўқитувчилик қилиб юрганымда, Сталин вафотидан бир кун кейин маҳаллий ўқитувчилар йиғилган эдик. Улар уруш ва фронт ичкарисида заҳмат чеккан кишилар эди. Касбдошлардан бири анчагина ичиб олгандан кейин: “Энди ким учун жангга кирамиз? Сталин учун ўлишга тайёр эдик. Энди-чи? Молотов учунми? Йўқ, Молотов учун ўлишни хоҳламайман”, — деб йиғлаган эди. Собик аскарлар ва офицерлар орасида Молотов номи у даражада машҳур эмас эди. Тез орада шу пайтларда асосий ўрин ҳисобланган СССР Министрлар Совети Раиси лавозимини Г.М.Маленков эгаллагани, Молотов, Берия, Булганин ва Каганович унга ўринбосар этиб тайинлангани эълон қилинди. Маленков, Молотов ва Берия Сталинни дафн этиш маросимида нутқ сўзладилар. Барча расмий ахборот воситаларида “доҳий”ларнинг фамилиялари қуйидагича: Маленков, Берия, Молотов, Ворошилов, Хрушчев, Булганин, Каганович, Микоян тартибда саналди. Мотам митингида Молотов шундай деди: “Биз сўнгги ўттиз йил ичида ўртоқ Сталин раҳбарлиги остида яшадик ва ишладик деб ҳақли равишда айта оламиз. Биз Ленин билан Сталиннинг шогирдларимиз. Сталин сўнгги нафасига қадар бизга берган таълимни ҳеч қачон унутмаймиз...”

Кўёш нуридек порлоқ буюк коммунизм таълимотидан илҳомланиб, халқ бахт-саодати учун курашган ўртоқ Сталиннинг ҳаёт йўли ҳаммамиз учун жонли ва ҳаётбахш намуна бўлиб қолади.³

Молотов янги сайланган тор доирадаги КПСС МК Президиумининг таркибига киритилди ва яна СССР Ташқи ишлар министри этиб тайинланди.

Сталин вафот этиши биланок, айрим кишиларни оқлаш ва қамоқдан чиқариш иши бошланиб кетди. Чамаси, биринчилардан бўлиб киносценариячи,

¹ Симонов К. Авлодим кўзи билан. М., 1989, 241-242-б.

² Идашкин Ю. Бизга таниш сиймо. В.М.Молотов билан суҳбат. “Литературная Россия”, 1988, 22 июнь.

³ “Правда”, 1953, 10 март.

Сталиннинг қизи Светлана Аллилуева билан муносабатлари учун уруш йилларида қамоққа олинган А.Я.Каплер озодликка чиқарилди. Сталин бу никоҳга қарши эди. У 1953 йил 6 мартда қамоқдан бўшатилади. Яна бир неча кундан кейин Молотовнинг хотини Полина Жемчужина ҳам озод этилди. Сталин дафн этилган 9 март Молотовнинг туғилган кунига тўғри келган эди. Мавзолей минбаридан тушиб келаётган Хрушчев билан Маленков уни туғилган куни билан оҳиста табриклар экан, “Қандай совға олишни хоҳлайсиз?” деб сўрашди. “Полинани қайтаринглар”, — деди Молотов совуқ оҳангда ва уларнинг ёнидан ўтиб кетди. Илтимос шу заҳотиёқ Берияга етказилди. Бериянинг ўзи ҳам Молотовнинг хотинини қамоқда ушлашдан наф йўқлигини тушунар эди. Жемчужина айни шу кунларда Москвага келтирилганди. 1949 йилда уни бир неча йиллик сургунга жўнатишганди. Аммо 1953 йил январда уни бир гуруҳ яҳудий врачлари ва аллақачон оламдан ўтиб кетган Михоэлс қаторида “фитначи сионистлар” рўйхатига қўшиб қўйишганди. У қийноқлар остида сўроқ қилинган. 9 ёки 10 мартда уни Бериянинг кабинетига чақирдилади. У ҳали Сталин вафот этганини билмас ва янада оғир кунларни кутмоқда эди. Берия дабдурустдан ўрнидан туриб, ўз меҳмонини кучоқлайди ва “Полина! Сен ҳақиқий коммунист аёли экансан!” — деб хитоб қилади. Жемчужина ҳушидан кетиб, полга йиқилади. Уни тез ҳушига келтиришади, бир оз дам олгандан кейин кийинтириб, туғилган кунга энг муносиб совға сифатида Молотовнинг дала ҳовлисига олиб боришади.

Берияни қамоққа олиш масаласида Молотов Хрушчев билан Маленковни қўллаб-қувватлайди. Улар барча эҳтиёт чораларига амал қилган ҳолда бошқа ишончли раҳбарлар билан махфий равишда маслаҳатлашадилар. Кейинги йилда МК Пленумларидан бирида Маленковга қарши ҳужум уюштирилиб, уни қишлоқ хўжалигига ёмон раҳбарлик қилишда айбланган пайтда Молотов Хрушчев ва Булганин томонида турди. Сталин ҳаётининг сўнгги йилларида айнан Маленков Сийсий бюрода қишлоқ хўжалиги ишларини назорат қилар эди. Шунингдек, Молотов Маленковни оғир индустрияни ривожлантиришга эътибор бермаганликда ҳам айблайди. Натижада Маленков СССР Министрлар Совети Раислигидан бўшатилади, бу лавозимга Н.А.Булганин тайинланади. Аммо Молотов билан Хрушчев ўртасидаги ҳамкорлик узоққа бормайди. Улар қарашлари ва иш услуби жиҳатидан тамомила бошқа-бошқа одамлар эди.

ХРУШЧЕВГА ҚАРШИ КУРАШ

1954 йил охирлаб қолганда мамлакат ва партияни бошқараётган янги раҳбарият орасида Хрушчевнинг мавқеи кучайиб кетган эди. Фақат раҳбарият услуби эмас, унинг мазмуни ҳам бутунлай ўзгариб кетди; КПСС МК Президиумида янги ташаббус ва таклифлар қизғин муҳокама қилинадиган бўлди. Хрушчевнинг раҳбарлик роли фақат ички масалалардагина эмас, ташқи сиёсатда ҳам етакчилик қила бошлади. Бу эса ҳамон КПСС МК Президиуми аъзоси, ташқи ишлар министри бўлиб келаётган Молотовни ниҳоятда газаблантирар эди. Кўрик ва бўз ерларни ўзлаштириш масаласи муҳокама қилинган пайтдаёқ Молотов билан Ворошилов бу тadbирга қарши чиқдилар. Улар қишлоқ хўжалигини режалаштиришга доир янги лойиҳани ҳам қаттиқ танқид қилган эдилар. Молотов Иосиф Броз Титони бутунлай “оқлаш”га ҳам қарши турди, бу таниқли раҳбарни у ҳар нечук “фашист” санамаса-да, “ревизионист” ҳисоблар эди. Шунинг учун ҳам Югославия билан муносабатларни яхшилаш борасидаги музокаралар ташқи ишлар вазирилиги иштирокисиз ўтди, Молотов Хрушчев билан Булганиннинг Югославияга қилган сафарига қатнашмади. Молотов Япония ва айниқса Австрия билан муносабатларни яхшилаш ҳамда бу давлатлараро шартномалар тузилишига ҳам кўп жиҳатдан халақит берди. Ҳолбуки, Австрияни мустақил давлат деб эълон қилиш ва дахлсизлигини таъминлаш масаласида буюк давлатлар ўзаро битимга эришган эдилар. Шунга қарамай, Австриянинг маълум бир қисмида, жумладан, Венада совет аскарлари жойлашган эди, Молотов эса СССР Австриядан чиқиб кетса “империалист”ларга катта ён босган бўлади, деб ҳисобларди. Австрия социал-демократларининг етакчиси, бўлажак канцлер Бруно Крайский ўз хотираларида

ёзишча, мунозаралардан бирида Молотов австрия лидерларига қуйидагиларни такрор-такрор таъкидлайди: “Шартнома юзасидан яна ўйлаб кўринглар. Сизларга мамлакатдаги барча ҳокимиятни топширамиз, совет кўшинларини олиб чиқиб кетамиз ва советлар қўлидаги барча бошқарув тизимларини тугатамиз. Сиз тўла озода ва мустақил бўласизлар, аммо биз мамлакатнинг маълум бир қисмини ушлаб турамыз.”¹ 1954 йилда Австрияда 46 минг кишидан иборат совет кўшини бор эди. Молотов мамлакатдан 41 минг аскарни олиб чиқиб кетиб, 5 мингини қолдиришни мўлжаллаганди. Бундан бошқа муаммолар ҳам бор эди. Агар Молотовнинг сўзи ўтганда, эҳтимол, ҳозиргача Австрияда совет аскарлари турган бўларди. Хрушчев билан Булганин ён берди ва Молотов чекинишга мажбур бўлди. У Хрушчев билан Булганиннинг 1955 йилда Ҳиндистон ва Бирмага қилган сафарига ҳам иштирок этмади. Молотовнинг ташқи сиёсат борасида тутган эскича йўли 1955 йилда МК Пленумида танқид қилинди.

Унинг назария соҳасидаги фаолияти ҳам шубҳа остига олинди. СССР Олий Совети сессияларидан бирида Молотов мамлакатимизда “социалистик жамият асослари” қурилди деб фикр билдирган эди. Бу мулоҳаза МК нинг бошқа аъзолари эътирозига учради. Улар “социализм асослари” СССР да 30-йиллардаёқ ўрнатилган, 50-йилларнинг бошида эса социалистик жамиятнинг ўзи қурилиб бўлди, деб даъво қилдилар. Бу фойдасиз қуруқ баҳсда, аслини олганда, Молотов ҳақ бўлса ҳам, у муҳолифларидан енгилди ва ўз хатоларини тан олиб матбуот орқали узор сўрашга мажбур бўлди. “Коммунист” журналида унинг таҳририятга йўллаган мактуби эълон қилинди.

“...СССР Олий Советининг 1955 йил 8 февралдаги сессиясида СССР да социалистик жамият қурилиши масаласида илгари сурилган ва Совет Иттифоқида фақат социализм асосларигина барпо этилган деган хулоса келиб чиқадиган мулоҳазамни назарий жиҳатдан хато ва сиёсий жиҳатдан зарарли деб ҳисоблайман”.²

...Хрушчевнинг КПСС XX съездида “Шахсга сиғиниш ва унинг оқибатлари тўғрисида” сўзлаган нутқидан кейин Бош котиб ва Молотов ўртасидаги келишмовчиликлар янада чуқурлашиб кетди. Бу сафар уни Маленков, Каганович ва Ворошиловлар қўллади. “Правда” газетасида Бош муҳаррир бўлиб ишлаган Д.Т.Шепилов XX съезддан кейин ўз кабинетига қилинган бир кўнгироқни яхши эслаб қолган:

- Ўртоқ Шепиловми?
- Ҳа, бу мен.

Сўзлаётган киши бир оз дудуқланар, ғазабини зўрға босиб тургани очиқ сезиларди.

- “Правда”да Сталинни сўкишни бас қилинг.

Дарров танидим: бу В.М.Молотов эди.

- Мен Сталинни сўкаётганим йўқ. XX съезд қарорларини бажаряпман.

- Сиздан яна сўрайман: Сталинни сўкишни бас қилинг.

— Ўртоқ Молотов, — эътироз билдирдим. — Яна такрорлашим мумкин: мен XX съезд қарорларини бажаряпман. Сиз норозимисиз? Унда масалани МК Президиуми олдира кўйинг”.³

КПСС МК Президиумида бўлаётган келишмовчиликлардан мамлакатдаги оддий коммунистлар, айниқса, оддий фуқаролар деярли хабарсиз эди. Аммо бу ҳол масъул ходимлар учун сир бўлмай қолганди, кўплаб ғарб дипломатлари ҳам буни билар ва турли хил тахминларни ўйлаб топардилар. Бундай зиддиятлар Сталиннинг Грузиядаги мухлисларига ҳам маълум эди. 1956 йил мартда XX съезд қарорлари ва шахсан Хрушчев билан Булганинга қарши очиқ намоишлар бўлиб ўтди. Норозилик иштирокчилари “Йўқолсин Хрушчев!” ёки “Йўқолсин Булганин!” деган ёзувлар билан бирга “Молотов СССР премьер-министрлигига сайлансин!”, “Молотов — КПСС етакчиси!” каби шиорларни ҳам кўтариб олган эдилар. Маълумки, бундай намоишлар ҳарбийлар кучи билан бостирилган. Съезддан кейин Молотов ўз хизмат вазифаларини амалда бажармай қўйган эди...

¹ Кўчирма “Der Spiegel”дан олинди. 1986, №36. 5. 149-150 б.

² “Коммунист”, 1955, №14. 127-128-б.

³ Тарих ва замонавийлик масалалари. “Давра баҳси”, Вопросы истории КПСС. 1989, №2. 50-б.

1956 йил апрелда Англияга сафар қилган совет ҳукумати делегацияси таркибига Молотов киритилмади. Бундан олдин у Хрушчевнинг Хитойга қилган сафарида ҳам қатнашмаган эди. 1956 йил ўртасида Югославия президенти Йосиф Броз Титонинг СССР га қиладиган ташрифига бор-йўғи бир кун қолганда Молотов ташқи ишлар министри лавозимидан бўшатилди. Бунга Югославия учун улкан “совға” деб ҳисоблаган хорижий кузатувчилар катта шов-шув кўтардилар. Аммо Молотов СССР Министрлари Советининг Раиси ўрин-босарлигида қолган ва Тито шарафига ўтказилган барча тантанали маросимларда қатнашган, ҳатто нутқ ҳам сўзлаган эди. У КПСС МК Президиуми аъзоси сифатида ҳам ўз жойида қолган эди.

1956 йил октябрда Польшада рўй берган сиёсий танглик ва Венгриядаги драматик воқеалар Молотовнинг фикрлари тўғрилигини кўрсатгандек бўлди. Тито сўзлаган катта нутқда Совет Иттифоқининг ташқи сиёсати ва шахсан Хрушчевга нисбатан билдирилган танқидий фикрлар Хрушчевни жуда ноқулай аҳволга солиб қўйди. Тито барча совет раҳбарларини сталинчилар ва СССР да сталинизмни сақлаб қолишга уринувчилар деб атади. Бу ҳол аппаратдаги баъзи ходимлар ўртасида Молотовнинг мавқеи кучайишига таъсир кўрсатди. 1957 йил январда Хрушчевнинг истеъфога чиқиши ва Молотовнинг кўтарилиши ҳақида миш-мишлар юриб қолди. Тўғри, Молотовнинг истеъфоси ҳақида ҳам кўп тахминлар бор эди.

1956 йилда СССР да галла ҳосили мўл бўлди. Хрушчев бундан қишлоқ хўжалигида тўғри сиёсат юргизганини исботлаш мақсадида фойдаланди. Меҳнатда ўрнак кўрсатган колхоз ва совхозларни орден билан мукофотлашга қарор қилинди. Катта рўйхатда Сталин номидаги колхоз ва совхозлар биринчи ўринда турар эди. Молотов номидаги хўжаликлар иккинчи ўринда, Хрушчев номидаги хўжаликлар учинчи ўринда, Ленин номидагилар эса тўртинчи ўринда турар эди. Ленин номидаги хўжаликлар Сталин номига қараганда икки баравар кам эди.

Халқаро ишлардан четлаштирилган Молотовнинг партиядоғи мавқеи ҳамон баланд эди. Аста-секин унинг атрофига норозилик кайфиятида юрган МК аъзолари йиғила бошлади, уларнинг аксарияти КПСС МК Президиуми таркибига киритилган кишилар эди. Хрушчев ўзининг маъмурий ислохотларини амалга ошириш учун саноят министрлиги ўрнига область ва минтақавий саноят бошқармаларини ташкил қила бошлагандан кейин норозилар сони кўпайиб кетди. Бундай қайта қуриш кўп министрлар ва министрликлардаги масъул ходимларга хуш келмади, чунки уларнинг кўпчилиги маҳаллий халқ хўжалиги кенгашлари ва бошқармаларига раҳбарлик қилиш учун Москвани тарк этишлари зарур эди. Кўпчилик обком котиблари ҳам СССР да уч-тўрт йил ичида гўшт ишлаб чиқаришни уч баравар кўпайтириш ҳақида Хрушчев илгари сурган шийордан норози эдилар Молотов ва унинг гуруҳи буларнинг ҳаммасидан фойдаланди. Бу ҳақда Москвадаги баъзи дипломатлар ўз ҳукуматларини огоҳлантирган ҳам эди.

1957 йил 22 апрелда Ленин туғилган кун муносабати билан “Правда” Молотовнинг “Ленин ҳақида” номли катта мақоласини босиб чиқарди. Уни ўқиган ҳар қандай киши МК Президиумининг аъзоси бўлган Молотов 1917 йилда Ленин билан танишган ва бевосита у билан бирга ишлаган ягона коммунист эканини осонликча англаб олиши ва хулоса чиқариши мумкин эди. Мақолада Сталиннинг жиноятлари “хатолар” тарзида талқин қилинганди. У ёзади: “Катта ва мураккаб тарихий вазифаларни бажариш пайтида айрим камчиликлар, баъзан оғир хатолар бўлиши бизга маълум...”

Молотовнинг таъкидлашича, партия “Ленин байроғи остида” ҳамisha тўғри сиёсат олиб борган.

Айни замонда Хрушчевга қарши муҳолифатчиларнинг мутлақо махфий равишда ўтказилган учрашув ва суҳбатлари давом этган. МК котиблигига Молотовни сайлаш кўзда тутилган. Хрушчев партия етакчилиги ваколатини ўз ихтиёри билан топширса, қишлоқ хўжалиги министри ёки бошқа қандайдир бир ўринга ўтказишни мўлжаллаган. Агар Хрушчев Президиумдаги кўпчиликка бўйсунмаса, уни қамоққа олиш ҳам назарда тутилган эди. Аммо воқеалар мутлақо бошқача тус олиб кетди.

Молотов билан Хрушчев ўртасидаги ҳал қилувчи тўқнашув 1957 йил июнда КПСС МК Президиумининг мажлисида бўлиб ўтди. Молотов гуруҳи аъзолари кўпчилик эди, уларга Каганович, Маленков ва Ворошиловдан ташқари Н.А.Булганин, М.Г.Первухин, М.З.Сабуров, Д.Т.Шепиловлар ҳам қўшилганди. Молотов барибир панд еди. Хрушчевни ёқловчилар талаби билан чақирилган МК пленумида унинг тарафдорлари кўп эмас эди. У И.А.Серов раҳбарлик қилаётган ДХК сидан ҳам, Г.К.Жуков қўмондонлигидаги армия кучларидан ҳам фойдаланмади. КПСС МК нинг кўпгина аъзолари Молотов ҳокимиятга келгандан кейин партиясиз ва давлат аппарати орасида яна қатагонлар бошланиб кетади деб чўчиган эди. КПСС МК июнь Пленумида Молотов гуруҳи тўла мағлуб бўлди, ҳатто кўп тарафдорлари ҳам унинг фаолиятини қораловчи қарорни ёқлаб овоз бердилар. Овоз бериш пайтида фақат Молотовнинг ўзи бетараф қолди. Пленум Молотов, Каганович, Маленков ва Шепиловларни Президиум таркибидан ва КПСС МК аъзолигидан чиқарди. Бу партиясиз тарихида МК ўз Президиуми (Сийёсий бюроси) қарорига бўйсунмаган ва уни бекор қилган ягона ҳодиса ҳисобланади. Молотовнинг сийёсий йўли амалда тамом бўлган эди.

УЧИНЧИ ДАРАЖАЛИ ИШЛАРДА

Июнь пленумидан кейин Молотов ва унинг яқин сафдошларини қамоққа олиш хавфи туғилди. Аммо Хрушчев бунга журъат этолмади, ҳатто у “фракционер”ларни партиясиз сафидан чиқармасликни талаб қилди. Молотов — нисбатан кам масъулиятли лавозимга — СССР нинг Мўғулистондаги элчилигига тайинланди. Бу иш Молотовдан жуда катта меҳнат талаб этмасди. Аввалги йилларда у сийёсатдан ташқари марксизм-ленинизм назарийчилигига ҳам даъвогар эди. Энди назарий масалалар устида бемалол бош қотириш имконияти туғилди. У Москвадаги барча воқеаларни зийраклик билан кузатиб борар ва уларни Улан-Батордаги совет элчихонасига ҳар замонда ташриф буюрадиган хорижий ходимларга шарҳлаб беришдан тортииб ўтирмасди. Жумладан, у СССР нинг ташқи сийёсатини маъқуллаган ҳолда, МТС ларни шошма-шошарлик билан тугатилиши ва МТС лар ихтиёридаги барча техникани колхозларга сотиб юбориш нотўғри бўлганини таъкидлайди. Бу масалала у деярли ҳақ эди, МТС ларни бу қадар шошма-шошарлик билан тугатилиши мамлакатдаги колхозларга зарар етказгани маълум.

1958 йилда Мўғулистон ҳукмрон халқ-революцион партиясининг навбатдаги съезди бўлиб ўтди. Улан-Баторга Президиум аъзоси, КПСС МК котиби Н.Г.Игнатов раҳбарлигидаги совет делегацияси ташриф буюрди. Совет делегацияси Молотовни ўз таркибига киритмади. Игнатов умумэъгироф этилган қоидаларга зид ўлароқ, Мўғулистондаги янги совет элчиси Молотов билан учрашмади ҳамда уни Мўғулистон раҳбарлари ва МХДП етакчилари билан ўтказилган учрашувга таклиф этмади. Бошқа социалистик давлатлардан Улан-Баторга келган делегациялар ҳам совет элчихонасини эътиборсиз қолдирдилар. Фақат Югославиянинг Москвадаги элчиси, Мўғулистонда ҳам Югославия Коммунистлар иттифоқи ваколатларини бажаришга вакил қилиб юборилган Вилько Мичунович Молотов хузурига ташриф буюрди. Улар бир неча соат Москвадаги умумий дўстлари ҳамда халқаро аҳвол хусусида гаплашиб ўтирдилар. Молотов Улан-Батор хавосига ўрганиб қолганини, аммо хотини бу ерда ўзини ёмон ҳис қилаётганини айтди.

Молотов съезднинг илк мажлисларида қатнашди, аммо Игнатовга сўз берилган пайтда залдан чиқиб кетди. У эса КПСС ва Совет Иттифоқи эришган ютуқлар ҳақида гапирар экан, Молотов бошчилигидаги партиясиз қарши гуруҳнинг тор-мор этилганини таъкидлаб ўтди ва Молотов ҳақида кескин танқидий фикрлар билдирди. Бу ҳол Молотовни СССР элчиси сифатида ҳурмат қиладиган мўғул раҳбарларини ранжитди, улар КПСС ичидаги низолар етакчи мўғул партиясининг йиғилишида муҳокама этилишини хоҳламас эдилар. Игнатовнинг нутқи бошқа коммунистик партиясиз делегацияларига ҳам маъқул бўлмади. Совет делегацияси Улан-Батордан жўнаб кетаётган пайтда кузатувчилар

орасида, табиийки, Молотов ҳам бор эди. Аммо Игнатов унинг ёнидан намоёншкоруна индамай ўтиб кетди ва бошқалар билан ҳам қўл бериб хайрлашмади.

Мўғулистонга келган турли хитой делегациялари эса Молотовга бутунлай бошқача муносабатда бўлдилар. Хитойликлар Улан-Баторда улкан элчихона биносини қурган эдилар, унинг олдида советларники кичик уйчага ўхшаб кўринарди. Хитой арбоблари имконият туғилди дегунча Сталиннинг шогирди ва сафдоши сифатида Молотовга ҳурмат-эҳтиром кўрсатар эдилар.

Баъзан Молотов Москва билан келишиб ўтирмасдан дипломатик ташаббус кўрсатадиган ҳолатлар ҳам бўлиб турарди. Хрушчев ҳам яқингинада ўзига хавфли рақиб бўлган “сурғун”даги бу раҳбар билан ҳадеб ўчакишишни хоҳламас эди. 1958 йилда Хрушчев билан Титонинг ораси бузилиб қолганда ҳам шундай бўлганди. Югославия тўла мустақиллигини сақлаб қолиш учун социалистик лагер таркибига кирмади, оқибатда, СССР билан Югославия муносабатларига яна совуқлик тушди. Югославия коммунистлари Иттифоқининг дастури лойиҳаси совет матбуотида кескин танқид қилинди. Шартномага мувофиқ Югославияга қарзга берилаётган асбоб-ускуналар, жиҳозлар тўхтатилди. Ана шу мунозаралар жараёни қизгин кетаётган бир пайтда Югославиянинг Москвадаги элчиси Улан-Батордан оддий почта орқали юборилган ва Молотов томонидан имзоланган самимий табрик телеграммаси олади: “... Сизга (элчи назарда тутилмоқда — Р.М.) ва Сиз бош бўлган жамоанинг барча аъзоларига, — дейилади телеграммада, — тинчлик ва социализм учун курашаётган халқларимиз ва мамлакатларимиз ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш йўлида соғлиқ ва улкан муваффақиятлар тилайман”.

Бу Биринчи май байрами муносабати билан Югославия элчихонасига юборилган ягона телеграмма эди. Бошқа совет дипломатлари ва мамлакатдаги оддий фуқаролардан элчихонага қутловлар келмади. Югославия элчиси В.Мичунович ҳам Молотовга дипломатик йўл билан эмас, оддий Москва телеграфи орқали қисқа жавоб телеграммаси юборди.¹

1960 йил апрелда В.И.Ленин туғилган куннинг 90 йиллигига тайёргарлик кетаётган пайтда Молотов “Коммунист” журнали таҳририятига “Владимир Ильич Ленин ҳақида” номли катта мақола юборди. Бу мақола журналда босилмади.

Нихоят, Хрушчев Молотовни Хитой чегараларидан узоқроқ жойга жўнатишга қарор қилди. Айти шу кунларда СССР ФА мухбир аъзоси В.С.Емельянов бошқа ишлари ва вазифалари кўпайиб кетгани учун БМТ хузуридаги Халқаро атом агентлиги совет ҳамраислиги лавозимидан бўшатишларини сўраб мурожаат қилган эди. Бу агентликнинг штаб квартираси Венада жойлашганди. СССР Министрлар Советининг қарорига мувофиқ Молотов ана шу агентликдаги Совет ваколатхонасига бошлиқ этиб тайинланди. Айти замонда, умумий раҳбарлик Емельянов зиммасида қолдирилди. Молотовнинг Мўғулистондан Австрияга боришига тўғри келди.

Хрушчев Американинг янги президенти Жон Кеннеди билан Венада учрашган чоғида таклиф этилганлар орасида олтин дастали пенсене таққан, оҳиста ҳаракат қиладиган қарияни ҳам учратиш мумкин эди. Бу Молотов бўлиб, у Хрушчев билан совуқ қиёфада саломлашди. Хрушчев ҳам унга илтифотсиз жавоб берди ва ёнидан индамай ўтиб кетди.

1961 йилнинг ёзида СССР да КПСС нинг навбатдан ташқари ХХI съездига тайёргарлик авж олдирилди. Халқ орасида кенг муҳокама этиш мақсадида КПСС нинг янги Дастури эълон қилинди. Матбуотда, одатдагидек, Дастур лойиҳасини тўла маъқулловчи ёки унга жузъий қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш таклиф этилган мақолаларгина босилар эди. Молотов ҳам бу мунозараларда қатнашишга қарор қилди. Съезд бошланишидан олдин у КПСС МК га Дастур лойиҳасини батафсил таҳлил қилинган танқидий малоҳазаларини жўнатади. Молотов уни хато ва “ревизионистик” хужжат деб атайди. Унинг танқидий фикрлари босиб чиқарилмайди. Молотов мактубидаги айрим мулоҳазаларни П.А.Сатюков ва П.Н.Поспеловларнинг съезддаги нутқларидан билиб олса бўлади. Аммо улар бу

¹ Мичунович В. Москвада ишлаган йилларим. 446-447-б.

фикрларни ўзгартириб талқин этган бўлиши мумкин. Молотовнинг КПСС Дастурига қарши фикр билдирганидан Хрушчев қаттиқ дарғазаб бўлди. Ана шу туфайли у ўзининг ҳисобот докладыга Молотов, Маленков, Каганович ва бошқа “фракционерлар”нинг “партияга қарши” гуруҳини танқид қилишга қаратилган махсус бўлим киритган эди. Бошқа делегатларнинг нутқидан ҳам Молотов кескин танқид қилинди. Бу гал Сталин, Молотов ва дохийнинг бошқа яқин сафдошлари қилган жиноятлар ҳақида ёпиқ мажлисда эмас, тўғридан-тўғри очиқ съезд минбаридан туриб гапирилди. Кўпчилик съезд делегатлари Молотов ва унинг сиёсий маслакдошлари партиядан чиқарилишини талаб қилдилар. Улар бошланғич партия ташкилотлари томонидан партия аъзолigidан чиқарилдилар.

1962 йил февралда Москвадаги Свердловск район партия кўмитаси Молотовни антипартиявий фракционерлик фаолияти ва оммавий қирғинлардаги фаол иштироки учун КПСС сафидан чиқарди. Молотов КПСС нинг МШК га партия аъзолигида қолдиришни сўраб ариза жўнатди. Шаҳар кўмитаси бюроси йиғилишида шу даврдаги МШК биринчи котиби П.Н.Демичев унга шундай савол берди: “Сиздан инсон сифатида сўраймиз: нима учун сиз айбисиз одамлар рўйхатига қўл қўйиб, уларни отишга жўнатгансиз?” Молотов: “Бу иш хато бўлган деб ҳисоблайман”, — деб жавоб қайтарди.¹

Собиқ совет раҳбарлари нафақага жўнатилиди. Молотов номи билан аталувчи шаҳар ва қишлоқлар 1957 йилдаёқ асл ҳолатига қайтарилган эди. Мамлакатда “Молотов” номи билан аталадиган биронта ташкилот ёки муассаса қолмади.

А.И.Ажубейнинг хотирлашича, XXII съезддан кейин Полина Семеновна Жемчужина Хрушчевнинг қабулига киришга муваффақ бўлади. “Эрини партия аъзолигига тиклаш ҳақидаги илтимосига жавоб сифатида Никита Сергеевич унга Косиор, Постишев ва Украинадаги бошқа масъул раҳбарларнинг хотинларини отиш ҳақида Молотов имзо чеккан ҳужжатни кўрсатиб, ундан Молотовни партиёга тиклаш лозимми ёки судга тортиш керакми, деб сўрайди.”²

МОЛОТОВ НАФАҚАДА

1961 йилда Молотов Москвага қайтиб келди. Партиядан ҳайдалганидан кейин у кўп имтиёзларидан маҳрум бўлганди. Аммо уларнинг бир қисми хотини учун сақлаб қолинди. Молотов хотини ва оз сонли бошқа оила аъзолари билан Грановский кўчасидаги хонадониди, ёзда эса имтиёзли кишилар учун Жуковкада қурилган дала ҳовлисида яшай бошлади. Унинг олдига қариндошларидан бошқа одам деярли келмас эди.

Бир кун Сталиннинг қизи Светлана Аллилуева уларни йўқлаб келди. Бу ҳақда Аллилуева “Фақат бир йил” китобида хотирлайди:

“Мен қариб, ранги кетиб қолган Молотовни кичик хонадониди — Хрушчев ўрнини Косигин эгаллаган пайтда учратдим. Молотов одатига кўра кам гапириб, бош силкитиб ўтирди. Илгарилари у стамнинг олдиди шундай ўтирганини кўп кўрганман. Энди эса у хотинининг гапларини маъқуллаб бош силкитарди. Бу аёл ҳамон бақувват, руҳан тетик эди. У партия сафида қолган, энлиликда ёшлик йилларидаги каби кондитер фабрикасидаги партия мажлисларида қатнашарди. Бутун оила стол атрофида йиғилди. Полина менга шундай деди: “Отанг чинакам даҳо эди. У мамлакатимизда бешинчи колоннани йўқотди, уруш бошланганда партия билан халқ бир сафда турди. Энди инқилобий қағъият йўқ, ҳамма жойда оппортунизм. Италия коммунистлари нима қилаётганига қара! Шармандалик! Ҳаммани уруш билан қўрқитиб қўйишди. Фақат Хитойдан умид бор. Фақат у ерда инқилобий руҳ тирик!” Молотов маъқуллаб, бошини тебратарди. Қизи билан қўёви тақсимчадан қўз узмай жим ўтиришди. Янги авлодга мансуб бу ёшлар қаттиқ хижолатда эдилар. Ота-оналари, уларнинг назарида, музликлар орасидан чиқиб қолган динозаврларга ўхшарди.”³

Бу суҳбат Хитойда “маданий инқилоб” авжига чиққан йилларда бўлиб ўтган. 1963—1967 йилларда улар бир-бирига оҳиста суянган ҳолда Арбат тор

¹ Буков К., Самородов А. Ун қўл. “Московская правда”. 1989, 6 апрел.

² Ажубей А. Уша ўн йил. Знамя, 1988, № 6, 96-б.

³ Аллилуева С. Фақат бир йил. Нью-Йорк, 1970, 353-б.

кўчаларида қизғин суҳбатлашиб сайр этишни хуш кўришарди. Бир неча йилдан кейин П.С.Жемчужина вафот этди. Дафн маросимини у партия ҳисобида турадиган кондитер фабрикаси уюштирди. Маросимда райком партия вакиллари ҳам қатнашди. Мотам митингида Молотов сўзга чиқди. Бу унинг нафақага жўнатилгандан кейинги биринчи ва охири нутқи эди. У мархума босиб ўтган йўл ҳақида гапирар экан, партия ва Совет ҳукумати 30-40-йилларда амалга оширган улкан ишларга урғу бериб ўтди. Аммо Молотов хотинининг қамоққа олиниб, сургунга жўнатилгани ҳамда шу йиллардаги жиноятларни тилга олмайди.

60-йилларнинг ўрталарида Молотов хотираларга ёзишга киришди. У уйда ишлар, айни замонда мунтазам равишда Давлат кутубхонасидаги профессорлар залига қатнар эди. Албатта, Молотов “фахрли” академиклар рўйхатидан аллақачонлар чиқариб ташланган бўлса ҳам, профессорлар ва академиклар залига кириш ҳуқуқи сақланиб қолганди. Бу залда, одатда, хорижликлар ҳам ўз илмий-тадқиқотлари ёки китоблари устида ишлар эдилар. 1968 йилда Молотовнинг ёнига бир франциялик талаба қиз ўтириб қолади. Ёш аёл қизиқсиниб тез-тез қарётганини сезган қария унинг ёнидан ўтиб кетаётиб, кичкина қоғоз парчасини қолдиради. Унга: “Молотов — Сталиннинг ўнг кўли”, деб ёзилган эди.

Ўз хотираларининг 1905—1917 йиллардаги инқилобий ҳаракатларга бағишланган дастлабки қисмини ёзиб тугатган Молотов “Юность” журналининг бош муҳаррири, ёзувчи Борис Полевойга кўнғироқ қилади. Айнан мана шу журналда 1967 йилда А.И.Микоян хотираларининг инқилобга бағишланган биринчи қисми босилган эди. Борис Полевой Молотов хотираларини қабул қилишга шошилмайди. У бир неча кундан кейин кўнғироқ қилинг деб пайсалга солади. Молотов иккинчи марта Полевойга кўнғироқ қилганда, у журнал бу хотираларни босиб чиқаролмаслигини айтиди ва уларни марксизм-ленинизм институтига юборишга даъват этади. Молотов бу таклифни қабул қилган-қилмаганлиги номаълум. Аммо уни билган кишиларнинг ҳаммаси у ўз хотираларида асло тавба-газарру қилмагани ва қарашларини заррача ўзгартирмаганига, аксинча, ўз ўтмишини оқлаш учун ҳар қандай имкониятдан фойдаланганига шубҳа билдирмайдилар.

Молотов ўз квартирасида касби тарихчи бўлган қизи Светлана билан бирга туради. Унга кўрикчи ажратилмаганди. Москвада ва мамлакатда хоҳлаган жойига эмин-эркин бориб-келиши мумкин эди. У кутубхонадан ташқари турли кўргазмалар ва концертларга тушиб турарди. Айниқса, Молотов театрга тез-тез борарди. Айрим асарларни жуда ёқтирарди. Масалан, у Вахтангов театрида қўйилган Корнейчукнинг “Фронт” пьесасини бир неча марта кўрганди. Асар қаҳраманларидан бири: “Мен Молотовга хат ёздим” дер эди.

Молотов Таганка театрида Жон Рид асари асосида сахналаштирилган “Дунёни титратган тўққиз кун” спектаклини кўриш учун бир неча марта борган. Унинг бир кўринишида айни шу кезларда КПСС МК томонидан ишдан олиниб, нафақага чиқарилган Хрушчевга қарши имо-ишоралар бор эди. Молотов Жуковкадаги имтиёзли чорбоғчилар учун қурилган кичкина кинотеатрга ҳам жуда кўп тушиб турарди. У ерда оммавий экранларга чиқарилмайдиган ҳар хил хорижий фильмлар ҳам намойиш қилинарди. Томошабинлар орасида Молотовни яхши биладиган “собик” ходимлар ҳам кўп бўларди. Аммо улар унга эътибор беришмасди.

Молотов жамоат арбоблари ва журналистларнинг биронтаси билан учрашмасди...

Ўзига хайрихоҳ одамлар қаторига у албан диктатори Анвар Хўжани қўшар эди. Хўжа Тиранада босилиб чиққан хотираларида совет арбоблари билан учрашувларини ҳикоя қилар экан, фақат Молотовнинг номини эҳтиром билан тилга олади. Тўғри, у Молотовни шахс ва сиёсий арбоб сифатида кучсиз сиймо деб атаса ҳам, Сталиндан кейинги раҳбарлар орасида фақат у ҳурматга сазовор деб ҳисоблайди.

Табиийки, Молотов ҳаётида қутилмаган учрашувлар ҳам бўлиб турган. Таниқли спорт шарҳловчиси Николай Озеров бир кунги ўз машинасида кетаётган эди. Ногаҳон у йўл четида турган таниш қиёфали қарияни кўриб қолади. Яқин келгач, бу киши Молотов эканини билади ва уйига элтиб қўймоқчи бўлади. Собик вазир уйи олдида машинадан тушар экан: “Мени Николай Озеровнинг

ўзи машинасида олиб келди десам, невараларим ишонмайди”, — деб миннатдорчилик билдиради...

Кўп москваликлар унинг ёнидан лоқайд ўтиб кетишарди. Кичик ёшдагилар газета ва журналлардаги суратини кўрмагани учун уни деярли танимас эдилар. Катталар эса танишларига гапириб қолишарди: “Биласизми, бугун Молотовни кўрдим. Жуда қариб қолсаям, ҳали тегик. Уни ҳеч ким қўриқламас экан.” Аммо бошқа ҳодисалар ҳам учраб турарди. Бир куни Пушкин майдонида Молотовнинг ёнига қари бир кампир келиб, баланд овозда уни жаллод ва қотил деб ҳақорат қила бошлайди. Молотов ҳеч қандай жавоб бермасдан, елкасини сиқиб жўнаб қолади. Бошқа сафар Жуковкадаги магазинда одамлар помидор учун навбатда туришарди. Молотов ҳам уларга қўшилади. Аёллардан бири шу заҳоти навбатдан чиқиб, “жаллод билан бир сафда туришни хоҳламайман” деб эълон қилади. Молотов индамай магазиндан чиқиб кетади. Солженициннинг биринчи хотини Н.Решетовская ҳам уни шу ерда кўрган эди. Солженицин шу кунларда Жуковкада Ростроповичнинг дала ҳовлисида яшаб турарди. У хотинига танбех беради: “Нега унга ҳеч нарса демading? Мен бўлганимда, олдига бориб: “Сиз Молотовмисиз? Мен Солженицин бўламан. Қон оқиб турган мана шу қўлларингиз билан дунёда қандай яшаб юрибсиз?” деб айтган бўлардим.”

Хорижда вафот этган ёзувчи А.Якобсон 60-йилларда Молотов билан Жемчужинани Арбатда учратиб қолади. Ширакайфрок бўлган Анатолий кўчада ҳамма эшитадиган қилиб: “Дўстинг Риббентроп қандай яшайпти?!” — деб қичқиради. Юзи тошдек қотган Молотов шарпадек ўтиб кетади.

МХАТ да кўйилган “Пўлат куювчилар” спектакли премьерасида Молотовни кўрган томошабинлар дастхат ёзиб беришини сўраб театр дастурини узата бошлайдилар. Молотов жонланиб кетади. Аммо кутилмаганда фойеда турган ёшгина аёл: “Нима қилаяпсизлар ўзи? Бу одам жаллод-ку! Минглаб одамларни қирган!” деб қичқиради. Молотовнинг атрофидаги одамлар бир зумда тумандек тарқалиб кетади. У эса бошини эгиб, театр эшигига қараб юради. Яна бир куни — қиш пайтида уйга машинада келган Молотов сирганиб кетмаслик учун оҳиста юриб, ўз подъездига яқинлашади. Икки баланд бўйли киши ногоҳ қаршисидан чиқиб қолади. Улардан бири — йигирма йилга яқин қамоқда бўлган истеъдодли курувчи-муҳандис Георгий Иванович Меньшиков Молотовни таниб қолиб тўхтади ва : “Ҳалиям судралиб юрибсанми, қонхўр?” — деб хитоб қилади.

Тўқсон тўрт ёшга кирган Молотов учун бундай ҳақоратларга чидаш оғир эди. Аммо тарих яна бир марта ҳамманинг устидан кулиб, догматизм ва сталинизм ғоялари мамлакатимизда нақадар кучли эканини намойиш этди.

Марказий Комитетнинг октябрь Пленуми бўлиб ўтган 1964 йилдаёқ Молотов Косигин билан Брежнев номига ариза йўллаб, партия сафига тиклашни сўраган эди. Хрушчев даврида “жабр кўрган” минглаб одамлардан шундай аризалар тушганди. Уларнинг ҳаммаси, жумладан, Молотовнинг мурожаати рад этилди. Бир неча йилдан кейин Молотов ўз илтимосини такрорлайди. Бу пайтда — 60-йилларнинг охирида Сталинни оқлаш учун тайёргарлик кетаётган бўлиб, Сталин номи, баъзан Молотов номи ҳам қўшилган ҳолда газета ва журналларда тез-тез кўриниб турарди. Аммо Сталин оқланмай қолди ва Молотовнинг аризаси инobatга олинмади. Бу борада у кўп марталаб мурожаат қилгани аниқ. 1984 йилда МК Бош қотиблигига К.У.Черненко сайланган пайтда Молотов партияга тиклашларини сўраб яна Сиёсий бюрого мурожаат қилади. Бу пайтда Сиёсий бюрода мавқеи баланд бўлган А.А.Громико унинг аризасини қўллаб — қувватлайди. Ортиқча мунозара бўлишини хоҳламаган Сиёсий бюронинг бошқа аъзолари ён босадилар: Молотов партияга тикланади. Мазкур ҳолат Ташқи ишлар вазирлиги хорижий журналистлар учун ўтказган матбуот конференциясида расман тан олинганига қарамай, партия матбуотида бу ҳақда ҳеч қандай хабар берилмайди. 1984—1986 йилларда энди партия аъзоси бўлган Молотовнинг номи аввалгига қараганда тез-тез матбуотда тилга олина бошлайди. Унинг сиймоси экранларда пайдо бўлади. Жумладан, 1985 йилда экранларга чиққан ва асосий қахрамонлари Сталин билан Брежнев бўлган ҳашамдор “Ғалаба” кинофильмида Молотов образи ҳам бор.

1986 йил июлда “Московские новости” газетасида (тахририят аъзолари ҳамон аввалгидек эди) тўқсон олти ёшли Молотов билан суҳбат эълон қилинади. Молотовнинг Жуковкадаги дала ҳовлисига борган журналист Клара Абрамия ёзади:

“Бизни таклиф этишган кабинетнинг ҳамма деворлари китоб тоқчаларига тўла. Иш столида “Анти-Дюринг” ва “Тинч Дон” турибди, “Анти-Дюринг”нинг очиқ саҳифасида қалам излари кўринади. Фикрларимни аввалдан сезгандек, ўз кун тартиби ҳақида ҳикоя қила бошлади... Эрталаб 6.30 да ўриндан туриш, 20 дақиқа очиқ ҳавода бадантарбия. Нонуштадан кейин бир соатча ўрмонда сайр этиш, сўнг газета ўқиш. Икки соатлик ҳордиқ ва яна иш столида машғулот. Китоблар, китоблар. Ўқиш учун олти соат вақт ажратилади.

— Ҳамма воқеалардан хабардорман, — дейди Вячеслав Михайлович. — Ҳаётимизда содир бўлаётган ўзгаришлардан хурсандман. Афсуски, ёшим ва соғлигим бу ишларда фаол иштирок этишга йўл қўймайди. Ёш улғайган сари жамиятга кўпроқ фойда етказишни хоҳлаб қолар экансан... Мен бахтли кексаликка эришдим. Юз йил ямашни орзу қиламан...”¹

Молотов юз ёшга ета олмади. Юқоридаги суҳбатдан кейин бир неча ой ўтгач, у вафот этади. Фарб газета ва журналларида шу муносабат билан кўплаб мақолалар эълон қилинди. Совет матбуотида эса фақат кичик бир хабар босилди: “СССР Министрлар Совети чуқур қайғу билан билдирдики, 1986 йил 8 ноябрда узоқ давом этган оғир касалликдан сўнг иттифоқ миқёсидаги шахсий пенсионер, 1906 йилдан бери КПСС аъзоси, 1930 йилдан 1941 йилгача СССР Халқ Комиссарлар Советининг Раиси, 1941 йилдан 1957 йилгача СССР Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари бўлиб ишлаган В.М.Молотов 97 ёшида вафот этди.”²

Молотов Новодевичево қабристонига дафн этилди. Мотам маросимида қариндош-уруғлари ва айрим дўстлари, мухлислари иштирок этдилар. Улар орасида биронга ҳам муҳбир йўқ эди.

1984 йилда немис журнали “Дер Шпигель” Вячеслав Молотов билан Рудольф Гесс тақдиридаги ўхшашликлар ҳақида кичик бир мақола эълон қилди. Гесс ҳам тўқсон ёшдан ортиқ умр кўрган эди. У ҳам нацистлар партиясида Гитлердан кейинги иккинчи шахс ҳисобланган, антифашистларга қарши террорнинг асосий ташкилотчиларидан бири бўлган. Гесс Молотов — Риббентроп пактини тайёрлашда ҳамда 1940 йилда Молотов билан Гитлер олиб борган музокараларда фаол иштирок этган. Журналда Молотов билан Риббентропнинг кулимсираб қўл ушлашиб турган сурати ҳам босилган эди. Гесс ҳам юз ёшга етишни орзу қилгани маълум, аммо у 93 ёшда вафот этди. Бу одамларнинг тақдирида жиддий фарқлар ҳам мавжуд. Гесс 1941 йилда қамоққа олинган, дастлаб инглиз қамоқхоналарида, 1946 йилдан кейин эса ҳарбий жиноятчи сифатида Берлиндаги Шпандау турмасининг бир кишилик ҳужрасида сақланди. Очиғини айтганда, уни кўриқлаш учун кетган харажатлар Жуковкадаги хиёзланган дала ҳовлида яшаган Молотовни “таъминлаш”га қараганда ўн маротаба ортиқ эди. Афсусланадиган жойи шундаки, аксари яхши одамларга узоқ умр кўриш насиб этмайди, кўпгина ёмон одамлар эса, аксинча, ўта яшовчан бўлади.

*Русчадан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси.*

¹ Абрамия К. Молотов ҳузурда меҳмонда. “Московские новости”. 1986, 6 июл.

² “Известия”, 1986, 11 ноябр.

Густав ЯНОУХ

Кафка билан суҳбатлар

— Сизнинг шеърларингизда ҳали шовқин кўп. Бу, ёшликка ҳос ҳолат, бу тириклик қувватининг керагидан ортиқ даражадалигидан далолат. Ўз-ўзича бу шовқин гўзал, гарчи санъатга алоқаси бўлмаса-да. Аксинча! Шовқин маънодорликка ҳалал беради. Бироқ мен танқидчи эмасман. Мен тезда бошқа қиёфага киролмайман, сўнг ўз аслимга қайтиб ва оралиқни аниқ мувофиқлаштириб юборолмайман. Такрор айтаман, мен танқидчи эмасман. Мен маҳкум ва томошабинман, холос.

— Ҳакам ким?

— Тўғри, мен яна судда хизматчи ҳамман, бироқ ҳакамларни билмайман. Мен судда кичик муваққат ходимман, чоғи. Ботинимда ҳеч қандай барқарор нарса йўқ. Барқарор фақат изтироб. Сиз қай маҳалда ёзасиз?

— Кечкурун, оқшомда. Камдан-кам ҳолларда кундуз куни. Мен кундузлари ёзолмайман.

— Кундуз — буюк сеҳргар.

— Менга ёруғ, фабрика, уйлар, рўпарадаги дераза ҳалал беради. Айниқса, ёруғ. Ёруғ диққатни чалғитади.

— Эҳтимол, у ботиндаги зулматдан чалғитар. Ёруғ одамдан устун келганда яхши, албатта. Агар бу даҳшатли, уйқусиз тунлар бўлмаганида эди, мен умуман ёзмасдим. Ҳозирги ҳолимда эса мен мудом ўзимнинг аянчли якка маҳкумлигимни ҳис этаман.

* * *

— Сиз шоирни гаройиб паҳлавондай тасвирлайсиз: унинг оёқлари заминда, боши эса булутлар орасида кўринмай кетган. Албатта, бу мешчанларча шартлилик нуқтаи назаридан айни рисоладаги образ. Бу — воқелик билан ҳеч қандай алоқаси йўқ, соҳир майллар сароби. Аслида шоир ўртаҳол одамдан-да, хийла майда ва кучсиз. Шунинг учун у тириклик юкини бошқалардан кўра кескинроқ ва кучлироқ туяди. Унинг ўзига қолса қўшиқлари — фиғон, холос. Санъаткор учун ижод — изтироб, бу восита орқали у юрагини янги изтироблар учун бўшатиб олади. У сиймо эмас, ўз вужуди-қафасига қамалган ола-чипор қуш, холос.

— Сиз ҳамми?

— Мен мутлақо бесўнақай қушман. Мен — Капка¹, зағчаман. Тайнхофдаги кўмирчида шунақаси бор. Сиз уни кўрганмисиз?

— Ҳа, у дўкон олдида учиб-кўниб юради.

— Менинг бу туғишганим мендан кўра яхши яшайди. Тўғри, унинг қанотлари қирқиб қўйилган. Мени бундай қилишга ҳожат йўқ, чунки менинг қанотларим қуриб қолган. Энди менда на осмонга, на узоқ жойга парвоз қилиш имкони бор. Одамлар орасида саросималаниб йўртиб юраман. Улар менга шубҳаланиб қараб қўйишади. Ахир, мен хавfli паррандаман, мисоли ўғри хотиндай,

¹ Капка — чех тилида зағча дегани.

загчаман мен. Бироқ бу сиртдан қараганда шундай. Аслида мен ялтироқ буюмларга ўч эмасман. Шунинг учун менда ялтироқ қора пар-патлар ҳам йўқ. Ранг-қутим ўчган, кулдайман. Жон-жаҳди билан тошлар орасига бекинишга уринаётган загчаман. Бу гаплар шунчаки, ҳазил... Бугун ёмон аҳволдадигимни сезиб қолманг, деб айтганман бу гапларни.

* * *

“Жазо колонияси” китобчасининг илк нусхаси олингани муносабати билан:

— Ҳар қандай чалама-чатти қораламаларимнинг нашр этилиши доим юрагимга гулгула солади.

— Нега уларни нашрга берасиз?

— Ҳамма гап шунда-да! Макс Брод, Феликс Велч, дўстларимнинг бари ёзганларимни сўраб-нетиб ўтирмай олиб қўйишади, кейин менга тайёр нашриёт шартномаларини олиб келишиб бошимни қотиришади. Мен уларга ноҳўя гап айтишни истамайман, охир-оқибатда иш қўлёмаларимнинг нашр этилишигача боради, ахир, булар, очигини айтай, ўта шахсий ёзишмалар ёки кўнгилли эрмаклар. Менинг одам сифатидаги кучсизлигимнинг шахсий далолатномалари эълон қилинади ва ҳатто сотилади. Чунки дўстларим Макс Брод бошчилигида бундан нима қилиб бўлса ҳам адабиёт ясашни хоҳлашади, менда эса ёлғизликнинг бу далолатномаларини йўқ қилишга етарли куч йўқ... Менинг ҳозир айтаётган бу гапларим, албатта, бўрттириш ва дўстларимга майда таъна-дашномлар. Аслида эса, мен шу қадар одобсиз ва уятсизманки, бу нарсаларни нашр этишда ўзим уларга ёрдамлашаман. Ўзимнинг кучсизлигимни оқлаш учун атай атроф-муҳитни аслидан кўра кучли қилиб тасвирлайман. Бу, албатта, алдов. Мен, ахир, юристман. Шунинг учун ҳам ёмонликдан қочиб қутулиб кетолмайман.

* * *

“Ўтёқар”нинг Милена Есенская таржимасида чех тилидаги нашри муносабати билан Г. Яноух шундай деди:

— Повестда қуёш ва хуш кайфият тасвирлари жуда кўп. Унда гарчи бу ҳақда гапирилмаса ҳам.

— Бу повестда эмас, аксинча, ҳикоя қилинаётган объектда, навқиронликда. Ёшлик қуёш ва севгига тўлиқ. Ёшлик бахтиёр, чунки у гўзалликни кўриш лаёқатига эга. Бу лаёқат йўқотилганда ночор қариллик, руҳан сўниш, бахтсизлик бошланади.

— Демак, кексалик бахтнинг ҳар қандай имконини инкор этаркан-да?

— Йўқ, бахт кексаликни инкор этади. Кимки ўзида гўзалликни кўриш лаёқатини сақласа, қаримайди.

— Демак, “Ўтёқар” да сиз жуда ёш ва бахтиёрсиз.

— Узоқдаги нарсалар ҳақида яхши гапиришади. Улар яхши кўринади. “Ўтёқар” — аллақандай туш ҳақидаги хотиралар, ҳеч қачон рўй бермаган нимадир ҳақида. Карл Россман яхудий эмас. Биз яхудийлар эса, қариб тугиламиз.

* * *

Ўн олти ёшли Карл Россманнинг реал тимсоли бўлганмиди, деган саволга:

— Тимсоллар кўп бўлган ва бирорта ҳам бўлмаган. Бироқ булар бари энди ўтмишда қолди.

— Навқирон Россманнинг образи ўтёқарнинг образидай жуда жонли.

— Бу қўшимча махсулот, холос. Мен одамларни чизмайман. Мен воқсаларни ҳикоя қиламан. Булар картиналар, фақат картиналар.

— Демак, уларнинг тимсоллари бўлган. Картиналар асосида киши кўрган, қузатган нарсалар этади.

— Нарсаларни, онгдан чиқариб ташлаш учун, фотосуратга туширишади. Менинг ёзганларим — кўрганимларимдан кўз юмишга уриниш.

* * *

“Хукм” ҳақида:

— Мен бу асарни ёзишингизда сизга нима туртки берганини билишни хоҳлардим. “Ф.га” бағишлов — оддий расмийчиликмас. Сиз, албатта, бу китоб билан кимгадир ниманидир айтишни истагансиз.

— ... “Хукм” — бир оқшом шарпаси.

— Бу қанақаси?

— Бу — шарпа.

— Бироқ сиз уни ёзгансиз.

— Бу — шарпадан ҳимояланишни кўзда тутиб ёзилган далолатнома, холос.

“Эврилиш” ҳақида:

— ... Замза Кафканинг айнан ўзи эмас. “Эврилиш” иқрорномамас, бироқ у — маълум маънода — беадаблик... Ахир, ўз оилангда кана тарқагани ҳақида гапириш одобданми?

— Албатта, бу одобли жамиятга ёт ҳолат.

— Кўряпсизми, мен нечоғли одобсизман.

— Уйлашимча, бу жойда “одобли” ёки “одобсиз” каби аниқловчилар ўринсиз. “Эврилиш” — кўрқинчли туш, даҳшатли шарпа.

— Туш ҳар қандай ваҳимали шарпадан ҳам даҳшатли бўлган воқелик устидаги пардани кўтарди. Ҳаётнинг фожиаси ва санъатнинг қудрати ҳам шунда.

* * *

Г. Яноух ўқишни мўлжаллаган бир даста китобга қараб, Кафка шундай деди:

— Сиз ўткинчи нарсалар билан жуда кўп машғул бўласиз. Бу замонавий китобларнинг аксарияти — бугунги куннинг “йилт” этган акси, холос. Улар жуда тез сўнади. Сиз кўпроқ эски китобларни ўқиганингиз маъқул. Классикларни. Гётени. Эскиси ўзининг сирини — кўпга чидамлилигини намоён этади. Фақат янгилиги учун қадрлангани билан, барибир, бу китобларнинг умри қисқа. Бугун ажойиб туюлади-ю, эртага бемаънилигини рўй-рост фош этиб қўяди. Ўзи, адабиётнинг йўли шунақа.

— Поэзия-чи?

— Поэзия ҳаётни ўзгартириб юборади. Баъзи вақтда бу янада ёмон.

* * *

Г. Яноухнинг ҳикоялар тўпламини ўқигандан сўнг:

— Сизнинг ҳикояларингиз кўнгилда шафқат кўзгайдиган даражада гўр. Ҳикояларингиз ҳодисалар ва нарсаларнинг ўзидан кўра, кўпроқ сизда улар уйғотган таассуротлар ҳақида сўзлайди. Бу лирика. Сиз борлиқни маҳкам тутиш ўрнига силаб-сийпалайсиз... Бу ҳали санъат эмас. Бу таассуротлар ва туйғулар ифодаси — очигини айтганда, борлиқни тортиниб, журъатсиз пайпаслаш. Кўзлар ҳали орзу-ҳаваслар пардаси билан бекик. Бироқ бу аста-секин ўтади. Пайпаслаб қидириниб қўл, эҳтимол, гўё оловга теккандай, илқис тортилади. Эҳтимол, сиз чинқариб юборарсиз, пойма-пой сўзлаб гудранарсиз ёки тишни тишга босиб, кўзингизни мошдай жуда катта очарсиз. Бироқ булар бари сўзлар, холос. Санъат доимо кишидан бутун борлигини бағишлашни талаб этадиган иш. Шунинг учун ҳам у туб моҳияти билан фожиали.

* * *

Кафка “Прагер пресс”нинг якшанбадаги адабий иловасида, афтидан, Отто Пик уюштирган адабиёт ҳақидаги сўровномани кўрсатди. Бармоғи билан “Сиз ўзингизнинг келгусидаги адабий режаларингиз ҳақида нима дейсиз?” деган саволга ишора қилиб кулди:

— Бу аҳмоқона савол. Унга жавоб бериб бўлмайди. Ахир, яқин орада юрак қандай уришини айтиб бўларканми? Қалам юракнинг сейсмографик грифели, холос. У билан тебранишларни қайд қилиш мумкин, уларни олдиндан айтиб беришимас.

* * *

Г. Яноух болалик чоғида онаси билан Полшанинг Пшемисл шаҳарчасидаги яҳудийлар яшайдиган мавзегга боришганини эслайди. Ушанда эски уйлардан, ғира-шира дўкончалардан одамлар югуриб чиқиб келишганини, йиғлашиб, кулишиб онасининг кўлларини, кўйлагининг этагини кўзларига суртишиб ўпишганини, бунинг сабабини — онаси бир пайтлар кўплаб яҳудийларни уйига яшириб талончиликдан асраб қолганини — кейинчалик билганини айтиб беради.

— Мен ҳозир бу камбағал яҳудийларнинг геттосига чоғиб бориб, жимгина, чурқ этмай уларнинг этагини ўпгим келаётир. Агар улар менинг ўзларига яқинлигимга индамасдан бардош билан тоқат қилинса, мен жуда бахтли бўлардим.

— Сиз шунчалик ёлғизмисиз?

Кафка бош ирғаб маъқуллади.

— Худди Каспар Гаузердай?¹

— Каспар Гаузердан ҳам ортиқроқ. Мен ёлғизман, худди... Франц Кафкадай.

* * *

Макс Броднинг “Товламачи” пиесаси ҳақидаги суҳбатда Г. Яноух спектакл режиссурасини ўзи қандай тасаввур этишини айтади. Гап аёлларнинг пайдо бўлиши билан дарҳол вазият бутунлай ўзгариб кетган саҳнага кўчади; Г. Яноухнинг фикрига кўра, саҳнадаги персонажлар пайдо бўлаётган аёл олдида секин-аста чекинишлари керак эди; Кафка бу фикрни маъқулламайди.

— Худди яшин ургандай ҳамма ўзини орқага ташлаши керак.

— Унда жуда ҳам театрлашиб-сунъийлашиб кетарди.

— Ўзи шундай бўлиши керак. Актёр театрлашган бўлиши керак. Унинг туйғулари ва уларнинг юз ифодалари томошабиннинг туйғулари ва юз ифодаларидан кучлироқ бўлиши даркор, бу томошабинга кучли таъсир ўтказишга эришиш учун зарур. Театр ҳаётга таъсирини ўтказа олиши учун кундалиқ оддий турмушдан юқориқроқ туриши, воқеалар шиддатлироқ кечиши лозим. Ўқ узаётганда мўлжални нишондан юқориқроқ олган маъқул.

* * *

Кафка Г. Яноухнинг қўлида Кристиан Моргенштерннинг² “Дорга осилган одам қўшиқлари” китобини кўриб қолиб сўради:

— Сиз унинг жиддий шеърларини ўқиганмисиз? “Вақт ва абадиёт”ни? “Поғоналар”ни?

— Йўқ, мен унинг жиддий шеърлари борлигидан ҳатто беҳабар эканман.

— Моргенштерн ўта жиддий шоир. Унинг шеърлари шу қадар жиддийки, у ўзининг инсонга хос бўлмаган даражадаги жиддийлигидан “Дорга осилган одам қўшиқлари”да жон сақлашга мажбур.

* * *

Якоб Вассерманнинг “Каспар Гаузер ёхуд юрак танбаллиги” романи ҳақида:

— Вассерманнинг Каспар Гаузери энди ташлаб кетилган бола эмас. У қонуний, ҳаётда қўним топган, полицияда рўйхатга олинган, солиқ тўловчи. Тўғри, у ўзининг эски исмини ўзгартирди. Энди у Якоб Вассерман, немис ёзувчиси ва виллалар хўжайини. Зимдан у ҳам юрак танбаллигидан изтироб чекади, шу боис виждон азоби хуруж қилиб туради. Бироқ у изтиробу азобларни яхшигина ҳақ тўланадиган прозага айлантиради ва ... шу билан ҳаммаси ҳал.

* * *

Г. Яноуш отаси Алтенбергнинг³ насрдаги шеърларини яхши кўриб ўқишини ва газеталардан унинг кичик-кичик ҳикояларини қирқиб олиб йиғиб юришини айтиди.

— Петер Алтенберг чиндан ҳам шоир. Кичик ҳикояларида унинг бутун ҳаёти акс этади. Унинг ҳар қадами, ҳар бир хатти-ҳаракати сўзининг ҳаққонийлигини тасдиқлайди. Петер Алтенберг — анчайин гений, кам учрайдиган идеалистки, қаҳвахона кулдонларидаги папирос қолдиқларидан дунё гўзалликларини топа билади.

* * *

Густав Мейринкнинг “Голем”⁴ романи ҳақида:

— Асарда эски Праганинг яҳудийлар мавзеи муҳити яхши илганган. Бизда ҳали ҳам жин кўчалар, махфий йўлақлар, қоп-қоронғи деразалар, кир-чир ҳовлилар, сершовқин ва сирли ишратхоналар бор. Биз янгидан қурилган шаҳарнинг кенг кўчалари бўйлаб юрамиз. Бироқ бизнинг қадамларимиз ва назаримиз қатъиятли эмас. Худди эски вайрона кўчаларда юргандай, ҳануз ич-ичимиздан қалтираймиз. Юрагимиз ҳали ободончиликни ҳис этмайди. Носеғлом кўҳна яҳудийлар мавзеи, атрофимиздаги тоза-озода янги шаҳардан кўра, миямизда мустақкамроқ ўрнашиб қолган. Уйғоқ ҳолимизда тушдагидай кезинамиз — ўзимиз ўтган замонларнинг шарпаларимиз, холос.

* * *

— Керкегор ҳаётдан эстетик завқ туймоқ керакми ёки маънавият қонунлари бўйича яшаган маъқулми, деган муаммо қаршисида туради. “Унисими — бунисими” деган муаммо Сёрен Керкегорнинг бошидагина мавжуд. Аслида эса, ҳаётдан завқ туйишинг мумкин, фақат маънавият қонунлари бўйича итоаткорона яшасанг. Бироқ бу менинг айни дақиқадаги фикрим, холос, бу фикрдан мен, эҳтимол, мулоҳаза қилиб кейинчалик воз кечарман.

* * *

— Сиз мендан маслаҳат олишни истайсиз. Бироқ мен ёмон маслаҳатчиман. Мен учун маслаҳат бериш, моҳиятан, доим хиёнат қилишни англатади. Маслаҳат — бизнинг бутунимизнинг кўзгуси бўладиган келажак олдида кўрқоқларча ортга тисарилишдир. Бироқ синовдан виждони тоза бўлмаган одамгина чўчиди. Яъни ўз даври зиммасига юклаган вазифани бажармаган одам. Лекин ўз зиммасидаги вазифани ким ҳам мукамал билади? Ҳеч ким. Шунинг учун ҳам бизнинг бирортамининг виждонимиз тоза эмаски, бундай виждондан узоқроққа қочгинг — тезроқ уйқуга кетиб қутулгинг келади.

* * *

Алберт Эрнштайннинг⁶ Оскар Кокошка чизган ўн иккита расм билан чоп этилган “Тубуч” номли китоби ҳақида:

— Ўзи кичкина китобча-ю, ичи дол-фарёдга тўла. “Инсоният фарёди”... Алберт Эрнштайннинг шеърлар китоби шундай номланган, чамамда.

— Демак, сиз уни яхши биларкансиз-да?

— Яхши дейсизми? Тирикларни ҳеч қачон билиб бўлмайди. Ҳозирги давр — бу ўзгаришлар ва эврилишлар даври. Алберт Эрнштайн — ҳозирги вақтнинг бир кўриниши. У маънисизлик ичра фарқ бўлган, чинқираётган гўдак.

— Кокошканинг расмлари ҳақида нима дейсиз?

— Мен уларни тушунмайман. Расм — “чизмоқ”, “безамоқ”, “тасвирламоқ”ни англатади. Менга бу расмлар фақат рассомнинг буюк ички хаосини ва бесаранжомлигини намоён этади.

— Мен экспрессионистларнинг кўرғазмасида унинг Прагани тасвирлаган каттагина картинасини кўрдим.

— Каттагина... Ўртада авлиё Николай черковининг яшил гумбазлари тасвирланганми?.. Картинада томлар учиб кетаётгандай. Гумбаз шамолда худди шамсиядай шишган. Бутун шаҳар учиб осмонга кўтарилаётир, учиб кетаётир. Бироқ Прага — ички талотўмларга басма-бас — жойида муқим турибди. Ва унинг кишини ҳайрон қолдирадиган жиҳати ҳам айнан шу.

* * *

Г.Яноух Иоганнес Шляфнинг⁶ иккита шеърига куй басталаб, ноталарнинг бир нусхасини унга жўнатди. Жавобига Шляфдан узундан-узоқ мактуб олди ва уни Кафкага кўрсатди.

— Шляфнинг жуда кўнгли юмшоқ. Веймардалигида биз Макс Брод билан уни кўргани бордик. У адабиёт, санъат ҳақида ҳеч нарса эшитгиси келмади. Бутун эътибори Куёш системаси ҳақидаги мавжуд назарияни инкор этишга қаратилган эди.

— Яқинда мен Шляфнинг қалин китобини кўрдим, китобда у Ерни Коинот маркази деб эътироф этади.

— Ҳа, бу ўша пайтдаёқ унинг топган ғояси эди, бунинг тўғрилигига бизни ишонтиришга уриниб, Куёш доғларини ўз билганича талқин қилимоқчи бўлганди. У бизни бойваччаникидай шинам хонанинг деразаси олдига олиб бориб, эски мактаб телескопидан Куёшни кўрсатди.

— Сиз кулдингизми?

— Йўғ-э! Унинг алмисоқдан қолган бу кулгили матоҳ билан фанга ва Коинотга қарши курашишга бел боғлагани ўзи масхарабозлик эди ва айни пайтда бу ҳолат кўнгилда унга нисбатан меҳр-шафқат ҳам уйғотарлики, биз сал бўлмаса унга ишонаёздик.

— Сизларга нима халал берди?

— Тўғрисини айтсам, кофе. У бемаза эди. Биз чиқиб кетдик.

* * *

Г.Яноух ўзи эшитган бир воқеани Кафкага гапириб берди: лейпциглик ношир Курт Волф эрталаб соат саккизда Рабиндранат Тагорнинг асари таржимасини рад этади, орадан икки соат ўтиб, газета орқали Тагорга Нобел мукофоти берилганидан хабар топгач, қўлёзмани қайтариб олиб келиш учун муҳарририни почтага югуртиради.

— Унинг рад этгани қизиқ. Ахир, Тагор Курт Волфга бетона эмас-ку. Ҳиндистон — Лейпциг, орадаги масофа юзаки қараганда узоқдай туюлади, аслида эса Рабиндранат Тагор кийимини ўзгартирган немис.

— Эҳтимол, муаллимдир?

— Муаллим? Йўқ, бундай эмас, бироқ саксонияликлар учун у Рихард Вагнер каби бўлиши мумкин.

— Демак, ўша овоза бўлган сув ўтказмайдиган палтодаги мистик экан-да.

— Шунга ўхшаган.

* * *

Г.Яноух Кафкага ҳиндларнинг дин ҳақидаги “Бхагавадгита” китобининг немисча таржимасини берди.

— Ҳинд диний ҳужжатлари ўзига жалб этади ва айни пайтда ихлосимни қайтаради. Уларда, худди афъюндай, ўзига тортадиган ва чўчитади бир нима бор. Бу йоглар ва коҳинларнинг бари табиий ҳаётни эркинликка бўлган ёлқинли муҳаббат билан эмас, балки ҳаётга сукутли, совуқ нафрат билан тобе этишган. Чуқур умидсизлик — ҳинд диний амалларининг сарчашмаси.

Г.Яноухнинг Шопенгауэрнинг ҳинд дин фалсафасига қизиқишини эслатганига жавобан:

— Шопенгауэр — тил устаси. Унинг тафаккур тарзи ҳам шунда намоён бўлади. Уни биргина тили учун, албатта, ўқиб чиқиш даркор.

* * *

Яноухнинг қўлида Михаэл Марешнинг шеърлар китобини кўриб:

— Мен уни танийман. У ашаддий анархиячи, “Прагер тагблатт” да унга бир ҳазилкаш одамдай қарашади, тоқат қилишади.

— Сизнинг чех анархиячиларига муносабатингиз жиддий эмасми?

— Бу жуда қийин. Ўзларини анархиячи деб юришган бу одамлар шу қадар дилкаш ва хушмуомалаки, уларнинг оғзидан чиққан бирор-бир сўзга ишонмасликнинг иложи йўқ. Бироқ айни дамда — шундай феъл-атворлари боис — уларнинг, ўзлари айтмоқчи, ҳақиқатан ҳам дунёни бузувчиларга айланишларига ҳечам ишониб бўлмайди.

— Демак, сиз уларни яхши танийсиз?

— Бироз. Жуда дилкаш, қувноқ одамлар.

* * *

Алфред Дёблиннинг “Ван-Луннинг уч бора сакраши” романи ҳақида:

— Бу янги немис романчилари орасидаги эътиборли ном. Мен унинг бу илк китобидан ташқари, унча катта бўлмаган ҳикояларини ва “Қора парда” номли ғалати ишқий романини биламан. Менингча, Дёблин бу ёруғ оламни қандайдир буткул номукаммал нарсдай қабул қилмоғи керак ва унинг сўзи ана шу бўшлиқни тўлдирмоққа, мукаммаллаштирмоққа даъват этилган гўё. Бу менинг таассуротим. Бироқ агар уни диққат билан ўқисангиз, сиз ҳам шундай хулосага келасиз.

* * *

Алфред Дёблиннинг “Қора парда, сўзлар ва тасодифлар ҳақида роман” китоби ҳақида:

— Мен бу китобни тушунмайман. Сабаблари номаълум воқеаларнинг рўй бериши тасодиф, деб айтилади. Бироқ дунёда сабабсиз нарсанинг ўзи йўқ. Шунинг учун ҳам, гапнинг очиғи, тасодифлар дунёда эмас, балки мана бу жойда, холос. (Кафка чап қўлини манглайига теккизади.) Тасодифлар фақат бизнинг бошимизда, бизнинг чекланган идрокимизда. Улар — бизнинг билим доирамизнинг инъикоси. Тасодифларга қарши кураш — доимо бизнинг ўзимизга

қарши курашимиз, бу — биз ҳеч қачон ғолиб чиқа олмайдиган кураш. Бироқ бу ҳақда китобда ҳеч гап йўқ.

— Бундан чиқдики, сизнинг Дёблиндан ҳафсалангиз пир бўлган?

— Аслида, менинг ўзимдан ҳафсалам пир бўлди. Мен қандайдир, эҳтимол, у беришни хоҳлаганидан кўра ўзгача нарсани кутдим, чоғи. Бироқ чинакам иштиёқ билан кутишим мени шу қадар кўр қилиб қўйдики, мен саҳифадан саҳифага, сатрдан сатрга ҳатлаб, охир-оқибат — бутун китобдан сакраб ўтиб кетдим. Шунинг учун, мен бу китоб ҳақида бир нима дея олмайман. Мен жуда ёмон китобхонман.

* * *

“Прагер пресс”нинг уч якшанба сонида Франц Блэйнинг* “Буюк адабий ҳайвонот боғи” иншолари эълон қилинди. Муаллиф уларда ёзувчи ва шоирларни балиққа, қуш, кўрсичқон, куён ва ҳоказоларга менгзайди. Кафкани, бошқа гаплардан ташқари, айрича, аччиқ томирлар билан озиқланадиган қуш, дея ёзади. Франц Блэй ҳақида Кафка шундай деди:

— Бу Макс Броднинг эски ошнаси. Блэй — катта ақл эгаси, ҳозиржавоб киши. Биз бир жойга йиғилганда, жуда очилиб гурунглашамиз. Жаҳон адабиёти олдимиздан саф торганча иштончан ўтади. Франц Блэй ёзганларидагидан кўра ақлли ва салоҳиятли. Ва бу мутлақо табиий, зотан, булар ўша суҳбатларнинг ёзма баёни, холос. Бошдан қаламгача бўлган йўл бошдан тилгача бўлган йўлдан хийла узоқ ва машаққатли. Бу йўлда кўп нарса йўқотилади. Франц Блэй — Германияга адашиб тушиб қолган шарқлик ровий, латифагўй.

* * *

Иоганнес Р.Бехернинг шеърлар тўплами ҳақида:

— Мен бу шеърларни тушунмайман. Уларда шовқин ва гапвозлик шу қадар кучлики, ўзингдан қочиб бекингани жой тополмайсан. Сўзлар кўприкларга эмас, балки ошиб ўтиб бўлмайдиган деворларга айланади. Нуқул шаклга қоқиласан, мазмунга кириб боришнинг умуман иложи йўқ. Сўзлар бу ерда тилга уйғунлашмайди. Бу ўкирик. Фақат шу, холос.

* * *

Г. — К. Честертоннинг — “Ортодоксия” ва “Пайшанба бўлган одам” китоблари ҳақида:

— Бу шунчалик қувноқки, гўё унинг тантрини топганига ишониб қолиш мумкин.

— Кулгини сиз тақводорлик белгиси, деб ҳисоблайсизми?

— Ҳар доим ҳам эмас. Бироқ ҳозиргидай худосизлик даврида қувноқроқ бўлган тузук. Бу бизнинг бурчимиз. “Титаник” чўкиб кетаётган паллада ҳам кеманинг оркестри куй чалишни тўхтатмаган. Аччиқ умидсизликка тушганда шу тариха оёқ ердан узилади.

— Бироқ жонсарақ қувноқлик очиқ ифодаланган қайғудан кўра қайғулироқ.

— Тўғри. Бироқ қайғунинг чораси йўқ. Гап умид ҳақида, оқибат, келажак тўғрисида — фақат шу ҳақда бораётир. Хавф атиги бир зумгина, чекланган бир лаҳза ичида кечади. Унинг ортида эса ҳалокат турибди. Агар ўша лаҳзага бардош беролсанг, ҳаммаси яхши бўлади. Барчаси шунга боғлиқ. Шу бир лаҳза ҳаётингни белгилайди.

* * *

Бодлер ҳақида:

— Поэзия — касалик. Ҳароратнинг тушгани билан бемор соғайиб қолмайди. Аксинча! Иситма танани тозалайди ва руҳни равшан қилади.

* * *

Г. Яноух Михаэл Груземаннинг китобидан “Кутурганлар” асари муаллифи ҳақидаги: “Достоевский — қонли эртақ” деган гапни ўқиди. Бунга муносабат билдириб Кафка деди:

— Қонсиз эртақ бўлмайди. Ҳар қандай эртақ қон ва қўрқувнинг қаъридан сизиб чиқади. Бу барча эртақларга хос хусусият. Сирти — қобиғи турлича бўлиши мумкин. Шимол эртақларида, худди африкалик негрларнинг эртақларидаги каби, ҳайвонот оламининг кўтаринки тасвирлари унчалик кўп эмас, бироқ барчасида мазмун, қайғу теранлиги бир хил.

* * *

— Нимани ўқияпсиз?

— “Тошкент — нон шаҳри”ни⁹...

— Зўр китоб. Мен яқинда уни бир оқшомда ўқиб чиқдим.

— Менинг назаримда, бу китоб, санъат асаридан кўра кўпроқ ҳужжатга ўхшайди.

— Ҳар қандай чинакам санъат асари — ҳужжат, гувоҳнома. Худди бу китобдагидай — шундай ўғил болалари бор халқни енгиб бўлмайди.

— Бироқ гап бир-икки нафар болада эмас-ку.

— Аксинча! Материянинг тури атомдаги электронлар сонига қараб аниқланади. Омманнинг савияси бир-икки нафар одамнинг онгига боғлиқ.

* * *

Кафка Г. Яноух олиб келган Алфонс Пакенинг “Рус инқилобининг руҳи”¹⁰ китобини варақлайди.

— Ташаккур. Ҳозир менинг вақтим йўқ. Афсус. Россияда одамлар мутлақо адолатли дунё қуришга уринишаётир. Бу, аслида, хурофий иш.

— Бироқ болшевизм динга қарши чиқаётир.

— У буни шунинг учун қилаётирки, чунки унинг ўзи — дин. Интервенция, исён ва қамаллар — нимадан далолат? Бу дунёда қутуриб авж оладиган, беқиёс шафқатсиз урушларнинг кичик муқаддималари...

* * *

Байроқлар ва шиорлар кўтариб йиғилишга бораётган ишчиларнинг каттагина тўдасини кўриб Кафка деди:

— Бу одамларнинг ўзларига ишончлари жуда баланд, улар қатъиятли ва яхшигина оёқлантирилган. Улар кўчани тўлдириб боришаётир ва шундан ўзларича дунёни эгалладик, деб ўйлашади. Бироқ улар хато қилишади. Уларнинг ортида котиблар, амалдорлар, устаси фаранг сиёсатчилар — ҳозирги замоннинг жами султонлари туришибди ва бу оломон улар учун ҳокимиятга йўл очаётир.

— Сиз омманнинг кучига ишонмайсизми?

— Мен уни, бу тартибсиз, тийиқсиз бўлиб кўринган оломон кучини кўриб турибман, у ўзини тийиб, тартибга солиб қўйишларини хоҳлайди. Ҳар қандай ҳақиқий инқилоб якунида қандайдир Наполеон Бонапарт пайдо бўлади.

— Сиз рус инқилобининг бундан кейин кенг ёйилиб боришига ишонмайсизми?

— Тошқин қанчалик кенг ёйилса, сув шу қадар саёз ва бўтана бўлиб боради. Инқилоб тумандай тарқаб кетади ва фақат янги бюрократия қолади. Жафокаш инсониятнинг кишани канцелярия қоғозидан¹¹ қилинган.

* * *

Г.Яноух Кафкага социал-демократлар клубида марксчи талабалар уюшмаси ташкил қилган Россиядаги воқеаларга бағишланган маъруза ҳақида гапириб берди.

— Мен сиёсат ишларини сира тушунмайман. Бу, албатта, камчилик, мен ундан бажонидил халос бўлардим. Бироқ менинг камчиликларим бисёр! Жуда яхши билганларим ҳам ёдимдан тобора кўтарилиб кетаётир. Макс Бродга ҳавасим келади, у сиёсатнинг мураккаб, чалкаш муаммоларини ҳам бинойидай тушунади. У рўй бераётган воқеалар ҳақида менга тез-тез, эринмай узоқ гапириб беради. Мен, ҳозир сизни эшитиб турганимдай, унинг гапларини тинглайман, шунга қарамай уларни тўла-тўқис тушунолмайман.

— Мен тушунарсиз гапираяпманми?

— Сиз мени тушунмадингиз. Сиз яхшилаб гапириб бердингиз. Гап менинг тушуна олишимда. Уруш, Россиядаги инқилоблар ва бутун дунёдаги бахтиқароликлар менда ёвузлик селидай тасаввур уйғотади. Бу топқин. Уруш тартибсизликлар тўғонини очиб юборди. Инсоният уйининг таянч устунлари қулаётир. Тарихий жараён шахсларнинг эмас, балки фақат оломоннинг қўлида. Бизни тургишаётир, сиқишаётир, суриб кетишаётир. Биз тарихий ўзгаришларга дучор бўлаяпмиз.

— Бундан чиқдики, сизнингча, одам энди олам бунёдкори ҳисобланмас экан-да?

— Сиз яна мени тушунмадингиз. Аксинча, одам дунёни қуриш ва бунинг масъулиятини бўйнига олишни рад этди.

— Йўқ, бундай эмас. Ишчи партиялар сафининг ўсиб бораётганини кўрмайсизми? Омманинг фаоллашаётганини-чи?

— Ҳамма гап шунда-да. Ҳаракат бизни мушоҳада юритишдан маҳрум этади. Бизнинг дунёқарашимиз тораяди. Ўзимиз буни сезмаган ҳолда, тирик туриб, йўлимиздан озамиз.

— Одамлар жавобгарликни ҳис этмай кўяди, демоқчимисиз?

— Биз шундай яшаяпмизки, гўё ҳокими мутлақмиз. Шунинг учун қашшоқликка юз тутамиз.

— Бу нимага олиб келади?

— Фақат истак ва ваъдалар қолади, холос. Бироқ улар ишонч туғдирмайди.

— Агар ишонч бўлмаса, у ҳолда ҳаётнинг ўзи нима?

— Ҳалокат. Эҳтимол, йўлдан озиш, гуноҳқорлик.

— Гуноҳ нима?

— Гуноҳ нима... биз сўзни ва амални биламиз, бироқ биз ҳис этишни ва англашни унутганмиз. Эҳтимол, шунинг ўзи лаънатдир, яратганнинг қаҳри, нодонликдир... Мен сизга айтган бу гапларни ўйлаб бошингизни қотириб ўтирманг.

— Нера? Ахир, сиз жиддий гапирдингиз-ку.

— Шунинг учун ҳам. Менинг жиддийлигим сизга худди заҳардек таъсир қилиши мумкин. Сиз ёшсиз.

— Бироқ ёшлик гўрлик эмас. У менинг ўйлашимга халал бермайди.

— Кўриб турибман, биз бугун ҳақиқатан ҳам бир-биримизни тушунмадик. Бироқ шундай бўлгани яхши. Тушунмаслик сизни менинг аччиқ умидсизлигимдан ҳимоя қилади, бу умидсизликнинг ўзи гуноҳ.

* * *

“Инсоният озодлиги: ўтмиш ва ҳозирги даврдаги эркпарвар ғоялар” номли китобни varaқлаётиб, Кафка Арнолд Бёклининг “Уруш” ва В.В.Вершагиннинг “Урушнинг оқибати” картиналари нусхаларига узоқ тикилди.

— Туб моҳиятига кўра, уруш ҳали ҳаққоний тасвирланмаган. Одатда, алоҳида бир воқеа ёки унинг оқибатларини кўрсатишади — мана бу калла суяклари уюми каби. Бироқ урушда энг даҳшатлиси — барча мавжуд кафолатлар ва битимлар йўққа чиқади. Жисмоний, табиий воситаларнинг овози ўчирилади,

рухий-маънавий қадриятлар бўғиб ташланади. Бу худди саратон касалига ўхшайди. Одам бир неча йил, ойлар, кунлар, соатлар эмас, балки атиги саноқли сонияларни яшайди. Ва ҳатто у шу сонияда яшамайди ҳам, балки уни англайди, холос. У шунчаки нафас олади.

- Бу ўлим яқинлигини ҳис этиш оқибатидан, шекилли.
- Бу ўлим нималигини билиш ва ундан қўрқиш оқибатидан.
- Барибир эмасми?
- Йўқ, булар бир нарса эмас. Ҳаётнинг моҳиятини тўла-тўқис англаган одам ўлимдан қўрқмайди. Улимдан қўрқиш амалга ошмаган, яшалмаган ҳаётнинг ҳосиласи, холос. Бу ҳаётга хиёнатнинг ифодаси.

* * *

Урушдан кейинги йиллардаги сон-саноқсиз анжуманлар хусусида:

- Бундай катта сиёсий йиғинларнинг савияси қаҳвахонадаги оддий учрашувдан фарқ қилмайди. Иложи борица қисқа гапириш ўрнига беҳад кўп ва жар солиб гапиришади. Бу ниҳоятда сершовқин жимлик. Бундай анжуманларда минбар ортида — бир четда яширинча пишитиладиган ишлар ҳақиқатан ҳам муҳим ва қизиқарли бўлади, бироқ улар ҳақида бир оғиз эслатилмайди ҳам.
- Бундан чиқдики, сизнингча, матбуот ҳақиқатга хизмат қилмайди.
- Ҳақиқат ҳаётдаги шундай камёб улуг қадриятлар сирасиданки, уларни сотиб олиб бўлмайди. Одам уларни тухфа каби, худди инъом этилган севги ёки гўзалликни олгандай олади. Газета эса — товар, у билан савдо қилишади.
- Демак, матбуот инсониятни чалғитишга хизмат қилар экан-да.
- Йўқ, йўқ! Ҳаммаси, жумладан, ёлғон ҳам ҳақиқатга хизмат қилади. Бироқ соялар кўёшни ўчиролмайди.

* * *

Бир газетадаги мақолада Европада тинчликнинг истиқболи ёмонлиги ҳақида сўз юритилади.

- Бироқ тинчлик шартномаси узил-кесил ҳал этилган-ку, ахир, — деди Г. Яноух.
- Узил-кесил ҳал этилган нарсанинг ўзи йўқ. Авраам Линколннинг сўзлари билан айтганда, адолатли ҳал этилмаган муаммони узил-кесил ҳал этилган, деб бўлмайди.
- Бу қачон амалга ошади?
- Ким билади? Одам худо эмас. Тарих ҳар қандай аҳамиятсиз дақиқанинг хатоликлари ва қаҳрамонликларидан яралади. Дарёга тош отишганда, сувда ҳалқалар ҳосил бўлади. Бироқ аксарият одамлар жавобгарликни чуқур англамаган ҳолда яшайди, менингча, барча кулфатларнинг илдиизи шунда.
- Макс Хёлц¹² ҳақида нима дейсиз?
- Ёвузлик воситасида эзгуликка эришиб бўларканми? Туб моҳиятига кўра, тақдирга қарши боришга уринаётган куч — ожизликнинг ўзи. Борини беришга ва борица қабул қилиб олишга тайёр одам кучлидир. Бироқ буни маркиз де Сад тушунмайди.
- Маркиз де Сад?
- Ҳа, маркиз де Сад, сиз менга кўрган-кечирганларини ўқишга берганингиз, ўша — замонамизнинг чинакам ҳомийси... У бошқаларни азоб чекишга мажбур этибгина қувончни ҳис этади, худди бойларнинг ҳузур-ҳаловати камбағалларнинг қашшоқлашуви ҳисобига бўлганидай.

* * *

Г. Яноух Кафкага Винсент Ван Гог чизган картина нусхасини кўрсатади.

- Нофармон тун қўйнида қаҳвахона олдидаги бу боғ нақадар чиройли. Бошқа картиналар ҳам яхши. Бироқ бу боғ мени мафтун қилади. Сиз унинг расмларини биласизми?

— Йўқ, билмайман.

— Афсус. Улар “Жиннихонадан хатлар” китобида қайта босилган. Эҳтимол, бирор жойда бу китобни кўриб қоларсиз. Мен расм чиза олишни жуда орзу қиламан. Доим бунга уринаман. Бироқ уринишларимдан ҳеч иш чиқмайди. Чизганларим нуқул аллақандай мавҳум чизмалар, кейин уларни ўзим ҳам тушунолмайман.

* * *

Экспрессионист шоирларнинг антологияси¹³ ҳақида:

— Бу китоб менинг кўнглимни хуфтон қилди. Шоирлар одамларга пеннвон чиқишиб уларга қўл узатишади. Бироқ одамлар дўстона узатилган қўлларни эмас, балки титраб-қақшаган кўзларни ва юракларни мўлжалга олган муштларни кўрадилар.

* * *

Платоннинг идеал давлат қонунларига доир асарининг янги нашри ҳақидаги суҳбатда Г.Яноух муаллифнинг бундай давлат таркибига шоирларни киритмай тўғри қилганига шубҳа билдирди.

— Бу тушунарли. Шоирлар одамларнинг кўзини очмоқчи ва шу билан мавжуд тузумни ўзгартирмоқчи бўлишади. Шунинг учун улар давлатга ёт унсурлар ҳисобланишади, ахир, улар ўзгариш бўлишни хоҳлашади-да. Давлат эса, ўзининг садоқатли аъёнлари билан яқдил — қоядай маҳкам туришни хоҳлайди.

* * *

Георг Гросснинг¹⁴ сиёсий мавзудаги расмлари нашрини варақлаётиб, Яноух: “Бу нафрат-ку!” деди.

— Умиди саробга айланган ёшлар. Бу муҳаббатга имкон йўқлиги оқибатида юзага чиққан нафрат. Кучли таъсир кўрсатишга интилиш — кучсизликнинг натижаси. Расмлардаги умидсизлик ва шафқатсизликнинг илдизи шунда. Айтганча, бир баъзда мен Гросснинг аллақандай шеърларини ўқидим.

Кафка расмларга ишора қилиб деди:

— Бу чизилган адабиёт.

* * *

Георг Гросснинг расмлари босилган китобни¹⁵ варақлаб:

— Капитал ҳақида эскича тасаввур — цилиндр кийган бақалоқ эркак камбағалларнинг пули устида ўтирибди.

— Бироқ бу фақат мажоз-ку, ахир.

— Сиз “фақат” дейсиз! Мажоз одамларнинг миясида ҳақиқий аҳвол шундай экан, деган фикрни туғдиради, бунинг нотўғрилиги эса ўз-ўзидан равшан. Бироқ янглиш фикр аллақачон пайдо бўлиб бўлган.

— Бундай тасвир нотўғри демоқчимисиз?

— Мен мутлақо бундай демоқчи эмасман. Тасвир ҳам тўғри, ҳам нотўғри. У бир жиҳатдан тўғри. Нотўғрилиги эса, ўша бир жиҳатнинг яхлит тасаввур сифатида кўрсатилганида. Цилиндр кийган бақалоқ камбағалларнинг елкасига чиқиб олган. Бу тўғри. Бироқ бақалоқ капитализмни акс эттиради, ана шуниси тўғримас. Бақалоқ муайян система доирасида камбағаллар устидан ҳукмронлик қилади. Бироқ унинг ўзи система эмас. У ҳатто бу системанинг ҳукмдори ҳам эмас. Аксинча, бақалоқнинг ўзи ҳам кишанда — у системанинг қули, бироқ расмда бу кўрсатилмаган. Тасвир тўлиқ эмас. Шунинг учун уни яхши, деб

бўлмайди. Капитализм — бу ичкаридан ташқарига, сиртдан ичкарига, юқоридан қуйига ва қуйидан юқорига боғланиб кетган система. Ҳаммаси узвий, боғлиқ, ҳаммаси бир-бирига занжирбанд. Капитализм — дунёнинг мажбур ҳолати ва жони...

* * *

Прагада чиқадиган журналлардан бири сўровнома ўтказди. Унинг биринчи саволида: “Ёшлар санъати борми?” дейилганди. Г.Яноухнинг саволнинг бундай берилгани галати, негаки ё фақат санъат бор ёки ясамалик, дея билдирган эътирозига жавобан Кафка шундай деди:

— Бу саволда урғу “санъат” — отга эмас, балки белгиловчи сифат — “ёшлар”га берилаётир. Бундан англашиладики, саволни бераётган одам ижодкор ёшларнинг борлигига жиддий шубҳа билан қарайди. Бизнинг давримизда, ҳақиқатан ҳам, эркин, бирор-бир ғам-ташвишдан холи ёшларни кўз олдинга келтириш мушкул. Бу йилларнинг даҳшатли тошқини ҳаммасини фарқ қилди, лойга белади. Жумладан, болаларни ҳам. Лойқа билан ёшлик, шубҳасиз, бир-бирини истисно этади. Бироқ, қаранг, ҳозирги ёшларнинг аҳволи қанақа? Улар лойқадан жирканмайди, уни ўзларига яқин олади. Лойқанинг устунлиги одамларга маълум. Ёшликнинг устунлигини эса улар унутишган. Шунинг учун улар ёшликнинг ўзига бўлган ишончига ишонқирамай қарашади. Ёшликка хос сурурли ишончдан холи санъат қанақа бўларкан?.. Ёшлик кучсиз. Ташқаридан бўлаётган босим эса жуда кучли. Ҳимояланишга мажбур бўлиш ва айна пайтда ён бериш башарани тириштириб юборадиган даражадаги оғриқли титроқни пайдо қилади. Ёш мусаввирларнинг тили ошкор этишдан кўра кўпроқ яширади.

Г.Яноух ўзи учратган ёш ижодкорлар, одатда, қирқ ёш атрофида эканини айтди.

— Тўғри. Кўпчилик бой берилган ёшлигининг ҳиссасини энди чиқаришаётир. Улар болаликда ўйнамаган бекинмачоқ, ҳиндулар каби ўйинларини энди ўйнашаётир. Албатта, улар қўлларида ўйинчоқ ўқ-ёй билан шаҳар боғидаги йўлақларда шовқин солиб чопқиллашмайди. Йўқ! Улар кинотеатрда ўтиришади ва саргузашт филмларни кўришади. Шу, холос. Кинотеатрнинг қоронғи зали — улар бой берган ёшликнинг сеҳрли фонари.

* * *

Ёш ёзувчилар ҳақидаги суҳбатда:

— Мен ёшларга ҳавас қиламан.

— Бироқ сиз ҳали қариб қолганингиз йўқ-ку.

— Мен қариман, худди Абайди гушнадай... Мана, энди мен бу гапим билан ростдан ҳам сизни чўчитдим. Бу ҳазил қилиш учун бир укувсиз уриниш, холос. Бироқ ёшларга мен чиндан ҳавас қиламан. Одамнинг ёши улғайгани сари, дунёқараш ҳам кенгайиб боради. Яшаш имкониятлари эса, аксинча, торайиб кетаверади. Охирида фақат биргина кузатишга, нафас чиқаришга имкон қолади. Шу сонияда одам босиб ўтган умр йўлига бир назар ташласа керак — биринчи ва энг сўнгги марта.

* * *

Г.Яноухнинг портфелидаги китоблар орасида детектив романи кўриб:

— Бунга ўқиётганингиз учун ҳечам хижолат чекманг. Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо”си ҳам, мазмун-моҳиятига кўра, детектив роман. Шекспирнинг “Гамлет”и-чи? Бу детектив пиеса. Воқеалар кейинчалик ошкор бўлиб борадиган сирга асосланган. Бироқ ҳақиқатдан ҳам Катта сирнинг ўзи бормикан? Санъат ҳар доим ҳақиқат сари йўлга тушган экспедиция.

— Ҳақиқатнинг ўзи нима?

— Сиз мени, афтидан, ноўрин жумламдан илинтирганга ўхшайсиз. Аслида бу ундай эмас. Ҳақиқат — ҳар бир одам учун ҳаётда энг зарур нарса ва шунга

қарамай буни кимдандир олиш ёки харид қилиш иложсиз. Ҳар ким уни ўз ботинида мунтазам яратмоғи даркор, аксинча, ҳақиқат ҳалок бўлади. Ҳақиқатсиз ҳаёт йўқ. Эҳтимол, ҳақиқат ҳаётнинг ўзидир.

* * *

Оскар Уайлдининг “Ниятлар” номли мақолалар тўпламининг немисча таржимасини варақлаб:

— Бу жилваланиб, ўзига жалб этади, фақат оғу шундай жилваланиб, ўзига торга олади.

— Сизга бу китоб ёқмайдами?

— Мен бундай демадим. Аксинча, бу китоб осонгина ёқиб қолиши мумкин. Ва унинг бир хавфли томони худди шунда. Ҳақиқат билан ўйнашиб ёзилган китоб хавфли. Ҳақиқат билан ўйнашиш ҳар доим ҳаёт билан ўйнашишдир.

ИЛОВА

Чехиялик мусиқачи ва адабиётчи Густав Яноухнинг (1903-1968) «Кафка билан суҳбатлар» китоби алоҳида хусусиятга эга.

Г.Яноух Кафка билан 1920 йили мартда «Arbeiter-Unfall-Versicherungsanstalt» ижтимоий суғурга жамияти идорасида танишади. Бу идорада Кафка билан бирга Яноухнинг отаси хизмат қилган. Бир куни у ҳамкасбига ўғлининг шеърларини кўрсатади. Шундан сўнг Г.Яноух Кафка билан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб туради. Г.Яноухнинг айтишича, 1926 йили Кафканинг ҳикояларини чех тилида нашр этишда қатнашаётганда у ношир Йозеф Флориандан кундаликларидagi Кафкага доир қайдларни нашрга тайёрлаш ҳақида таклиф олади. Г.Яноух кундаликларидagi шундай қайдларни кўчириб, чех тилига таржима қилиб Й.Флорианга беради, бироқ ўшанда бу иш нашргача бориб етмайди. Урушдан кейин у қоғозлари орасидан ва дўстларидан ўзининг чехча-немисча, немисча-чехча қўлёзмаларини топади. «Эски хотираларни тартибга солиш, саралаш ва қайта кўчириш билан чекланиб», «Кафка билан суҳбатлар», «Қайдлар ва хотиралар»ни (1951) нашр эттиради.

Албатта, Г.Яноухнинг китоби танқидий ёндашишини тақозо қилади: чунки, биринчидан, бу хотира, «хотирланаётган» одам ҳақида тўғридан-тўғри айtilган гаплар эмас; иккинчидан, 17-18 ёшли ўсмир Кафка билан учрашган ва суҳбатлашган вақт билан бу ҳақдаги қайдлар чоп этилган вақт орасида йигирма беш йил борлигини ҳам назарда тутиш керак: қолаверса, хотира ва қайдлар қандай мезонларга кўра «сараланган ва қайта кўчирилган»и бизга қоронғи. Бироқ бу масалала, афтидан, М.Броднинг бу ишга муносабатини эътиборга олиш лозим

бўлади. У «Franz KAFKA. EINE Biographie» номли китобининг янги боб ва янги маълумотлар билан тўлдирилган учинчи нашрида 1947 йили Г.Яноух хотиралар қўлёзмасини юборганини айтиб, шундай ёзади: «Яноух келтирган Кафканинг гаплари ҳақиқий ва чинлигига ишонч уйғотади, уларда Кафканинг суҳбат тарзига хос белгилар яққол сезиларди — қайдларда бу услуб унинг асарларидагидан кўра куюқ, нисбатан тиниқ. (...) Шунингдек, Яноух билан суҳбатларида муҳокама этилган мавзулар доираси ҳам, Кафка билан қилган кўплаб суҳбатларим туфайли, менга таниш ва уларда мен Кафкани қизиқтирган асосий масалаларни ҳеч бир қийинчиликсиз кўриб турибман».

Бу гувоҳлик ҳам, албатта, субъектив ва биз унга асосланиб Г.Яноухнинг китобини сўзсиз ишончли ҳужжат сифатида қабул қила олмаймиз. Шунга қарамай уни (асосан, адабиёт ва санъатга алоқадор, шунингдек, дунёқарашини билан боғлиқ айрим муаммоларга доир фикрларини танилаб) тўпلامга киритдик, зотан, бу китоб ҳам «Жаҳон қанқашу-нослигини» ташкил этган манбалар қаторидан мустақкам жой олган.

Мазкур тўпلامга киритилган Кафканинг фикр-мулоҳазалари Г.Яноух китобининг қарийб ярмини ташкил этади. Учрашув ва суҳбатлар билан боғлиқ вазиятлар, ҳолатлар баёни, ташқи тавсифлар, Кафканинг суҳбат чоғидаги хатти-ҳаракатлари («Хижолат тортиб кулди», «ғамгин кулимсиради», «ўйланиб қолди»), имо-ишоралари ва ҳоказолар, Яноухнинг изоҳлари ҳам қолдириб кетилди. Биз фақат Кафканинг фикр билдириши учун туртки берган нарсага эътибор қаратдик ҳамда суҳбатдошининг орада ташлаб турган луқмаларини келтириб, уларни курсив ҳарфларда бердик.

ИЗОҲЛАР:

1. *Каспар Гаузер* — сирли “тоғиб олинган бола”, 1828 йили Нюрнбергда пайдо бўлган. Якоб Вассерманнинг “Каспар Гаузер ёхуд Юрак танбаллиги” романи унинг тақдирига бағишланган.

2. *Моргенштерн, Кристиан* (1871-1914) — немис шоири; “Дорга осилган одам кўшиқлари” тўплами (1905) муболағали-хаёлий шеърлардан таркиб топган; “Поғоналар. Кундаликдаги афоризмларда акс этган ҳаёт қиссаси” тўплами 1918 йили чиққан.

3. *Алтенберг, Петер* (1859-1919) — австриялик ёзувчи, шаклига кўра кичик-кичик, жуда ажойиб ҳикоялар, лавҳалар, афоризмлар муаллифи.

4. *Мейринк, Густав* (1868-1932) — австриялик ёзувчи; “Голем” — ўрта аср яҳудий ривояти бўлиб, Г.Мейринкнинг шу номдаги романига асос қилиб олинган.

5. *Эрнштайн, Алберт* (1886-1950) — австриялик лирик ва новеллачи. Экспрессионистик услубдаги “Тубуч” қиссаси (1911) унинг илк китоби бўлиб, китобга дўсти, мусаввир ва драматург Оскар Кокошки (1886-1980) расмлар чизган. Урушга ва империализмга қарши ёзилган “Инсоният фарёди” номли шеърлар тўплами 1916 йили чоп этилган.

6. *Шляф, Йоганнес* (1862-1941) — немис ёзувчиси.

7. *Мареш, Михаэл* — чех шоири, у билан Kafka 1909 йили танишган ва улар биргаликда милитаризм ва клерикализмга қарши чиқишлар қиладиган сўл анархиячиларнинг “Klub mladych”, ишчиларни сиёсий ва иқтисодий эзишларга қарши курашувчи “Vilem Korber” уюшмаси йиғилишларига бориб туришган. М.Мареш — Клаус Вагенбахнинг Kafka ҳақидаги хотиралар китобидаги кичик ёдномалар муаллифи. Суҳбатда 1920 йили чоп этилган “Мен узоқдан келдим” шеърлар тўплами ҳақида сўз юритилаётир.

8. *Блэй, Франц* (1871-1942) — австриялик ёзувчи ва танқидчи. Унинг сатирик китоби 1920 йили нашр қилинган.

9. “*Тошкент — нон шаҳри*” — А.С.Неверовнинг (1886-1923) қиссаси.

10. *Паке, Алфонс* (1891-1944) — немис ёзувчиси. “Рус инқилобининг руҳи” китоби 1919 йили чоп этилган.

11. *Канцелярия қоғози* — австрия бюрократик маъмурияти буйруғи билан тайин этилган аниқ ҳажмдаги варак; барча иш ҳужжатлари, илтимосномалар, маълумоту хабарлар ва ҳоказолар шу қоғозга (ва фақат шунга!) ёзилиши шарт бўлган.

12. *Хелл, Макс* (1889 — 1933) — немис инқилобчиси. 1920 йили реакцион капп исёни чоғида Ўрта Олмонияда ишчиларнинг қуроли кўзғолонини бошқарган. Кўзғолон бостирилгач, қўлга олиниб умрбод қамоқ жазосига ҳукм этилган, 1928 йили авф қилинган. 1929 йилдан бошлаб собиқ совет иттифоқида яшаган ва ишлаган.

13. 1920 йили “Револт” нашриётида босилган “Инсоният шони, Янги поэзия симфонияси” антологияси назарда тутилатир.

14. *Гросс, Георг* (1893 — 1959) — немис мусаввири ва карикатурачиси.

Б Бу ўринда гап Гросснинг 1921 йили “Малик” нашриётида чиққан “Хукмрон синфнинг башараси” китоби ҳақида бораётир.

Рус тилидан
Аҳмад ОТАБОВЕВ
таржимаси.

Осиёга содиқ адиба

Америка адабиётининг таниқли намояндаси Перл Бак (1892-1973) ўзининг бутун ҳаётини Шарқ ва Фарб ўртасидаги ўзаро муносабатларда “кўприк” ўрнатишга, Осиё ва Европа халқларининг бир-бирларини тўғри тушунишлари йўлига бағишлади. “Кўприк” тушунчаси унинг ҳаётий фалсафасида асосий мазмун бўлди. П.Бак сўнгги романларидан бирида қадимги Хитой донишмандларининг “Биз бир осмон остида яшаймиз” — деган ҳикматли фикрини келтиради. Бу гоё адиба ҳаётининг мазмуни, тақдирга айланди. У Шарқ ва Фарб оламига бирдай мансуб шахс бўлиб қолди.

Перл Бакнинг адабий мероси жуда кенг миқёсли, бой ва бебаҳо бўлса-да, деярли ўрганилмаган. Аммо шуниси аниқки, унинг адабиётга қўшган ҳиссаси энг аввало Хитой мавзуси билан боғлиқ. У узоқ ҳаёти ва сермахсул ижодий фаолиятининг сўнгги даврларида шундай ёзади: “Дунёнинг қайси бир қисми кўпроқ қадрли эканини айтиш мен учун мушкул... Мен Осиёга худди ўз ватаним каби содиқман”. У Хитойни ўзининг “иккинчи ватани” деб ҳисоблар эди.

Перл Бак 1892 йил 26 июнда Фарбий Виржиния штатининг Хилсборо шаҳрида туғилди. Бўлажак ёзувчи уч ойлигида Хитойга олиб кетилди ва қирқ йил ўша ерда яшади. Унинг ота-онаси Абсалом ва Кэролайн Сайенстрикерлар ўзига тўқ, зиёли диндорлар бўлиб, болаларининг тарбиясига катта эътибор беришган ва ўзлари Хитойда миссионерлик фаолияти билан шуғулланишган эди.

П.Бакнинг болалиги ўзгача тарзда ўтди. У тўрт ёшидан инглиз тилида қандай бўлса, хитой тилида ҳам худди шундай сўзлашар эди ва ёза оларди.

Болалигида П.Бакнинг энагаси хитойлик бўлиб, у халқ эртақлари ва ривоятларни яхши биларди. Кейинчалик Перл Бак ана шулар ўзи учун ижод чашмаси бўлганини хотирлайди. Лекин П.Бакни сеҳрли эртақлардан кўра, тирик одамлар иштирок этган тарихлар кўпроқ мафтун этар эди. Буларни у отаси миссионерлик сафарларидан қайтиб келган пайтларида оила даврасида унинг оғзидан кўп бор эшитган эди. П.Бакда кўрган-билганларини ифода этиш иштиёқи ёшлик чоғиданоқ пайдо бўлганди. Шунини айтиш керакки, П.Бак хитой оғзаки ҳикоя қилиш услуби, йўллари ва оҳангини аниқ эгаллаб олди, бу кейинчалик унинг ижодида етакчи ўрин эгаллади.

У китобни жуда севар эди, лекин ёшлик чоғида ҳар доим ҳам замонавий муаллифлар асари билан таниша олмади. Ўқиб доираси асосан инглиз тилидаги мумтоз асарлар билан чекланди: у севиб ўқийдиган муаллифлардан бири Ч.Диккенс бўлиб, унинг асарларини қайта-қайта мутолаа қилар эди. Устози жаноб Куннинг муруввати билан у хитой оғзаки ижоди ҳамда конфуцийлик таълимоти билан танишди. Шундай қилиб, у Хитой маданияти тарихига оид билимларни муқаммал ўзлаштирди.

Ёзувчининг ажойиб романлари бутун жаҳонда севиб ўқилади. Унинг мухлислари ўз ватани Америкадан ташқарида янада кўпроқ эди. Адиба яратган китоблар энг кўп ўқиладиган Америка ёзувчиси Марк Твен асарлари билан бир қаторда туради.

30-йиллар П.Бак ижодининг сермахсул босқичи ҳисобланади. Бу даврда Хитой ҳаётига бағишланган машҳур роман ва публицистик асарлари ёзилди.

1931 йилда адибанинг “Сахий ер” романи нашр этилди. У босилган кундан бошлаб, XX асрдаги энг оммавий романлар қаторидан жой олди. Роман миллионлаб нусхада Америкада ва дунёнинг олтмишдан ортиқ мамлакатларида кенг тарқалди.

“Сахий ер” романи бевосита Хитой таассуротлари асосида яратилган. Сиёсат майдонида ҳам бу романнинг таъсири ниҳоятда катта бўлди. П.Бак романлари ўтган асрнинг 30-йилларидан то 60-йилларгача америкаликларнинг Хитой билан муносабатлар ўрнатишида муҳим роль ўйнаганлиги эътироф этилган.

“Сахий ер” китоби нашр этилгунча, америкаликлар Хитой ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эга эдилар. Фақатгина бир гуруҳ савдогар, дипломат ва миссионерлар Хитой ва хитойликни бир қадар билишса-да, лекин уларни ҳар жиҳатдан ўзларидан паст деб ҳисоблар эдилар.

“Сахий ер” романи XX аср бошида Хитой қишлоқларидаги ҳаёт ҳақида қимматли билим ва маълумотлар манбаи бўлиб хизмат қилди. Нанкин университети чет тиллар факультети декани, профессор Луи Хайпинг П.Бакнинг бу романи ва бошқа кўпгина асарларини: “Хитой тарихининг мисли йўқ хазинасидир” — деб ҳисоблаган.

Ёзувчи Америкага қилган сафари даврида Э.Хемингуэй, У.Фолкнер, С.Льюис ва, айниқса, ўзи жуда севган Т.Драйзер каби замонавий америка муаллифлари асарларини пухта ўрганишга интилади. “Ҳеч бир америкалик ёзувчи, — деб ёзади у, — 1938 йилда бажарган ишларининг аҳамияти бўйича Т.Драйзер билан бир қаторда тура олмайди”. Кўп жиҳатларига кўра П.Бак ижодини “Драйзер мактаби”га мансуб дейиш мумкин. Т.Драйзер учун ижодининг асосий мавзуси бахт фақат моддий бойликдан иборат эмаслигини турли тақдирлар, мураккаб инсоний муносабатлар асосида кўрсатиш ташкил этади. Оддий одамлар ҳаётини, характери очиб бериш — Т.Драйзер ижодий маҳоратининг етакчи қиррасидир. Адиба ҳам ана шу фазилатларни эгаллашга, ижодининг асосий йўналишига айлантиришга интилди. “Оддий”, “халқдан чиққан” одамларни меҳр билан тасвирлаш ва “эскирган услублар”га содиқ қолиш

унга дунёни аниқ кўришда ёрдам берди. Т.Драйзер услубини ўрганиш П.Бак учун ўз адабий йўлини топиш имкони берди ва адиба яратган асарлар жаҳон танқидчилари томонидан жуда юқори баҳоланди.

Ёзувчининг таржимаи ҳолини ўрганган танқидчилардан бири шундай ёзган эди: «Асарнинг асосий қаҳрамонлари Хитой деҳқонлари бўлиб, улар на ўқишни, ва на ёзишни билишарди, улар ҳеч қандай ҳуқуқларга эга эмас. Давлат ҳукмдорлари уларни фақатгина меҳнат қилиши ва солиқ тўлаши учунгина эсга олишди... Лекин П.Бак уларни “нодон эмасликларини, фақат ёзиш, ўқишни билиш, ўтмишдаги олимларнинг мураккаб, илмий сўзларини ёдлаб олиб, такрорлаш донолик ва нозик ҳис-туйғуларга эга бўлиш эмаслигини чуқур очиб беради. Деҳқон ўқишни, ёзишни билмаслиги мумкин, лекин улар катта сўз бойлигига эга бўлиб, мураккаб тушунчалар ва муносабатлар дунёсида яшайди, амалий ҳаётда ақлли ва тажрибали, кундалик ҳаёт учун курашда фаросатли, ўз кадр-қимматини билувчи инсонлардир”.

“Сахий ер” романида ёлғиз ва ожиз инсонлар яхшироқ ҳаётга эришиш учун курашадилар.

Кўёш нуридан қизиган ер, пахсадан қурилган уй ва эртадан-кечгача ҳолдан тойдирувчи меҳнат — булар ҳақида кўплаб китоблар ёзилган.

Лекин бу асар бошқача хусусиятга эга. Романнинг ўзига хослиги фақатгина унинг этнографик материаллар асосида яратилганида эмас, балки П.Бакнинг бу материаллар устида ишлаш борасида ўзига хос йўли борлигидадир.

“Сахий ер” романидаги воқеа ва ҳодисалар Перл ва эри Лоссинг Бак турмуш қурганларидан кейин яшаган Аньхой вилоятидаги Нансхгоу қишлоғида содир бўлади. Роман ўз мазмунига кўра оддий, лекин воқеаларга бой. Унда деҳқон Ван Луннинг ҳаёт йўли ҳикоя қилинади. Роман бошланишида зўрға кун кечираётган бу қашшоқ деҳқон ҳаётида катта ўзгаришлар юз беради.

Ван Лун ташқи дунёдан узилган ва саводсиз жамоада ўсади, у ерда патриархал тақводорлик маънавий бойлик ҳисобланар ва ҳаёт тинимсиз оғир меҳнат билан боғлиқ эди.

Ван Лун учун ерни авайлаш ҳаётининг мазмуни ва мақсади эди. У ерси

яшай олмайди. Ер — сахий замин мўлкчилик, фаровон ҳаёт, қолаверса, келажак манбаи. Унинг ери жуда камҳосил эди. У очлик, қиргин, қурғоқчилик, сув тошқини, чигирткалар ҳужумидан зарар кўрса ҳам, ерсиз яшашни тасаввур қила олмайди, ўз еридан ажралмайди. Ван Лун конфуцийлик ғояси руҳида тарбияланганлиги учун қурғоқчилик бўлганда ёки йил серёгин келиб ҳаммаёқни сув босганда, табиат инжиқликлари кўпайган чоғларда осмон худосидан мадад сўраб, ибодатхонага келиб оромбахш шамлар ёқали.

Ернинг серҳосил бўлиши табиат томонидан инъом эканлигини тушунган Ван Лун ҳар кун эрталаб уйқудан уйғонганида энг аввал обҳавони билиш учун деразани очиб ташқарини кузатади.

П.Бак энг оддий сўзлар билан Хитой деҳқонининг ўй-кечинмаларини асар бошида қуйидагича ифодалайди:

“У деразага яқинлашди-да, унга ёпиштирилган қоғоздан йиртиб, тешикча очди. Баҳор келди... Кичкина очилган тешикчадан, ташқаридаги обҳавони билиш учун зўрға қўлини чиқарди. Ташқарида билинар-билинмас товуш чиқариб, осойишта нам шамол эсарди. Бу яхшилик аломати эди. Ҳосил яхши бўлиши учун ёмғир керак. Гарчи, кунлар иссиқ, ҳаво қуруқ бўлаётган бўлса ҳам, агар шамол тинмаса бир неча кундан кейин ёмғир бўлишини у сездди. Бу яхши. Кеча у отасига, агар бу қуруқ иссиқ ҳаво яна бир неча кун давом этса, буғдойларга дон битмаслигини айтган эди. Гўё она табиат унинг додини эшитиб, атайин бутун қувонтираётгандай. Ер бу йил, албатта, яхши ҳосил беради”. (Бу ва бундан кейин келтириладиган инглизча матнларнинг сўзма-сўз таржимаси бизники — С.А.)

Романнинг биринчи қисмидаёқ Ван Лун муваффақият қозонади, унинг тўнғич фарзандлари ўғил бўлиб, Хитой жамиятида бахтлилик белгиси эди. Ҳар кун эрталабдан кечгача О-Лан (қайлиги)нинг Ван Лун билан ёнма-ён меҳнат қилиши ва тежамқорлиги эвазига анчагина ерга эга бўлдилар. Ёзувчи уларнинг Хванлар оиласидан янги ер сотиб олгани ва оиласи мавқеи кўтарилиб боришини ҳикоя қилади.

Ёзувчи П.Бак Хитой халқининг ерга муносабатини, роман якунида бош қаҳрамон Ван Луннинг, ерни сотишга уринган фарзандларига мурожаати эпизоди орқали ёрқин ифодалайди: “Ерни сотсангиз, оила барбод бўлади. Ибтидомиз ер, интиҳомиз ҳам ер бўлмоғи даркор. Фақат ерга эгалик қилиб яшаш мумкин. Ерингизни ҳеч ким ўғирлаб кетолмайди”. Бу унинг қалб нидоси эди.

“Сахий ер” романи чоп этилган пайтда ўша даврнинг энг яхши романи деб топилгани муаллиф учун қутилмаган ҳодиса эди. Муваффақият ёзувчида ўзига бўлган ишончни кучайтирди.

П.Бак ижодиётида ўзгариш ясаган бу асар мавзусига кўра ўзига хос янгилик бўлса-да, ижро маҳорати бўйича анъанавий услубда битилган эди. Унда Ч.Диккенс, Т.Драйзер каби тажрибали қаламкаш ёзувчиларнинг таъсири очиқ сезиларди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ҳеч бир америкалик ёки Фарб ёзувчиси Хитой ҳаётини П.Бак каби билмас эди. Шунинг учун ҳам алиба романлари жаҳон адабиётида катта воқеа бўлди.

“Сахий ер” романининг ўзига хослиги фикр юритиш тарзидаги янгиликда кўринади. У хитой деҳқонининг руҳий оламини, маънавиятини ўта содда ва табиий тарзда очиб бера олди. Ёзувчи талқинида ер ҳаётбахш, ҳар нарсадан кўра қудратлироқ ва дунёни янгиловчи куч сифатида тасвирланди. П.Бак бу фикрга роман устида ишладан олдин келган десак тўғрироқ бўлади. Китобдаги ҳар бир воқеа муаллиф ихтиёридан ташқари ернинг қудрати ҳақида гувоҳлик беради, инсон унинг кучини ўзига бўйсундира олгандагина у ҳаётбахш қудратга эга бўлади. Асарнинг илк сатрларидан бошлаб китобхон тасвирланаётган барча ҳодисаларни ҳақиқат сифатида қабул қилади.

Тасвир аниқлиги ҳам муаллифнинг асосий ютуғи, асар муваффақияти гаровига айланган. Ана шу аниқлик шундай моҳирона намоён этилганки, китобда унга эришиш учун ортиқча уринишлар, муаллиф “аралашуви” деярли сезилмайди.

Асар раvon ва бир текис ўқилади, бирер ортиқча сўз йўқ. Нарсалар шундай тасвирлаб берилганки, ўқувчи худди уларни кўриб тургандек бўлади.

Одамларнинг қиёфаси, ҳар бир қадами, гап-сўзлари китобхонда кучли таассурот уйғотади. Гўё улар кўз олдимизда яққол ҳаракатланаётгандек, уларни қўл билан ушлаб кўриш мумкиндек туюлади. Ёзувчи бунга иқтидори ва жуда катта меҳнати билан эришган.

Роман ҳақида Хитойнинг ўзида ҳам ҳар хил фикрлар билдирилди, бироқ П.Бакни ёқлаганлар кўпчиликни ташкил этарди. Романдаги воқеа ва ҳодисаларни қиёсий таҳлил этган машҳур Хитой файласуфи Ли Ютан “Сахий ер” асари “беками кўст, ҳаққоний асар” деб таърифлади. Ёзувчи Шарқ кишиларининг ҳаёти, анъаналари, урф-одатлари ва қадриятларини мукаммал билганлиги ҳамда ўз романида Ван Лун образини катта маҳорат, кучли эҳтирос билан ёритганлигига қойил қолмасдан илож йўқ. Ли Ютаннинг жияни ёзувчига мурожаат қилиб, романини таржима қилишга ижозат сўрайди. У шундай деб ёзади: “Мен сизнинг ажойиб муваффақиятингиздан ниҳоятда қувондим. Хитой адиби сифатида мен оддий деҳқон ҳаётини ўрганганман, бироқ сизнинг асарингиз бизнинг деҳқонларимиз турмуш тарзини ҳикоя қилган номдор чет элик профессорлар асарларига қараганда кўпроқ ҳақиқатга яқиндир”.

Дарҳақиқат, П.Бак худди деҳқоннинг ўзидек содда услубда ёзишга эришди. Агар романда Хитой аҳолисининг бешдан тўрт қисмини ташкил этувчи деҳқонлар ҳаёти маромига

етказиб ёритилмаганида, китобхонлар учун ҳам, танқидчилар учун ҳам хитойлик деҳқон ҳаёти “номаълум”-лигича қолар эди. Ёзувчи фақатгина соддалик ва табиийлик йўлидан бориб Она ерни меҳнати билан яшнатаётган инсонлар манфаати ва ибратли анъаналарини изоҳлаб бера олди.

“Сахий ер” романи узоқ вақт энг ўқимишли асарлар рўйхатидан жой олиб турди. Бир неча йил ичида 1 млн. 800 минг нусхада сотилди, 30 дан ортиқ тилларга таржима қилинди. Диққатга сазовор жойи шундаки, у Хитойнинг ўзидагина етти тилда босилиб чиқди.

Роман саҳналаштирилди ва Бродвейда кўйилди. Шунингдек, Голливудда роман асосида бадиий фильм суратга олинди.

Бутун умрини ижодга бағишлаган П.Бак 1973 йил 8 мартда Данияда вафот этди.

Сўнги китоблари турли тортишувларга сабаб бўлишига қарамасдан, муаллиф сермахсул ижод қилди — у юздан ортиқ асар яратди, сон-саноксиз мақола, сценарий ва ҳикоялар ёзди. Адиба қўлга киритган ижодий ютуқлар уни жаҳон миқёсидаги улуг инсонлардан бири даражасига кўтарди. П.Бак ҳаётлигида йирик адабиёт арбоби сифатида танилди. Танқидчилардан бири ҳатто уни “Америка адабиёти қироличаси” деб атади.

Юксак инсонпарварлик руҳида ёрқин асарлар яратган адиба ҳақли равишда Нобел мукофотига сазовор бўлди.

*Сарвара АҚОБИРОВА,
филология фанлари номзоди.*

Абдуғафур РАСУЛОВ

Адабий характер талқини

Бадиий асар борки, характер, тимсол, персонаж каби атамалар мавжуд. Кичкинагина ҳикояда характернинг тиниқ бир нуқтаси, бир неча мисрали шеърда характер кайфияти, муносабати бўлади. Қадимги юнон мутафаккири Аристотель “Поэтика” асарида характер “қандайдир мақсадга амал қилиши, ... ўзига хос, ... ҳаққоний, ... изчил бўлиши кераклиги”ни айтган, айниқса, “воқеаларда характерлардаги каби мантиққа зид ҳеч нарса бўлмаслиги” (“Поэтика” “Ахлоқи кабир”. Т.: Янги аср авлоди. 2004, 40,41-бетлар) лозимлигини таъкидлаган. Характернинг ўзлиги, ўзгариб бориши, воқеаларни танлаши ҳақида Арасту шунчалик аниқ, санжоб ёзадики, ўқувчида: “характернинг аниқ, изчил формуласи бўлса керак”, — деган фикр пайдо бўлади. Аристотелдан кейин минглаб адабиётшунослар характер, образ ҳақида тадқиқотлар олиб бордилар. Қайси олим масалани тўғри қўйган, унга жиддий ёндашган бўлса, характер формуласи борлигини билди, уни ишонарли ёритиб беришга интилди.

Характер-бадиий адабиётнинг умумбашарий муаммоси. Бу атамани аксари мамлакатлардаги файласуф, нафосатшунос, адабиётшунослар шу маънода қабул қилганлар. Уни ўз миллий адабиётлари, санъатлари мисолида ёритиб беришга интилганлар.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам характер муаммоси қадим замонлардаёқ бўлган. У сурат, сажия, тимсол, образ, персонаж сингари сўзлар билан ифодаланган. “Характер” атамаси ўзбек адабиётшунослигида XX асрнинг 50-йилларидан кенг қўлланила бошланди. В. Белинский, Н. Добролюбов, Н. Чернышевский, Дм. Писарев, Г. Плеханов, М. Храпченко, Г. Поспелов, А. Метченко, А. Овчаренко, Л. Новиченко, В. Шербина, В. Озеров, В. Жирмунский, Л. Тимофеев, Я. Эльсберг сингари олимлар асарларини кунт билан ўрганган Матёкуб Қўшжонов (1918-2005) адабий характер ҳақида жиддий тадқиқотлар яратди. Сўнгги эллик йил давомида ўзбек адабиётшунослари характер, образ, асосан, М.Қўшжонов илмий тадқиқотларига суяниб тадқиқот олиб борганлар.

Бадиий асардаги характер “тизгинини маҳкам тутиб олган” тадқиқотчи сюжет, композиция, тил сингари муаммолар моҳиятини тез аёнлайди. Характер масаласини тушуниб етиш биографик, онтологик, функционал ёндашувни, талқин, таҳлил йўллари, усулларини оsonлаштиради. Матёкуб Қўшжонов характер ва образ аро боғлиқлигини, ҳар икқисининг асардаги вазифасини нозик ҳис қиларди. У бутун ижоди давомида “Ўткан кунлар” романига алоҳида эътибор берди. Уни қайта-қайта талқин қилди. Бошқача айтганда, олим бу ўлмас асарнинг замонлардан замонларга ўтиб бориши қонуниятларини ўзлаштирди, уни амалда кўрсатди.

М.Қўшжонов социалистик реализм методи таъсири кучли бўлган, коммунистик фирқа мафқураси адабиётни бус-бутун қуршаб олган йилларда ижод қилди. Тўғри, олим шўро мафқураси тўрига тамоман илинмади, илмдаги ҳалол, изчил йўлини давом эттирди. Лекин у соопреализм методи, шўро адабий сиёсати тазйиқини ҳис қилмаслиги мумкин эмас эди. Олимнинг шаклланувчи характер ҳақидаги қарашларида шўро адабиётшунослиги таъсири сезилади. У шаклланувчи йўлчи характерининг ҳар бир одимини таҳлил қилади. Отабек,

Анвар, Раъно ҳақида ёзар экан, шаклланувчи характерни суяб, авайлаб боришни сезилмайди. Тўғри, бадий адабиётда шаклланувчи характерлар кўп. Масалан, бразилиялик адиб Пауло Коэльонинг “Алхимик” романидаги Сантьяго — шаклланувчи характер. Ёзувчи бош қаҳрамон характерининг шаклланишини кўрсатиш усули орқали китобхонни Шарқ дунёси, Саҳрои кабир, у ерлардаги қабилаларнинг урф-одатлари, сир-синоатларига шерик қилади. Бошқача айтганда, характернинг шаклланиши саргузашт, детектив воқеа, ҳолатларга улашиб кетади. М. Қўшжонов Йўлчи сингари Саиданинг (“Синчалак”) ҳам шаклланишини кўрсатади. Олим Саида характерининг шаклланишини ёритар экан, ёзувчи руҳида кечган туйғуларни қайта жонлантиради, ўз қалбида қайта тақрорлайди. М. Қўшжоновнинг “Синчалак” ҳақидаги тадқиқоти — кечинманинг ўқувчи руҳида қайта жонлантириш жараёнининг кўриниши. У олим ижодида алоҳида ўрин эгаллайди.

Олим бадий асардаги барча характер, образ, увоқ тимсолларнинг таркиб, тартибини беҳато белгилаб оларди. Унингча, бадий асардаги адабий аҳоли-образ, увоқ тимсоллар характерларни ёритишга йўналтирилган бўлади. Ҳар бир образ ўз шакл-шамойили, гоъвий вазифасидан ташқари, характернинг бирон томонини очишга, ёритишга хизмат қилади. М. Қўшжонов таъкидлашча, бадий асарда ҳаммаша бадий образлар характерга нисбатан кўп бўлади. Лекин бу бадий образлар характерга тобедир, яъни улар уни очиб беришга йўналтирилган бўлади.

Матёқуб Қўшжонов адабий характер ижтимоий муносабатлар йиғиндиси ва бетакрор ўзликдан иборат бўлишини яхши билади. Лекин у асосий гапни характердаги ижтимоий муносабатлар йиғиндисини айтишдан келтириб чиқарар эди, чунки Маркча фалсафа асосчилари характерни таърифлаганда мана шу масалага урғу берган эдилар.

XIX асрда шаклланган янги маркча фалсафанинг асосчиси Карл Маркс (1818-1883) бадий асар, адабий характер ҳақида кўп фикрлар билдирган. У “Фейербах тўғрисида тезислар”нинг 6-бандида характер ҳақида лўнда, қисқа таъриф берган эди. “... инсоннинг моҳияти айрим индивидга хос бўлган абстракт эмасдир. Ҳақиқат ҳолида у барча ижтимоий муносабатларнинг йиғиндисидир.” Карл Маркс деярли ҳамма асарларида ўз фалсафасини улуғлашга, у диний қарашларга зид эканлигини уқтиришга интиларди. Унинг барча асарларида реаллик, ҳақиқат тушунчалари “абстракт”, “диний” тафаккурга зид кўйиларди. Ҳаётнинг ўзи илмий коммунизм асосчисининг қарашларидаги бир ёқламалик, сунъийликни инкор этди.

Фалсафа, эстетика, адабиётшунослик инсонни билишни, характерни ёритишни доимо асосий муаммо деб қараган. Инсон фитрати ҳақида Шарқ — мусулмон фалсафаси, нафосатшунослигида ҳам кўп ёзилган. Одам ўз ризқ-насибаси, тақдири, фитрати билан дунёга келиши диний ва дунёвий асарларда ўз исботини топган. Тасаввуф назарияси инсоннинг ўсиши-ўзгаришини, камолга етишини асосли исботлаб берган. Шарқ мумтоз адабиётида фитрат, ниҳод, тийнат каби сўзлар кўп учрайди. Улар инсоннинг ўзлиги, бетакрорлиги, мойси маъносига қўлланилади.

Инсон ўсади, ўзгаради, шаклланади, руҳан-маънан бойиб боради. Лекин у тамоман ўзгариб, иккинчи “мен” касб этмайди, ўзлигини йўқотмайди. Яъни, ижтимоий муносабатлар йиғиндиси инсон моҳияти, фитрати меҳвариди рўй беради. Аниқроқ айтсак, фитрат мавжудки, инсон ўзгаради, мослашади, тусланади, турланади. Демак, бетакрор, муқим ўзак ижтимоий муносабатларни сингдириб, ҳазм қилиб боради. Адабий характер деганда ўзак (фитрат, тийнат) ва ижтимоий муносабатлар йиғиндиси тушунилади. Тақдири азал, пешонадаги ёзувни ҳеч ким, ҳеч нарса ўзгартира олмайди деган гап мусулмон одамга маълум. Фақат кўпчилик дуоли пешонадаги битикка таъсир этиши мумкин, дейилади ҳадиси шарифларда. Жамият, ижтимоий муҳит инсонни ўзгартириб, янги-лантириб боради. Ижтимоий ҳаётга аралашмаган, турмуш қийинчиликларини ентишга интирмаган дангаса, ялқовлар майтулҳай (тирик ўлик) дейилади. Бадий адабиётда ақлини ишлатмаган, ижтимоий ҳаракатлардан ўзини четта тортган ялқовлар образи кўп яратилган.

Истеъдодли санъаткор инсон моҳияти билан унинг қилмишлари орасидаги мутаносибликка эътибор беради. Алишер Навоий “Сабъи сайёр” достонида машҳур “Ҳамса” навис салафлари яратган Баҳром характеридаги муҳим бир номутаносибликка эътиборни қаратади. Биринчидан, Баҳромда “мояи дард” йўқ; иккинчидан, Баҳром қилмишларида “номутаносиблик” бор. Баҳром афсона эшитмоқчи экан, “етги иқлим шоҳидин ети қиз” олиши шартмиди?

Бўлса ҳам ақл, манъ қилмасму?
Қисса айтур киши топилмасму?

Баҳром ҳақида, унинг мойсиз “севгиси ҳақида” дoston ёзганлар пашша бажарадиган ишни филга юклаганлар, чарх томига нардобон ясаганлар, меҳр шаъмига шамдон буюрганлар. Алишер Навоий Фарҳод, Қайс, Лайли, Баҳром, Искандар сингари характерларни яратдики, уларнинг ҳар бири неча-неча жилдлик талқинларни тақозо қилади. Искандар, масалан, бутун жаҳонни забт этди, ҳисобсиз бойликларни қўлга киритди. Лекин дунёдан қўли очиқ ҳолда, қоқ-қуруқ кетди.

Алишер Навоий инсон тақдири билан унинг қилмишлари орасидаги зиддиятларни ёритар экан, фожиаларнинг пайдо бўлиш сабабларини очиб беради. Нафақат Навоий, балки Шекспир, Сервантес, Гёте, Бобур, Пушкин, А.Қодирий, М.Шолохов сингари санъаткорлар мангу характерларни яратдилар. Характер мойси ва ижтимоий муносабатларнинг мингларча кўринишлари фожиаларга, комедия ва драмаларга сабаб бўлган. XX асрда бир неча жилддан иборат “Адабий қаҳрамонлар тарихи” қомуси яратилдики, унда юзлаб характерларнинг “биографияси” ишонарли кўрсатиб берилди. Ҳар бир мукамал характер — бадиий асар жавҳари. Етук характерлар туфайли асар мангу янаш васиқасини олади. Унинг моҳиятини ўзлик, бетақдорлик, тақдирнинг ўчмас, ёнмас, чопилмас, кесилмас “ёзуви” белгилайди. Ақл, ирода, интилиш тақдирни намоён этиши, аниқ кўринишга имкон яратиши мумкин. Характер ўзаги ва ҳар хил инсоний, ижтимоий муносабатлар аро алоқа, битишув, кураш, ихтилоф, фожа, жиддий шов-шув, ғайритабиий яқун билан тугаши мумкин. Қирол Лир (Шекспир) юртини, мол-мулкни жондан азиз қизларига бўлиб берар экан, қилмишидан қониқиш ҳиссини туяди, бўйнидаги қарздан озод бўлганидан хузур қилади. Лекин сал ўтмай, у фожиалар гирдобига фарқ бўла бошлайди. Юсуфбек ҳожи ва Ўзбек ойим Отабекни тошкентлик гўзалга уйлантириш билан катта хатога йўл қўйганикларини билмай қоладилар. Мирёқуб (“Кеча ва кундуз”) не-не мушкулларни осон қилмади, не-не гўзаллар билан маишат курмади, не-не балоларга гирифтор бўлмади, лекин ҳақиқий бахтни, қониқишни Марияни озод қилишда ҳис қилди, кўнгли таскин топди.

Ижтимоий-сиёсий бухронлар, инқилобий муносабатлар инсон ўзлигини инкор этиши, одам эркини оёқости қилиб, шахсни “синдириши” мумкин. 1917 йилдаги Октябрь тўнтариши нафақат юртни, катта империяни, балки миллион-миллион тақдирлар, ўзига хос шахсларни сомон парчаларидек сочиб юборди. Шундан кейин юз берган шахс инқироzi — мураккаб тақдирлар тасвири ўнлаб-юзлаб асарларда кўрсатилди. XX аср ўзбек адабиётида характер мойси билан ижтимоий муносабатларни бир-биридан ажратиб кўрсатиш, талқин, таҳлил қилиш кучайди. Янги ўзбек адабиёти илк қадамидаёқ инсонни ижтимоий муносабатлар йиғиндиси сифатидагина кўрсата бошлади. Оқибатда, характер яратишда сунъийлик, сохталик вужудга келди.

Янги ўзбек адабиёти характер яратиш услуби, усули, маҳорати нуқтаи назаридан даврлаштирилмаган. XIX аср охири, XX аср бошларида пайдо бўлган ренессанс — фан, техника, янгича тушунчалар колониал Туркистонга ҳам кириб кела бошлади. Маориф, маданият, санъат, адабиёт жабҳасида сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланди. Бу ҳол Юсуфбек ҳожи, Отабек, Раъно, Анвар, Қалвак маҳзум, Солиҳ маҳдум, Абулфайзхон, Фаранги, бухоролик муларрис, Холисхон, Майсара, Мирёқуб, дўхтир Муҳаммадиёр сингари хавоактерларда ўз аксини топди. Абдулла Қодирий, Ҳамза, Фитрат, Чўлпонлар, тарчи асосий асарларини шўро даврида яратганлари билан, руҳан-манъан, эътиқодан янги тузум ёзувчиси эмас эдилар. Уларнинг фикр-ёди, мақсади халқни қолюқликдан

олиб чиқиш, ҳурфикрлилик манзили томон йўналтириш эди. Улар мукаммал, мураккаб характерлар яратиш маҳоратини чуқур ўзлаштирмаган бўлсалар-да, адабий қаҳрамон руҳиятига кира олдилар: унинг моҳиятини белгилловчи асосларни топиб тасвирладилар. Ёзувчилар бирон жойда “фалон қаҳрамон ижобий, фалони салбий”, демайдилар. Улар қаҳрамон характери жавҳарида туриб воқеа-ҳодисаларни, муносабатларни акс эттирадилар. Қаранг, Зебининг мингбоши Акбарали кўйнига кириши, севмаган одамга ўзини қурбон қилиши романда қанчалик нозик, ишонарли кўрсатилган. Қаҳрамони қалбини тиниқ “кўриб турган” санъаткоргина уни ҳар хил ҳолатларда тасвирлай олади. Лекин А.Қодирий, Чўлпон, Ҳамза, Фитратлар роман, драмани юксак жанр деб биладилар: улар қаҳрамонларидаги барча “табiiй истаклар”ни эмин-эркин тасвирлайверишдан ўзларини тиядилар. А.Қодирий “Тошпўлат тажани нима дейди?” асарида қаҳрамонидаги тўпорилик, қўполлик, безорилик каби хусусиятларни ўта табiiй тасвирлайди. Қизиғи шундаки, китобхон Тошпўлат тажанигн ёмон кўриб қолмайди, аксинча, бу “бир қоп ёнғоқ” одамнинг фожиаларини дил-дилидан ҳис қилади.

30-50- йилларда шўро тузуми, коммунистик мафкура сиқув, жиловни қаттиқ тутиш сиёсатини изчил давом эттирди. Даҳшатли қатағонлар ёзувчиларни чўчитиб қўйди. Адабиётда совет даврида шаклланган янги инсонлар образи яратила бошланди. Павел Власов, Павел Корчагин, Семён Давидов, Фофир, Зайнаб ва Омон сингари қаҳрамонлар намуна сифатида тарғиб қилина борди. “Она” (М. Горький), “Пўлат қандай тобланди” (Н. Островский), “Чапаев” (Дм. Фурманов), “Тарбиявий дoston” (С. Макаренко), “Дохунда” (С. Айний), “Душман” (Ҳ. Шамс) сингари асарларни каттаю кичик ўқиши, билиши шарт эди. Ўзбек адабиётида Кўкан, Холхўжа, Гулсара, Рустам, Онахон, жангчи Турсун, Гуласал, генерал Раҳимов, Ўктам, Комила, Қудрат Суёнов, Бектемир, Манзура, уста Ғиёс, Ойқиз сингари янги замоннинг янги қаҳрамонлари образлари яратилди. Бу қаҳрамонларнинг сурати, хатги-ҳаракати, ҳар хил муносабатлари бору, сийрати, характер моҳияти йўқ эди. Аниқроқ айтганда, бу қаҳрамонлар коммунистик мафкура таъсирида яшар, ҳаракат қилар, танқидий мақолаларда улуғланарди. Социалистик реализм, коммунистик мафкура шўро кишиларининг шахсий ҳаёти, дард-ҳасратларини, одамларга хос ўй-кечинмалари тасвирланишини маъқулламасди. Айниқса, 30-40-йилларда гуманизм бирёқлама талқин қилинар, фақат ижтимоий идеал учун курашгина улуғланарди. Иккинчидан, шўро эстетикаси гўзалликни меҳнатда, яратувчиликдагина деб ўқитарди. Инсон табиати гўзалликнинг турли-туман кўринишларини тақозо этади. Мана шу икки хусусият шўро адабиёти қаҳрамонларидаги ҳаётйлик, табиийликни йўққа чиқарарди. “Гўзаллик ишлайтиш, манглайни терлатиш, гўзалдир унган иш” тушунчаси тинимсиз таъкидланарди. Қолаверса, характер яратишда қанчадан-қанча ёзилмаган қоидалар бор эди. 30-йиллар адабиётида рус кишиси образини асарга киритиш удум бўла бошлади. Ғафур Ғулом “Нетай” қиссасида, Ҳ. Шамс “Душман”, “Ҳуқуқ” романида, А. Қаҳҳор “Сароб” да, Ойбек “Қутлуғ қон” да, Парда Турсун “Ўқитувчи” да рус кишиси образини яратди. Бу “анъана” шўро тузуми тугатилгунча изчил давом эттирилди. Онгли ёзувчи коммунист характерини яратишни шараф деб билди. Муҳими шундаки, коммунистни салбий қилиб тасвирлаш мумкин эмас эди. Мана шундай битилмаган қоидалар адабий қаҳрамонни табиийлик, ҳаётйликдан маҳрум эта бошлади. Муҳими, коммунист образи шўро сиёсатининг жонли, қиёфали кўриниши эди. Коммунист, рус кишиси, колхозчи, ишчи, зиёлининг оддийлиги, халқ вакили эканлиги доим таъкидланди. Ўша пайтларда онгимизга “оддий ишчи”, “оддий хизматчи” сингари тушунчалар сингиб қолган. Мана шундай оддий, жўнгина, содда қарашлар кишилар юрагидаги қулликни мустаҳкамлай борди. Эркин Воҳидовнинг қуйидаги сатрлари ниҳоятда ҳаётй, ҳаққонийдир:

Исканжадан етим зурриёд,
Қатағондан бева қолган тул,
Кўҳна замин қаьридан фарёд,
Юрагингда макон тутган қул.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

127

Бургут эрдинг, парвози баланд,
 Сенга ҳам ёр зулфиқор, дулдул.
 Нечун увол мусича монанд
 Юрагингда макон тутган қул?

Адабиётшунос Наим Каримов “Урушдан кейинги давр совет адабиёти” (1982) тадқиқотида юзларча наср, назм, драматургия намуналарини, улардаги қаҳрамонларни талқин қилар экан, аксарият қаҳрамонлар характерида қониқмаганлигини айтади. Элмурод (“Ўқитувчи”), Бектемир (“Куёш қораймас”), Аҳмаджон (“Олтин Юлдуз”), Қудрат (“Сўнмас ҳаёт”), Дадавой (“Навбахор”), Пўлат, Баҳром (“Шарқ тонги”), Валихўжа Шерхўжаев (“Ҳаёт мактаби”) сингари қаҳрамонларда социалистик ҳаётда шаклланган хусусиятлар акс этган бўлса-да, уларда нимадир, муҳим бир асос йўқлиги айтиб ўтилади. Бошқача айтганда, Н.Каримов бадиий асар қаҳрамонларида япроқлар бор-у, мустақкам илдиз йўқлигини чуқур ҳис қилади.

Беш қўл баравар эмас, деган гап бор. Шўро даврида Андрей Платонов, Василий Гроссман, Михаил Булгаков, М. Шолохов, В. Дудинцев, Б. Пастернак, Ойбек, Фафур Фулом, Мухтор Аезов, К. Федин, М. Шайхзода, Миртемир сингари санъаткорлар ижод қилдилар. Ҳақиқий санъаткор ҳар қандай шароитда ҳаётий характер яратиш йўллари топади. Масалан, Фафур Фулом “Соғиниш”, “Кузатиш”, “Сен етим эмассан”, “Бог”, “Куз келди” сингари асарларида ҳақиқий инсонпарвар, донишманд ота, моҳир боғбон характери ярата олди. Унинг “Шум бола” асари қиличнинг дамида юриб яратилган санъат мўъжизасидир. Ойбекнинг Навоий, Йўлчи, Мирзакаримбойи, М. Шайхзоданинг Жалолиддин Мангубердиси, Миртемирнинг нурдай покиза лирик қаҳрамонлари, Доктор Живаго (Б. Пастернак), Лопаткин (В. Дудинцев “Ноннинг ўзи ризқ-рўз эмас”) сингари характерлар ХХ аср адабиётининг асл қиёфасини белгилайди. А. Твардовский, М. Светлов, К. Симонов, Зулфия, М. Турсунзода, Б. Ваҳобзода сингари шоирларнинг ҳаётбахш дoston, шеърлари адабиёт учун масиҳ нафаси вазифасини ўтади. Лекин Иккинчи Жаҳон урушидан кейин шўро адабиётида чуқур инқироз бошланди. Бу бевосита қаҳрамон характери ни ёритишга алоқадордир. Конфликтсизлик “назарияси” — соцреализм методига асосланган шўро адабиётининг энг катта огриқли нуқталаридан бўлиб, бу “назария” характерни юзаки, сохта тасвирлаш натижаси эди. Шунинг учун ҳам мафкура, сиёсат билан тўйинган шўро қаҳрамони кишиларни қизиқтирмай қўйди. Мактаб ўқувчилари бадиий асарни ўқимасдан, ундаги ижобий (камбағал), салбий (бой) образини нардан-бери билиб олиб, бинойидек иншолаб ёзадиган; ижобий қаҳрамонни осмон-у фалакка кўтариб, салбий қаҳрамонни етти қават ер тагига тикиб юборадиган гапларни жўшиб гапирадиган бўлиб қолдилар. Ваҳоланки, ҳақиқий, ҳаётий характер ҳамisha бетақрор, бекиёс мўъжизадир.

ХХ асрнинг 50-йиллари ўрталаридан шўро адабиётида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Биринчидан, жаҳон адабиётидаги ҳаётбахш тамойиллар сезгир санъаткорлар ижодида сезила бошланди. Иккинчидан, Б. Пастернак, В. Дудинцев, А. Твардовский сингари адиблар ҳаётни жиддий таҳлил қилган, бетақрор характерлар тўқнашувига асосланган асарлар яратдилар. “Опа-сингиллар” (А. Мухтор), “Уч илдиз” (П. Қодиров), “Юрак сирлари” (Б. Раҳмонов), “Синчалак” (А. Қаҳҳор) сингари асарлардаги янги руҳ, янги қаҳрамон, ҳаётий конфликтлар диққатни жалб этди. Адабиётда сатира, юморга эътибор кучайди.

Шўро адабиётида гуманизм муаммоси, алоҳида одам руҳиятидаги мураккаб ҳолатлар ечими масаласи ҳаммани қизиқтиради. Шўро одамнинг қалби дард-аламга, узлуксиз тазйиқ, йўқотиш, хўрланишлардан зардобга тўлиб кетган экан. Михаил Шолоховнинг “Инсон тақдири” ҳикояси шўро адабиётидаги унутилмас ҳодисага айланди. Андрей Соколов характери шўро кишилари қалбидаги қат-қат аламларни юзага чиқарди. Кўпмилатли шўро адабиётида Андрей Соколовнинг ғамдош, дардкаш оға-инилари, опа-сингиллари характери кўзиқориндай бодраб чиқади. Чингиз Айтматовнинг “Жамила”, “Момо ер”, “Алвидо, Гулсари”, Васил Биковнинг “Мармартахта”, “Душанбагача яшамок шарт”, Нодар Думбадзенинг “Куёшни кўряпман”, Валентин Распутиннинг

“Яшаб, эслаб юр!”, Одил Ёқубовнинг “Эр бошига иш тушса”, Асқад Мухторнинг “Қорақалпоқ қиссаси”, “Давр менинг тақдиримда”, Пириқул Қодировнинг “Уч илдиз”, “Қадрим”, Улмас Умарбековнинг “Севгим, севгилим”, “Уруш фарзанди” сингари асарларда маънавий азоблардан юрак-бағри алам, зардобга тўлиб кетган инсонлар образи яратилди. Муҳими шундаки, адабиётга тирик, бетакрор, ўзгича эга характерлар кириб келди. Энди конфликтсизлик “назарияси” бир чеккага сурилиб қолди. Лекин шўро тузумининг қаҳратон қиши ўтган бўлса-да, кечаги кунларнинг аёзи ҳамон кишиларни безовта қиларди.

Бошқача айтганда, коммунистик мафкура, социалистик реализмнинг темир қонунлари миллий адабиётларда ҳамон ҳукмрон эди. “Тугилиш” (А. Мухтор), “Қора кўзлар” (П. Қодиров), “Уфқ” (Саид Аҳмад), “Жаннат қидирганлар” (Шухрат), “Диёнат” (О. Ёқубов), “Асрга татигулик кун” (Ҷ. Айтматов), “Абадиёт қонуни” (Н. Думбадзе) сингари асарларда янги руҳ, ҳаётий характерлар яратилди. Айни шу асарларда айрим партия ходимлари, ҳуқуқ ҳимоячиларининг зулми, инсон ҳақ-ҳуқуқларини назар-писанд қилмай қўйганлиги ишонарли кўрсатилди. Шўронинг куч-қуввати қирқилган бўлса-да, Комиссар (“Тушда кечган умрлар”) тоифасидаги содиқ айғоқчилар, бўрк ўрнига бошни қирқиб келишга тайёр ёвузлар ҳали кўп эди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Ойдин Ҳожиёва, Ҳалима Худойбердиева, Усмон Азимов сингари шоирлар поэзияга миллий руҳ, тўлақонли характер, янги кайфият олиб кирдилар. “Ўзбегим”, “Мен нечун севаман Ўзбекистонни?”, “Инсон”, “Биринчи муҳаббатим”, “Муножот” ни тинглаб”, “Ватан ҳақида Бернд Иеншга мактубим”, “Пабло Неруда ўлимига”, “—Ўзбек—сен, болажон...”, “Нурли нуқталар”, “Аёл”, “Мен шу тупроқ куйчисиман”, “Шоир яшай билмас...” сингари шеърларда дунёни таниган, ўз ҳақ-ҳуқуқини билган, миллий ғурури юксак интеллектуал инсон характери яратилган. Ҳар бир шеър — кайфият, муносабат, бетакрор ўзлик, дунёни янғича кўриш. Шеърятдаги характер ҳақида гапириш — умумлашма топиш, заррадаги катта ҳақиқатни кўриш, сўзнинг ранги, иси, тароватини ҳис этишдир. Кичкинагина шеърда бир неча образларни фарқлаш, улар бажарадиган гоёвий вазифани аниқ белгилаш мумкин. 40 сўздан иборат “Тилла балиқча” шеърда тилла балиқча, ифлос ҳовуз, балиқчани ҳовузга ташлаганлар ва лирик қаҳрамон образи бор. Барча образлар тилла балиқчанинг дунё ҳақидаги тасаввурини ёритишга қаратилган. Китобхон тилла балиқча ҳақидаги тасаввурни бошқа нарса, кимсаларга кўчириш, ифлос ҳовузни истаганича тасаввур этиши мумкин.

Ўтган асрнинг 80-йилларида ошкоралик, демократия аниқ кўринди. Аксинча, социалистик реализм методининг, рамзий айтганда, қонли қиличи синди, қалқони тешилди. Чет элларга қувилган А. Солженицин, И. Бродский, В. Аксёнов асарлари шўро китобхони кўлига тегди. Авваллари ёмонотлиқ қилинган “Арбат болалари” (А. Рибакон), “Олмосли тожик” (В. Катаев) сингари асарлар чоп этилди. Ўзбек адабиётида яхши асарлар пайдо бўлди. Н. Аминов, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайридин Султонов, Эркин Аъзам, Тоғай Мурод, Шароф Бошбеков, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул сингарилар сара асарлари билан тилга тушдилар. Улар яратган роман, қисса, драмалар ўзбек адабиётини янги босқичга кўтарди. “Лолазор”, “Отойининг туғилган куни”, “Темир хотин”, “От кишнаган оқшом”, “Ором курси”, “Паноҳ”, “Ёзнинг ёлғиз ёдгори”, “Саодат соҳили” каби асарлар янғича услуб, бетакрор характерлар, асардаги ровий ҳақида гапиришга ундади. Танқидчилар ўзбек модерн асарларини талқин қилиш учун Ғарб модерн адабиётини ўқиш, ўрганишга киришдилар. Рауф Парфи, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул сингарилар изчил равишда модерн йўналишни давом эттирдилар. Ҳозир ўзбек адабиётида бу йўналишни А. Кутбиддин, Ш. Ҳамроев, Б. Рўзимухаммад, Н. Арслон, А. Дилмурод, Т. Рустамов, Э. Шукур сингарилар давом эттирмақдалар.

Таниқли ёзувчи Учқун Назаров адабиётга Ҳ. Умарбеков, А. Орипов, Ш. Холмирзаев, Ҳ. Ҳошимов, Гулчехралар билан бир пайтда, 60-йилларда кириб келган эди. У бир қанча ҳикоя, қиссалар яратди-ю, кино санъати соҳасига ўтиб кетди: бир қанча фильмларга режиссёр бўлди, “Ойна” драмасини

яратди. Муҳими шундаки, у қалбан, руҳан адабиётдан узоқлашмаган экан. Аксинча, илғор жаҳон адабиётида рўй бераётган ўзгаришларни қалбидан ўтказиб, ҳис этиб бораётган экан. У XXI аср бошларида “Чаён йили” трилогиясини яратди. Бу асар тилга тушди, немис тилига таржима қилинди. Учкун Назаровгача кўплар трилогия яратганлар. “Чаён йили” романида инсон эрки, севгиси, ҳаёти ўзига хос тарзда акс эттирилади. Бошқача айтганда, ёзувчи ўз қаҳрамонларини миллий удум, диний қарашлар гирдобидан “тортиб олади”. На Муқаддас, на Ойниса, на Қаюмжон, на Зоҳид ва на Назокат “Одамлар нима деркин?” деган андишадан юқори турадилар. Ёзувчи қаҳрамонлари қилмишларини ҳолис тасвирлайди. Катта-ю кичик образ-қаҳрамоннинг ўз қараши, тақдир йўли бор. Миллий-диний ақидалар асосида тарбияланган китобхон Муқаддас, Ўлмас, Зоҳид, Назокат, Масъуд қилмишларини, оила қуришга муносабатларини сира оқламайди. “Чаён йили”нинг ўзига хослиги, концептуал бетакрорлиги аслида мана шунда. Учкун Назаров ижодининг бошланишида “Одамлар” ҳикоясида: “Инсон ўз ҳаётининг эгаси. Бу ҳаётни ўзи истаганича яшаб ўтиши лозим,” — деган тушунчани изчил таъкидлаган. Демак, Учкун Назаров 60-йиллардаёқ модерн ёзувчи эди.

Мустақиллик даври ўзбек адабиётининг қатор фазилатларини санашимиз, тарихий ва замонавий қаҳрамонлар характерини мисол қилиб келтиришимиз, ёзувчиларимиз ҳам мумтоз адабиётимиз манбаларидан унумли фойдаланиб, ҳозирги илғор жаҳон адабиётида пайдо бўлаётган янгиликлардан эмин-эркин баҳраманд бўлаётганларини айтишимиз мумкин. Лекин, бизнингча, ҳозирги ўзбек адабиётида реализм адабиётидаги илғор тамойиллари билан бир қаторда модерн-абсурд, сюрреализм, авангардизм, экзистенциализм оқимларига мурожаат қилинаётганини таъкидлаш жоиз.

Ҳозир ўзбек адабиётшунослигида модернизм тарафдорлари билан реализм (сюрреализм) тарафдорлари ўртасида кураш авж олган. Б. Рўзимухаммад ибораси билан айтганда, “янги янгилик” билан “эски янгилик” (“Тақрид бошқа, таъсирланиш бошқа”. “Моҳият” 2005, 16 декабр) орасида баҳс кетмоқда. Масаланинг илдизига қаралса, “янги янгилик” билан “эски янгилик” орасида осмон билан ерча фарқ йўқ. Ҳар икки йўналиш ҳам бадиий мукамаллик, характерларнинг тўлақонли бўлиши учун курашмоқда. Лекин “янги янгилик” тарафдорларининг кечаги адабиётимиз намуналарини абсурд гази билан ўлчай бошлаганлиги, мумтоз адабиётимиз моҳиятини ҳисобга олмай, модернизмга бус-бутун маҳлиё бўлиб кетаётганлиги тўғри бўлмапти. Аслини олганда, мумтоз адабиётимизда шахс камоли, адабий характер ривожига ўта модернистик (мен бу тушунчани юксак бадиийлик маъносида оляпман-А.Р.) тарзда тасвирланган.

Ўзбек адабиётшунослигида модернизм моҳиятини тўғри англаб етишга ёрдам берадиган мақолалар пайдо бўляпти. Адабиётшунос Қ. Йўлдошевнинг “Англашнинг азобли йўли” (“Гулистон” 2005, 1-сон) мақоласида масала моҳиятини ёритишга интилиш сезилади. Лекин унда баҳсли томонлар ҳам йўқ эмас.

Муаллиф ҳақиқий асарни ҳамма ўқиши, тушуниши шарт эмас деган гапни айтади. Ҳар бир одам — шоҳми, гадоми, олдийми, олимми — севиш, севилишга, эъзозланишга лойиқ. Шарқ — мусулмон фалсафасида Яратган ҳар бир одам билан алоҳида-алоҳида ҳисоб китоб қилади, деб бекорга айтилмаган. Буржуа фалсафасида инсонни “хос”га, “оддий”га ажратиш тушунчаси кучли эди. Қ. Йўлдошевнинг Хисрав, Шеруя, Сухайил, Кўкалдош, Ҳомид, Содиқ сингари персонажлар ҳақидаги қарашлари ҳам бир томонлама, баҳсли.

Абсурд ва реализм тарафдорлари миллий адабиётимизда кўплаб модерн асарлар яратилганлигини яхши билдилар. Лекин улар негадир 5-10 тагина асарни модерн намунаси дея қаттиқ тутиб олганлар. Ваҳоланки, “Чаён йили”, “Тилсим салтанати”, “Авлодлар довоғи”, “Жаннатга йўл”, У.Ҳамдамов, А. Йўлдошев, З. Қуролбой кизи, Д. Қўзиева, Э. Шукур, Ш. Бошбеков асарлари аслида модерн намуналаридир. Биз мавжуд етук асарларимизни, улардаги характерларни асосли талқин, таҳлил қилсак, модерн, абсурд моҳиятини тўлиқроқ англаб етамиз.

Характер яратишда турли бадий воситалардан фойдаланилади. Хотира — инсоннинг антиқа бойлиги, тажрибаси, ўзигагина маълум руҳий равнақ даражаси. Ёшига ёш, тажрибасига тажриба, билимига билим қўшилгани сайин хотира бойиб, сайқаллашиб бораверади. Ижодкор имкон туғилди дегунча реалликка айланиши эҳтимоли бор виртуал дунёдан албатта фойдаланади. Виртуал¹ дунё онгимизда яратилган хаёлий, мистик, орзудаги реалликдир. Халқ дostonларида дулдул (қанотли) отлар, улкан (қора) туялар, мужда келтирувчи гозлар, яхшилик элчиси бўлган эчкилар, девлар, аждарлар, семурғлар образи яратилган. Абдулла Қодирий “Жинлар базми” ҳикоясида хаёлот дунёсига боғлиқ ҳодисаларни ниҳоятда жонли, рангли тасвирлайди. Бу ҳолат дунё кўпинча туш воситасида ифодаланади. Барчин, Қалдирғоч (“Алпомиш”), Кумуш (“Ўткан кунлар”) туш кўрадилар.

Моҳир санъаткор реал ва виртуал дунёни бирйўла тасвирлай олади. Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” асарида реал ва сохта қаҳрамон ҳаракати кўрсатилади. Абу Шилқим ибн Сино билан бир маконда, бир вақтнинг ўзида ҳаракат қилади. Г.Маркеснинг “Юз йил таноҳоликда”, “Бузрукнинг кузи” романларида реаллик ва виртуаллик бир йўла тасвирланади. Масалан, “Юз йил танҳоликда” асарининг қаҳрамонлари юз, икки юз йил яшайверадилар. Сақариас — Бузрук ҳам бир неча юз йилдан бери мамлакатни бошқаради. “Юз йил танҳоликда” романининг қаҳрамони қиличланади: унинг қони ниҳоят узоқ масофани ўтиб асл маконигача оқиб келади.

Фантастик, мистик асарларда ёндош дунё аниқ гавдаланади. Илмий фантастикада бундай борлиқнинг реал дунёга айланиш имкони кучлидир. Космосга парвоз, неча-неча йиллар илгарийёқ инсонларнинг ўзга сайёралар билан алоқаси ҳақида ёзилган. Ўзбек фантаст ёзувчиси Ҳожиакбар Шайхон деярли барча, асарлари, хусусан, “Туташ оламлар” трилогиясида бошқа сайёрадан келган ошиқ йигит, унинг илоҳий тоши ҳақида ноёб ҳикояларни келтиради. Ёзувчи характерлар мантиғини сайёралар аро алоқалардаги мураккабликлардан келтириб чиқаради. Ҳ.Шайхон ижодкор-олим эди. У дунё киличиси бўлса-да, хаёллари ўзга оламларда кезар, тафаккури кутилмаган ҳодисалардан хабар берарди. Ёзувчи “Туташ оламлар” трилогиясида илк бор мистика олами синоатларидан хабардор қилади. Уч опа-сингил Назира, Наргиза, Нафисани уч авлод шайх боболар ўз паноҳларига оладилар. Романда сеҳргар, афсунгар, шайтонлар бир томон бўлиб опа-сингилларга қарши аёвсиз курашадилар. Трилогияда шайтон, алвастиларнинг таниш қиёфалар қалбига жойлашиб олиши, дўст бўлиб танилган кимсаларнинг ашаддий душман сифатида кураш олиб боришлари китобхонни ҳайратга солади.

“Туташ оламлар”да таниш кимсаларнинг мураккаб оламда ҳаракат қилишлари таъсирли тасвирланган. Ҳ. Шайхон кўп ўқир, кўп нарсани биларди. Унинг “Кўз” қиссаси яратилганида ҳали кўпчилик Тибет табобати, тибетлилар мўъжизаларидан беҳабар эди. Сўнги бир-икки йил ичида Эрнст Мулдашевнинг “Биз кимдан тарқанганмиз?” мақоласи (“Тафаккур”, 2005, 2-сон), Абдулла Ориповнинг “Шамбала” шеъри босилди. Тибетда учти харсанлар, уларда тасвирланган кўз диққатни жалб қилади. Тибетлилар энг қадимги аждоқларимизда учинчи кўз бўлиб, у орқали руҳият оламини кўрганликларини башорат қилдилар. Тибет мўъжизаси, турли минтақалардаги ажойиболлар ҳақида ёзилаптики, улар туташ оламлар ҳақидаги қарашларимизни бойитади.

Имконли реалликка бўлган эҳтиёж болалар адабиётида аниқ кўринади. Болалар ҳақидаги ёзилган эртақ, ҳикоя романларни чақмоқ тош, сеҳрли лампа, сирли таёқча, гаройиб қалпоқча, учар супурги сингари воситаларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ханс Андерсен, Марк Твен, Редьярд Киплинг, Жанни Родари, Корней Чуковский, Лев Кассиль, Худойберди Тўхтабоев, Анвар Обиджон, Турсунбой Адашбоев сингари асарларини болалар адабиётининг ҳамшиша мавжуд образ-анжомларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Айниқса, Худойберди Тўхтабоевнинг Ҳошимжони сеҳрли қалпоқчасини кийиб ярим дунёни кезиб чиқди, минг-минглаб китобхонлар қалбидан жой олди. Афсуски, ўзбек

¹ В и р т у а л — ҳақиқатга тўғри келадиган, имкони бор.

адабиётшунослиги Х. Тўхтабоев маҳоратини, болалар қалбини ром этиш санъатини ҳанузгача ёритиб бергани йўқ.

Сўнги 6-7 йил ичида дунё болалари эс-хушини Гарри Поттернинг ажойиб, гаройиб саргузаштлари эгаллаб олди. Англиялик адиб Жанне Роулинг етти китобдан иборат романининг 6 тасини китобхонлар ҳукмига ҳавола этди. Роулинг хоним тўрт факультетни бирлаштирган Афсунгар ва сеҳргарлар мактаби профессор-ўқитувчилари ва истеъдодли, сеҳргар болалар ҳаётидан ҳикоя қилади. Романларда жаҳон болалар адабиётида йиғилган тажрибалар умумлаштирилган. Мен Роулинг тасвирлаган сеҳргарлар мактабида Х.Тўхтабоев кашф этган сеҳрли қалпоқчани, кишини кўринмас қилиб қўядиган камзулни танидим. Хуллас, виртуал дунё характер яратишда ўзига хос бой манба вазифасини ўтайди.

Бадий адабиёт жонли одамлар характерини яратиши билан қадрлидир. Ҳар бир замон, миллат адабиёти инсонни қайси нуқтаи назардан тасвирлагани билан бир-биридан фарқ қилади. Энг қисқа шеърларда ҳам характернинг нозик бир нуқтаси акс этганидай, эпик асарларда инсон руҳияти, мақсадлари бугунлигича тасвирланади. Ҳозирги илғор жаҳон адабиётида инсон ҳаётининг барча қирраларини қамраган ҳолда, уни бутун, тўла ва мураккаблиги билан акс эттириш йўллари изланмоқда. Хуллас, бадий адабиёт характер яратиш муаммосини ҳар қачондагидан жадал, изчил ҳал қилиб беришга интилмоқда. Мукамал характер яратиш йўлидаги ижодий, илмий изланишлар давом этади.

Нафосат хазинабони

Мир Алишер Навоий меросининг муҳим қирраларидан бири тарихдан диний манбалар билан узвий боғлиқлигидадир. Шоир асарларида сўфиёна тимсоллар ва сўфийлар тимсоли матншунос, адабиётшунос олимлар томонидан бир қадар кенг таҳлил этилган. Аммо Навоийнинг диний манбаларга муносабати, хусусан, шоир асарларидаги исломий сўзлар лексикаси деярли ўрганилмаган. Бу ҳол собиқ шўролар даврида узоқ давом этган. Ҳолбуки Навоийнинг диний мазмун-моҳиятидан йироқ бўлган бирор-бир асари йўқ. Шоирнинг деярли барча асарларида диний манбаларга, Қуръони Каримга муносабат билдирилган:

Олам эли ичра гар гадо, гар шоҳ эрур,
Не дардқи, ул кўнгли аро ҳамроҳ эрур,
Қуръонни тиловат этсун гар огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво Каломуллоҳ эрур.

Шоирнинг “Назм ул-жавоҳир” асаридаги ушбу мисралардан англашиладики, ўзини маънан огоҳ деб билган ҳар қандай “дардли” киши, яъни у хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо бўлсин, кўнглига малҳамни фақат Қуръонни қайта-қайта тиловат қилишдан топади. Зеро, ҳар қандай оғир дамларда ҳам “эл”, “улус”, “раият” кўнглига Каломуллоҳ даво бўлиб келганидек.

Тарихий манбалардан маълумки, Навоий яшаган даврда Ислом дини, дин пешволари қатта мавқега эга бўлиб, Қуръонни ёд олган нуфузли, “қувваи ҳофиза”си кучли қорилар кўп бўлган ва дин ақидалари, хусусан, фикҳ илми жуда ривож топган. Табиийки, ушбу даврда ҳам мутаассиб диндорлар, ўз руҳоний илмига мағрур уламолар кўп бўлган. Қолаверса, ўз даврида Оллоҳнинг инояти билан узоқ асрлар башарият орзу қилган “валиюллоҳ”, “харобот аҳли”ларининг “дурри ятими” бўлмиш Навоийдек даҳо санъаткорнинг ижод майдонида “тавсан суриши” анча-мунча дин аҳдларини ҳайратга солганлиги аниқ. Бундай мутаассиб кимсаларнинг шоир шеърияти маъно-мазмунини тўла-тўқис идрок эта олишлари ҳам ақлдан йироқ кўринар эди. Улар ҳатто, шоирни назмгўйликда айблаб, Ислом динига зид “қуфр” ишларни авж олдираяпти, “ислом дини уйини” бузаяпти деб айтишлари ҳам ҳеч гап эмас эди. Агар шундай бўлмаганда шоир бу борада баъзи фикрларни ошқора илгари сурмаган бўлур эди:

Эшиттим базмининг бир нуктадони,
Шоҳи соҳибқирон жон дармиёни.
Демиш: не суд гар бир уйни тузмиш
Қи, назми шайнидин кўп уйни бузмиш.
Уқуғон эл онинг шеърини пайваст,
Тилар бўлғай ҳаминша ошику маст.
Солиб ислому дин уйига ошуб,
Бинойи хайр буткармак не маҳсуб.

Бироқ шоир шахсиятидаги бу қадар хокисорлик ҳатто, ана шундай уйдирма, фиску фужур гапларни тўғри танқид деб айтишга изн беради. Гўё шоир бу “қийлу қол” (гап-сўз)лардан тўғри хулоса чиқаради:

Тушуб бу нуктадан жисмим аро печ,
 Чу билдим, чин эмиш дам урмадим ҳеч.
 Дедимким, айлайин бир нусха мастур
 Ки, бўлғай дину ислом уйи маъмур деб, —

шоир ўзининг “Сирож ул-муслимин” (“Мусулмонлар чироғи”, 1499-1500 йилда ёзилган) номли асарини ёзади. Асар Ислом динининг асоси бўлган иймон ва унинг шаҳобалари баёнига бағишланган.

Биз кейинги йилларда Алишер Навоийнинг “Сирож ул-муслимин” асаридаги сўзларни “Алишер Навоий асарларининг изоҳли лугати” (1983-1985 йиллар)га қиёсий таҳлил қилиб чиқдик. Натижада, лиҳия, истиншоқ, таҳйир, фарзият, таҳаққуқ, мазмза қилмоқ, муволот, алҳамду, нафсфармой, ташаҳхуд, таяммум, тасаддуқ каби “Сирож ул-муслимин”да қўлланилган, лекин мазкур лугатда бу каби қайд этилмаган соф исломий сўзларни аниқлашга муваффақ бўлдик. Қуйида изоҳланаётган ана шундай исломий сўзлар намуна сифатида келтирилди:

истиншоқ — таҳорат вақтида бурунга сув олиш ёки чайиш учун сув ишлатиш:

Оғизга мазмаза қилмоқ билгил,
 Бурунга дағи истиншоқ қилгил.

таҳйир — ихтиёр бериш, эркинлик бериш:

Яна тартиб, яъни улча таҳрир,
 Қилинди берма лек анга таҳйир.

муволот — узлуксиз равишда кетма-кет бажариш:

Бурун ният, яна билгил муволот,
 Бори бош масҳию тартиби одот.

лиҳия — соқол, эркак кишининг юз, чакка туклари:

Яна таҳлил қилмоқ лиҳияга зам,
 Оёғ бирла илик бармоғлари ҳам.

фарзият — Оллоҳ йўлида буюрилган фарзлар, фарз баёнлари, вожиб амаллар:

Вале фарзияти-да шартлар бор,
 Кулоқ тутким, қилай борини изҳор.

таяммум — ислом дини қоидаларига кўра сув бўлмаган жойда тупроқ ёки кум зарралари билан юз-қўл ва бошқа яширин аъзоларига таҳорат олиш мумкин:

Таяммум фарзи аввал бўлди ният,
 Илик туфроққа урмак икки навбат.

тасаддуқ — садақа бериш, худо йўлига холис садақа қилиш; садақа, ҳайрот бериш:

Бу сийм аҳкомидур қилмоқ тасаддуқ,
 Яна ашёда мундоқ бил таҳаққуқ.

Лугатлар мумтоз асарларни ўқиш ва ўқиш, уларга ҳаққоний баҳо беришда кўзгу вазифасини ўтайди. Ҳар бир халқнинг тарихан миллий маънавиятини шаклланишида ҳам лугатларнинг ўрни беқийс: Албатта, Алишер Навоий асарлари учун тарихда ўнлаб лугатлар тузилган. XX асрда ҳам бу иш маълум маънода давом этган. Жумладан, “Лугати Амир Навоий”, “Дар баёни лугати Навоий”, “Абушқа”, “Санглоҳ” ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимовлар томонидан тузилган “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат” (1953) ва яна шу муаллифлар томонидан тузилган “Алишер Навоий асарлари лугати” (1972) каби.

“Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” буюк мутафаккир шоирнинг бебаҳо асарларини ўқиш ва тушуниш учун китобхонларга катта ёрдам берувчи фундаментал талқиқотдир. Унинг нашр қилиниши талқиқотчилар учун ҳам бой фактик материаллар берди. Изоҳли луғатдан фақат ўзбек мумтоз асарлари тилинигина эмас, балки кўпгина бошқа туркий халқларнинг адабий ва тарихий кўлэзма манбаларини ўрганишда ҳам фойдаланилди.

Ушбу луғат ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг “Тарихий лексикология ва лексикография” (1983-1985 йиллар) бўлимида тайёрланиб, нашр этилган. Луғат Навоий асарларидаги диний сўзларни ҳам қамраб олган.

Айрим исломий сўзларнинг изоҳли луғатга кирмай қолиши бошқа омилларга ҳам боғлиқ бўлган кўринади. Баъзи сўзлар, бизнингча, луғат тузувчи жамоа ёки ноширлар назаридан четда қолган. Бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Масалан, шоир асарларидаги “Насух” сўзи изоҳли ва замонавий луғатларда учрамайди. Бу сўзнинг маъноси ҳануз очилмай қолмоқда. Зеро, янги нашрда ҳам бу сўз кичик ҳарф билан ёзилганлиги юқоридаги хулосага келишимизга сабаб бўлади:

Буюрма тавба яна носихоки, муғбачалар
Ҳавоси қилди мени тавба, тавбасига насух.

Бу сўзнинг асл маъносини чуқурроқ англаш учун, аввало, диний манбаларга мурожаат қилиш керак: уларга кўра, қадим замонда бир подшоҳнинг ҳарамиди аёл қиёфали, хушсурат бир йигит яшаган экан. Унинг исми Насух бўлган. У ўзининг ташқи кўринишидан фойдаланиб, подшоҳ ҳарамига ўрнашиб олган. Бир куни ҳарамдаги аёллардан бирининг узуги йўқолиб қолади. Подшоҳ мулозимлари ҳарам аёлларини бирма-бир тафтиш қила бошлайдилар. Насух энг орқа қаторда туради. Мулозимлар ҳарамдаги ҳар бир аёлни текширганда Насухнинг жони гўё ҳалқумига келади, жони танасидан чиққудек бўлади. Навбат Насухга етганида мулозимлардан бири узук топилди, деб қолади. Тафтиш тўхтатилади. Насухнинг сирини ошкор бўлмай сирлигича қолади. Лекин, жони омонда қолган Насух Оллоҳга минг бора шукроналар келтиради. “Бу ҳарамни елкамнинг чуқури кўрсин, то тирик эканман, ҳаргиз бу ишни бошқа такрорламайман”, деб онт ичиб, тавба қилади ва ҳарамга бошқа йўламайди. Насух умрининг охирига қадар шу ваъдасига содиқ қолади. Шунинг учун ҳам Қуръони Каримда “Ё айюҳаллазина оману тубу илолоҳи тавбатан Насухан” — «Эй имон келтирганлар, агар тавба қилсаларинг худди Насух тавбасидай чин тавба қилинлар» дейилган. (Қуръони Карим, 22 : 8). Тасаввуфий манбаларда ҳам аслида ҳақиқий тавба Насух тавбасига нисбатан айтилиб, илоҳийдир, дейилади.

Умуман, Навоий асарларида тавба сўзи жуда кўп қўлланилган. Лекин, атиги икки марта Насух тимсоли ишлатилиши алоҳида мазмун-моҳият қасб этган. Зеро, тавба сўзи “Ҳайратул-аброр” дostonидаги ўн бешинчи мақолатнинг биринчи қисмида 13 марта, иккинчи қисмида ҳам айнан 13 марта қўлланилган. Ушбу мақолатда тавба сўзи жами 26 мартаба ишлатилган. Асарнинг бу қисмлари илоҳий тавба тимсолига бағишланган десак, ҳеч муболага бўлмайди:

“Тубу илаллоҳ” ила топса фугуҳ,
Бўлса бу тавбаки, топибдур Насух.

Юқоридаги байт маъносидан англашиладики, шоир Насух тавбасидек илоҳий тавбага мушарраф бўлиш инсон учун нақадар бахт эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Ҳақ бу қарам қилмаса нетсун киши,
Ўзлук бирла нечук этсун киши.

Ушбу байтда агар Оллоҳ марҳамат қилмаса, киши ўзлигича қандай қилиб чин тавбага эришиши мумкин, деган ғоя илгари сурилади:

Тавба эмас етмайин илҳоми ғайб,
Кимки ўзи қилса ушатмоқ не айб.

Навоий мазкур байтда ҳам тавба ҳақидаги олдинги фикрларни давом эттириб, кишига ғайбдан илҳом етишмагунча, унинг ўзича қилган тавбаси тавба ҳисобланмайди. Шунингдек, тавбасининг бузилмоғи ҳам айб саналмайди. Зотан, инсон камчиликлардан ҳоли эмас. Киши ўзича тавба қилса, тавбасининг бузилмоғи нуқсон ҳам эмас. Лекин у ҳар сония огоҳ бўлиб, гуноҳ қилмасликка ҳаракат қилиши ва бунинг учун тинимсиз риёзат чекиб, Оллоҳнинг лутф ва карамидан умидвор бўлиши зарур. Демак, унинг қалбига Оллоҳдан юборилган сирли муждагина ҳақиқий тавбага йўл очади деган фикр баён этилади:

Одам ўз журмига мухтор эмас,
Тавбасидин доғи хабардор эмас.

Мазкур байтдан маълум бўладики, инсоннинг ихтиёрсиз равишда нуқсон ва камчиликларга, хатога йўл қўйиши ўз ихтиёридан ташқарида. Зеро, у ўзи қилган тавбаси бузилишидан хабардор ҳам эмас. Яъни уни келажакда қандай синовлар кутаяпти, шу синовлардан унинг иймони пок ва саломат ўтадими ё йўқми? Бу — ёлғиз парвардигорга аён.

Амр бўлиб тавба деса чин дурур,
Гар они ҳифз этмасалар синдурур.

Ушбу байтда агар ожиз бандани Оллоҳ гуноҳлардан сақламаса, у хатога йўл қўяверади. Унга фақат Оллоҳдан илоҳий мужда етиб, тавба қилсагина ҳақиқий тавбасига етишади деган фикр илгари сурилган.

Тавбага ҳар кимгаки тавфиқ эрур,
Синмас анинг тавбаси таҳқиқ эрур.

Мазкур байтда шоир ҳар ким тавба қилаётганда, унинг (Оллоҳ) ёрдамида бўлсагина, бу тавба ҳеч қачон бузилмайди деган фикрни баён этган.

Ўзлук ила тавба табоҳи дегил,
Қилмоғидин тавба илоҳий дегил.

Шоир ушбу байтда юқоридаги мисралардан келиб чиқиб, куйидаги фикрларни умумлаштиради. Кишини ўзича ёки шунчаки қилган тавбаси эмас, зеро, у омонат, яъни бузилиши муқаррар. Эй инсон! Сендан ҳақиқий тавба қандай бўлади деб сўрасалар, Оллоҳ бандасининг кўнглига солган тавбагина ҳақиқий тавбадир, деб айт! Аммо, бундай тавбани Оллоҳ ўзи севган бандаларига беради. Зотан, Насухга берилган илоҳий тавба каби. Агар Оллоҳ тавбани банданинг кўнглига солмаса, у ҳақиқий тавба қилмай, бу дунёдан сўқир ҳолда ўтиб кетаверади. Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул- аброр” асаридаги 15-мақолатнинг иккинчи қисмида ҳам айнан ана шундай ҳолат баён этилган.

Мазкур баёндан кўриниб турибдики, Алишер Навоий асарларида мазмун-моҳияти очиб берилмаган бундай сўзлар талайгина. Алишер Навоий асарларидаги маъноси янги аниқланган сўзлар қомуслар ва умумтилшунослик манбаларини тўлдириш учун хизмат қилибгина қолмай, балки шу билан биргаликда ёш адабиётшунос, муаррих, қолаверса, кенг китобхон муҳлисларга гоё ва образларни таҳлил қилишда ҳам қўл келади. Бундай сўзлар мумтоз маънавиятимиз дурдоналаридаги мазмун-моҳиятни чуқур идрок этишга, демак, ўзлгимизни янада теранроқ англашга имкон беради. Қолаверса, ўзбек адабий тилининг келажакдаги тараққиёти ҳам бундай сўзлар таҳлили билан чамбарчас боғлиқ.

Манзар АБДУЛХАЙРОВ,
филология фанлари номзоди.

Адибнинг нурли «Тундаликлар»и

Адабиётни гўзаллик олами деб ардоқлаган эди Асқад Мухтор. Унинг «Уйқу қочганда» мажмуасига кирган «Тундаликлар» туркуми адиб фалсафий-эстетик, ижтимоий-ахлоқий қарашларини маълум даражада ўзига жамлаган эди. Мажмуа ўзига хос хусусиятлари, жозибасига кўра атоқли адабиётшунос Наим Каримов тўғри таъкидлаганидек, адабиётимизда бошқа бирорта асарга ўхшамаган, ҳатто минг йиллик адабиётимиз шу пайтгача кўрмаган янги бир «жанр»нинг, янги бир адабий дурдонанинг пайдо бўлганлигидан далолат берган эди.

Икки дафтардан иборат мазкур асарда файласуф адибнинг тунги кечинмалари, фикр-мулоҳазалари жамланган.

Асқад Мухторнинг фалсафий-интеллектуал лирикаси ҳамда «Тундаликлар»ида намоён бўлган бош қаҳрамон – мутафаккир шахс – муаллифнинг ўзи. Улар Асқад Мухторнинг маънавий дунёсини ёритиб турган руҳоний офтобдир. Шу боисдан ҳам адибнинг ўзи «Асар ёзувчидан униб чиқади, — деб таъкидлайди. — ёзувчи уни фарзандидай авайлайди, ҳимоя қилади. Асар — ёзувчининг тақдири»¹.

«Тундаликлар» туркумида руҳоний эркинлик, кўнгил хуррияти масаласига бағишланган қайдлар, мушоҳада – муҳокамалар алоҳида саҳифани ташкил этади.

Маънавий мутеликнинг шакллари кўп. Фикрий ноқислик, чекланганлик, тафаккур кемтиклиги ҳам маънавий қуллик кўринишларидир. Асқад Мухтор эстетикасида, шу жумладан, «Тундаликлар» туркумидаги қайдларида ҳам тафаккурга зуғум ўтказиш фикрлашда чекланганликни юзага келтиради, дея

баҳоланади. Бу нарса, демакки, ақлларга зўравонлик қилишдир. Бу нарса, охир-оқибат инсонни маънавий мутеликка соладики, у кўнгил эркинлигининг заволидир.

«Киши ҳаёти эркинликнинг синовларидан иборат, — деб ёзади адиб, — одам ҳақиқатни эркин синовлардан ўтиб топади. Менинг эрким – менинг шахсимнинг ички ижодий кучи: мен рўпарамда пайдо бўлган тайёр яхшилик ё ёмонлик йўлини танлайман. Яхшилик ё ёмонликни мен ўзим яратаман, бу менинг эрким. Акс ҳолда, шахс камолоти йўқ. Ҳақиқат – менинг машаққатли маънавий ютуғим: у эрким синовларида қўлга киритилади».

Инсон шахси ва фаолияти бир умрлик синов. Аслида, тирикликнинг ўзи тизгинсиз синов довларидан иборат бўлган охири йўқ силсила. Бу туғилиш билан ўлим ораллигидаги маънавий-интеллектуал комилликка эришиш босқичларидир. Шу маънода маънавий комиллик белгилари ахлоқий гўзалликни юзага чиқарувчи асосий омиллардан бири сифатида англашилади. Ана шу маънавий комиллик белгиларини яхшилик, меҳр-оқибат, садоқат каби фазилатлар билан ахлоқий гўзалликни бирлаштириб, боғлаб турувчи катта бир нур бор. Бу — юқорида айтилганидек, кўнгил хуррияти, шахснинг маънавий эркинлигидир. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, тафаккур эркинлиги ахлоқий гўзалликка айланиши учун ижтимоий адолат туйғуси реал ҳаётий мазмун касб этиши, асл ҳақиқат мақомига эга бўлиши зарур.

Ана шу жараёнда инсоннинг ирода кучларига, ижодий яратувчанлик имкониятларига адиб эстетикасида алоҳида ўрин берилади: «Худо инсонни бир умр бахт излаш азоби

¹ Асқад Мухтор. Уйқу қочганда... Тундаликлар. Т., «Маънавият». 1997.

билан жазолаган», «Овидий «ёлғизлик бахти»ни мақтаган. Буюк шоир кечирсин, мен учун ёлғизликда кўрган хузур-халоватнинг алами оғир» ёки «қарилқдан кўркма, ҳали унга етиш керак»; «Шундай йилларни кўрдикки, бахтли бўлиш уят эди» ёхуд «Вақт ўтаяпти!» деймиз сал ҳазинлик билан. Бу гапни инсон ўзини овутиш учун ўйлаб топган. Аслида биз ўзимиз уятаймиз...»

Кўрамизки, мазкур жараёнда жамиятдаги ижтимоий тузумларни ҳамда турмуш тартибларини алмаштиришда, шуниингдек, эзгулик, адолат, гўзаллик идеаллари асосида қайта бунёд этишда инсоннинг ижодий яратувчанлик фаолиятига асосий урғу берилаётир. Хусусан, инсон характери, тафаккур маданияти ўзгармас экан, жамият тартиблари, тузумларига, демакки, ҳаёт тарзимизга ўзгартиш киритиш мумкин эмас.

Шахснинг жамият ва миллат, халқ ва Ватан манфаатлари йўлидаги фаол, бунёдкорлик фаолияти инсон билан жамиятнинг комиллик белгиларини намойиш қилади. Бу яшаш учун, тириклик учун эмас, инсонийлик моҳиятини зоҳир этиш учун олиб борилаётган курашдир. Эзгулик, гўзаллик, адолат сингари башарий қадриятлар тантанаси учун курашиш эса ҳамма ҳамма даврларда ҳам шахс бахтини белгилаб келган.

Асқад Мухтор ижоди, шеърининг ҳассос тадқиқотчиларидан бири, устоз Озод Шарафиддинов адабиётдаги фалсафийликнинг асосини ташкил этувчи инсон ҳаётининг бадиий талқини ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Инсон ҳаётининг маъноси нима? Улим ва ҳаёт қандай алоқада? Инсон табиатини ўзгартириб бўладими? Унинг яхшиликка мойиллиги ўсадиган, ривожланадиган хислатми? Бу ва бунга ўхшайдиган саволлар ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам бир инсонни ўйлантирадиган саволлардир. Афсуски, ҳаётда ҳамма вақт ҳам уларга жавоб топиб бўлмайди. Асқад Мухторнинг қахрамони бу саволларга тугал ва мукамал жавоб беришни мақсад қилиб қўймаса-да, улар тўғрисида муттасил ўйлашдан қониқиш ҳосил қилади.»¹ Дарҳақиқат, Асқад Мухтор эстетикасида, шу жумладан, «Тундаликлар» туркумига кирган қайдларида инсонни инсон қиладиган ва ундаги инсоний хусусиятларни намоён этиш учун

серзахмат фаолият зарур деган қарашлар йиғиндиси ётади.

Инсон турғилган аснодан эътиборан кўнглида нур яширинган бўлади. Бу – илохий бунёдкорлик, ҳаётсеварлик ёруғлигидир. Иккинчидан, шахснинг маънавий-интеллектуал фаолиятидаги ижодкорлик фазилати, ҳаётни янада гўзаллаштиришга қаратилган бунёдкорлиги инсонийлик моҳиятини кўрсатувчи бир мезондир. Яъни шахс ўзини маънан гўзаллик хислат-фазилатлари билан нечоғлик жилолантирар экан, у мансуб жамият ҳам шунчалар инсонийлик ва гуманистик мазмунини кўрсата боради: «Инсон – табиат боласи, боланинг гуноҳидан кечиш мумкин» «Талант диалектик моҳиятини очади; ўртаимёналик эклистика даражасида қолади»; «Мен камтарман» деган одамни камтар экан деб ўйламанг», «ҳар бир шахс — мустаснодир» «Табиат – яхшилик ва гўзалликнинг бевосита ифодаси»; «Дехқон меҳнати – ҳаётнинг илохий ақидаси»; «Одамлар сени билмаса ҳам, сен одамларни бил».

Демак, «Тундаликлар»даги қайдларда меҳр ва фикр шахсни маънавий-ахлоқий комилликка етакловчи асосий хусусиятлардан ҳисобланади. Хусусан, инсоннинг феъли-фаолиятида намоён бўлган мазкур белгилар жамиятга, ҳаёт ҳодисаларига, атроф-муҳитга, одамларга нисбатан бўлган муносабатларда реал мазмун касб этади.

Туркумдаги бир қатор қайдларда Оллох, таоло томонидан инсонга юктирилган сирли салоҳиятга алоҳида эътибор берилади: «Менимча, — деб ёзади адиб, — худосиз инсон бўлиши маҳол, худо – сирдор. Дунёда сир борки, худо ҳам бор, сирсиз олам эса абадул-абад бўлмаса керак. Сир – номаълумлик – ғайб...»

«Тундаликлар»дан бўй кўрсатиб турган нуруний сиймо – донишманд шахс тафаккури табиатидаги кўпгина хусусиятлар шоирнинг бир қатор шеърларида турлича йўсинда намоён бўлган эди. Шоирнинг «Мангулик», «қуёш», «Эркин», «Хужайрамнинг ҳар бир бўлагида» каби шеърларида ҳаёт гўзалликларини англаш ва унинг сирсинаоғларини билиш, иштиёқмандлик майллари тасвирида инсон ички дунёси моҳияти юзага чиқади. Масалан, «Мангулик» шеърисида гўзаллик доимо хунуқликка қарама-қарши қўйилган ҳолда акс эттирилади. Антитеза усули орқали гўзалликни тараннум этиш ҳодисаси Асқад Мухтор шеърининг табиатида ҳам ҳукмронлик қилади:

¹ Озод Шарафиддинов. Асқад Мухтор. Адабий портрет. «XX аср ўзбек адабиёти тарихи». Т., «Ўқитувчи», 1999.

Ўзини денгизга бағишлаб дарё
Жилғалар ўлади.
Узоқ-узоқ янграб замонлар аро
қўшиқлар сўлади¹.

(«Сизга айтар сўзим», 89-бет.)

Ёниб-ёниб, шон-шухратга қониб,
юлдузлар ўчади – йўқлик дунёсига кўчади.
Гоҳ хавас қиламан, — дейди шеърнинг
лирик қаҳрамони. — Мен у ҳам бўлмасам,
бу ҳам бўлмасам. Табиатдай бўлсам,
сўлсам-да фаслида, сира ўлмасам.

Шоирнинг лирик қаҳрамони таби-
атнинг безавол гўзаллиги бағрида
қолишни, унинг бетимсол тароватига
айланиб яшашни маъқул кўради.
Фақат хоҳиш-истак билан иш
битмайди. Табиатдай яшноқ гўзаллик-
ка айланиш учун эса маъноли умр
кечириш — лаҳзалардан мангуликка
айланувчи моддий ва маънавий
кадриятлар бунёд этиш лозим:

Офтоб чиқди оламга,
Яна ёниқ, яна ёш.
Шундай сахий, шундай сахий
Хар томчида – бир кўёш.

(«Сизга айтар сўзим», 88-бет.)

«Эркин» шеъридаги лирик қаҳра-
мон феъли-фаолияти ҳам бадий
маъно-моҳиятига кўра «Кўёш» шеъри-
даги лирик қаҳрамон ҳолатига ўхшаш.
Лирик қаҳрамон ҳикояси жуда харак-
терли. Кун совуқ, қушлар бўғотларга
қириб беркинган. Фақат битта
хурпайган чумчуқ Эркиндан нимадир
кутаётир. У худди эски ошнасини
топгандек шохдан-шоҳга тошдек
отилади. Изғирин қувокларнинг қумуш
нинасини тўкиб Эркин кафтидаги
ушоққа талпинади. Бу ҳолатни кўрган
йўловчилар ҳам тўхтаб қолади.

Тўхтаб қолардилар, чумчуқ эмас, гўё
Мўъжиза топгандай бола кафтидан,
Кўзларида қувонч бир дунё
Жиндек эзгуликнинг оддий тафтидан.

(«Сизга айтар сўзим», 87-бет.)

Англашиладики, «Эркин» шеъри-
даги қаҳрамон кафтидаги ушоқ-
чаларда «Кўёш» шеъридаги лирик
қаҳрамон кафтидаги шабнамдан баҳра
олган офтоб нурларида эзгулик,
олижаноблик шуълалари мужассам-
лашган. Улар шунчаки кўзларни
қувонтирадиган ҳолатларгина эмас,
балки моҳиятан чуқур инсоний меҳр-
саховатга йўғрилганлиги боисидан
гўзалликка даҳлдордир.

Зеро буларнинг барчаси бир йўла
Асқад Мухтор тундаликларидаги бадий
тафаккур табиатининг ўзига хос ҳиссий
жилода кўзга ташланишини намойиш
қилади.

Кундаликлар шаклини олган «Тунда-
ликлар» туркуми Асқад Мухторнинг
бахт, инсон умри, тириклик маъноси, сўз
қадри ва сўз масъулияти, замон, вақт,
жамият, эзгулик каби боқий масалалар
ҳақидаги ўйлари, кечинмалари
силсиласидан иборатдир. «Тўрт
нарсани берди менга, — дейди улўғ
шоир Абулҳасан Рудакий. — Оқилларча
ўйламоқ, тансиҳатлик, яхши одат, яхши
ном, яхши фикр». «Тундаликлар»
мисолида қузатадиган бўлсак, мазкур
фазилатлар Асқад Мухтор шахси ва
фаолиятида ҳам эмин-эркин зоҳир
бўлганлигини кўрамиз. Адиб оғир
хасталикка чалинган даврда, бемисл
ирода кучини, қувватини сарфлаб,
беназир «Тундаликлар»ини ярата олди.
Хасталик ҳолатидаги ўйларини теран
тафаккур саҳифаларига, эзгу амаллар-
га, ҳикматли фикр-мулоҳазаларга
айлантира билди.

Саодат МЎМИНОВА,
Қарши Давлат университети
катта ўқитувчиси.

¹ Асқад Мухтор. Сизга айтар сўзим. Шеърлар. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

Рэй БРЭДБЕРИ

Марсга ҳужум

Роман

“Ҳайратга тушинч қобилияти буюк ишдир,
— деди файласуф. — Космик парвозлар
бизларни яна болаларга айлантириб қўйди”.

Январ 1999

РАКЕТА ЁЗИ

Хозиргина Огайо қиши ҳукмрон эди: эшик ва деразалар тақа-тақ ёшилган, ойналарни қалин қиров босган; томларнинг қирраларидан найзасимон сумалаклар осилиб турар, болалар тепаликлардан чангиларда ўқдек учар, қора айиқ мўйнасидан тикилган пўстинли аёллар сирпанчиқ кўчаларда кезинар эдилар.

Тўсатдан иссиқ ҳаво тўлқини шаҳар бўйлаб ёйилди, худди тасодифан очик қолган новвойхона эшигидан чиққан ҳовур сингари ҳаммаёқни иссиқ ҳаво қоплади. Уйлардан шовуллаб сувлар оқди. Буталар ва болаларнинг эгнилари ҳўл бўлди. Томлардан сумалаклар узилиб тушар, ерга тушиб майда-майда бўлар ва эриб кетар эди. Эшиклар ланг очилди. Осмонда булутнинг чоки сўкилди. Болалар эгниларидан свитерларини ечиб отдилар. Онажонлар ҳам айиқ мўйна пўстинларини елкаларидан ташладилар. Қор эриб, ўтлоқзорда бултурги майсалар мунгайиб кўринди.

Ракета ёзи. Оғиздан-оғизга, уйдан-уйга шу икки сўз кўчиб юрар эди: Ракета ёзи. Худди чўл нафасидек қайноқ ҳаво деразалардаги муз нақшларни эритиб юборди, улар ўрнида нафис кашталар сузилиб кўринди. Чанги ва конкилар бирдан керак бўлмай қолди. Аёзли осмондан тепалик устига қўнаётган қор ергача келмай, ҳаводаёқ қайноқ ёмғирга айланмоқда эди.

Русчадан
Амир Файзулла
таржимаси

Американинг машҳур фантаст ёзувчиси Рэй Бредберининг номи ва асарлари ўзбек ўқувчиларига ҳам яхши таниш. Хусусан, журналимиз саҳифаларида унинг бевосита инглиз тилидан таржима қилинган ҳикоялари чоп этилган ва журналхонларимиз томонидан илиқ кутиб олинганди. Энди адабнинг шоҳ асари “Марсга ҳужум”ни сиз азиз фантастика ихлосмандларига ҳавола этмоқдамиз. Олтмиш ёшида илк марта учоққа чиққан, уйда эски ёзув машинкасидан бошқа биронта замонавий техника ускунаси бўлмаган Рэй Бредбери фавқуллодда қувваи зехни билан олис-олис галактикаларга худди фазогирлардай “саёҳат” қилади ва мўъжизавий таассуротларини жаҳон аҳли билан баҳам кўради.

Муаллифнинг фантастика воситасида бундай гаройиб “саёҳат”лари замирида улкан мажозий маъно ётади — у Ердаги ҳаёт, хусусан она табиатга муносабат аллақачон издан чиққанлигини алам, ўкинч ва захархандалик билан ифода этади. Ҳатто биз шаффоф марсликлар истиқомат қилади деб тасаввур этганимиз Марс сайёрасини ҳам мана шу одамлар аллақачон бошига етиб бўлганини алоҳида уқтиради. Бу эса Ердаги ҳар бир одамни чуқурроқ уйлашга, ҳушёр бўлишга даъват этади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

140

Ракета ёзи. Одамлар ёмғир томчилари питрадай тўкилаётган айвондан бошларини чиқариб, қизара бошлаган осмонга қарар эдилар.

Пуштиранг олов ва чўёдек ҳовур уфуриб турган космодромда ракета қаддини ғоз тутиб турар эди. Аёзли қиш тонгида ракета ўзининг қудратли оташ нафаси билан атрофни ёз қилиб юбораётганди. Ракета об-ҳаво яратмоқда ва бир неча лаҳзадан буён чор атрофда ёз ҳукм сурмоқда эди...

Феврал 1999

ИЛЛА

Улар Марс сайёрасида, биллур устунли уйда куриб қолган денгиз соҳилида яшар эдилар ва ҳар куни эрта билан миссис К.нинг биллур деворлардан етилиб чиққан олтин меваларни еяётганини ёки қайноқ шамол ахлатлар билан биргаликда учуриб келган оҳанрабо чангини ҳовучлаб сочганча ўша ерларни тозалаётганини кўриш мумкин эди. Кечга яқин қадимий денгиз ҳаракатсиз ва қайноқ ҳолга келган бир пайтда ҳовлидаги анжир дарахтлари қилг этмай қолар эди ва кўҳна Марс шаҳарчаси ёп-ёлғиз сўнпайиб турар эди, ҳеч ким кўчага чиқмас, мистер К.ни эса ўз хонасида бўртиқ иероглифларни арфа торлари каби бармоқлари билан чертганча маъдан китобни ўқиётганини кўриш мумкин эди. Унинг қўл остида китоб қўшиқ куйларди, куйловчи қадимий товуш денгиз ўзининг қирмизи тумани билан соҳилларни қоплаб олган ва қадимий одамлар маъдан найза ва электр тўрлари билан қуролланиб, жангга кетаётган одамлар ҳақида ривоят қиларди.

Мистер ва миссис К. йигирма йил ўлик денгиз соҳилида яшашди ва уларнинг оталари ва боболари ҳам, мана, ўн асрдирки, гулга ўхшаб куёш томонга юз буриб айланиб турган мана шу уйда истиқомат қилиб келган эдилар.

Мистер ва миссис К. ҳали унчалик кекса эмас эдилар. Уларнинг юзлари чинакам марсликлардек тоза, қорачадан келган эди. Кўзлари олтин тангалардек сап-сарик, овозлари майин ва ёқимли. Илгари улар кимёвий олов билан суратлар чиқишни яхши кўрар эдилар, шароб дарахтлари лиммо-лим тўлиб оққан анҳорларда сузишни ёқтиришарди, кейин эса тонгача хилватгина хонада мовий нур тарағиб турган портретлар тағида суҳбат қураб эдилар.

Энди улар унчалик бахтли эмас эдилар.

Ўша куни эрталаб миссис К. худди сарик мумдан чаплаб ясалгандек, ҳосилсиз қумларнинг узоқ-узоқларга таралаётган жазирама ҳовурига кулоқ тутганча устунлар ўртасида тик турар эди.

Нимадир содир бўлиши керак эди.

Аёл кутар эди.

У ана-мана қум устига чақновчи мўъжизани келтириб босмоқчи, сиқмоқчи ва эзиб янчмоқчи бўлган мовий Марс осмонидан кўз узмай қараб турарди.

Аммо ҳамма нарса ўша-ўша эди.

Кутавериш жонига теккач, аёл туманли устунлар ораллиғида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бўғотдаги тарновлардан ёмғир жилғаланиб оқарди, бундан тандирдек қизиган ҳаво бироз салқин тортгандек, унинг баданини силагандек бўларди. Жазирама кунларда бу дараға тушиб чўмилиш билан баравар эди. Салқин жилғалар ерни ҳўл қилди. Эрининг китобни тинмай чалаётгани кулоғига чалиниб турарди; қадимги оҳанглар унинг бармоқларига заррача таъсир қилмаётгандек эди.

Аёл хаяжонсиз ўйларди: қачонлардир худди анави ўзининг киши ақли етмас китобларига мўъжаз арфага ёпишгандек маҳкам ёпишиб олган, худди илгари бўлганидек, вақт-соати келиб эри уни ҳам бағрига босишига, юз-кўзларини силаб эркалашига вақт топа олишига имони комил эди.

Афсус! Аёл бошини чайқади, ҳафсаласи пир бўлгандек билинар-билинемас елкаларини учуриб қўйди, олтинранг киприкли кўзларини аста беркитди. Никоҳ ҳаттоки илгаридан таниш бўлган ёш йигит-қизларни ҳам кекса қилиб қўяди...

Аёл ўриндиққа чўкди, ўриндиқ бамисоли унинг бутун вужудини бағрига олди. У асабий қошларини чимирди ва кўзларини юмди. Аёл туш кўра бошлади. Қорача бармоқлари титраб кетди, беихтиёр ҳавода ўйнай бошлади. Лаҳза ўтиб,

аёл ўриндикда чўчиб қаддини ростлади ва оғир-оғир нафас ола бошлади.

У худди бировни кўрмоқчи бўлгандек шоша-пиша хонага разм солиб чиқди. Таажжуб: устунлар оралиғи бўм-бўш эди.

Учбурчак эшикда эри кўринди.

— Сен мени чақирдингми? — гижиниб сўради эри.

— Йўқ! — деярли қичқириб жавоб берди аёл.

— Менга худди қичқиргандек бўлиб туюлдинг.

— Ростданми? Мен мизғиб туш кўраётган эдим.

— Кундузия? Сенда илгари ҳеч бунақа бўлмасди-ку.

Аёлни кўзларидан унинг ўзи ҳам туш кўрганидан таажжублангани шундоқ кўриниб турарди.

— Қизиқ, жудаям қизиқ, — гудранди аёл. — Бу туш...

— Хўш? — эри китобга қайтиб боришга тоқатсизланаётган эди.

— Тушимга бир эркак кирибдики...

— Эркак?

— Баланд бир эркак. Бўйи олти фут бир дюйм¹ келади.

— Бу қанақаси: бутун бошли бир дев, алвасти-ку!

— Нимагадир, — аёл дона-дона қилиб сўзлай бошлади, — у алвастига ўхшамасди. Тўғри, бўйи жуда баланд эди. Унинг — эҳ, биламан, бу гаплар сенга алаҳсирашга ўхшайди — унинг кўзлари кўм-кўк эди!

— Кўзлари кўм-кўк эди, — такрорлади мистер К. — Эй худойим, кейинги гал қанақа туш кўрар экансан-а?! Ҳали қоп-қора сочли одам ҳам кўрдим дерсан.

— Буни қандай билдинг? — деди аёл.

— Шунчаки тўғри келган рангни айтдим-қўйдим-да, — куруққина жавоб берди эр.

— Ҳа, сочлари қоп-қора! — қичқириб деди аёл. — Бадани эса оппоқ. Жудаям ғалати одам! Эғнидаги кийимлари ҳам ғалати, у осмондан иниб тушди-да, мен билан мулойим гаплаша кетди.

Аёл жилмайди.

— Осмондан эмиш. Шу ҳам гап бўлди-ю.

— У қуёшда чарақлаб турган маъдан машинада учиб келди, — эслай бошлади миссис К. У кўрганларини кўз олдига келтириш учун кўзларини юмди. — Тушимга осмон кирди. Шунда бир нарса ялт этди. Худди ҳавога отилган тангадек. Кейин у катталаша бошлади. Катталашиб-катталашиб ерга равон тушиб келди, — бу узун кумушранг думалоқ кема, бегона кема эди. Сўнг биқиндаги эшик очилди-да, ундан баланд бўйли бир эркак чиқиб келди.

— Кўпроқ ишлаганингда бундай аҳмоқона тушлар кўрмас эдинг.

— Менга эса бу жуда ёқди, — жавоб берди аёл ўриндикқа ўзини ташлаб. — Шундай нарсаларни тасаввур қиламан деб ҳеч хаёлимга келмаганди. Қоп-қора сочлар, кўм-кўк кўзлар, оппоқ бадан! Қандай ажойиб эркак, бунинг устига, жуда чиройли ҳам.

— Сенга шунақа туюлган.

— Вой ичи қора-ей. Мен шундай бўлишини хоҳлаганмидим, пинакка кетганимда у ўзи пайдо бўлиб қолди. Ҳатто бу тушга ҳам ўхшамайди. Бирдан кутилмаганда, ғайри оддий бир тарзда... У менга қаради-да: шундай деди: “Мен бу кемада учинчи сайёрадан учиб келдим. Менинг исмим Натаниел Йор...”

— Бемаъни исм, — эътироз билдирди эри. — Бунақа бўлиши мумкин эмас.

— Албатта, бемаъни-да, ахир бу туш эди-ку, — итоаткорона қўшилди аёл.

— У яна: «Бу коинот орқали биринчи парвозимиз. Кемада биз икки киши эдик, мен ва дўстим Берг», — деди.

— Буниси ундан ҳам бемаънироқ исм экан.

— У шундай деди: «Биз ердаги шаҳардан келдик, сайёрамизнинг номи шунақа», — давом этди миссис К. — Бу унинг сўзлари. Ҳа, шундай деди — Ер. Кейин у бизнинг тилимизда гапирмади. Лекин мен бир амаллаб уни тушундим. Зехним-да. Бу телепатия, албатта.

¹ Фут — 30,479 см, дюйм — 25,4

Мистер К. орқасига ўтирилиб, кета бошлади. Бироқ хотинининг овозидан у яна тўхтади.

— Илл! — аста чақирди аёл. — Сен ҳеч учинчи сайёрада одам бор-йўқлиги ҳақида ўйлаб кўрганмисан?

— Учинчи сайёрада ҳаёт бўлиши мумкин эмас. — Босиқлик билан тушунтира бошлади эри. — Олимларимиз шуни аниқлаганларки, у ерда ҳавода кислород ҳаддан ташқари кўп. У ерда одамлар яшаганида қандай зўр бўлар эди-я! Қанақадир ғалати кемаларда қоинотда саёҳат қила олишганда нур устига нур бўларди.

— Менга қара, Илл, ўзинг яхши биласан, мен бунақа сафсаталарни жинимдан ёмон кўраман. Ундан кўра ишдан гапир.

Аёл ёмғир томчилиб турган устунлар оралиғида одимлаб юрганида кеч кириб қолган эди. Уша-ўша куй, ўша-ўша оҳанг.

— Шу ҳам кўшиқ бўлди-ю. — Чидаёлмай тўнғиллади эри, олов столга борар экан.

— Билмадим.

Аёл беихтиёр гўшт бўлақларини қайнаб турган оловга ташлади.

— Билмайман. — Иккинчи лаҳзада гўшт пишиб тайёр бўлган эди. Аёл уни олов ичидан олди-да, ликопчага солиб эрига тутди. — Эҳ, балки бу кўнглимга ўз-ўзидан келиб қолган сафсатадан бошқа ҳеч нарса эмасдир, нимагалигини ўзим ҳам билмайман.

Эри бошқа ҳеч нима демади. Хотинининг гўштни вишиллаб турган олов ҳалқоби ичига қандай ташлаётганини томоша қилиб турарди. Куёш уфқ ортига яширинди.

Хонага аста-секин тун кириб кела бошлади, у усун ва эр-хотинни ямлаганча ўзининг тундек қора шароби билан хона шифтигача лиммо-лим тўлди. Фақат кумушранг олов уларнинг юзларини ғира-шира ёритиб турарди.

Аёл яна ғалати кўшиқни куйлай бошлади.

Эр ўрнидан сапчиб турди-да, ғазаб билан эшик томон йўналди.

Бир оздан сўнг эр кечлик овқатни ўзи тановул қилди.

Столдан турди-да, керишиди, хотинига қаради ва эснаб туриб таклиф киритди:

— Олов қушларга миниб шаҳарда бир чигилёзди қилиб келмаймизми?

— Жиддий айтаяпсанми? — сўради хотин, — иситманг йўқми?

— Бунинг нимасига ажабланасан?

— Ахир биз ярим йилдан бери ҳеч қаёққа борганимиз йўқ-ку?

— Бу ҳам чакки фикр эмас.

Ўзидан ҳайрон бўлганича аёл эрига қаради. Энсаси қотиб, қўлини оғзига олиб борди. Куёш ботмоқда эди. Атрофни қоронғилик қоплаган сайин худди улкан гул каби уй ёпилиб борар эди. Устунлар оралиғида шабада эсди, олов столда бир миттигина кумушранг олов кўлчаси қайнар эди. Шамол миссис К.нинг қизғиш сочларини тараганча, унинг қулоғига нималаридир шивирлар эди. Олтинранг хира нигоҳини уфққа, денгизнинг оқлиш-сарғиш юзига тикканча у жимгина турар эди. Шунда хотирасида қандайдир кўшиқ сатрлари жонланди:

Нигоҳимда қадаҳ сунарман,
Ишқингга шул эрур жавобим,

— дея аёл паст ва майин овозда хиргойи қила бошлади.

Лабларимдан май симыр, жоним,
Ўзга майдан гапирма зинҳор.

Миссис К. такрор хиргойи қилди. Бироқ энди сўзларсиз, кўзларини юмиб куйлади, қўллари эса бамисоли ҳавода рақс тушар эди. Охири у жим бўлиб қолди.

Куй чиндан ҳам ажойиб эди.

— Бу кўшиқни энди эшитаяпман. Сен ўзинг тўқидингми? — жиддий оҳангда сўради эри ундан, синовчан боқиб.

— Йўқ... Ҳа... Тўғриси, билмайман! — Аёл саросимада эди. — Мен сўзларини ҳам билмайман — аллақандай бегона тилдаги кўшиқ эди.

— Қанақа тилда?

— Бугун қуёш қаёқдан чиқди?

— Кел энди, — қўл силтаб деди эр. — Борасанми-йўқми, шунни айт.

Аёл оқишгоб чўлга разм солди. Икки оппоқ ой уфқ ортидан кўтарилиб чиқди. Муздек сув оёқ панжаларини силар эди. Унинг бадани енгил жимирлаб кетди. Ҳаммадан ҳам аёл шу ерда қолишни, чурқ этмай бир жойда жим ўтиришни хоҳлар эди, у куни билан ўйлаган нарсасининг, — содир бўлиши лозим ва содир бўлиши мумкин бўлган нарсанинг амалга ошишини кутмоқда эди... Қўшиқнинг нафис оҳангидан юраги ҳаприқиб кетди.

— Мен...

— Сенга яхши бўлади, — деди эри. — Қани, кетдик.

— Мен чарчадим, — жавоб берди хотини, — бошқа сафар борамиз.

— Мана бу шарфинг, — эр унга шиша идишчани тутди. — Неча ойдирки, иккаламиз ҳеч ерга чиққанимиз йўқ.

— Сенинг ҳафтасига икки мартадан Кси-Ситига қилган сафарларингни ҳисобга олмаганда, — деди у эрига, ундан кўзини олиб қочганча.

— Иш бор, — деди эри.

— Иш бор, — шивирлади аёл.

Шиша идишчадан суюқлик отилиб чиқди. Мовий зулматга айланди-да, аёлнинг бўйни атрофидан вишиллаб айланиб доира ясади.

Теп-текис, муздек қум узра, худди лаққа чўгдек чарақлаб, олов қушлар мунтазир эди. Қушларга қўплаб яшил тасмалар билан боғлаб қўйилган оппоқ чодир тунги шамол эпкинидан қаппайиб ҳилпирарди.

Илла чодир остида ётарди, эрининг буйруғи билан олов уфурган қушлар тим қора осмонга кўтарилди. Тасмалар таранглашди, чодир ҳавода сузиб борарди. Қумлар шувуллаганча пастга тўкилди. Мовий тепаликлар уларнинг уйини ёмғирли устунларни, қафасдаги гулларни, куйловчи китобларни, ердаги унсиз, ирмоқларни орқада қолдирганча шундоқ ёнгиналаридан бир-бир ўтиб борар эди. Аёл эрига қарамасди. Эрининг қушларга қараб қичқиришларини эшитиб турарди. Қушлар эса тобора кўтарилиб борар, шу парвозда улар бамисоли лаққа чўғлардек қип-қизил мушакларга ўхшаб кринар эди.

Аёл пастда милтираб кўриниб турган қадимги ўлик шаҳарларга, худди суяқдан ясалган шатранж доналари каби уйларга қарамасди, бўшлиқ ва эрмакларга лиммо-лим қадимги анҳорлар ҳам унинг учун бир пул эди. Бамисоли ой нуридай порлоқ машғал каби улар қуриб қолган дарёлар ва сувсиз кўллар устидан учиб ўтмоқда эдилар.

Аёл фақат осмонга қарар эди.

Эр нимадир деди.

Аёлнинг кўзи осмонда.

— Нима деганини эшитдингми?

— Нимани?

Эр қаттиқ хўрсинди.

— Сал ҳушингни йиғсанг бўлармиди...

— Ўйга чўмиб қолибман.

— Табиатга бунчалик шайдолигингни билмас эканман. Бугун кўзингни осмондан сира ололмаяпсан.

— Осмон жуда ҳам чиройли.

— Биласанми, мен нима ҳақда ўйладим, — аста давом этди эр, — бугун Халга телефон қилмаймизми? Бир ҳафтага келяпмиз деб айтамыз. Ундан кўп эмас. Тўғрим сизларникага. Мовий тоғларга борапмиз, деймиз. Қалай, зўр фикрми?

— Мовий тоғларга! — Аёл бир қўли билан чодир чеккасидан тутди-да, эри томон кескин ўгирилди.

— Бу таклиф, холос.

— Хўш, қачон бормоқчисан? — асабий сўради аёл.

— Йўқ демасанг, эртага эрталабоқ жўнаймиз, — шошиб жавоб берди эр. —

Ўзинг биласан, қанча тез бошласанг, шунча...

— Ахир биз ҳеч қачон бундай эрта чиқиб кетмагандик-ку?

— Бу йил шу истисно бўлади, — эр жилмайди. — Ҳолатни ўзгартириб

турганга нима етсин. Осуда, тинч яшаш қандай яхши. Хуллас, ўзингдан қолар гап йўқ. Янглишмасам бошқа режаларинг йўқдир, а? Қалай, борамизми?

Аёл хўрсинди, чайналди, сўнг деди:

— Йўқ.

— Нима?! — эрнинг овозидан қушлар чўчиб тушди, чодир бир силкинди.

— Йўқ, — қатъий деди аёл, — мен бормайман.

Эр аёлга қаради. Масала ҳал бўлган эди. Аёл орқага ўгирилди. Қушлар учишда давом этди. Шамол қувган ўн минг бурчак тезлигида. Тонгда куёш биллур устунлар орасидан ўз нурларини сочганча ухлаб ётган Илла устидаги туманни ҳайдаб юборди. Тун бўйи аёл юмшоқ булут тўшаги узра сузгандек ерда парвоз қилиб чиқди. Туман эса Илла ёстиққа бош қўйган захоти деворлардан оқиб тушган эди. Тун бўйи аёл мана шу ҳаракатсиз дарё узра донг қотиб ухлади. Энди булут фойиб бўлмоқда ва ниҳоят дарё Иллани бедорлик соҳилида қолдирганча уйқуни урарди.

Аёл кўзини очди.

Унинг бошида эри турарди. Эри бу ерда бир неча соатдан бери тургандек бўлиб кўринмоқда эди. Нимагадир Илла эрининг кўзига қарашга ботинолмаётганди.

— Яна шу тушни кўрдингми? — деди у. — Тинмай уйқингда гапиравериб, мени мижжа қоқтирмадинг. Врачга кўринмасанг бўлмайди.

— Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ.

— Уйқингда роса алаҳсираганинг-чи.

— Шунақами? — Аёл шошиб туриб ўгирди.

Хона ичи совуқ эди. Тонгги ғира-шира ёруғликда Илланинг қомати намоён бўлди.

— Нима туш кўрдинг?

Аёл эслашга ҳаракат қилиб сукут сақлади.

— Кема. У яна осмондан тушди, ундан баланд бўйли одам чиқиб келди ва мен билан гаплаша бошлади. У бир гапириб ўн кулар, бу эса менга ёқарди.

Мистер К. кўли билан устунни туртди. Ҳовур қоплаган илик сув жилғалари хонадаги совуқни ҳайдаб чиқармоқда эди. Мистер К.нинг чеҳраси маъносиз эди.

— Кейин эса, — давом этди аёл, — Натаниел Йорк исмли бу ғалати эркак, сиз гўзалсиз деди ва мени ўпиб олди.

— Хаҳ! — қичқирди эр ва орқага ўгирилди.

— Бу бор-йўғи туш-ку, — деди аёл ўзича хурсанд бўлиб.

— Аҳмоқона аёлча тушларни сўзлашни қачон бас қиласан?

— Худди болага ўхшайсан-а! — У сўнги бир парча кимёвий туманга ўзини ташлади. Зум ўтмай аёл аста кулиб қўйди.

— Мен яна ниманидир эслай бошладим, — Иқроп бўлди аёл.

— Хўш, хўш, нима экан? — қичқирди эр.

— Илл, шунақанги инжиқсанки...

— Бўл, гапир, — талаб қилди эр. — Сен мендан ҳеч нарсани сир тутишинг мумкин эмас.

Эр аёлнинг боши узра ўзининг совуқ, тунд чеҳраси билан унга қараб турарди.

— Мен сени ҳеч қачон бундай ҳолда кўрмагандим, — жавоб берди Илла, уни ҳам кўрқинч, ҳам завқ туйғуси қамраб олганди. — Ҳеч бунақаси бўлмаганди, ўша Натаниел Йорк айтдики... Хуллас, у менга айтдики, мени ўзининг сайёрасига олиб борар экан. Албатта, бу бўлмаган гап.

— Ҳамма гап шунда-да, бўлмаган гап. — Деярли овози борича қичқириб деди эр. — Ўзингни сал наридан туриб бир эшитиб кўрганингда эди: у билан бирга ўйнаганингни, у билан гаплашганингни, у билан қўшиқ айтганингни, тун бўйи шундай қилганингни, эй худойим, бир ўзингга разм солиб қараганингда борми?

— Илл!

— У қачон қўнади? Лаънати кемасида қачон пастга тушиб келади?

— Илл, овозингни кўтармасанг-чи.

— Падарига лаънат бу овозинг! — эр ғазаб ичида аёл узра энгашди. — Манови сенинг тушингда... — у аёлнинг панжасини сиқди. — Кема яшил водийга кўнгандир-а? Жавоб бер!

— Ҳа, водийга...

— Бугун кечга яқин кўнгандир-да? — тиниб-тинчимаётганди эр.

— Ҳа, ҳа, шунақа бўлса керак. Лекин бу фақат туш эди, холос.

— Бўпти. — Эр жаҳл билан унинг кўлини силтади. — Яхшиямки алдамайсан, тушингда айтган ҳамма гапларингни эшитдим. Ҳар бир сўзигача, водийни ҳам, вақтни ҳам ўзинг айтдинг.

Оғир-оғир нафас олганча эр чақмоқдан кўзи қамашгандек устунлар оралаб юриб кетди. Аста-секин унинг нафас олиши равонлашди. Аёл эридан кўз узмас эди — ишқилиб жинни-пинни бўлиб қолмадимикан? Охири аёл ўрнидан турди-да, унинг олдига борди.

— Илл, — шивирлади аёл.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ...

— Сен касалсан.

— Йўқ, — эр ҳорғин, зўр-базўр жилмайди. — Болаликдан бошқа ҳеч нарса эмас. Мени кечир, азизам. — У аёлни кўполгина силаб қўйди. — Ўзимдан ўтди, кечир. Бўпти, мен бориб ётай...

— Жуда ўзингни уринтириб қўйдинг.

— Энди ҳаммаси жойида. Ўтиб кетди. — Эр ух тортиб қўйди. — Кел, буларни унутайлик. Ҳа, мен кеча Уэлл ҳақида бир латифа эшитгандим. Шунини сенга айтиб бермоқчи эдим. Сен нонушта тайёрлайвер, мен сенга латифани айтиб бераман, мана бу ҳақда эса бошқа гаплашмаймиз.

— Бу бор-йўғи туш эди, холос.

— Бўлмаса-чи. — Эр беихтиёр унинг юзидан ўпди. — Бор-йўғи туш эди, холос.

Тушга келиб офтоб баттар куйдира бошлади, тоғлар бамисоли унинг ҳовурида сузмоқда эди.

— Шаҳарга бормайсанми? — сўради Илла.

— Шаҳарга? — эр қошини хиёл кўтарди.

— Сен ҳар доим шу кунни кетасан, — аёл таглик устидаги гулларни тўғрилади. Гуллар ҳаракатга келиб, катта-катта сариқ оғизларини очди.

Эр китобни ёпди.

— Йўқ, ҳаддан ташқари иссиқ. Бунинг устига, кеч бўлди.

— Шунақа де, — аёл ишни тугатди-да, эшик томонга борди, — мен дарров қайтаман.

— Тўхта, қаёққа?

Аёл эшикка етиб бўлган эди.

— Паонинг олдига. У мени таклиф қилган эди.

— Бугунми?

— Уни кўрмаганимга юз йил бўлди.

— Узоқ эмас-ку. Яшил водийда, агар янглишмасам, шундайми?

— Ҳа, қўл узатса етади. Шундай бир... — Аёл тоқатсиз эди.

— Мени кечир, — деди эр унинг ортидан жуда ташвишли қараганча, — бутунлай эсимдан чиқибди: мен бугун доктор Нллени таклиф қилган эдим-ку.

— Доктор Нллени? — аёл эшик томон йўналди.

Эр уни тирсагидан тутди-да, шаҳд билан хонага қайтариб олиб кирди.

— Ҳа.

— Пао нима бўлади?

— Пао қочиб кетмайди. Биз Нллени кутиб олишимиз керак.

— Бораману, қайтаман.

Эр йўқ дегандек бошини чайқади.

— Ҳа, йўқ. Бунинг устига, уларнинг уйигача анча юриш керак бўлади. Бутун яшил водийдан ўтиб, катта анҳор ортида-я. Сўнг яна пастга қараб кетилади... Ҳавониям кўрмайсанми, ёндираман дейди. Доктор Нлле сени кўриб роса хурсанд бўларди. Эшитдингми?

Аёл ҳеч нима деб жавоб бермади. У фақат бир бало қилиб чиқиб кетса-ю, бу ердан қочиб қолса — шунини ўйларди. Овозининг борича қичқаришни истарди. Лекин у тузоққа тушгандек ўриндиқда ўтирар, аста-аста қимирлатаётган бармоқларидан кўзларини узмасди.

— Илла, — тўнғилади эр. — Ҳеч қаерга кетмайсан, шундайми?

— Ҳа, — деди аёл узоқ сукунатдан сўнг. — Кетмайман.

— Кун бўйи уйда бўласанми?

Аёл бўғиқ овозда жавоб берди:

— Ҳа, кун бўйи.

Бир неча соат ўтса ҳамки, доктор Нлледан дом-дарак йўқ эди. Афтидан, Илланинг эри бундан у қадар таажжубга тушмаётганди. Кечга яқин у гудранганча шкаф олдига борди-да, ундан муҳқиш қуролни — бурма чармли ва учида тепкиси бўлган узун сарғиш найчани олди. У бу томонга юзланди — унинг юзида кумуш маъдандан ясалган ниқоб ифодаси йўқ эди. Ҳолбуки у ўз туйғуларини яшириш учун шу ниқобни кийиб оларди. Бу ниқоб унинг озгин юзи, яяги, манглайдаги барча ўйдим-чуқурларга жудаям мос келарди. Ниқобни кийиб олиб, у ўзининг даҳшатли қуролини қўлида ушлаганча айлантриб томоша қиларди. Қурол тўхтовсиз гўнғилларди. Гўё у бир дафъада бугун бир олтин асалариларни сочишга қодир эди. Бу асаларилар ўзларининг даҳшатли нишлари билан чақар, захарларини солиб ўлдирар, сўнг гўё кум устига тушган уруғлардек чала ўлик ҳолда ерга қулар эдилар.

— Йўл бўлсин? — сўради хотин.

— Нима? — Илла чармларга, даҳшатли гўнғиллашга кулоқ тутди. — Доктор Нлле шунчалик хаяллагиптики, уни кутгани ортиқ тоқатим қолмади. Ов овлаб келаман. Дарров қайтаман. Сен эса шу ерда бўлгин, ҳеч қаерга кетма. Хўпми? — Кумушранг ниқоб чарақлаб кетди.

— Ҳа.

— Доктор Нллега айтиб қўй, мен дарров қайтаман. Бор-йўғи ов қилгим келиб қолди.

Учбурчак эшик ёпилди. Қияликдан унинг узоклаётган одимлари товуши эшитилиб турди.

Эри қуёш томон кетиб борар экан, то у кўздан ғойиб бўлгунча аёл унинг ортидан қараб турди. Сўнг ўз юмушларига уннаб кетди: оҳанрабо чангларини тозалаш, биллур деворлардан янги меваларни узиш керак эди. У тиришқоқлик ва шошқалоқлик билан ишлар, бироқ вақти-вақти билан уни қандайдир жазавачулғар эди. Шунда у ўзининг мана бу ғалати, сира шуурини тарк этмаётган кўшиқни куйлаётган ҳолда кўрар, кўзлари эса биллур устунлар ортидан туриб осмонга разм солаётган бўларди.

Аёл нафасини ичига ютганча жим кутар эди.

— Ана, келиб қолишди...

— Ҳозир бошланади.

Шундай кунлар бўладики, момақалди роқ яқинлашиб келаяпти, чор атрофда эса чуқур сукунат ҳукмрон. Шу тоб босим сезилар-сезилмас ўзгаради — бу сайёра узра учиб бораётган ёсим об-ҳавонинг нафаси, унинг сояси, шамоли, пардаси. Ҳаво кулоқларига босим беради, сен эса яқинлашиб келаётган бўронни кутганча тордек таранг тортиласан. Вужудингни титроқ қоплайди. Осмон рангин, булутлар қуюқлашади, тоғлар чўян рангига киради. Катак-катак гуллар огоҳлантирган куйи аста хўрсинадилар. Бошдаги сочлар хиёл қимирлайди. Уйнинг аллақареридаги соат тинимсиз бонг уради: “Вақт, вақт, вақт, вақт...” Соат овози шу қадар майин эшитиладики, гўё баҳмал устига тушган сув томчисидек.

Тўсатдан, момақалди роқ! Электр ялт-юлт қилади ва осмон узра қора тўлқин ва момақалди роқли булутнинг ҳамма нарсани ямлаб юборувчи мавжлари устмас-уст ёпирилиб туша бошлайди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Гарчи осмон очиқ бўлса-да, бўрон яқинлашиб келарди. Гарчи булут бўлмаса-да, чақмоқ чақиши аниқ эди.

Илла сукунат ҳукмрон ёзги хонадон хоналари бўйлаб кезинарди. Ҳар дақиқа осмондан чақмоқ келиб тушиши, ҳавони гумбурлаган овоз билан ларзага солиши, тўп-тўп булутлар босиши мумкин эди. Жимжитлик, йўлакдаги одимлар, биллур эшикнинг қоқилиши — барчаси уни таъқиб этарди ва у ўқдай отилганча уларга пешвоз чиқарди...

“Жинни Илла! — хаёлан кинояли жилмайиб қўйди аёл, — сенинг бу тентак хаёлингга нималар келмайди.

Шу тоб ўша нарса юз берди. Жазирама иссиқ ҳаво худди улкан аланга сингари ёнидан учиб ўтди. Шиддатли товуш кулоқни тешди. Осмон ёришиб, маъданлар чақнади.

Илла беихтиёр қичқириб юборди.

У устунлар орасидан югуриб ўтди-да, эшикни ланг очиб юборди. Аёл тоғларга тикилди. Лекин у ерда ҳеч нарса йўқ эди...

Қияликдан пастга отилмоқчи бўлди, бироқ ваъдаси эсига тушиб қолди. У шу ерда бўлиши, ҳеч қаяққа кетмаслиги керак. Доктор ҳар дақиқада келиб қолиши керак, агар у бу ердан кетиб қолса, эрининг жаҳли чиқади.

У тез-тез нафас олганча ва бир қўлини олдинга чўзганча эшик олдида тўхтаб қолди.

Яшил водий ястанган жойда ниманидир кўришга ҳаракат қилди, лекин ҳеч нарсани кўрмади.

“Жинни! — у хонага қайтиб келди — булар ҳаммаси бўлмагур хаёллар, ҳеч нарса бўлмаган. Фақат шунчаки қуш варақ, шамол ёки анҳордаги балиқ. Утиргин-да, ўзингга келиб ол”.

Аёл ўтирди.

Ўқ товуши янгради.

Аниқ, баланд аянчли овоз.

Аёл титраб кетди.

Ўқ овози узоқдан келган эди. Бир мартагина отилди. Тезучар асалариларнинг узоқдан келаётган гўнғиллашига ўхшаш биргина ўқ овози. Ундан кейин эса янада аниқроқ, совуқроқ, узоқроқдан келган иккинчи ўқ овози янгради.

Аёл яна титраб кетди ва нимагадир қичқирганча ва бу қичқирикни бўлмасликка ҳаракат қилганча сакраб оёққа турди. Хонама-хона ўқдай учиб, эшикка яқинлашди ва уни яна ланг очиб юборди.

Ўқ овозининг акс садоси тобора узоқлашиб борарди...

Охири тинди ҳам.

Аёл бир неча лаҳза бўздай оқарганча ҳовлида туриб қолди.

Ниҳоят, битта-битта босганча бошини солинтириб, у атрофини устунлар ўраб олган хобгоҳлар аро юриб кетди. Бирма-бир ўтиб борар экан, унинг қўллари беихтиёр тарзда нарсаларга тегар, лаблари титрар эди. Зулмат қуюқлашиб бораётган шаробхонада у бир ўзи ўтиргиси келди. У кутар эди. Кейин ёқут қадахни олди-да, уни шарфининг учи билан ишқалай бошлади.

Бир вақт узоқдан қадамлар товуши, оёқлар остида эзилган майда қамишларнинг чирс-чирс сингани кулоғига чалинди.

Аёл ўрнидан турди. Жимжит хонанинг ўртасига бориб туриб олди. Қўлидаги қадах ерга тушиб чил-чил бўлди.

Қадамлар уй олдида журъатсиз секинлаша бошлади.

Гапирсинми? “Кир, кира қолсанг-чи”, десинми?

Аёл олдинга қараб юрди.

Одимлар энди даҳлиздан эшитилди. Қўл лўкидонни сурди.

Аёл эшикка жилмайди.

Эшик очилди. Аёлнинг юзидаги табассум ғойиб бўлди.

Бу унинг эри эди. Қумушранг ниқоб хира ярақларди.

Эри ичкарига кирди-да, хотинига бирровгина назар ташлаб қўйди. Кескин ҳаракат билан ғилофни очди, иккита ўлик асаларини силтаб ташлади. Уларнинг ерга тўп-тўп тушганини эшитиб, оёғи билан босиб эзгилади ва ўқдан бўшаган қуролни хона бурчагига қўйиб қўйди, Илла энгашганча синган қадах парчаларини тўплашга беҳуда уринарди.

— Нима қилдинг? — сўради аёл.

— Ҳеч нарса, — жавоб берди эр унга орқа ўгириб тураркан. У юзидан ниқобни олди.

— Милтиқни... қандай отганингни эшитдим. Икки марта.

— Ов овладим. Бўлди, шу. Гоҳ-гоҳ хумор қилиб туради. Доктор Нлле келмадимми?

— Йўқ.

— Шошма, шошмай тур. — У нафрат билан бармоғини қирсиллатиб қўйди.

— Э-ҳа, энди эсимга келди, биз у билан эртага келишиб қўйгандик-ку. Сира эсимда йўғ-а.

Улар столга ўтиришди. Аёл ўз ликопчасига қараб турарди, бироқ овқатга қўл урай демасди.

— Нима гап? — сўради у кўзини кўтармасдан, гўшт бўлақларини гуриллаган оловга ташларкан.

— Билмадим. Иштаҳам йўқ, — жавоб берди аёл.

— Нимага?

— Билмасам. Шунчаки иштаҳам йўқ.

Шамол булутларни ҳайдай бошлади; куёш ботиб бўлганди. Хона бирданига тор, муздек бўлиб қолди.

— Мен эслашга ҳаракат қиляпман, — деди аёл хонадаги жимликни бузиб ва эрининг совуқ чеҳраси, олтин кўзларига қараб қўйди.

— Нимани эсламоқчи бўлдинг? — у шароб хўпларди.

— Қўшиқни. Ҳалиги чиройли, ажойиб қўшиқни. — Аёл кўзларини юмди ва қўшиқ айта бошлади, бироқ қўшиқ яхши чиқмади. — Унутибман. Лекин мен нимагадир уни унутгим келмайди. Уни умрбод эсда сақлаб қолсам дейман. Гуё ҳаракатлар мароми унга ёрдам бериши мумкин бўлгандек, қўлларини равон ҳавода ўйнатиб қўйди. Сўнг ўриндиққа ўзини ташлади. — Йўқ, эслолмаяпман.

Аёл йиғлаб юборди.

— Нега йиғлаяпсан? — сўради эр.

— Билмайман, билмайман. Ҳеч ўзимни қўлга ололмаяпман. Юрагим ғаш. Негалигини ўзим ҳам билмайман, йиғлайман-у, негалигини билмайман, лекин йиғлайвераман.

У кафтлари билан бошини гижимлади, елкалари титради.

— Эртагача ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетасан, — деди эр.

У эрига қарамади. Унинг нигоҳлари фақат яйдоқ чўлга ва тим қора осмонга сочилган ёрқин юлдузларга қадалганди, узокдан эса совуқ шамол ва узун анҳорлардаги муздек сувнинг шалоплашлари қулоққа чалинарди. Аёл бутун вужуди қалт-қалт титраганча кўзларини юмди.

— Ҳа, — такрорлади у, — эртагача ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетаман.

Август 1999

ЁЗ ТУНИ

Одамлар тош айвонларда тўда-тўда бўлиб турар эдилар, мовий тепаликлар орасидан уларни илғаш ҳам қийин эди. Мармар амфитеатр ортида қоп-қора зулмат ичидан ястанган шаҳарча ва муҳташам уйларнинг қўлкалари кўзга чалинарди, сокин қўллар кумуш ранг бериб жимирлар, уфқдан уфққача чўзилган анҳорлар ялт-юлт қилар эди. Беғамлик ва сокинлик ҳукмрон Марс сайёрасида ёз оқшоме. Анҳорларнинг ям-яшил сатҳи бўйлаб бамисоли нафис бринч гуллардек қайиқлаги у ёқдан-бу ёққа қараб сузади. Ёнбағир бўйлаб иланг-биланг саф тортган уйлардаги салқин тун тўшақларида ётганча ошиқ-маъшуқлар эринчоқлик билан бир-бирига шивирлашар эди. Хиёбонлардаги машъалалар тагида қўлларида олтин ўргимчак тўрларини тутган ёш болалар у ёқдан-бу ёққа чопиб ўйнашарди. Унда-бунда кумушранг олов биқирлаб қайнаган столларда кечки овқат тайёрланмоқда. Марснинг тунги қисмидаги юзлаб шаҳарларнинг амфитеатрида офтобда қорайган марсликлар тилларанг кўзларини чақнатганча эстрада атрофидаги гўшаларда тўпланган, у ёқдан машшоқларнинг моҳир қўлларига итоаткорона бўйсунган созлар бамисоли гулларнинг атри каби сокин ҳавода равон куй таратар эди.

Саҳналардан бирида бир аёл қўшиқ айтмоқда.

Тингловчилар сафи бўйлаб шивирлар тўлқини сузиб ўтади.

Қўшиқ узилди. Хонанда аёл қўлини томоғига олиб борди. Сўнг машшоқларга қараб им қокди, улар куйни янгидан бошлаб чала кетди.

Машшоқлар завқ билан куй чалар, аёл илҳом билан қўшиқ айтарди, бу сафар томошабинлар оҳ деб юборди, ўзларини олдинга ташлашди, кимдир оёққа турди — амфитеатр узра бамисоли қиш қирови кўнгандек бўлди. Чунки аёл куйлаётган қўшиқ галати, қўрқинчли, гайриоддий эди. У куйлашдан тўхташга қанчалик уринмасин, барибир сўзлар унинг лабларидан беихтиёр учиб чиқмоқда эди:

Юлдузлар чагнаган тунги осмонда,
 Порлайди оламни нурга кўмиб ой.
 Нур билан зулматнинг кураши аро
 Янада кўрк очар самовий чирой.

Кўшиқчи аёлнинг кўллари оғзини ёпди. У бутунлай карахт ва саросима ичида қолган эди.

— Бу қанақа сўзлар бўлди? — хайрон бўлди машшоқлар.

— Шу ҳам кўшиқми?

— Кимнинг тилида айтилаяпти?

Улар ўзларининг олтин трубаларига яна пуфлай кетдилар, яна шу ғаройиб мусиқа янграй бошлади ва аста-секин энди овозларини баралла қўйиб гаплашаётган ва оёққа турган томошабинлар узра сузиб кетди.

— Сенга нима бўлди? — сўрар эди бир-бирларидан машшоқлар.

— Қанақа куй чалган эдинг ўзи?

— Ўзинг қанақа куй чалган эдинг?

Аёл йиғлаб юборди ва саҳнадан чопиб тушиб кетди. Томошабинлар амфитеатрни тарк этдилар. Жунбушга келган барча Марс шаҳарчаларида худди мана шу ҳол содир бўлган эди. Осмонда оппоқ қор ёққан каби ҳамма совуқ домига гирифтор бўлган эди. Зим-зиё хиебонлардаги машғалалар тагида болалар кўшиқ айтар эдилар:

Қелиб қарасам жавоним бўм-бўш,
 Утирибди ёлғиз кўппагим ночор.

— Болалар! — овозлар янгради. — Бу қанақа кўшиқ бўлди? Қаердан ўргандингиз уни?

— Улар миямизга ўзидан-ўзи келиб қолди. Ҳатто сўзларини ўзимиз ҳам тушунмаймиз!

Эшиклар ёпилди. Кўча хувиллаб қолди. Мовий қирлар узра яшил юлдуз кўринди.

Марснинг бутун тунги томонида эркаклар зулмат қўйнида ёнларида ётган маъшуқаларининг кўшиқ куйлашларидан уйғониб кетишди.

— Бу қанақа куй бўлди?

Қоқ тунда минглаб уйлардаги аёллар кўзларидан дув-дув ёш тўкканча уйғониб кетдилар ва эрлари уларга тасалли бера бошладилар.

— Тинчлан, тинчлансанг-чи, ухла. Нима бўлди ўзи сенга? Ёмон туш кўрдингми?

— Эртага бир ёмон воқеа содир бўлади.

— Ҳеч нарса бўлмайди, ишимиз жойида-ку!

Аёл титраб-қақшаб йиғлайди.

— Юрагим сезиб турибди. Уша бало тобора яқин келяпти, яқин, яқин, яқин!..

— Бизга ҳеч нарса бўлмайди, бас қил, ухла, ухла.

Марсда сокин тонг отмоқда. Худди қоп-қоронғи ва муздек қудуқдагидек сокин тонг. Анҳор сувлари сатҳида юлдузларнинг акси жимирлайди, ҳар бир хонада муштумида олтин ўргимчак уясини чангаллаганча ётган болаларнинг маъсум нафаслари эшитилади, кўллари бир-бирига чалиштирганча ошиқ-маъшуқлар ухламоқда, ойлар ботган, машғалалар ўчирилган, тош амфитеатрларда зоғ учмайди.

Тонг олдида яккаю-ягона товуш қулоққа чалинади: хувиллаган кўчанинг ҳув охирида ёлғиз тунги қоровул ҳеч кимга таниш бўлмаган ғалати кўшиқни хиргойи қилганча қоронғилик қўйнида кезинади...

Август 1999

ЕРЛИКЛАР

— Жуда ёпишиб олишди-ку, тақиллатишгани-тақиллатишган-а!
 Миссис Ттт жаҳл билан эшикни очди.

— Хўш, нима гап?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

150

— Инглизча гапираапсизми? — останада турган одам хайрон бўлди.

— Кўлдан келганча, — жавоб берди аёл.

— Соф инглиз тилида-я!

Келган одам қандайдир махсус либосда эди. Унинг ортида яна уч киши турарди; уларнинг барчаси хиёл ҳаяжонда эди — юзлари ял-ял ёнар, бошидан-оёғигача мой юқи.

— Сизларга нима керак ўзи? — кескин оҳангда сўради миссис Ттт.

— Сиз марсликсиз! — келган киши кулди, — бу сўз сизга, албатта, нотаниш. Бизда, ерликларда, шунақа дейишади. — У ҳамроҳларига боши билан имлаб, ишора қилди. — Биз Ердан келдик. Мен капитан Уильямс. Биз бир соатгина олдин Марсга келиб кўндик. Биз келиб кўнган иккинчи экспедициямиз! Бизгача Биринчи экспедиция келган эди, аммо уларнинг тақдири бизга аён эмас. Нима бўлганда ҳам биз етиб келдик. Сиз эса биз учратган биринчи марслик бўласиз.

— Марслик? — аёлнинг қошлари керилди.

— Сизга Куёшдан тўртинчи Сайёрада яшаётганингизни айтмоқчиман! Шу аниқми?

— Оддий ҳақиқат, — уларга разм солганча бурнини жийриб деди аёл.

— Биз эса, — киши ўзининг дўмбоқ қизғиш қўлини кўксига босди, — Ердан келдик. Тўғрими, йигитлар?

— Худди шундай, капитан, — бараварига жавоб берди ҳамроҳлар.

— Бу Тирр сайёраси бўлади, — деди аёл, — агар унинг ҳақиқий номини билмоқчи бўлсангиз.

— Тирр, Тирр, — капитан ҳорғин қулиб қўйди. — Ғалати ном экан! Аммо, айтинг-чи, муҳтарама хоним, Сизнинг инглиз тилида бундай бурро гапиришингизни қандай тушунса бўлади?

— Мен гапирмаяпман, — жавоб берди аёл, — мен ўйлаяпман. Телепатия. Яхши боринглар! — шундай дея у эшикни қарсиллатиб ёпди.

Ҳаял ўтмай, бу қўрқинчли одам яна эшикни тақиллата бошлади.

Аёл эшикни очди.

— Тағин нима керак? — сўради у.

Киши ўша жойда турар ва жилмайишга ҳаракат қиларди, аммо ундаги аввалги дадиллик кўринмасди. У аёлга қўлини узатди.

— Назаримда, сиз мени яхши тушунмадингиз...

— Нимани? — шартта деди аёл.

Эркак хайратдан кўзларини катта-катта очди.

— Биз Ердан учиб келдик!

— Вақтим йўқ, — деди аёл. — Ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди — тушлик, уйни йиғиштириш, тикиш, минг хил майда-чуйда ишлар... Сизга, эҳтимол, мистер Ттт керакдир. У тепада ўзининг хонасида ўтирибди.

— Ҳа, ҳа, — бир нарсани англагандек кўзларини пирпиратиб деди Ердан келган одам. — Худо ҳаққи, мистер Тттни чақиринг.

— У банд. — Шундай дея аёл яна эшикни қарсиллатиб ёпди.

Бу гал меҳмон эшикни одатдагидан қўполроқ тарзда тақиллата бошлади.

— Биласизми нима? — қичқириб деди меҳмон эшик очилар-очилмас. У гўё мезбонни ҳанг-манг қилиб қўймоқчидек даҳизга бостириб кирди. — Меҳмон деганни бундай кутмайдилар-да!

— Полни ёғ тушса ялагудек қилиб қўйганман! — Қовоғини уйиб деди аёл. — Афт-ангорингизни қаранг, ҳаммаёғингиз ифлос, йўқолинглар кўзимдан! Агар уйимга кирмоқчи бўлсангиз, аввал оёғингизни тозалаб келинг!

Меҳмон ваҳима билан ўзининг ифлос оёқ кийимига қараб қўйди.

— Ҳозир ади-бади айтишиб ўтирадиган пайт эмас, — қатъий оҳангда деди киши. — Вазият шунақа. Бунини нишонлашимиз керак!

Уларнинг кўнгилларидагини сўзсиз англаши учун меҳмон аёлга қаттиқ тикилиб қаради.

— Агар менинг биллур кулчаларим қуйиб кетган бўлса, — деди қичқириб аёл, — сизларни калтак билан!..

Шундай дея аёл вишиллаб турган мўъжазгина печка томон югурди. Сўнг терга ботган, бўғриққан ҳолда қайтиб келди. Унинг кўзлари сап-сарик, бадани

қорача, ўзи озгин ва чаққон, худди ҳашарот дейсиз... Овози чиннидек жарангларди.

— Шу ерда кутиб турунглр. Мен бориб қарай-чи, балки бирон дақиқадан кейин мистер Тттнинг хузурига киришингиз мумкин бўлар, — унда нима ишингиз бор эди ўзи?

— Унга айтинг, биз Ердан биринчи марта бу ерга учиб келдик!

— Нима биринчи марта? — Аёл офтобда куйган қўлини баландга кўтарди. — Бўпти, буниси муҳим эмас, мен ҳозир келаман.

Тош уйнинг йўлақларидан унинг қадам товушлари қулоққа чалиниб турди.

Тепада эса ҳаддан ташқари кўк, жазирама марс осмони — худди чуқур иссиқ денгиз қотиб қолгандек. Бамисоли улкан қайноқ қозон устида тургандек Марс чўли узра парда ёйилиб кела бошлади. Сал наридаги тепанинг чўққисида учини осмонга қадаганча унча катта бўлмаган самовий кема турарди. Ундан тош уй эшиги томонга йирик-йирик оёқ излари тизилиб келган эди.

Тепадаги иккинчи қаватда бақирик-чақирик овозлари эшитиларди. Эшик тагидаги одамлар бир-бирига қарар, оғирликларини гоҳ у оёқларига гоҳ бу оёқларига солар, камарларини тўғрилар эдилар. Тепада қандайдир эркак овозининг ўшқиргани эшитилди. Унга аёл овози жавоб айтди: чорак соатдан кейин ерликлар нима қилишини билмай, ошхонада у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошладилар.

— Чекамизми? — деди улардан бири.

Иккинчиси сигарета олди — улар чека бошлашди. Барчалари шошмайгина оппоқ тутунни ичга тортар эдилар. Курткаларининг гижимларини ёйишди, ёқаларини тўғрилашди, тепадаги овозлар ҳамон гувиллар, шанғиллар эди. Командир соатига қаради.

— Йигирма беш дақиқа, — деди у. — У ёқда нима бўлаётган экан-а?

У дераза олдига келди-да, ташқарига қаради.

— Кун ёнаяпти, — деди фазогирлардан бири.

— Гапирманг, — эринчоқлик билан қўлини сўрди, тушки офтобдан ҳолсизланган иккинчиси.

Тепадагиларнинг овозлари бўғиқ гўлдирашга айланди, сўнг бутунлай тинчиб қолди. Бутун уйда тиқ этган товуш эшитилмайди. Ҳар ким фақат ўзининг нафасинигина эшитади, холос.

Шу алпозда бир соат ўтди.

— Биз туфайли бирор қор-қол рўй бермадимикан? — деди командир меҳмонхона эшиги ёнига яқинлашаркан ва ўша томонга қаради.

Миссис Ттт гулларига сув куйиб хона ўртасида турарди.

— Мен бўлсам бунақасини унутиб юборганман деб юрибман... — деди аёл капитанни кўриб. У ошхонага чиқди. — Кечирасиз. — Аёл унга бир парча қоғозни узатди. — Мистер Ттт жуда банд. — У ўзининг идиш-товоқларига ўгирилди. — Барибир сизга у эмас, балки Мистер Ааа керакдир. Мана бу қоғозни олиб, мовий анҳор ёнидаги қўшни қўрғонга бориб-да, у ерда мистер Ааа сиз билмоқчи бўлган ҳамма нарсани айтиб беради.

— Биз ҳеч нарсани билишимиз керак эмас, — эътироз билдирди командир дўрдоқ лабларини шишириб. — Бусиз ҳам биз ҳамма нарсани биламиз.

— Қоғозни олдингиз, сизга тагин нима керак? — кескин оҳангда сўради аёл. Улар аёлдан шундан бошқа нарса ола олмас эдилар.

— Бўпти, — деди командир. Унинг ҳамон кетгиси йўқ эди. У гўё бир нарсани кутаётгандек жойидан қимир этмасди. Худди янги йил арчасини томоша қилаётган гўдакдек анграйиб қараб турарди. — Бўпти, — такрорлади у. — Қани кетдик йигитлар.

Шундай қилиб тўртовлон ерлик уйдан чиқишди-да, диққинафас жимжит ёз кунни кўйнига шўнғиб кетишди.

Ярим соатдан кейин ўзининг кутубхонасида савлат тўкиб ўтирган мистер Ааа темир пиёласидан электр алангасини хўплаганча тош терилган йўлақдан овозлар келаётганини эшитди. У гавдасини деразадан чиқариб, бир хил кийинган тўртгала одамга кўзларини қисиб қарай бошлади.

— Мистер Ааа сизмисиз? — сұрашди улар.

— Мен.

— Бизни сизга мистер Ттт юборди, — қичқирди командир.

— Нима сабадан? — сұради Ааа.

— У банд экан!

— Хм, биласизми, бу... — гижиниб деди мистер Ааа. — Аллақаердаги бекорчихўжаларнинг кўнгилларини олишдан менинг бошқа ташвишим йўқ деб ўйладимикан?

— Ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, сэр! — қичқирди командир.

— Менга эса аҳамияти бор. Бир дунё китоб йигилиб қолган, уларни ўқиб чиқишим керак. Мистер Ттт ҳеч ким билан ҳисоблашмай кўйган. У менга биринчи марта бундай сурбетларча муомала қилаётгани йўқ. Илтимос, кўлингизни силкитманг, жаноб! Мени тинч кўйинг! Сиз буларни эътиборга олмасангиз бўлмайди. Мен гапирётганимда одамлар кулоқ солишига ўрганиб қолганман. Илтимос, гапимни охиригача эшитинг! Акс ҳолда мен сиз билан умуман гаплашмайман.

Тўрттала киши пастда оғизларини очганча саросима ичида депсинар эдилар. Капитаннинг пешонасидаги томирлар бўртиб чикди. Ҳатто кўзларида ёш йилтиллади.

— Ана шунақа, — насихат қилишда давом этди мистер Ааа. — Хўш, ўйлаб қаранг-а, мистер Тттнинг мени шундай писанд қилмаслиги яхши ишми?

Тўрттала келгинди жазирама куни ҳовури орасидан унга ҳайрат билан қараб турарди. Капитаннинг тоқати тоқ бўлди:

— Биз Ердан учиб келдик!

— Менимча, у жуда ҳам одобсизликни ҳаддидан ошириб юборди, — минғирлади мистер Ааа.

— Самовий кема. Биз ракетада учиб келдик. Ана у!

— Кошки у биринчи марта менга нисбатан шундай нописандлик қилаётган бўлса?

— Тушунаяпсизми — Ердан!

— У мандан кўради ҳали, мен унга кўнғироқ қиламан-да, боглаб тузлайман, ҳа, ҳа!

— Биз тўрттамыз — мен ва мана бу учаласи. Кемам экипажи.

— Мана ҳозир трубкани оламан-у, кўнғироқ қиламан.

— Ер. Ракета. Одамлар. Парвоз. Само.

— Кўнғироқ қиламан-да, боглаб таъзирини бераман. — Қичқирди мистер Ааа ва худди театрдаги кўғирчоқдек деразадан ғойиб бўлди.

Қандайдир номаълум аппаратда икки кишининг қаттиқ айтишаётгани баралла эшитилиб турарди. Капитан ва унинг командаси ўзларининг нафис сарвқомат ва жонажон ракеталарига мунгли қараганча ҳовлида тик туришарди.

Мистер Ааа деразадан гавдасини чиқариб, тантанавор эълон қилди:

— Мен уни дуэлга чақирдим. Виждоним ҳаққи. Эшитдингизми, дуэлга.

— Мистер Ааа, — босиқлик билан гап бошлади капитан.

— Шартта отиб ташлайман, мана мени айтди дерсиз!

— Мистер Ааа, илтимос, гапимга кулоқ солинг. Биз олтмиш миллион миллик йўлни босиб келаяпмиз.

Мистер Ааа биринчи марта капитанга эътибор қилди.

— Шошманг, нима дедингиз? Ие, қаердан келдик дедингиз?

Капитан оппоқ тишларини кўрсатиб жилмайди. У ўзича шивирлади:

— Ҳайрият-ей, энди ўзига келди! — сўнг баланд овозда деди: — Олтмиш миллион миллик наридаги Ер сайёрасидан келдик!

Мистер Ааа эснади.

Йилнинг шу фаслида — зўрга эллик миллион, ундан ортиқ эмас. У кўлига қандайдир даҳшатли қуролни олди.

— Бўпти, мен кетдим. Мана бу аҳмоқона хатингизни олинг. Билмадим, бу хат сизга нима қаромат кўрсатади, кейин анови тепаликдан шаҳарчага ўтиб боринг. У Йопр деб аталади. У ерда дардингизни мистер Ииига айтасиз. У айнан сизга керак одам. Сизга анови мистер Тттнинг кераги йўқ эди. Томи кетган,

уни нариги дунёга, албатта, жўнатмай қўймайман. Лекин буни мен қилмайман. Бу менинг вазифамга кирмайди.

— Вазифа, вазифа! — эрмак қилиб деди командир. — Ердан келган одамларни қабул қилиш керак бўлганда аллақандай вазифага бало борми?

— Бунақа бемаъни гапларингизни қўйинг! Буни ҳамма биледи. — Мистер Ааа зинадан пастга қараб чопди. Яхши қолинг!

Шундай дея у ит қувлаган соқовдек пилдираб кетди.

Фазогирлар мутлақо хангуманг бўлиб қолишди. Охири капитан деди:

— Йўқ, барибир, гапимизга қулоқ соладиган одамни топмай қўймаймиз..

— Ҳозирча кетиб, кейин қайтиб келсак-чи? — мунгли ҳолда деди ўртоқларидан бири. — Учиб кетиб яна кўнсак, учиб кетиб яна кўнсак. Бунгача уларнинг ақли кириб, бизларни кутиб олишга тараддуд кўришармиди.

— Ҳа, шундай қилмаса бўлмайдиганга ўхшайди, — тўнғиллаб деди гамгин капитан.

Шаҳарча жиз-биз эди. Марсликлар уйларига гоҳ кириб, гоҳ чиқар, бир-бири билан саломлашардилар, улар юзларига ёқимли хилма-хиллик учун олтин, мовий, қизил рангдаги ниқоблар кийиб олган эдилар, бундан ташқари, қумуш лабли ва бринч қошли, қулиб турган ва тумшайган ниқоблар ҳам бор эди. Хуллас, ҳар бир ниқоб ўз эгасининг ахлоқини намойиш этиб турарди. Узоқ йўл босиб, қора терга ботган ерликлар тўхтадилар ва ёшгина қизалоқдан мистер Иийнинг қаерда яшашини сўрадилар.

— Ҳов, ана у ерда, — боши билан имлаб кўрсатди қизалоқ.

Капитан тоқатсизлик билан, эҳтиёткорона бир тиззасига чўкди-да, қизалоқнинг маъсумгина чеҳрасига қаради.

— Ҳой қизалоқ, биласанми, сенга бир нарса айтмоқчиман.

У қизалоқни тиззасига ўтказди-да, кенг кафтлари билан унинг қорача қўлчаларини сиқди, гўё тун бўйи унга эртак сўзламоқчидек, гўё бир-биридан қизик воқеа ва тафсилотларни шошмасдан қизалоқнинг ёш шуурига эринмай жойламоқчи бўлгандек.

— Биласанми, жажжигинам, ярим йил муқаддам Марсга бошқа бир ракета учиб келар эди. Унда Йорк исмли бир одам ўз ёрдамчиси билан бўларди. Биз унга нима бўлганини билмаймиз. Балки улар ҳалокатга учрагандир, улар ракетада учиб келар эдилар, биз ҳам ракетада учиб келдик. Ишонмасанг, ана, бир кўриб қўй-а, қара, қандай катта ракета! Шунинг учун биз иккинчи экспедициямиз, биздан олдин эса биринчи бўлган эди. Биз Ернинг ўзидан узоқ учиб келдик...

Қизалоқ беихтиёр бир қўлини бўшатди-да, юзига лоқайдликни ифода этувчи олтин ниқобни тушириб олди. Сўнг ўйинчоқ олтин ўргимчак уясини олиб, уни ерга тушириб юборди, капитан эса ҳамон унга уқдирарди. Ўйинчоқ ўргимчак итоаткорона қизалоқнинг тиззасига ўрмалаб чиқди, қизалоқ эса лоқайд бир тарзда ҳалиги ниқобининг тирқишчасидан уни кузатиб турарди: капитан беозоргина ўргимчакни итқитиб юборди-да, ўз саргузаштларини ҳикоя қилишда давом этди.

— Биз — ерликлармиз, деди у. — Гапимга ишонасанми?

— Ҳа. — Қизалоқ оёқларининг бармоқлари қумда нималар чизаётганига кўзининг қири билан қараб турарди.

— Жуда ақлли қизалоқ экансан. — Командир уни ўзига қаратиш учун қизалоқнинг қўлини ярим ҳазил-ярим чин билан чимчилаб қўйди. — Биз ўзимизга ракета қуриб олдик, бунга ишонасанми?

Қизалоқ бармоғини бурнига тикди.

— А-ҳа.

— Ва... йўқ, йўқ, доногинам. Бармоғингни бурнингдан ол... Ва мен самовий кема командир, ва...

— Бундай ракетада тарихда ҳали ҳеч ким ҳеч қачон коинотга чиққан эмас, — дона-дона қилиб деди кўзларини қисганча қизалоқ.

— Қойил! Буни қандай биласан?

— Телепатия. — У бармоғини наридан-бери тиззасига суртди.

— Хўш? Наҳотки бу сени озгина бўлса-да, қизиқтирмаса? — деярли қичқириб деди командир. — Наҳотки, бундан хурсанд эмассан?

— Ундан кўра сиз мистер Ийининг олдига борсангиз, яхши бўларди. — Қизалоқ ўйинчоқни ерга тушириб юборди. — У сизлар билан жон-жон деб гаплашади.

Шундай дея қизалоқ изма-из ўзи билан югуриб кетаётган ўйинчоқ-ўргимчак ҳамроҳлигида қочиб кетди.

Командир қизга қўлини узатганча ва орқасидан қараганча жойида ўтириб қолаверди. У кўзларига ёш қалқиб чиққанини ҳис қилди. Ночор аҳволда оғзини очиб, бўм-бўш қўлларига қараб қўйди. Ўз сояларидан кўз узмай, ўртоқлари унинг ёнида турарди. Улар йўлдаги тошларга тупуришди...

Мистер Ийининг ўзи эшикни очди. У маърузага шошарди, бироқ агар тезроқ ичкарига кириб муддаога кўчиб қолишса, улар учун бир неча дақиқа вақтини ажратишга тайёр эди...

— Кўп вақтингизни олмаймиз, — деди капитан шишган қовоқларини ҳорғин кўтариб. — Биз Ердан келганмиз, анави ерда ракетамиз турибди, биз тўрттамыз — уч фазогир ва командир. Биз бутунлай ҳолдан тойганмиз, қорнимиз оч. Ухлашга қулай жой қидираяпмиз. Кимдир бизга шаҳарча калитини топширса ёки шунга ўхшаган бирор ёрдам берса яхши бўларди, қўлларимизни қисиб, урра деб қичқиришса, “табриклаймиз, чол боболар!” дейишса бошимиз кўкка етар эди. Бор-йўқ илтимосимиз шу!

Мистер Ийи дароз гавдали, қалин кўк шишали кўзойнак ортига яширинган сарғиш кўзли одам эди. Езув столи узра энгашиб, у қандайдир қоғозларни ўйчан варақларди, ора-чора синчков нигоҳлари билан меҳмонларга қараб кўярди.

— Бу иш қоғозлари қайси гўрга кетди экан-а. — У столнинг барча тортмаларини титиб чиқди. — Қаерга қўйдим-а? — У қовоғини уйди. — Қаердадир, мана бу ердамиди-ей... Эй, ҳа, мана улар! Марҳамат! — у шиддат билан капитанга қоғозни узатди. — Сиз буларга имзо чекишингиз керак. — Мана бу даҳмазаларни ўқиб чиқишимиз керакми?

Кўзойнакнинг қалин шишалари капитанга қалалди.

— Ахир ўзингиз айтмадингизми, Ердан келдик деб? Шундай экан, бунга имзо чекинг, вассалом.

Капитан имзо чекди.

— Команда ҳам имзо чекиши керакми?

Мистер Ийи унга қаради, қолган учаласига ҳам қаради ва масхараомуз қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Булар ҳам имзо чекиши керакми?! Ваҳ-ҳаҳ-ҳа! Эй, қойил-эй! Улар... улар... — унинг кўзларидан ёш оқа кетди. У тиззасига шап этиб урди-да, кулгидан икки букилиб қолди. У оғзини каррақдек очиб кулар эди. У столга ёпишиб олди. — Улар ҳам имзо чексин эмиш!..

Фазогирлар хўмрайишди.

— Бунинг нима куладиган жойи бор экан?

— Улар ҳам имзо чексин эмиш! — Азбаройи кўп кулганидан чарчаб, ух тортиб деди мистер Ийи. — Тагин кулгили эмасмиш! Мен буларни албатта мистер Ыъыга айтаман! — у кулгидан ўзини тўхтатолмай, имзо чекилган иш қоғозларига кўз югуртирди. — Ҳаммаси жойидага ўхшайди. — У бош ирғаб қўйди. — Ахир охир-оқибатда зарур бўлиб қолса, ҳатто эвтанизияга ҳам рози улар. — У яна узоқ ҳингирлаб кулди.

— Нимага рози!

— Бўпти, қўяверинг, менинг сизга асраган бир нарсам бор. Мана. Манави калитни олинг.

Капитаннинг юзи кундай ёришиб кетди.

— О, бу қандай буюк шараф!

— Бу шаҳар калити эмас, тўнка! — тўнғиллади мистер Ийи.

— Уйнинг калити. Йўлакдан тўғри боринглар-да, катта эшикни очинг, ичкарига кириг-да, уни зичлаб ёпиб қўйинг. Ўша ерда тунашингиз мумкин. Эрталаб эса мен хузурингизга мистер Ыъыни юбораман.

Капитан журъатсизгина калитни олди. У бошини ҳам қилиб турарди. Ўртоқлари жойидан қилт этмасди. Гўё баданларидаги ҳамма қон сўриб олингандек, улар тамоман ҳолдан тойган эдилар.

— Хўш, тагин нима? Нима гап ўзи? — сўради мистер Иии. — Нимани кутаяпсиз? Нима хоҳлайсиз? — У капитанга яқинроқ борди-да, бошини эгиб пастдан унинг юзига қаради. — Гапиринг, ахир!

— Сиз ҳатто... — деб гап бошлади капитан. — Яна айтмоқчиманки... ўйлашга ҳам... — у чайналди. — Биз қаттиқ меҳнат қилдик, узоқ йўл босиб келдик, балки, ҳалиги, нима эди, қўлимизни сиқарсиз ва... ҳеч бўлмаганда “баракалла!” дерсиз... — У жим бўлиб қолди.

Мистер Иии истамайгина унга қўлини тутди.

— Табриклайман! — Унинг лабларида совуқ табассум жилваланди. — Табриклайман. — У орқа ўтирди. — Энди мен борай. Калитни эсингиздан чиқарманг.

Шундай дея у гўё меҳмонлар ҳавода эриб кетгандек, уларга ортиқ эйтибор ҳам қилмай, мистер Иии хона бўйлаб юрар экан, ихчамгина портфелига қандайдир қоғозларни тикди. Бу нари борса беш дақиқача давом этди ва бу вақт ичида у бирор марта ҳам қовогини уйиб турган тўртгала меҳмонга чурқ этиб оғиз очмади. Меҳмонлар эса бошларини эгтанча ҳорғин кўзларини ерга тикиб, бурунларидан тортса йиқилгудек бир ҳолда зўрга оёқда туришарди.

Чиқиб кета туриб, мистер Иии тирноқларига синчковлик билан разм солди.

Кечкурунги гира-шираликда йўлак бўйлаб кетиб боришарди. Улар катта ялтилаган кумушранг эшик олдида тўхташди ва кумуш калит билан уни очишди. Ичкарига кириб эшикни зичлаб ёпишди-да, атрофга разм солиб қарашди.

Улар кенг, чароғон залда туришарди. Эркаклар ва аёллар столларда ўтиришар, тўп-тўп бўлиб туришар, суҳбатлашишар эди. Кулфнинг шиқирлаганини эшитиб, улар қайрилиб қарашди ва махсус либос кийган тўртгала одамга тикилиб қолишди.

Марсликлардан биттаси улар олдига бориб таъзим қилди.

— Мен мистер Уууман, — таништирди у ўзини.

— Мен эса Нью-Йоркдан, Ердан келган капитан Жонатан Уильямсман, — жавоб берди капитан пинагини ҳам бузмай.

Бирдан залда гулдурос қарсақлар янгради.

Қийқириқ ва ҳайқириқлардан шифт ларзага келди. Қўлларини силжитган, ҳайқириб қичқирган, столларни ағдар-тўнтар қилган, бир-бирини туртганча марсликлар залнинг барча томонидан ўзларини ерликлар томон отишди, уларни маҳкам кучоқлаб тўртталасини ҳам қўлларига кўтариб олишди. Олти марта улар меҳмонларни елкаларида кўтариб бутун зални айланиб чиқишди. Олти марта югуриб фахрий доира ясашди, улар тўхтовсиз сакрар, ирғишлар, рақс тушар, баланд овозда кўшиқ айтар эдилар. Ерликлар шу қадар ҳанг-манг бўлиб қолишдики, бутун бир дақиқа давомида уларни кўтариб турган елкалар узра миниб юришди, шундан кейингина ўзларига келиб, кула бошлашди ва бир-бирларига қараб:

— Ана, холос, мана бу бошқа гап! — дея қичқира бошлашди.

— Зўр! Аллақачон шундай қилиш керак эди! Э-ҳа, у-ҳа-ҳа, воҳ-воҳ!

Улар тантанали суратда бир-бирлариги им қоқар, кафтларини бир-бирларига уриб қаттиқ-қаттиқ чапак чалар эдилар.

— Э-ҳе!!!

— Урра! — ҳайқирарди оломон. Марсликлар ерликни стол устига қўйишди. Қийқириқлар тинди, капитан сал бўлмаса хўнграб юбораёзди.

— Раҳмат сизларга, катта, раҳмат. Бу иш зўр бўлди...

— Ўзингиз ҳақингизда сўзлаб беринг, — таклиф қилди мистер Ууу.

Халойиқ ҳаяжон ичида оҳ ва уҳ деб хўрсинар эди. Капитан ўз ўртоқларини бир-бир таништириб чиқди. Уларнинг ҳар бири қисқа-қисқа нутқ ирод қилди, ҳар бирининг нутқи гулдирос қарсақлар ва ҳайқириқлар билан бўлиниб турди.

Мистер Ууу капитаннинг елкасига шпатагилаб қўйди.

— Ҳамюртингни бу ерда учратишдан зўр нарса бор эканми! Ахир мен ҳам Ердан келганман-да.

— Ие, қандай қилиб?

— Шундай қилиб. Биз Ердан келганлар анчагинамиз.

— Сиз-а? Ердан келганмисиз? — капитан кўзларини чақчайтирди. — Бундай бўлиши мумкин эмас! Сизлар ҳам ракетада келганмисизлар? Фазовий парвозлар қайси асрдан бошланган эди? — Унинг овозида тушқунлик сезилиб турарди. — Дарвоқе, қаердансизлар, қайси мамлакатдансизлар?

— Туиэреолдан. Мен бу ерга руҳ кучи билан кўп йиллар илгари келганман.

— Туиэрол... — аста такрорлади капитан. — Бундай мамлакатни билмайман.

Руҳ кучи дегани нима дегани ўзи?..

— Мана миссис Ррр, у ҳам Ердан келган, тўғрими, мистер Ррр?

Мистер Ррр бош ирғади ва ғалати жилмайиб қўйди.

— Мистер Ююю ҳам, мистер Шшш ҳам, мистер Ввв ҳам!

— Мен эса Юпитердан келганман, — ўзини таништирди бир эркак ғўдайиб.

— Мен эса Сатурндан келганман. — Унинг ғалини илиб кетди кўзларини айёрона йилтиллашиб бошқа бири.

— Юпитер, Сатурн... — бидирлади капитан кўзларини пирпиратиб.

Зим-зиё қоронғулик тушган эди. Марсликлар фазогирлар атрфида ивирсир, столларда ўтирардилар, бироқ столлар бўм-бўш бўлиб, зиёфатдан ном-нишон йўқ эди. Сарик кўзлар чақнаб, ёноқларининг тагида чуқур-чуқур соялар ўйнардди, шунда капитан залда деразалар йўқлигини, ёруғ тўғри деворлар орасидан ўтиб келаётганини пайқаб қолди. Эшик ҳам бор-йўғи биттагина эди. Капитан лунжини осилтирди.

— Бир тийинга қиммат нарсалар! Туиэреол дегани қаерда экан-а? Америкадан узоқми?

— Америка нима дегани?

— Америка ҳақида эшитмаганмисиз?! Ўзингиз Ерданман деб айтасиз-у, тагин Американи билмайсиз-а?

Мистер Ууу жаҳл билан бошини силтади.

— Ер бошдан-оёқ денгиз, денгиздан бошқа ҳеч нарса йўқ. У ерда ҳеч қандай қуруқлик йўқ. Ўзим ўша ерданман, мен билмай, ким билсин.

— Шошманг, — капитан орқага бир одим тисарилди, — сиз ғирт марслик экансиз! Кўзларингиз сап-сарик, баданингиз қорача...

— Ер нукул жунглилар билан қопланган, — мағрур гап қўшди мистер Ррр.

— Мен Орриданман, кумуш маданияти мамлакатиданман!

Капитан нигоҳини бир чехрадан бошқа чехрага, мистер Ууудан мистер Юююга, мистер Юююдан мистер Зззга, мистер Ззздан мистер Нннга, мистер Хххдан мистер Бббга олди. У марсликларнинг кўзлари бир қорайиб, бир кенгаётганини, бир чақчайиб, бир хиралашганини кўриб турарди. Унинг вужудини титроқ босди. Ниҳоят, у ўз ҳамроҳлари томон ўгирилди-да, маъюс деди:

— Бунинг нима эканини тушундиларингми?

— Нимани, капитан?

— Бу ҳеч ҳам тантанали учрашув эмас, — ҳорғин деди у, — шошилинч қабул ҳам эмас. Зиёфат ҳам эмас. Биз бу ерда ҳурматли меҳмонлар ҳам эмасмиз. Улар эса Марс ҳукуматининг вакиллари ҳам эмас. Уларнинг кўзларига бир қаранг-а, нутқларига яхшилаб қулоқ солиб кўринг-а!

Фазогирлар нафасларини ичларига ютишди. Кўзларини ола-кула қилганча улар аста-секин ғалати залга нигоҳ югуртира бошлашди.

— Энди билдим. — Капитаннинг овози гўё узоқдан келаётгандек эди. — Билдим, улар бекорга бизга янги манзилларини беришмабди ва биз то мистер Йийни учратгунча бошқа бировнинг олдига жўнатишмабди... Улар бекорга бизга аниқ манзил билан калитни бериб, эшикни очиб кириб, ичкаридан қаттиқ ёпиб олишимизни тайинлашмаган экан. Биз қўлга тушдик...

— Қўлга тушдик дейсизми, командир? Кимнинг қўлига?

Капитан шалвираб қолди.

— Жинжихонага тушибмиз.

Тун чўқди. Шаффоф деворларнинг орасига яширинган чироқлардан таралаётган ғира-шира нурга тўлган кенг танобий уйда сукунат ҳукмрон эди. Тўрттала ерлик ёғоч стол атрофида ўтирганча бошларини ҳам қилиб,

шивирлашар эдилар. Ерда айқаш-уйқаш бўлиб эркак ва аёллар ухлар эдилар. Қоп-қоронғи бурчакларда нималардир гимирлар, яккам-дуккам кўланкалар кўлларини ғалати-ғалати силкир эдилар. Ҳар ярим соатда фазогирлардан бирон киши кумуш эшик олдига борарди-да, стол олдига қайтиб келарди.

— Фойдаси йўқ, капитан. Биз бу ердан энди чиқиб кетолмаймиз.

— Капитан, наҳотки бизни жинни деб ўйлашган бўлса?!

— Бўлмаса-чи?! Акс ҳолда нега бизнинг келишимизни тантанали кутиб олишмади? Биз улар учун шунчаки руҳий касаллармиз, биздақалар бу ерда тўлиб-тошиб ётибди. — У ухлаб ётган одамларга ишора қилди. — Булар ахир параноидлар-ку, биттаси ҳам соғ эмас! Лекин улар бизни қандай кутиб олишиди! Менга ҳатто, — унинг кўзларида учқун сачради ва ўша заҳоти ўчди, — охири тантанали учрашув устидан чиққандек туюлди. Мана бу ҳайқириқлар, кўшиқлар, нутқлар... Ахир бари зўр бўлган эди-ку...

— Бизни бу ерда қанча ушлаб туришар экан, а?

— Биз ўзимизнинг жинни эмаслигимизни исботлагунимизча.

— Ҳа, бу қийин эмас экан-ку.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман...

— Сиз, афтидан, нимадандир чўчияпсиз, шекилли, капитан?

— Ҳм... Ҳов анови бурчакка бир қаранг.

Қоронғида бир эркак чўнқайиб ўтирарди. Унинг оғзидан миттигина яланғоч аёл шаклидаги мовий олов отилиб турарди. Аёл ҳавода кўкиштов тутун ичида майин ўчарди ва нималарнидир шивирлаб хўрсинар эди.

Капитан боши билан бошқа томонни кўрсатди. У ерда бир аёл турар, турган жойида ҳайратомуз шаклларга кирар эди. Аввалига у биллур устунлар ичида тутқун ҳолида кўринди, сўнг олтин ҳайкалга айланди, сўнг кедр ҳассаси шаклини олди ва ниҳоят яна ўзининг аввалги қиёфасига қайтди.

Ҳамма жойда эркаклар ва аёллар бинафшаранг оловнинг ингичка тилларини ўйнар, тинимсиз бир шаклдан бошқасига кирар эдилар, зеро тун ғам-андух ва саргузаштлар палласи ҳисобланади.

— Афсунгарлик, қора жодугар, — шивирлади ерликлардан бири.

— Йўқ, алаҳсирашлар бу. Улар бизга алаҳсирашларини намойиш этишяпти, биз кўриб турган бу нарсалар уларнинг алаҳсирашларидир. Телепатия. Ўз-ўзини ишонтириш ва телепатия.

— Сиз шундан ташвишдамидингиз, капитан?

— Ҳа. Агар алаҳсирашлар бизга — нафақат, нафақат, бизларга шундай аниқ бўлиб кўринар экан, модомики алаҳсирашлар шундай ишончли ва ростдек бўлиб туюлар экан, улар бизни жинни деб ўйлашлари ҳеч гап эмас-да. Анови эркак мовий оловдан митти аёллар ясай олади, анови аёл эса ҳайкалга айланишга қодир; марсликларнинг ракета кемаси бемор хаёлотимиз самараси деб ўйлашлари учун бемалол кифоя қилади.

Қоронғилик ичидан кимнингдир аянчли хўрсингани эшитилди.

Чор атрофда гоҳ чақнаб, гоҳ ўчиб, мовий оловлар рақс тушар эди. Ухлаб ётган эркакларнинг олдидан қизил қумдан ясалган шайтонваччалар учиб чиқар эди. Аёллар лорсиллаган илонларга айланар эдилар. Турли ҳайвон ва йиртқиқларнинг ҳиди анқирди.

Тонг отгач, ҳамма рисоладагидек, қувноқ ва соғлом кўринар эди. Ҳалиги алаҳсирашлар-у, ғалати оловлардан ном-нишон йўқ эди. Капитан ўз жамоадошлари билан ҳали-вери очилиб қолар деган умидда кумуш эшик олдида турар эди.

Мистер Иии роса тўрт соатдан кейин пайдо бўлди. Улар унинг эшик ортидан ичкарига киришидан аввал битта-битта чақириб, ўзининг мўъжазгина хонасиги олиб кириш учун роса уч соат эшик ортида турганига шак-шубҳа қилмас эдилар.

Агар унинг ниқобига ишонадиган бўлсак, бу очикқўнғил, юзидан табассум аримайдиган бир эркак эди, унинг ниқобида бир эмас, учта кулиб турган қиёфа тасвирланган эди. Дарвоқе, ниқоб остидан чиқаётган товуш табассумли психиатрга унчалик ярашмаётган эди.

— Ҳўш, сизни нима безовта қилаяпти?

— Сиз бизни жинни деб ўйлаяпсиз, лекин бу тўғри эмас, — деди капитан.

— Аксинча, мен сизларни барчаларингизни жинни деяётганим йўқ, —

психиатр кичиккина кўрсаткич таёғини капитанга ниқтади. — Фақат сизни, хурматли жаноб. Барча қолганлар — иккиламчи жинни.

Капитан тиззасига шап этиб уриб қўйди.

— Ҳа, гап бу ёқда денг! Уртоқларимнинг ҳам иш қоғозига имзо чекишлари шартми, деб сўраганимда мистер Иининг қаҳ-қаҳ уриб кулиши шундан экан-да!

— Ҳа, мистер Иии менга ҳаммасини айтиб берди. — Психиатр ниқобидаги оғзини қийшайтириб, хоҳлаб кулди. — Зўр ҳазил бўлди-да. Хўш, мен нима деяётган эдим? Ҳа, иккиламчи жиннилар. Менинг олдимга қулоқларидан илонлар чиқиб турадиган аёллар келишади. Менинг муолажамдан кейин илонлар ғойиб бўлади.

— Биз жон-жон деб даволанишга тайёرمىз. Бошланг муолажангизни.

Мистер Иии саросималаниб қолди.

— Во ажаб, ҳеч ким муолажага рози бўлмайди. Бу муолажа жуда ҳам бошқача бўлса керак-да.

— Ҳечқиси йўқ. Муолажани бошланг дедикми, бошланг. Бизнинг соғ эканимизга кейин амин бўласиз.

— Илтимос, аввал қоғозларингизни бир кўриб чиқсам. Муолажа учун ҳаммаси тўғри расмийлаштирилганми? — У папкани варақлаб кетди. — Хўш... Қаранг-а, сизга ўхшаган беморларга алоҳида услублар керак экан. Сиз кўрган жинни-хонадаги беморлар муолажаси анча жўнроқ экан... Аммо сизникига ўхшаган бирламчи, иккиламчи, эшитув, ҳидлов ва таъм билув жинниларини кўшиб ҳисоблаганда сезув ва кўрув сезгилари билан биргаликда мен сизга айтсам, иш ниҳоятда ёмон. Биз эвтаназияни қўллашга мажбур бўламиз.

Капитан ҳайқирганча оёққа турди.

— Нималар деяшсиз ўзи, бошимизни қотирманг! Қани, бошланг! Бизни текширинг, тиззамизга болғача билан уринг. Юрагимизни эшитинг, ўтириб-туришга мажбур қилинг, саволлар беринг!

— Бош устига.

Капитан бир соатча жўшиб, қайнаб гапирди, психиатр жим қулоқ солиб турди.

— Ҳеч ишониб бўлмайди, — ўйчан гудраниб деди у. — Ҳаётимда бунақа ақл бовар қилмас алаҳсирашни эшитмаган эдим.

— Жин урсин! Биз кўрсатамиз сизга ҳали самовий кемамизни! — бўкирди капитан.

— Жон деб кўраман. Сиз уни шу ерда хонада кўрсата оласизми?

— Албатта, у сизнинг картотекангизда турибди. “К” ҳарфида.

Мистер Иии диққат билан картотекани қараб чиқди, ҳафсаласи пир бўлгандек тилини чақиллатиб қўйди-да, шошмайгина торгмани ичкарига суриб қўйди.

— Мени аҳмоқ қилишингизга нима ҳожат бор эди, бу ерда ҳеч қандай самовий кема йўқ-ку.

— Қаёқдан ҳам бўлсин, жиннивой! Мен ҳазиллашган эдим. Энди айт-чи, жиннилар ҳаддидан ошаяптими?

— Баъзан жуда қизиқ-қизиқ гаплар бўлиб туради. Бўпти, мени ракетангиз олдига олиб боринг. Мен уни кўрмоқчиман.

Улар ракета олдига келишганида, жазирама туш пайти бўлиб қолган эди.

— Хўш, — психиатр кемага яқин борди-да, унинг қорнига чертди. Чертки овози майин, гувуллаган эди. — Ичкарига кирсак майлими? — Сўради у муғамбирона.

— Киринг.

— Мистер Ыыы кема ичига кирди-да, тахта бўлиб қолди.

— Осий умримда кўп нарсалар бўлган эди, аммо бунақаси... — Капитан ситарани чайнаганча кутарди. — Ҳаммадан ҳам мен уйга учиб, бу Марс деганини елкамнинг чуқури кўрсин, дейишни жуда-жуда хоҳлаб кетаяпман. Шу ҳам сайёра бўлди-ю!..

— Менинг назаримда, бу ердаги ҳар иккитанинг биттаси жинни. Одам дегани ҳам шунчалик бемаъни бўладими?

— Нима бўлганда ҳам менинг жиннимни чиқариб юборишди.

Ярим соатча психиатр нималарнидир титкилади, пайпаслади, чертиб кўрди, қулоқ солди, ҳидлаб кўрди, тилини теккизиб кўрди, охири кема ичидан чиқиб келди.

— Хўш, энди амин бўлгандирсиз? — Қичқирди капитан кулоқлари ҳеч нарсани эшитмагандай.

Психиатр кўзларини юмди-да, бурнини қашиди.

— Бу илгари мен ҳеч қачон учратмаган оддий алаҳсираш ва хаёлпарастликнинг ёрқин намунаси экан-ку! Мен сизнинг “Ракета” деган нарсангизни кўриб чиқдим. — У ракетага бармоғи билан чертиб кўйди. — Эшитиб турибман. Саробий товуш. — У ҳавони бурни билан ҳидлаб кўрди. — Мен уни ҳидидан билаяпман. Туйгуларнинг телепатик узатишларидан ҳосил бўлган ҳидлаш галлюцинацияси. — У ракета чокини ўпиб кўйди. — Мен унинг таъмини ҳис қилаяпман. Таъм билув иллюзияси!

У капитаннинг кўлини сиқиб кўйди.

— Сизни табриклашимга рухсат беринг! Сиз руҳшунослик даҳоси экансиз! Бу ҳар қандай баркамолликдан олийдир! Сизнинг ўз руҳий хаёлотингизни идрок этиш кучини тўла сақлангани ҳолда бошқа субъектларни англашга телепатик йўл билан солиштириш қобилиятингиз бағоят ажойиб ва таҳсинга сазовордир. Бизнинг бошқа беморларимиз, одатда, кўрув галлюцинацияларига мўлжалланадилар. Жуда нари борганда, эшитув галлюцинацияси билан кўшилиб кетадилар. Сиз бўлсангиз барчаси билан баб-баравар муомала қилсангиз! Сизнинг жетинилигингиз ҳайратомуз даражада мукамалдир!

— Менинг жиннилим... — капитаннинг ранги бўздек оқарди.

— Ҳа, ҳа, ажойиб жиннилик! Маъдан, резина, гравияторлар, озиқ-овқат, кийим-кечак, ёнилги, қурол-яроқ, зиналар, гайкалар, болтлар, қошиқлар — мен кўплаб нарсаларни текшириб кўрдим. Умримда бунақа мураккаб манзарани сира кўрмаганман. Ҳаттоки каравотим тагидаги шарпалар ҳам қолмаган! Ирода дегани ҳам шунчалик бўлади-да! Бўлди, мен қанчалик текширмай, яна уларни истаганча пайпаслаб, ҳидлаб, тинглаб, тил теккизиб таъмини билиб олишингиз мумкин! Сизни қучишимга рухсат беринг!

Ниҳоят, у капитандан ўзини четга олди.

— Мен бу ҳақда рисола ёзаман. У илмий ишларим ичидаги энг яхшиси бўлади! Келаси ойда Марс Фанлар академиясида маъруза ўқийман! Биргина ташқи кўринишингизни ўзи ниҳоятда қиммат туради. Сиз ҳатто кўзингиз рангини алмаштирмоқчи ҳам бўлдингиз — сариқ ўрнига кўкни, баданингиз қорачадан келган эмас, билки қизғиш! Мана бу костюмингизни қаранг, кўлингизда эса, олтита ўрнига бешта бармоқ бор! Нима ҳам дердик, руҳиётдаги оғишлар таъсири остида мутлақо биологик метамарфозадан бошқа ҳеч нарса эмас! Бунинг устига, анави учта ошнангизни айтмайсизми...

У мўъжазгина тўшпончасини олди.

— Сизни, албатта, даволаб бўлмайди. Бахтиқаросиз, ғаройиб одамсиз! Сизни фақат ўлим кутқаради. Битта-яримта айтадиган сўнги сўзингиз борми?

— Шошманг, худо ҳаққи, отманг!

— Шўрлик! Сизни бундай ва мана бунақа учала одамни тасаввур этишга мажбур этган азоблардан кутқармоқчиман. Сизни олдинда гўзал келажак кутиб турибди: мен сизни ўлдираман-у, кўз очиб-юмгунча дўстларингиз ҳам, ракетангиз ҳам гумдон бўлади. Эҳ, бугунги кузатишларим бўйича шундай бир мақола ёзаманки — “Неротик” саробларининг тарқалиши”!

— Мен Ердан келганман! Менинг исмим Жонатан Уильямс. Мана булар эса...

— Биламан, биламан, — қувноқ оҳангда деди мистер Ыыы ва ўқ узди.

Капитан юрагида ўқ билан кулаб тушди. Унинг дўстлари қичқириб юборишди. Мистер Ыыынинг кўзлари косасидан чиқиб кетди.

— Сиз ҳалиям яшаяпсизми? Ҳечам бўлмаган гап! Замон ва макондаги персистенцияли галлюцинация! — у тўшпончасини уларга ўқталди. — Ҳечқиси йўқ, мен сизларни ғойиб бўлишга мажбур этаман.

— Йўқ, — қичқаришди фазогирлар.

— Ҳаттоки беморнинг ўлиmidан кейинги эшитув иллюзияси, — ишчан бир оҳангда деди мистер Ыыы ҳалиги учаласини биттама-битта ўлдирар экан.

Улар ҳеч қанча ўзгармаган ҳолда қум устида қимир этмай ётар эдилар.

У ётганларни оёғи билан туртди, сўнг ракета қорнига дукиллагиб урди.

— Ракетага жин ҳам урмаган! Булар ҳали ҳам ғойиб бўлгани йўқ! — У яна ва яна жонсиз жасадларга қарата ўқ узди. Кейин бир қадам орқага тисарилди.

Тиржайган қиёфадаги ниқоб унинг оёғи остига қулаб тушди.

Психиатрнинг юз ифодаси аста-секин ўзгара бошлади. Пастки жағи осилиб қолди. Ҳолсиз қўлидан тўппонча тушиб кетди. Нигоҳи бўм-бўш, бепарқ боқарди. У қўлларини юқорига кўтариб силтади ва худди кўр одамдек жойида бир айланди. У дам-бадам сўлагини ютганча ўлик жисмларни пайпаслар эди.

— Галлюцинациялар, — жазавачида гудранарди у. — Таъм. Кўланкалар. Ҳид. Товуш. Сезги.

У кўзларининг пахтасини чиқариб, қўлларини силтар эди. Лабларида кўпик пайдо бўлди.

— Чиринлар! — бўқирди мистер Ығы, ўликларга мурожаат қилганча. — Чирин! — Қичқирди у ракетага.

У ўзининг титроқ қўлларига қаради.

— Менга юқди, — шивирлади у ғазаб ичида. — Энди менга ўтди. Телепатия, гипноз. Энди мен жинниман. Жинниларнинг барча аломатлари менда. — Бир сония у тош қотиб қолди, сўнг қарахт бармоқлари билан тўппончани қидира бошлади. — Биргина восита қолди. Уларни чириб, йўқ бўлиб кетишига биргина усул қор қилади, холос.

Ўқ овози янгради. Мистер Ығы қулаб тушди.

Қуёш нурлари остида тўртта жасад ётарди. Уларнинг ёнгинасида мистер Ығы ҳам ётарди.

Қуёш нурларига чўмган тепалик устида тумшугини осмонга қадаганча ҳеч қаяққа қойиб бўлмай, ракета қаддини тик тутиб турарди. Шаҳарликлар уфқдаги ракетани учратиб, бунинг нима эканлигига ақллари етмай, роса бошлари қотди. Унинг нима эканлигини ҳеч ким билолмади. Ракетани эскичига сотиб юборишди, у уни олиб кетди-да, майдалаб пуллаб юборди.

Тун бўйи ёмғир тинмади. Эртасига осмон чарақлаган ва ҳаво илиқ эди.

Март 2000

СОЛИҚ ТЎЛОВЧИ

У ракетада Марсга учиб кетмоқчи эди. Эрта билан у космодромга келди-да, тиконли сим девор орғида туриб, “Мен Марсга учмоқчиман” дея мундирли одамларга қарата қичқира бошлади. У солиқни бехато тўлаб келади, фамилияси Причард ва у Марсга учиш учун тўла ҳақли. Ахир у шу ерда, Огайода туғилмаганмиди? Наҳотки у ёмон фуқаро бўлса?! Унда ўзи нима гап, нима учун Марсга учиши мумкин эмас экан? Муштумларини дўлайтириб, уларга қараб ерда ортиқ қолишни истамайман, мияси бор одам Ердан қорасини ўчириш орзусида юради, дея тинмай қичқирар эди. Қўпи билан икки йилдан кейин ерда жаҳон атом уруши бошланади. Лекин у бу мудҳиш паллани кутиб ўтирадиган аҳмоқ эмас. У ва мияси бор ҳар қандай минглаб одамлар Марсга учиб кетишни истаётти. Ишонмасаларинг, уларнинг ўзларидан сўранглар! Урушлар ва пензурадан, тўрачилик ва ҳарбий тобеликдан, ҳукуматдан нари бўлган минг марта афзал, булар махсус рухсатномасиз бир қадам ҳам қимирлагани қўймайди, булар фанни ҳам, санъатни ҳам оёқлари остида янчиб ташлашди! Агар хоҳласангиз ерда қолаверишингиз мумкин. У ўнг қўлини, бошини, юрагини қурбон қилишга тайёр-у, фақат Марсга учиб кетса бўлгани! Ракетага тушиш учун нима, қилиш керак, қаерга имзо чекиш керак, ким билан таниш-билиш ортдириш керак?

Тиконли сим ортидан жавоб ўрнига мундирли одамлар кулиб қўйдилар, холос. Унинг Марсга ҳечам учиб кетгиси йўқ, дер эди улар. Ахир у Биринчи ва Иккинчи экспедициялар йўқ бўлиб кетишганини, йўқлик қаърига маҳв бўлганларини, уларнинг барча иштирокчилари, очигини айтганда, ўлиб кетганларини наҳотки у билмаса?!

— Лекин бунинг исботлаш керак, бунинг ҳали ҳеч ким аниқ билмайди-ку, — деб қичқирарди у тиконли симга ёпишганча. Балки у ерда сут дарёси оқиб, шарбат денгизи мавж уриб тургандир, балки капитан Йорк ва Уильямс қайтиб келишни ўзлари хоҳлашмагандир. Хуллас, гап шу — дарвозани очинглар-да,

яхшиликча мени Учинчи экспедицияга — ракетага күйиб юборинглар ёки мен ўзим куч билан кириб олайми?

Нарёқдагилар унга ёғзини ёпишни маслаҳат бердилар.

У фазогирларнинг ракета томон бораётганларини кўрди.

— Мени кутиб туринглар! Мени бу даҳшатли дунёда қолдирманглар, мен бу ердан учиб кетишни истаيمان, тез орада атом уруши бошланади! Мени ерда қолдирманглар!

Улар куч билан девордан нарига судраб кетишди. Улар полиция машинаси эшигини қарсиллатиб ёпдилар-да, мана шу тонгги соатда уни олиб кетишди, у бўлса, орқа дарчага маҳкам ёпишиб олди-да, машина ваҳимали чинқирганча тепаликдан ошиб ўтишидан бир лаҳза олдин қип-қизил алангани кўрди ва қудратли гувуллашни эшитди, миясига қаттиқ зарба келиб тушгандек бўлди — бу уни мана шу файзсиз тонгда ҳеч нарса билан мафтун этолмайдиган Ер сайёрасида қолдириб, осмонга кўтарилган кумушранг ракетанинг тўлқини эди.

Апрел 2000

УЧИНЧИ ЭКСПЕДИЦИЯ

Кема коинотдан келди. Юлдузлар, ақл бовар қилмас тезликлар, чарақлаган ҳаракат ва соқов самовий тубсизлик ортда қолди. Кема яп-янги эди; унинг вужуди ўт бўлиб ёнарди, унинг темир уячаларида одамлар ўтирарди; олов уфурган, қайноқ нафас олганча у мутлақо овозсиз парвоз қиларди. Унинг бўлмаларида командир билан кўшиб ҳисоблаганда ўн еттита одам бор эди. Огайо космодромидаги халойиқ қичқирар, кўлларини силтар эди, ракета тагидан улкан япроқли қип-қизил олов гул каби очилди-ю, у фазога отилди — Марс сари Учинчи экспедиция бошланди!

Энди кема темир аниқлиги билан Марс ҳавосининг юқори қатламларида ҳаракатни секинлаштирди. У ҳамон гўзаллик ва қудрат тажассуми эди. Коинотнинг тим қора кўйини ёриб, у бамисоли тиниқ денгиз даррандаси сингари сузиб борар эди; у Оймомо ёнида шитоб билан ўтди-да, бирин-кетин бўшлиқлар бағрини тилганча олға интилди. Унинг қорнидаги одамлар ўзларини ҳар томонга ташлар, ўмбалоқ ошар, думалар эдилар, бири олиб, бири кўйиб жағ урардилар. Улардан бири ўлди, бироқ қолган ўн олтитаси иллюминаторнинг қалин шишасига ёпишиб олиб, тағларида Марс сайёрасининг қанчалик шиддат билан айланишини ва катталашиб бораётганини кўзлари косасидан чиққудек бўлиб қараб турар эдилар.

— Марс! — қичқирди штурман Люстиг.

— Чол бобо Марс! — деди қадимшунос Сэмюль Хинкстон.

— Зўр! — деди капитан Жон Блэк.

Ракета ям-яшил далага келиб кўнди. Сал наридаги худди шундай далада чўяндан қуйилган оҳу турарди. Ундан ҳам нарида офтобшувокда Викториан услубидаги, саноксиз ва ранг-баранг шокилалаи ойналари мовий, пушти, сарик, яшил деразали баланд бўйли уй қад кўтариб турарди. Айвонда пахмоқ ёронгул ўсиб турар, илмоқларда энгил шабададан эски аргимчоқлар гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга чайқалар эди. Унинг учли томони узра ромбсимон биллур шишали минора чарақлаб кўринарди. Биринчи қаватдаги кенг деразадан “Ажойиб Огайо” сарлавҳали ноталар ёзилган мусиқа китобчасини кўриш мумкин эди.

Ракета атрофидан Марс баҳоридан чирой очган кўм-кўк ва ҳаракатсиз шаҳарча ҳар томонга қараб ёйилиб кетган. Оқ ва қизил гиштдан қурилган уйлар саф тортган, баланд дублар шамолдан эгилиб-эгилиб чайқалар, қудратли қайрағочлар ва каштан дарахтлари ҳам тинимсиз шовулларди. Унсиз олтин кўнғироқли кўнғироқхоналар савлат тўкиб турарди.

Буларнинг барчасини фазогирлар иллюминатордан кўриб турар эдилар. Кейин улар бир-бирларига қарашди. Сўнг яна иллюминаторга юзланишди. Кейин гўё бирданига нафас олиш қийинлашгандек ҳар ким ёнидаги кўшнисининг тирсагига ёпишди. Уларнинг юзлари бўздек оқариб кетди.

— Жин урсин мени, — шивирлади Люстиг, юзини увишиб қолган бармоқлари билан артаркан. — Мени нима жин урди ўзи!

— Ҳеч ҳам бунақа бўлиши мумкин эмас, — деди Сэмюль Хинкстон.

— Ё алҳазар! — деди командир Жон Блэк.

Кимёгар ўзининг хонасидан туриб ахборот берди:

— Капитан, ҳаво кам, лекин кислород етарли, ҳеч қандай хатар йўқ.

— Демак, чиқамиз, шундайми? — сўради Люстиг.

— Шошманглар, — деди капитан Жон Блэк. — Бунинг нима эканини аввал яхшилаб билиб олиш керак.

— Буми? Кичкина шаҳарча, капитан, ҳаво кам бўлса-да, лекин нафас олса бўлади.

— Ердаги шаҳарларга ўхшаган мўъжазгина шаҳарча, — қўшиб қўйди қадимшунос Хинкстон. — Ҳоятда гаройиб. Ҳеч ҳам бундай бўлиши мумкин эмас, аммо начора, ана у, олдимизда турибди...

Капитан Жон Блэк пиришон ҳолда унга қараб қўйди.

— Хўш, Хинкстон, сизнингча, тамаддун икки турли сайёрада бир хил суръатда ва битта йўналишда тараққий қилиши мумкинми?

— Менимча, унчаликмасдир-ов!

Капитан Блэк иллюминатор ёнида турарди.

— Ҳов анови ёронгулларга қаранг-а. Мутлақо янги тури. У ерга бор-йўғи эллик йилгина аввал олиб чиқилган эди. Энди-чи, ўзингиз ўйлаб кўринг, у ёки бу турдаги ўсимлик эволюцияси учун неча минг йиллар талаб этилмайдими?! Кези келганда шунини айтинг-чи, менга марсликларда, биринчилардан, айнан шундай дераза ромлари, иккинчидан минорачалар, учинчидан, айвончадаги аргимчоклар, тўртинчидан шпанинога ўхшаган чолғу асбоби, бешинчидан, телескопга диққат билан қаранг-а, мана шундай бўлиши мантиққа тўғри келармикан? Марслик бастакор ўз асарини келиб-келиб айнан “Ажойиб Огайо” деб аташи ҳам мантиққа тўғри келармикан? Ахир бу бир нарсанигина англатиши мумкин: Марсда ҳам Огайо дарёси бор экан!

— Капитан Уильямс бўлмаса-чи, — қичқириб юборди Хинкстон.

— Нима?

— Капитан Уильямс ва унинг уч ҳамроҳи! Ёки Натаниел Йорк ўз жуфтлиги билан булар ҳаммасини айтиб турибди!

— Бу ҳеч нарсани айтиб тургани йўқ. Бизнинг аниқлашимизга қараганда, Йоркнинг ракетаси Марсга қўнар-қўнмас портлаб кетган ва ҳар иккала фазогир ҳалок бўлган. Уильямс ва унинг учала ҳамроҳига келсак, уларнинг кемаси етиб келгандан кейин иккинчи куни портлаб кетган. Нима бўлганда ҳам айни шу вақтда узатгичлар ишдан тўхтаб қолган. Улар тирик бўлганида биз билан алоқа боғлашга уринган бўлар эдилар. Йорк экспедицияси вақтидан буён атиги бир йил ўтганини, капитан Уильямс экипажи эса бу ерга августда учиб келганини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Фараз қилайлик-чи, улар тирик ҳамдирлар — гарчанд энг моҳир марсликлар ёрдамида шундай қисқа вақт бутун бир шаҳарни қуриш ва унинг шарти кетиб, парти қолган бир ҳолга келиши ақлга сиғадиган ишми? Сиз яхшилаб қаранг, ахир бу шаҳар кам деганда етмиш йил олдин қурилган. Эшик олдидаги панжараларни қаранг, дарахтларга қаранг — юз ёшли дублар-ку! Йўқ, Йорк ҳам, Уильямс ҳам бу ерда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Бу ерда бутунлай бошқа гап бор. Менга унчалик ёқмайпти. Токи гап нимадалигини билмагунимча кема ичидан чиқмайман.

— Бунинг устига, — қўшимча қилди Люстиг, — Уильямс ва одамлари, Йорк ҳам Марснинг нариги томонига қўнганлар. Биз эса бу томонни атайлаб танладик.

— Худди шундай! Агар Йорк ва Уильямсни марслик қабилалар қасддан ўлдирган бўлсалар, демак, бизга иккинчи ярим шарда қўнишга атайлаб буйруқ берилган бўлиб чиқади. Ҳалоқат такрорланмаслигининг олдини олишган бўлишса керак. Демак, биз шундай бир пучмоқда турибмизки, уни, бизга маълум бўлишича, на Уильямс, на Йорк кўзлари билан кўришган.

— Жин урсин, — деди Хинкстон, — барибир мен сизни рухсатингиз билан бу шаҳарга бораман, капитан. Ахир Қуёш тизимимиздаги барча сайёраларда тафаккур ва тамаддун бир-бирига ўхшаш йўллар билан тараққий этган бўлиши

мумкин-ку. Ким билсин, эхтимол, биз давримизнинг энг буюк психологик ва фалсафий кашфиёти бусағасида турибмиз!

— Мен бир оз кутиб туришни маъкул деб биламан, — деди капитан Жон Блэк.

— Командир, балки рўпарангизда худонинг борлигини биринчи марта исбот қилган ҳодиса тургандир!

— Бундай исботларсиз ҳам диндорларни худо уриб ётибди, мистер Хинкстон...

— Ҳа, мен ҳам ўшаларнинг сирасига кираман, капитан. Аммо бир нарса кундек равшан. — Бундай шаҳар илоҳий қудратнинг аралашувисиз пайдо бўлиши мумкин эмас. Мана бу майда-чуйда нарсалар, қисмлар... Вужудимда шундай қарама-қарши туйғулар кураши кетаяптики, кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмайман.

— Унда биз нимага дуч келганимизни аниқлагунимизча унисидан ҳам, бунисидан ҳам тийилиб турунг.

— Нимага дуч келибмиз? — гап қўшди Люстиг. — Ҳеч нарсага дуч келганимиз йўқ-ку. Оддий, жим-жит, кўркам, ям-яшил шаҳарча, худди мен туғилган ўша даққионусдан қолган пучмоқнинг ўзгинаси. У менга ҳам ёқаяпти.

— Қачон туғилгансиз, Люстиг?

— 1950 да, сэр.

— Сиз-чи, Хинкстон?

— 1955 да, капитан. Гриннелл, Айова штати. Бундоқ қарасам, гўё ўз жонажон ватанимга қайтиб келгандекман.

— Хинкстон, Люстиг, мен сизга ота бўлишим мумкин, мен роса саксондаман. 1920 йилда Иллинойсда туғилганман. Бироқ, худонинг марҳамати ва сўнгги эллик йилда баъзи чолларни йигитга айлангириб қўйган фан шарофати билан Марсга учиб келдим. Сиздан кам чарчаган эмасман, аммо мана бу ишонмаслик дарди тушмагур сизлардан бир неча баробар кўлдр менда. Бу шундай тинч, шундай жозибадор шаҳарча эканки, ўхшабини кўриб, ҳатто кўрқиб кетаяпман. У Грин-Блаффга ҳалдан ташқари қаттиқ ўхшайди. — Командир радистга ўтирилди. — Мени Ер билан уланг. Қўнганимизни айтинг. Ортиқ ҳеч нима деманг. Қолган барча гапларни эртага юборамиз, деб айтинг.

— Хўп бўлади, капитан.

Капитан Блэк иллюминаторга қаради. Унинг башарасига қараб ҳеч ким саксон яшар демасди. Нарй борса, қирқ ёшга кирган, дерди.

— Энди қулоқ солинг, Люстиг. Сиз, мен, Хинкстон, борамиз-да, шаҳарни айланиб чиқамиз. Қолганлар ракетада кутиб ўтиришади. Бир нима бўлиб қолгудек бўлса, улар жон сақлаб қола оладилар. Бугун кема ҳалокатга учрашидан кўра, уч кишини йўқотиш дурустроқдир. Мусибат содир бўлгудек бўлса, экипажимиз бошқа ракетага хабар беришга улгуради. У ракетани, янглишмасам, декабрнинг охирида капитан Уайлдер бошқаради. Агар Марсда қандайдир душман кучлари бўлса, янги экспедиция яхшилаб қуролланган бўлиши керак.

— Аммо биз ҳам қуролланганмиз. Тиш-тирноғимиз билан қуролланганмиз.

— Бўпти, одамларга хабар қилинг. Қуролларни шай ҳолатга келтириб қўйишсин. Кетдик, Люстиг, кетдик, Хинкстон.

Учала фазогир кема бўлмаси орқали пастга тушишди.

Ажойиб баҳор кунн эди. Қийғос гуллаган олма шохила чигтак тинимсиз сайрайди. Шамол ям-яшил шохларни силкитганда оппоқ гуллар булутдек ерга тўкилади. Чор атрофни гулларнинг муаттар ҳиди тутган. Шаҳарчада кимдир пианино чалар эди ва мусика товуши бир кўтарилиб, бир пасайиб нафис, аллалагандек ҳавода сузарди. “Ажойиб хаёлпараст” куйини ижро этмоқда эдилар. Бошқа томонда эса граммофондан Гарри Лодер ижросидаги “Шомдаги сайр” куйи ҳирқирок, бўғиқ оҳангда тараларди. Учала фазогир ракета тагида туришарди. Улар сийрак ҳавони оғизлари билан ютоқиб ютинар эдилар. Сўнг кучларини авайлаганча аста юриб кетишди.

Энди бошқа пластинка айланарди.

Ёз оқшоми бўлса бас менга,
Ойдин тунда етишсам сенга...

Люстигнинг тиззалари қалтираб кетди, Сэмюэль Хинкстонда ҳам худди шундай бўлди.

Осмон тип-тиниқ ва тинч эди, аллақерда, жарлик түбида, кўм-кўк шохларнинг салқин соясида дарё жилдирарди. От туёқлари дупирлар, арава гилдираклари дўқирларди.

— Капитан, — деди Сэмюэль Хинкстон. — Истайсизми-истамайсизми, аммо ҳеч ҳам ўхшамайди, акс ҳолда бундай бўлиши мумкин эмас-ку, — Марсга парвозлар биринчи жаҳон урушигача бошланган бўлар эди.

— Йўқ.

— Аммо мана бу уйларни, мана бу чўян охуни, пианино мусиқасини қандай изоҳлайсиз? — Хинкстон зўр бериб капитаннинг тирсагини қисди, унинг юзига қаради. — Фараз қилингки, дейлик 1905 йилда урушни ёмон кўрган одамлар бор эди. Улар олимлар билан зимдан тил бириктиришган-да, ракета ясаганлар ва бу ерга, Марсга келиб олганлар...

— Бу мумкин эмас, Хинкстон.

— Нима учунми? 1905 йилда дунё бутунлай бошқача эди. У пайтларда буни махфий сақлаш анча осон эди.

— Аммо мана бу ракетага ўхшаган мураккаб нарсани эмас-да! Йўқ, йўқ...

— Улар бу ерга бутунлай кўчиб келишган, табиийки, худди Ердигидек уйлар қуришган, ахир ўзлари билан ердаги маданиятни ҳам олиб келишган-да.

— Шунча йиллар шу ерда яшаган деб ўйлайсизми? — деб сўради командир.

— Худди шундай, тинч ва аҳил яшашган. Эҳтимол, улар ерга бир неча марта бориб ҳам келганлар. Керагича одамларни олиб ҳам келганлар, дейлик мана бунақа шаҳарчаларга жойлаштириш учун, кейин эса уларни билиб қолмасликлари учун парвозларни тўхтатишган. Шаҳарнинг эски услубалигининг сири шунда. Шаҳсан мен ҳозирча 1972 йилдан кейин ясалган биронта буюмни ҳали кўрганим йўқ. Хўш, сиз-чи, капитан? Дарвоқе, самовий саёҳатлар, умуман, биз ўйлагандан ҳам олдинроқ бўлиши мумкин. Ернинг қайсидир узоқ бурчагида, юз йиллар муқаддам. Одамлар Марсга аллақачонлар келиб олганлар-у, бу ҳақда ҳеч ким билмаган бўлса, не ажаб? Уларнинг ўзлари эса аҳён-аҳёнда ерга бориб-келиб туришган.

— Шундай гапираяпсизки, худди ҳақиқатга ўхшайди.

— Ҳақиқат бўлганда қандоқ!

— Исботи кўз олдимизда турибди-ку. Энди одамларни топсак бас, тахминимиз тасдиғини топади-қўяди.

Қалин кўм-кўк ўтлар уларнинг қадам товушларини ютиб юбормоқда эди. Янги ўрилган пичан ҳиди димоққа урарди. Капитан Жон Блэк уларнинг иродасига қарши ўлароқ, вужудларини сокин бир фароғат чулғаб олганини ҳис этди. У мана бу мўъжаз шаҳарчада сўнгги марта бўлганига ҳам оз эмас, кўп эмас, роса ўтгиз йил бўлибди; баҳорги асалариларнинг гўнғиллашлари унинг руҳига таскин берар ва аллалар эди, уйғониб келаётган табиат таровати қалбига ором бағишлар эди.

Улар тўр тортилган эшик томон йўналганча айвонга чиқдилар ва полга урилган одимлари бўғиқ акс садо берар эди. Тўр орасидан улар йўлакни тўсиб турган жимжимадор пардани, биллур қандилни ва девордаги Марксфил Парриш қаламига мансуб сувратни кўрдилар. Уйда эски буюмлар, чортоқ ва яна ниманингдир ҳиди димоққа ёқимли урилар эди. Лимонадли кўзага музнинг майин урилиб тушган овози қулоққа чалинди. Уйнинг нариги бурчагидаги ошхонада жазирама кун муносабати билан кимдир яхна тушлик тайёрлар эди. Баланд аёл овози қайсидир куйни босиқ ва ёқимли хиргойи қиларди.

Капитан Жон Блэк қўнғироқ дастачасини тортди.

Йўлак бўйлаб енгил қадамлар шип-шип қилди, тўрнинг нариёғидан қирқ ёшлардаги, хушрўйгина аёл кўринди, эгнидаги кийим эҳтимол 1909 йилдаги либослардан эди.

— Буюрсинлар, не хизмат? — сўради у.

— Кечиринг, — журъатсизгина гап бошлади капитан Блэк, — бизлар биласизми... яъни, эҳтимол, сиз...

У дудуқланиб қолди. Аёл унга тим қора кўзлари билан ҳайрон қараб турарди.

— Бирон нарса сотмоқчи бўлсаларингиз... — гап бошлади аёл.

— Йўқ, йўқ, шошманг! — қичқирди капитан. — Бу қайси шаҳар?

Аёл унга синчков назар солди.

— Нима демоқчисиз бу билан: қайси шаҳар дейсизми? Шаҳарнинг ўзида бўла туриб, унинг номини билмаслик мумкинми?

Капитаннинг юзидан унинг тезроқ бирон олма дарахти тагига бориб ўтирса-ю, соясида ором олса — шуни англаш мумкин эди.

— Бизлар бу ерлик эмасмиз. Қайси шаҳарга келиб қолганимизни ва қандай келиб қолганимизни билишимиз керак эди.

— Сизлар аҳолини рўйхатга олиш бюросиданмисизлар?

— Йўқ.

— Барчага маълумки, — давом этди аёл, — шаҳар 1868 йилда қурилган. Шошманг-шошманг, тагин мени лақиллатаётган бўлманглар.

— Йўғ-е, нима деяписиз! — шошиб деди капитан, — биз Ерданмиз.

— Ернинг тагидан демоқчимисиз? — ҳайрон бўлди аёл.

— Хе, йўқ, биз Учинчи сайёра — Ердан учиб келганмиз. Самовий кемада. Биз бу ерга — Тўртинчи сайёра — Марсга учиб келганмиз...

— Биласизми, қаердасизлар? — худди болага гапирган оҳангда тушунтира кетди аёл, — Гринблавдасиз. Иллинойс штати, Америка деб аталадиган иккита океан, Атлантика ва Тинч океанлари ювиб турадиган қитъадасизлар, бу ҳам Ер деб аталадиган дунёдасизлар. Энди туёғингизни шиқиллатиб қолинг, хайр.

Аёл йўл-йўлакай маржонли пардани сура-сура йўлакдан майда одимлаб кетди.

Учала ўртоқ бир-бирига қаради.

— Эшик куриб оламиз, — таклиф қилди Люстиг.

— Мумкин эмас. Хусусий мулкчилик. Эй худойим-а.

Улар зинадан пастга тушишди-да, пастки пиллапоёга ўтириб олишди.

— Бизлар йўлдан адашиб, юра-юра орқага, Ерга адашиб қайтиб келиб қолмадикмикан, деб ҳеч хаёлингизга келдими, Хинкстон?

— Қандай қилиб?

— Билмадим, билмадим. Ё тавба, илтимос, фикрларимни тўплаб олай.

— Ахир биз ҳар бир миллик йўлни назорат қилиб келган эдик-ку, — давом этди Хинкстон. — Хронометрларимиз қанча йўл босиб ўтганимизни аниқ ҳисолаб беришди. Биз ойнинг ёнидан ўтдик, Катта коинотга чиқдик ва бу ерга учиб келдик. Марсда эканимизга мен заррача шубҳа қилмайман.

Гапга Люстиг аралашди.

— Балки маконга, замонга бир нима бўлгандир? Биласизларми, биз тўртинчи ўлчамда адашиб қолганмиз ва ерга 30 ёки 40 йил олдин қайтиб келганмиз.

— Қўйсангиз-чи, Люстиг!

— Люстиг эшик ёнига келди-да, қўнғироқни тортди ва муздек, қоп-қоронғи хонага қараб қичқирди:

— Ҳозир қайси йил?

— 1926 йил, қайси йил бўларди, — жавоб берди аёл арғимчоқда ўтирган ва лимонаддан симирган қўйи.

— Ана, эшитдингизми? — Люстиг шиддат билан орқага ўтирилди. — 1926 йил! Биз ўтмишга учиб кетганмиз! Бу — Ер!

Люстиг ўтирди. Энди у ҳамманинг хаёлини банд этган ҳайратомуз ва даҳшатли хаёлларга қаршилик кўрсатмасди. Тиззаларида ётган қўллари асабий учар эди.

— Мен шунинг учун парвоз қилганмидим? — гап сотди капитан, — Мен даҳшатга тушиб кетяпман, даҳшатга! Наҳотки шундай бўлиши мумкин? Эйнштейнни чақириш керак бу ерга...

— Бу шаҳарда бизга ким ишонарди? — нидо солди Хинкстон. — Уф, ўт билан ўйнашяпмиз! — Ахир бу вақт, тўртинчи ўлчам, яхшиси, ракетага қайтиб бориб, уйга учмайликми-а?

— Йўқ, ҳеч бўлмаганда яна битта уйга қараб олайлик.

Улар учта уйнинг ёнидан ўтишди ва қудратли дарахт тагига турган мўъжазгина оппоқ коттеж олдига тўхташди.

— Мен ҳар доим ҳар бир гапнинг тагига етиб ўрганганман, — деди командир.

— Ҳозирча биз ҳали гапнинг маъзини яхшилаб чақмаган кўринамиз. Фараз қилайлик, Хинкстон, самовий саёҳатимиз жуда қадим пайтда бошланган деган

тахминингиз тўғри. Кўп йиллар олдин бу ерга учиб келган ерликлар Ерни соғина бошлашган. Аввалига бу соғинч бир оз гижинишдан нарига ўтмаган, кейин чинакамига асабийланиш бошланган, жинни бўлиш даражасигача бориб етган. Психиатр сифатида сиз шундай ҳолда нимани тавсия этган бўлардингиз?

Хинкстон ўйланиб қолди.

— Нима қилардим, эҳтимол Марс тамаддунини ҳар қуни Ердагига тобора ўхшаб бориши учун оз-оздан қайта тиклар эдим. Агар Ердаги ўсимликларни, йўлларни, кўлларни, ҳаттоки океанни қайта тиклаш усули бўлса, мен, албатта, шундай қилган бўлардим. Кейин оммавий гипноз воситалари билан мана шундай шаҳарнинг барча аҳолисига, бу ер ҳеч қандай Марс эмас, бу ер чинакам Ер сайёрасидир, дея миясига қуйган бўлардим.

— Аъло, Хинкстон. Назаримда, биз тўғри кетаяпмиз, анови уйда биз кўрган аёл ўзини Ерда яшайман, деб ўйлаяпти, вассалом. Шу унинг хаёлини ушлаб турибди. Бу аёл ва бу шаҳарчанинг бошқа яшовчилари келажакда сизларга дуч келиши мумкин бўлган энг буюк кўчув ва авраш тажрибаларининг манбалари бўлиб хизмат қилади.

— Жуда нишонга урдингиз, капитан! — овозини кўтариб деди Люстиг.

— Аниқ урдингиз! — қўшиб қўйди Хинкстон.

— Яхши. — Капитан хўрсиниб қўйди. — Ишлар сал жўнашгандек бўлди, кўнгил ҳам хотиржамроқ. Қандайдир мантиқ борга ўхшайпти. Бўлмаса саёҳатлар ҳақида замондаги олдинга ва орқага қараб қилинган мана бу барча сафсаталардан миям ачиб кетганди. Агар менинг таклифим тўғри бўлса... — у жилмайди. — Нима ҳам дердим, унда маҳаллий аҳоли орасида озмунча шов-шув кутилмаётгиди!

— Ишончингиз комилми? — деди Люстиг. — Нима бўлганда ҳам бу одамлар ўзларига яраша зиёратчилардир. — Улар Ерни билиб туриб ташлаб келишган. Балки улар бизнинг келганимиздан ҳеч ҳам хурсанд эмасдирлар. Балки улар бизни қувиб юборишга, ҳатто ўлдиришга ҳам тайёрдирлар.

— Бизнинг қуролимиз дурустроқ. Қани, кейинги уйга кирайлик-чи.

Аммо улар майсазордан ўтишга ҳам улгурмаган эдиларки, Люстиг турган жойида қотиб қолди. Икки кўзи сокин, мудроқ кўчанинг нариги учида эди.

— Капитан, — деди у.

— Нима гап, Люстиг?

— Капитан... Йўқ, сиз анови... Нималарни кўраяпман-а!

Люстигнинг яноқларидан ёшлар думалай кетди. Кўтарилган кўлларининг қабарган бармоқлари титрар, юзида ҳайрат, қувонч, шубҳа акс этарди. Яна бир оз ўтгач, севинчдан ўзини йўқотиши тайин эди. Ўша нуқтага қараб турар экан, у тўсатдан чопиб кетди. Қоқилиб тушди-да, ерга йиқилди. Оёққа туриб, яна чопиб кетар экан:

— Ҳой, менга қаранглар! — дея қичқирди.

— Тўхтатинг уни! — Капитан унинг орқасидан югурди.

Люстиг кучининг борица чопар, қичқирар эди. Соядор кўчанинг ўртасига етгач, у бир ҳовлига қараб бурилди-да, бир сакраб томида темир хўроз турган қатта яшил уйнинг айвончасида пайдо бўлди. Хинкстон ва капитан Люстигга етиб олганларида, у қаттиқ қичқирганча эшикни муштлар эди. Учалалари ҳам Марснинг оғир ҳавосидан силлалари қуриб, оғир-оғир нафас олар, томоқлари хуштак чалар эди.

— Буви, бобо! — чақирди Люстиг.

Остонада иккита қария пайдо бўлди.

— Дэвид! — қариялар бараварига қичқирди. Улар ўзларини бир-бирларининг бағриларига отиб, қучоқлаша кетдилар, елкаларини силар эдилар. — Дэвид, оҳ Дэвид, қанча йиллар ўтиб кетди-я!.. Еш болагина эдинг. Девдек одам бўлибсан. Дэвид, болагинам, аҳволларинг қалай?

— Буви! Бобо! — пиқ-пиқ йиғлар эди Дэвид.

— Сизлар шундай ажойиб кўринасизларки!

У қарияларни ўзидан нари суриб, айлантириб, разм солар, ўпар, қучоқлар, йиғлар ва яна разм соларди, кўзларидан оқаётган ёшни сидириб ташларди. Осмонда қуёш чарақлаб турарди, шамол эсиб ўтларни тебратар, эшик эса ланг очик эди.

— Қани, ичкарига кир, болагинам. Сенга яхнагина чой мунгазир турибди. Ичиб бир хузур қил!

— Менинг дўстларим бор. — Люстиг орқасига ўтирилди-да, кулганча шоша-пиша капитан ва Хинкстонни қўли билан имлаб чақирди. — Капитан, бу ёққа келинглар.

— Ассалому алайкум, — қарши олди уларни қариялар. — Марҳамат, марҳамат, ичкарига марҳамат. — Дэвиднинг дўслари бизнинг дўстимиз. Тортинманглар!

Кўҳна уйнинг меҳмонхонаси муздек эди; бир бурчақда тилларанг, баланд, алмисоқдан қолган соат бир маромда чиқ-чиқ қиларди. Кенг кушеткаларда парку ёстиклар, девор бўйлаб китоблар терилган, шапалоқ гулли гилам ерга тўшалган, қариялар қўлларида муздан терлаган яхна чойли стаканларни тутиб туришар, бундай чойнинг бир қўлтимийёқ одамга жон киритиб юбориши аниқ эди.

— Ичинг, жонингиз киради. — Бувининг стакани унинг чинни тишларига тегиб, ёқимли жингирлаб кетди.

— Бу ерда анчадан бери турибсизми, буви? — сўради Люстиг.

— Ўлганимиздан бери, — киноя билан жавоб берди аёл.

— Қачондан... бери? — Капитан Блэк стаканини столга қўйди.

— Ҳа-да, — бош ирғади Люстиг. — Уларнинг ўлганига ўттиз йил бўлди, ахир.

— Сизлар эса, ҳеч нарса бўлмагандек, беғам ўтирибсизлар! — деди капитан.

— Бўлди, тақсир! — кампир муғамбирона кўз қисиб қўйди. — Бунақа ишларнинг мағзини чақишга сиз ким бўлибсиз? Бизлар эса шу ернинг одамимиз. Бу аҳволда дунёга келдинг нима-ю, келмадинг нима? Мана бу “Нима учун” ва “Нега?” деган саволлар кимга керак? Биз яна тирикмиз, тамом. Биз фақат шуни биламиз, ортиқча савол кимга керак? Мен сизга айтсам, — бу иккинчи уриниш. — Кампир судрала-судрала капитаннинг олдига борди-да, ўзининг ингичка қоқшол қўлини чўзди. — Ушлаб кўринг.

Капитан аста туртиб кўрди.

— Хўш, ҳақиқий қўлмикан?

Капитан бош ирғади.

— Сизга тагин нима керак? — тантанавор сўради кампир. — Ортиқча саволга не ҳожат?

— Биласизми, — жавоб берди капитан, — биз Марсда шунақа нарсага дуч келиб қоламиз деб ўйламаган эдик.

— Демак, дуч келибсиз. Мен сизга айтсам, ҳар бир сайёрада тангрининг тазарру йўллари нечоғли кўп эканлиги хаёлингизга ҳам келмайди.

— Ие, унда бу Ер арши аъломи? — сўради Хинкстон.

— Бўлмагур гап, бу ерда ҳам ўша дунё, фақат бизга иккинчи уриниш nasib этган. Нима учун? Бу ҳақда бизга бир оғиз гап айтмаган. Ахир Ерда ҳам бу ерда нима учун пайдо бўлиб қолишимизни ҳеч ким тушунтириб бермаганди-ку! Хўв, ўша Ерда. Биз учиб келган Ерда. Унгача яна битта Ер борлигини биз туш кўриб ўтирибмизми?

— Яхши савол, — деди капитан.

Люстигнинг чеҳрасида ҳамон шодиёна табассум жилва қилиб турарди.

— Жин урсин, сизларни кўриб шунчалик суюниб кетаяпманки, асти кўяверинг!

Капитан стулдан турди-да, беихтиёр сонига шапатилади.

— Хўш, энди борайлик. Меҳмондорчилик учун раҳмат.

— Сизлар яна келасизлар-ку? — тарадудланишди қариялар. — Биз сизларни кечки овқатга кутаяпмиз.

— Кагга раҳмат, келишга ҳаракат қиламиз. Ишимиз жуда ҳам кўп. Одамларим мени ракетада кутиб туришибди... — ва у очиқ эшикка саросимали қараганча жим бўлиб қолди.

Узоқ-узоқлардан қуёш нурлари борлиқни тўлдириб турган кенгликдан турли овозлар, қичқириқлар, дўстона хитоблар қулоққа чалинарди.

— Бу нима? — сўради Хинкстон.

— Ҳозир биламиз-да. — Шундай дея капитан Жон Блэк эшик ортига шамолдай учиб ўтди-да, ям-яшил майсазордан Марс шаҳарчаси кўчаси томонга югуриб кетди.

У ракетага қараганча таққа тўхтаб қолди. Барча люклар очиқ ва қўлларини кувноқ силжитганча шоша-пиша экипаж ерга тушмоқда эди. Атрофда туманот одам йиғилган, фазогирлар улар орасига қўшилиб, суҳбатлашган, кулган, қўл қисишганча улар орасини ёриб борар эдилар. Оломон севинчдан рақсга тушар, Ерликлар атрофида тобора зичлашиб борар эдилар. Ракета ҳамманинг эсидан чиққанча бир четда мунгайиб турар эди.

Чароғон қуёш нурлари остида оркестр янгради, ҳавони чолгуларнинг юракни ларзага солувчи тантанавор садоси тутди. Ноғоралар гумбуллар, найлар юракни тешгудек чийиллар эди. Заркокил қизалоқлар севинчдан сақар эдилар. Болакайлар “Ура-а!” деб қичқиради эдилар. Қориндор кишилар таниш ва нотаниш меҳмонларни ўн центлик сигара билан сийлар эдилар. Шаҳар мэри нутқ сўзлади. Сўнгра экипажнинг барча аъзоларини бирин-кетин қўлтиқларидан тутишди-да, бир томондан — онаси, бошқа томондан — отаси ёки синглиси — кўчадан мўъжазгина коттежларга ва данғиллама уйларга етаклаб кетишди.

— Тўхта! — қичқирди капитан Блэк.

Бирин-кетин эшиклар гуп-гуп этиб ёпилди.

Қуёшнинг жазирама ҳарорати баҳор осмони бўйлаб юқорига ўрлар эди, шаҳарча узра сукунат чўкди. Карнай ва ноғоралар бурчак ортида гойиб бўлди. Ташландиқ ракета битта ўзи чарақлаб турар, қуёш нурлари билан ўйнашмачоқ ўйнаётгандек эди.

— Қочоқлар! — бақирди командир. — Улар кемани шундоқ қолдириб кетишибди! Ҳали мендан кўради улар! Уларга буйруқ берилган эди!..

— Капитан, — деди Люстиг, — бунчалик қаттиқ кетманг. Қариндош-уруғларингиз билан кўришганча...

— Бу баҳона бўлолмайди!

— Ахир кема олдида таниш чехраларни кўрганларида улар ўзларини қандай ҳис қилишларини кўз олдингизга келтирсангиз-чи!

— Уларга буйруқ берилган эди, жин урсин!

— Сиз нима қилган бўлардингиз, капитан?

— Мен буйруқни бажарган бўлардим... — Шундай дея у оғзини очганча қотиб қолди.

Тротуардан Марс қуёши нурлари остида 26 ёшлардаги, кўзлари ҳаддан ташқари мовий, новча бир йигит жилмайганча улар томон яқинлашиб келарди.

— Жон! — қичқирди у ва улар томон отилди.

— Нима? — деди капитан Блэк шошиб.

— Жон, кекса қаззоб!

Югуриб келиб, ҳалиги эркак капитаннинг қўлини қисди-да, елкасидан қоқиб қўйди.

— Сенмисан?.. — додираб қолди Блэк.

— Бўлмасам-чи, мендан бошқа ким бўларди!

— Эдвард! — капитан Люстиг ва Хинкстон томонга ўгирилди, — нотаниш кишининг қўлини ҳамон қўйиб юбормаётган эди. — Бу менинг акам Эдвард. Эд, менинг дўстларим билан таниш: Люстиг, Хинкстон! Менинг акам!

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқашди-да, сўнг қучоқлашди.

— Эд!

— Жон, дангаса!

— Кўринишинг чакки эмас, Эд! Шошма-шошма, бу қанақаси? Шунча йиллар ўтиб сира ўзгармабсан-ку? Ахир ўлганинда... ўлганинда сен ҳам 26 ёшда, мен эса 19 да эдим. Эй, худойим-эй, шунча йиллар ўтиб, шунча сувлар оқибдики, тўсатдан бу ерда кўришиб қолганимизни-ей! Буни қандай тушунса бўлади?

— Ойим кутиб турибдилар, — деди Эдвард Блэк жилмайганча.

— Ойим?!

— Отам ҳам.

— Отам?!

Капитан қаттиқ зарба егандек бир чайқалиб тушди ва итоатсиз оёқлари билан бир-икки қадам олға ташлади. — Отанг ва онанг тирикларми? Қаерда улар?

— Эски уйимизда, Дуб кўчасида.

— Эски уйимизда... — Капитаннинг кўзлари ҳаяжон ва ҳайратдан чакнаб кетди. — Эшитдингизми, Люстиг, Хинкстон?

Бироқ Хинкстон уларнинг ёнида йўқ эди. Кўчанинг нариги учиди ўзининг уйига кўзи тушиб, ўша томонга кетиб қолган эди. Люстиг кулиб юборди.

— Одамларимизга нима бўлганини энди тушунгандирсиз, капитан? Уларни ҳеч нарсада айблаб бўлмайди.

— Ҳа, ҳа... — капитан кўзларини қисди. — Ҳозир кўзларимни очаман-да, сен ҳам йўқ бўласан. — У киприк қоқди. — Сен шу ердасан! Ёпирай, Эд, кўринишинг шунақанги зўрки!

— Кетдик, тушлик қиламиз. Мен оймга айтиб қўйган эдим.

— Капитан, — деди Люстиг, — агар керак бўлиб қолсам мен қарияларимнинг ҳузурда бўламан.

— Нима? Ҳа, бўлмасам-чи, Люстиг. Бора қол.

Эдвард акасининг қўлидан тугли-да, етаклаб кетди.

— Мена, бизнинг уйимиз. Эсингдами?

— Бўлмасам-чи! Йшонмасанг, мен эшиккача биринчи бўлиб етиб бораман!

Улар шу заҳоти югуриб кетишди. Капитан Блэкининг боши узра дарахтлар шовуллар, оёқлари остидаги ер гувуллар эди. Бу ғаройиб тушида у Эдвард Блэкининг уни қувиб ўтаётганини, қадрдон уйи шидлат билан унга яқинлашаётганини ва эшикни ланг очаётганини кўриб турарди.

— Мен биринчи бўлиб келдим! — қичқирди Эдвард.

— Бўлмасам-чи, — ҳансираб деди капитан, — мен чолман, сен бўлсанг навқирон йигитсан. Сен ўзи ҳар доим тутқич бермас эдинг! Ё мени эсидан чиқарган деб ўйлаяпсанми?

Остонада тўладан келган, юзлари қизил-қизил, кўзлари чакнаган онаси турарди. Унинг ортида сочларига оқ оралаган, қўлида трубкасини тутганча отаси турарди.

— Ойи, дада!

У бола сингари зиналардан юқорига отилди.

Ажойиб ва узун ёз куни. Тушликдан кейин улар меҳмонхона бўлмасига ўтишди. У қарияларга ўзининг ракетаси ҳақида сўзлаб берди, улар эса бош ирғар ва жилмаяр эдилар, онаси худди аввал қандай бўлса, шундай кўринарди, отаси сигара учини тишлаганча ўйчан ичига тортар эди — худди ўша вақтлардагидек. Кечликка қулинг ўргилсин курка гўшти пиширилган эди, вақт ҳам сезилмай ўтиб борарди. Ликопчалар обдон тозаланган курка суяклари уюмига тўлгач, капитан ўзини стул суянчигига ташлади ва чуқур қаноат ҳосил қилганини билдириб, пишиллаб нафасини чиқарди. Кеч тушиб, дарахт япроқлари қилт этмай қолди. Осмонни шафақ ёғдуси чулғади, шинам кўҳна уйдаги чироқлар қизғиш нур таратиб турарди. Кўчадаги бошқа барча уйлардан мусиқа, пианино овозларининг гуриллаб очилиб-ёпилишлари эшитилиб турарди.

Онаси пластинкани қўйди-да, капитан Жон Блэк билан гир айланиб рақс туша кетди. Ундан ўша атирлар анқир эди, отаси ва онаси поезд ҳалокатида ўлганларида ҳам улардан худди шундай атир анқиб турарди. Ҳозир бўлса улар бир текис рақс тушар, унинг қўллари ҳақиқий, жонли онасини кучиб турарди...

— Одамга иккинчи уриниш ҳар доим ҳам насиб этавермайди, — деди онаси.

— Эртага эрталаб уйғонаман, — деди капитан, — ва менинг ўз ракетамда, коинотда эканлигимдан ном-нишон ҳам қолмайди.

— Бунақа гаплар кимга керак! — деди онаси мулоимлик билан. — Ўзингни уринтирма. Худо ўзи меҳрибон. Худо ўзи ярлақайди.

— Узр, ойижон.

Кўшиқ тугаб, пластинка вишиллаганча бир чизиқда айланар эди.

— Чарчадинг, болам. — Отаси трубка учи билан ишора қилди. — Кириб ётишинг мумкин. Одатдагидек, эски жез зўлдишли каравотинг сенга мунтазир.

— Лекин мен одамларимни тўплашим керак.

— Нега?

— Нега? Ҳм... билмадим, дарвоқе, нега тўплар эканман-а? Ҳеч нарсага, албатта. Улар овқатланаётган ёки ухлаётган бўлсалар керак. Майли, уйкуга тўйиб олсинлар, дам олиш уларга зарар қилмайди.

— Яхши ётиб тур, ўғлим. — Онаси унинг юзидан ўлиб қўйди. — Қандай яхши. Сен яна уйдасан.

— Ҳа, уйда бўлганингда нима етсин.

Сигара тутунига тўлган уйни, руҳларни, китобларни, майин нурни тарк этиб, у зинапоядан юқори кўтарилди ва Эдвард билан тўхтовсиз таплашар эди. Эдвард эшикни итарди ва Жон Блэк ўзининг сариқ жез каравотини, коллежнинг таниш байроқчаларини ва роса унниққан олакузан пўстинсини кўрди, пўстинни у алоҳида меҳр билан силаб қўйди.

— Ҳаммасини бирданига кўтара олармикинман? — деди капитан. — Чарчокдан жоним чиққудек бўлиб турибди. Бир кунда шунча воқеа! Худди жала остида соябонсиз ва ёмғирпўшсиз икки кеча-кундуз тургандек силлам қуриган. Таассуротларим суяк-суягимгача сингиб кетган...

Эдвард кўлларини ҳар томонга кенг ёйганча катта ва оппоқ чойшабни тўшади ва уриб шиширди. Сўнг деразани очди. Хонага ёсуманнинг тунги хушбўй ҳиди оқиб кирди. Ой пирпираб турарди, узоқ-узоқлардан рақс мусиқалари ва босиқ овозлар қулоққа чалинарди.

— Мана, кўрдингми, Марс қанақа! — деди капитан ечинар экан.

— Ҳа, шунақа. — Эдвард секин ечинди, қўйлагини бошидан шўшмайгина тортиб олди, офтобда қизарган кенг елкалари, мушакдор бўйни кўринди. Чироқ ўчирилди. Ана, улар 30 йилми, 40 йилми олдингидек яна каравотда ёнма-ён ётишибди. Капитан ёсуман ҳиди тутган ҳавони ҳузур қилиб ичига тортганча, тирсагига суяниб туриб ўтирди. Дарахлар орасидаги майсазорда кимдир патефон қўйди. Ундан “Ҳар доим” деган куй янграй бошлади.

Блэк Мэрлинни эслади.

— Мэрлин ҳам шу ердами?

Акаси деразадан тушиб турган тўртбурчак ой нурида чалқанча тушиб ётар эди. У ҳадеганда жавоб бермади.

— Ҳа, — бир оз тараддулланиб қўшиб қўйди. — Ҳозир шаҳарда эмас, у эртага эрталаб бўлади.

Капитан кўзларини юмди.

— Мен Мэрлинни жуда ҳам кўргим келаяпти.

Жимжит хонада уларнинг нафасларигина эшитилиб турарди.

— Яхши ётиб тур, Эд.

Жимлик.

— Яхши ётиб тур, Жон.

Капитан фикрларига эрк бериб ҳузур қилиб ястанди. Шундагина бугунги зўриқини унинг вужудидан ситилиб чиқиб кетди ва у ниҳоят одамлардек мушоҳада қилиш имконига эга бўлди. Қаёққа қарамасин, асабийлашган одамлар. Қулоқни қоматга келтирган оркестр овози. Қариндош-уруғларнинг таниш башаралари... Аммо энди...

“Қандай қилиб? — ажабланарди у. — Буларнинг бари қандай қилиб бўлди экан? Нима учун? Ким учун? Бу нима? — илоҳий рўёнинг сўз билан ифодалаб бўлмас фароғатими? Наҳотки худо ростдан ҳам ўз бандалари деб шунчалар куйиб-пишса? Қандай қилиб, нима учун, ким учун?”

Хинкстон ва Люстиг кундузи, дастлабки таассуротлар таъсири остида унга таклиф қилган назарияларни тарозуга солиб кўрди. Сўнг эринчоқлик билан турли янги тахминларни ўзининг теран фаросати қаърига тошчалар каби бир-бир ташлаганча, обдон фикр элагидан ўтказди, шунда унинг шуурида аллақандай ёрқин тушунчалар милтиллаб кўзга чалина бошлади. Ойиси. Отаси. Эдвард. Марс. Ер. Марс. Марсликлар.

Қизик, мийн йил олдин Марсда ким яшаган экан? Марсликларми ёки ҳар доим бугунгидек бўлганми?

Марсликлар. У паст овозда ўзича шу сўзни бир неча бор такрорлади.

Тусатдан у қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбораёзди. Кутилмаганда миясига ўтакетган бемаъни фикр келиб қолди. Баданидан совуқ тер чиқиб кетди. Ҳе-йўқ, бу бўлмагур нарса, албатта. Ҳеч ҳам бўлиши мумкин эмас. Пуч гап. Миянгдан чиқариб ташла бу гапларни, ғирт кулгили.

Барибир ҳам... Агар тахмин қилсанг! Ҳа, Марсда фақат марсликлар яшашини тахмин қилсагина. Уларнинг кемамиз яқинлашиб келаётганини, унинг ичида бизнинг ўтирганимизни кўришганини тасаввур қилса... Яна дейлик — шунчаки

қизиқ учун — чақирилган меҳмонларни босқинчилар сифатида йўқ қилиб юборишга аҳд қилишганини, буни ҳам жуда устамонлик билан, чаққонлик билан, бизнинг хушёрлигимизни бир пулга чиқариб, удалашларини тасаввур қилса. Кўрдингизми, атом курили билан куролланган ерликларга қарши марсликлар қанақа воситаларни ишга солишмайди.

Бунинг жавоби саволидан ҳам қизиқ эди. Телепатия, гипноз, эсдаликлар, тасаввурлар.

Фараз қилайлик, бу уйлар ҳеч ҳам ҳақиқий эмас, каравот ҳам ҳақиқий эмас, булар барчаси менинг ўз тасаввурларим маҳсуллари, Марс телепатияси ва гипнози ёрдамида моддийлаштирилган тасаввурлар, — хаёл суришда давом этди капитан Жон Блэк, — аслида уйда ҳамма нарса бошқача, марсликлар дидига қараб тузилган, бироқ менинг орзуларим ва хоҳишларимга қараб иш тутган марсликлар шундай найранг ишлатишганки, гўё мен ўз жонажон шахримни, ўз уйимни кўриб тургандекман. Агар одамнинг кўнглига шубҳа уруғини сешиб, уни тузоққа илингирмоқчи бўлсанг, унинг ўз отаси ва онасидан ҳам яхшироқ илмоқни топиб бўлар эканми?

Ҳали менинг экипажимдан биронтаси ҳам дунёга келмаган 1926 йилдаги эски кўҳна бир шаҳарча! Мен 6 ёшда эканлигимда, дарҳақиқат Гарри Лодер кўшиқлари ёзилган пластинкалар урф бўлган эди, уйларда Максфил Парриш суратлари осилиб турарди, мунчоқли пардалар бўларди, “Ажойиб Огайо” кўшиғи айтиларди ва XX аср бошлари меъморчилик бинолари қад кўтариб турарди. Борди-ю, марсликлар шаҳар ҳақидаги барча тасаввурларни менинг шууримдан суғуриб олган бўлсалар-чи? Ахир айтадилар-ку, болалик тасаввурлар ҳеч қачон эскирмайди, деб. Менинг тасаввурларим билан шаҳар қуриб, улар бу шаҳарни ракета экипажининг барча аъзолари хотирасида янговчи қариндош-уруғлари ва яқинлари билан тўлдириб қўйишган!

Фараз қилайлик, кўшни хонада ухлаб ётган икки одам ҳеч ҳам менинг отам ва онам эмаслар, марсликлар эса шунчалик зеҳндор бўлишадикки, мени гипноз ортида ҳар доим тутиб туришга уларнинг тоб-тоқатлари чидамайди, ахир...

Мана бу духовой оркестр-чи! Қандай фаройиб, ҳайратомуз режа! Аввал Люстигнинг, орқасидан Хинкстоннинг бошини қотириб, кейин халойиқни ҳайдаб келиш; фазогирлар ўн, йигирма йил аввал ўлган оталарини, оналарини, холаларини, қайлиқларини кўрганларида уларнинг дунёдаги ҳамма нарсани унутиб юборишлари, буйруқни унутиб юборишлари, кемадан отилиб чиқиб, уни ташлаб кетишлари ажабланарли эмасми? Бу ерда нима табиийроқ бўлиши мумкин? Бу ерда қандай шубҳалар бўлиши мумкин? Барчаси жуда оддий: кимки кавлаштира бошласа, қаршисида тирилган онасини кўриб, саволлар бера бошласа, — ахир бахтдан лол, карахт бўлиб қолиши ҳеч гап эмас-да. Мана сизга натижаси: ҳаммамиз турли уйларга тарқаб кетдик, каравотларда ётибмиз, куролларимиз йўқ, ҳеч нарса билан ўзимизни ҳимоя қилмаймиз, ракета ҳам ойдинда ташландик ҳолда турибди. Агар бизларни бир-биримиздан ажратиб битта қўймай қириб ташлашни ўйлаган бўлсалар, марсликларнинг бу рижокорона режаларини тасаввурга келтиришнинг ўзиёқ одамни ҳар нарса қилиб қўймасмикан? Балки қоқ ярим тунда мен билан ёнма-ён ётган мана бу акам бирдан ўзгариб қолса, қиёфаси бутун борлиғи бошқача шаклга кирса ва адоватли, кўрқинчли ёввойи бир махлуққа айланиб қолса, бу унинг марслик бўлиб қолганини билдирадими, ахир бундан бағтарроқ нарса бўлиши мумкинми? Ётган жойида мен томон бурилиб, қоқ юрагимга пичоқ санчиш унинг учун гап бўлибдими? Қолган бошқа барча уйлардаги ўн-ўн бешта ака-ука ва оталар ҳам ана шундай ўзгариб, қўлларига пичоқ олиб ҳеч нарсадан тап тортмай ухлаб ётган ерликларни ана шундай сўйиб ташлашса...

Жон Блэкининг қўллари аёл остида титраб кетди. Унинг эти жунжикди. Тўсатдан бу ҳақиқатга айланди-ю, унинг вужудини даҳшатли кўрқув қамради.

У туриб ўтирди-да, кулоқ сола бошлади. Атрофда тик ётган товуш йўқ, муסיқа тинган. Шамол тинди. Ёнида акаси донг қотиб ухлаб ётибди.

У оҳиста аёлни устидан олди. Сирғалиб настига тушди ва товуш чиқармайгина эшик томон юрди. Шу пайт акасининг овози кулоғига чалинди:

— Қаёққа?

— Нима?

Акасининг овози баданни тешиб ўтгудек бўлди.

— Бирон узокроқ ёққа бормоқчимисан?

— Сувга.

— Сувсаганинг йўқ.

— Сувсадим, нега сувсамас эканман.

— Йўқ, сувсаганинг йўқ.

Катта Жон Блэк шиддат билан югуриб кетди. У қичқирди. У икки марта қичқирди.

У эшиккача етолмади.

Каллаи сахарда оркестр мунгли мотам куйини чалар эди. Кўчадаги ҳар бир уйдан мўъжазгина тобутчаларни кўтариб, одамлар чиқар эдилар; чиқиб тош йўл устида ўтирардилар-да, кўз ёшларини артар эдилар. Хотинлар, оналар, опа-сингиллар, ака-укалар, амаки-тоғалар, оталар. Улар янги қабр қавлаб қўйилган ва янгигина қабр тошлари кутиб турган қабристонга йўл оладилар. Ўн олтита қабр, ўн олтита қабр тош.

Мэр қисқагина мотам нутқи сўзлади. Унинг юзи ўзгариб кетганидан бу мэрми ё бошқа бир одамми, билиб бўлмас эди.

Жон Блэкининг отаси ва онаси қабристонга келди, акаси Элвард ҳам келди. Улар йиғлар, оҳ-воҳ қилар эдилар, чеҳралари эса аввалги таниш аломатларини йўқотиб, аста-секин ўзгариб борар эди.

Люстигнинг бобоси ва бувиси ҳам ўша ерда эди ва хўнграб йиғлашар эди, уларнинг ҳам юзлари мумдай эриб, чўзилиб борар, худди жазирама кунга бардош бермаётгандек туюлмоқда эди.

Тобутларни қабрга туширишди. Кимдир “Бир туннинг ўзида ўн олтита одамни ажал тўсатдан ва бевақт олиб кетгани” хусусида ўзича гудранарди.

Кесақлар қабр қопқоғи устига дўпирлаб туша бошлади.

Оркестр “Океан дурдонаси Колумбия” куйини чалганча гулдураган мис карнайлар оҳангига монанд равишда шаҳар томон йўл олди. Шу кунни ҳамма дам олди.

Июн 2001

ОЙ АВВАЛГИДЕК КУМУШ НУРЛАРИНИ СОЧАДИ

Улар ракетада тун қўйнида чиқиб келишганида ҳаво шунчалар совуқ эдики, Спендер дарҳол гулхан учун Марс шох-шаббаларини теришга тутинди. Марсга учиб келганларини нишонлаш борасида у чурқ этиб оғиз очмади, шох-шаббаларни териб келди-да, олов ёқиб юборди ва унинг қандай ёнишини томоша қилди.

Кейин куриб қолган Марс денгизи узра қонгалаш тонг ҳавосига елкаси оша уларни — капитан Уайлдер, Черок, Хетэуэй, Сэм Паркхилл ва унинг ўзини унсиз қоп-қоронғи юлдузли кентликлар орқали олиб ўтган ва ҳаётсиз беғам оламга олиб келиб қўйган ракетага қараб қўйди.

Жефф Спендер қий-чув бошланишини кутиб турарди. У дўстларига қарар экан, ҳозир уларнинг сакрашларини, қичқиришларини кутарди... Фақат Марсда улар “биринчи” одамлар экани ҳақидаги ҳаяжонли фикрлар ўзларига келиб олишини кутиш керак. Ҳеч ким бу ҳақда овоз чиқариб бир нарса демасди, лекин юракларида кўплаб, афтидан, уларнинг ўтмишдошлари маррагача етиб кела олмаганига ва биринчилик байроғи буларга, “Тўртинчи” экспедицияга насиб этишига умид қилар эдилар. Йўқ, улар ҳеч кимга ёмонлик тиламасдилар, шунчаки улар биринчи бўлишни хоҳлар эдилар ва ўпқалари оғир ҳавога кўниккунча шон-шухрат ҳақида орзу қилар эдилар. Дарҳақиқат, озгина кескинроқ ҳаракат қилинса, худди Марс одамидек бошлари айланиб кетар эди.

Гиббс гуриллаб ёнаётган гулхан олдига келди-да, сўради:

— Шох-шабба нега керак, ахир ракетада кимёвий ёнилғи бор-ку?

— Ҳечқиси йўқ, — жавоб берди Спендер бошини кўтармай.

Биринчи тундаёқ Марсда шовқин-сурон кўтариш ва ракета ичида бу ерга

тўғри келмайдиган кўпол буюмни — кўз олгудек чарақловчи печкани кўтариб туниш ақлга тўғри келмайдиган, тўғриси, номаъкул гап эди. Бу маҳаллий шароитга ҳақорат ҳам бўлади-ку. Ҳали қуюлтирилган сутли банкларни мағрур Марс каналларига улоқтиришга улгуришади, ўшандай вақт албатга келади, Марс денгизларининг оппоқ яйдоқ тубида “Нью-Йорк Таймс”нинг шалдираган саҳифалари эринибгина сирғаладиган, думалайдиган пайтлар, албатга, келади, қадимги Марс шаҳарларининг нафис шаклли харобалари орасида банан пўстлоқлари ва ёғ юқи қоғозлар тўлиб-тошган пайт ҳам узоқ эмас. Ҳаммаси олдинда кутиб турибди, ҳаммаси бўлади. Бу фикрдан у ҳатто сесканиб кетди.

Спендер гўё ўлик паҳлавонга қурбонлиқ келтираётгандек олов оғзига пайдар-пай шохлар ташлар эди. Улар келиб қўнган сайёра улкан қабристон экан. Бу ерда бутун бир тамаддун ҳалоқатга учраган. Оддийгина иззат-икром у ерда лоақаф биринчи кунда ўзини одобли тутишни талаб этар эди.

— Йўқ, бунақаси кетмайди! Келиб қўнганимизни нишонламасак бўлмайди! — Гиббс капитан Уайлдерга юзланди. — Хўжайин, бир нечта жин банкаси ва гўшт консервасини очиб, озгина тамадди қилиб олсак ёмон бўлмасди.

Капитан Уайлдер улардан бир милча нарида ястаниб ётган ўлик шаҳарга қаради.

— Ҳаммамиз чарчаганмиз, — деди у парижонхотир, гўё шаҳарнинг ўтмиши қаърига чўмиб, ўз одамлари ҳақида бугунлай унутиб юборгандек. — Яхивиси, эртага кечкурун нишонлаймиз. Бугунча мана бу лаънати кенгликдан бу ергача етиб келганимиз ва ҳаммамизнинг тўрт мучалимиз соғлиги, ракета баданида эса метеоритдан битга ҳам тешик тушмаганлиги ўзи старти.

Фазогирлар гулхан атрофида депсинар эдилар. Улар ўн иккита эдилар, ким ўртоғининг елкасига қўлини қўйиб турар, ким камарини тўғрилар эди. Спендер уларни жим кузатиб турарди. Улар норози эдилар, улар буюк ишга ҳаётларини гаров қўйган эдилар. Энди улар бўкиб ичишни, вадаванг қўшиқ айтишни, ўзларининг қанчалки ажбир йигитлар эканини — космосни тегиб ўтиб, ракетани Марсга ҳайлаб келганларини билдириб қўйиш учун дунёни бошларига кўтариб шовқин солишни истар эдилар. Марсга-я!

Лекин ҳозирча ҳамма сукут сақларди.

Капитан паст овозда буйруқ берди. Фазогирлардан бири югуриб бориб, ракетадан консервалар олиб келди ва уларни очиб, ортиқча шовқин-суронсиз тарқатишди. Аста-секин одамлар гапга кириша бошлади. Капитан ўтирди ва парвоз ҳақида қисқача тушунтириш берди. Улар ҳамма нарсани билар эдилар, аммо ҳаммаси орқада қолганини, иш муваффақиятли ниҳоясига етганини эшитиш ва идрок этиш ёқимли эди. Қайтиб келиш йўли ҳақида ҳеч ким гапиришни истамасди. Кимдир бу ҳақда оғиз очмоқчи ҳам бўлди, аммо ўша заҳоти унинг унини ўчиришди. Ойдинда қошиқлар ялт-юлт қиларди; таом ғоят мазали туюларди, мусаллас эса ундан ҳам мазалироқ эди. Осмонда аланга йилт этди ва зум ўтмай уларнинг қўналғасидан сал нарига ёрдамчи ракета келиб қўнди. Спендер кичиккина лок очилганини ва ундан Хетэуэй, врач ва геолог тушганини кўрди; — ракетاداги жойни тежаш мақсадида экспедициянинг ҳар бир иштирокчиси иккитадан мутахассисликка эга эди. Хетэуэй шовмасдангина капитаннинг олдига келди.

— Хўш, у ерда нима гаплар? — сўради капитан Уайлдер.

Хетэуэй юлдузлар ёғдусида милтилаётган узоқдаги шаҳарларга қаради. Сўнг томоғига келиб тикилган нарсани ютди-да, Уайлдерга нигоҳини олди:

— Ҳов анови шаҳар ўлик, капитан, неча минг йиллардан бери ўлик. Тоғлардаги учта шаҳар каби. Лекин бу ердан икки юз мил наридаги бешинчи шаҳар...

— Ҳўш?

— Утган ҳафтада у ерда одамлар яшар эдилар.

Спендер ўрнидан турди.

— Марсликлар, — қўшиб қўйди Хетэуэй.

— Ҳозир улар қаерда?

— Улган, — деди Хетэуэй. — Мен бир уйга кирган эдим. Бу ҳам шаҳардаги бошқа уйлар каби кўп асрлар муқаддам ташлаб қўйилган деб ўйладим. Осмоний кучлар, у ердаги мурдаларнинг кўплиги! Худди кузги япроқлардек тахланиб

ётибди! Худди куруқ поялардек ва ёнган қоғоз бўлақларидек. Улардан фақат шуларгина қолган, холос. Улар яқин-яқиндагина, узоғи билан ўн кун аввал ўлганлар.

— Бошқа шаҳарларда-чи? Битта-яримта тирик жонни кўргандирсиз, ахир?

— Битта ҳам кўрганим йўқ. Шундан кейин мен яна бир нечасини текшириб кўрдим. Бештадан тўртта шаҳар кўп минг йиллар аввал ташлаб қўйилган. Уларнинг аҳолиси қаерга кетганини ҳеч тасаввур қилолмайман. Ҳар беш шаҳардан биттасида аҳвол шу. Жасақлар. Минглаб жасақлар.

— Нимадан ўлганлар булар? — Спендер яқинроқ келди.

— Айтсам, ишонмайсиз.

— Айтинг-чи, нима экан?

— Сувчечак, — қисқагина жавоб берди Хетэуэй.

— Бўлиши мумкин эмас!

— Худди шундай. Мен текширдим. Сувчечак экан. Унинг таъсири марсликларга ерликлардан бутунлай бошқача экан. Ҳамма гап моддалар алмашинувида экан. Улар куйган гўладек қорайиб қуриб кетган, мўрт лахтақларга айланган. Аммо бу сувчечак, бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас. Бундан шу нарса келиб чиққадими, Йорк ҳам, капитан Уильямс ва капитан Блэк ҳам — ҳар учала сайёҳ Марсгача етиб боришган. Кейин уларга нима бўлгани ёлғиз худога маълум. Лекин биз шу нарсани аниқ биламизки, улар марсликларни шу кўйга солишган.

— Ҳеч жойда ҳаёт аломати йўқми?

— Эҳтимол, бир қанча марсликлар вақтида бир нарсани англаб олганлар ва тоққа чиқиб кетганлар. Аммо шундай бўлган тақдирда ҳам қасам ичиб айтаманки, марсликлардан кўрқмаса ҳам бўлади, улар ҳаддан ташқари оз. Марсликларнинг кўшиги айтиб бўлинган.

Спендер қайрилди-да, яна гулхан олдига ўтириб, оловга тикилди. Сувчечак эмиш, ё тавба, сувчечакка бало борми! Сайёра аҳолиси миллион йиллар давомида ривожланади, ўз маданиятини такомиллаштиради, мана бунақа шаҳарлар қуради, гўзаллик ҳақида орзу ва тасаввурларини ҳар қандай йўллар билан маъқуллатишга уринади ва — охирида ҳалок бўлади. Бир қисми эраминизгача ўлиб — уларнинг муддати тугаган ва улар жимгина жон беришган, ўлимни шараф билан кутиб олишган. Аммо бошқалар-чи! Эҳтимол, қолган марсликлар даҳшатли бирон-бир касалликдан қирилиб кетишгандир! Ҳечам бунақа эмас. Уларнинг бошига сувчечак етган, болалар касаллиги. Бу касаллик Ерда ҳатто болаларни ҳам ўлдиролмайди! Бу тўғри эмас, адолатдан эмас. Бу қадимги юнонларнинг буқоқдан ўлиб кетган, мағрур римликларнинг эса ажойиб тепаликларда сўғал қирғин келтирган деган чўпчакларга ишониш билан барабардир!

Биз асли марсликларга дафн маросимларини тайёрлаб олишларига, керакли қиёфага кириб олишларига ва ўлим учун бирон-бир сабаб ўйлаб топишларига вақт ва имкон берсақ бўлар экан. Бундай эмас-да, — алақардаги шарти кетиб, парти қолган, аҳмоқона сувчечак эмиш! Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Бу улар меъморчилигининг улуғворлигига, уларнинг бутун оламига асло мос келмайдиган гап!

— Бўпти, Хетэуэй, энди тамадди қилиб олинг.

— Раҳмат, капитан.

Бўлди! Ҳаммаси эслан чиқди. Энди бутунлай бошқа нарса ҳақида гаплашишяпти.

Ҳаёл суришда давом этганча Спендер ҳамроҳларини кузатарди. Тиззасидаги ликопчада турган овқатга кўл ҳам урмади. Ҳаво янада совуқроқ бўлган эди. Юлдузлар яқинроқ келиб, ёрқинроқ чарақлай бошлаган эди. Агар кимдир овозини ҳаддан ташқари баланд кўтариб гапира бошласа, капитан босиққина жавоб берарди, улар ҳам беихтиёр капитанга тақдидан овозларини пасайтирар эдилар.

Бу ерда ҳаво шу қадар тозаки! Спендер узоқ ўтирди, тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Вужудига турфа бўйлар оқиб кирди, у ҳатто булар қандай бўй эканлигини ҳам англаёлмай қолди: гулми, кимёвий моддами, чангми, шамолми...

— Ёки бўлмаса, анови Нью-Йоркдаги воқеани олайлик, мен малласоч қиз бор-ку, — ҳаҳ, оти нима эди-я, эсимдан чиқибди... Ҳа, Гинни! Ушани илаштиргандим! — Бўкирди Биггс. — Қизмисан қиз эди-да ўзиям!

Спендер гужанак бўлиб олди. Унинг қўллари титради. Ингичка юпқа қовоқлари тагидаги кўзлари бесаранжом ўйнади.

— Ана шу Гинни менга айтадики... — давом этди Биггс.

Дўстона қаҳ-қаҳ кўтарилди.

— Ман ҳам уни боладим! — қичқирди Биггс шишани кўлидан қўйиб юбормай.

Спендер ликопчасини бир четга олиб қўйди. Салқин шамол эпкинига кулоқ тутди. Оппоқ Марс уйларини завқланиб томоша қила бошлади. Суви куриб қолган денгиздаги муз тоғларининг ўзгинаси...

— Зўр қизалоқ эди-да, қиёмат! — Биггс шишани кенг даҳанига тўнкарди. — Қанчасини кўрдим — битгаси ҳам унақа эмасди! Ҳавони Биггснинг баданидан таралаётган тернинг қўланса ҳиди тутди. Спендер гулхан ўчгунча бошқа шохшабба ташламади.

— Ҳой Спендер, ухлаб қолдингми, нима бало, ўтиндан ташласанг-чи! — қичқирди Биггс ва яна шишани сўра бошлади. — Ана шунақа, бир куни тунда биз Гинни билан...

— Космонавтлардан Шенке исмли бири аккордеонини олиб келди-да, қорнини уриб қоққан эди, бир дунё чанг кўтарилди.

— Э-э, эҳ! — ўкирди у. — Уйнаб-кулганинг қолади!

— Оҳ-ҳоҳ-ҳо! — бўшаган ликопчаларини итқитиб қолганлар унга жўр бўлди.

Учаласи бир қатор бўлиб олди-да, бурлеск қизларига ўхшаб, лапар айтиб қичқирганча оёқларини ўйната кетишди. Яна бирор нарса ўйнаб беришни талаб қилиб, бошқалар чапак чалишди. Чероки кўйлагини ечиб ташлади-да, тер қоплаган баданини ялтиратганча чир айлана бошлади. Ойдиннинг қумуш нурларидан унинг калта олинган сочи ялтирар, арчилган тухумдек силлик юзлари ялт-ялт қиларди.

Шамол куриб қолган денгиз тубидаги енгил туманни ҳайдар эди, тоғлардан улкан қоялар қумушранг ракетага ва мўъжазгина гулханга кўз узмай қараб турарди.

Шовқин-сурон тобора авж олмоқда, раққослар сони кўпаймоқда эди, кимдир зўр бериб сибизга чалар, яна бири папирос қоғозига ўралган найта пуфлар эди. Яна йигирматача шиша очилиб, ичилиб кетди. Биггс атрофда чайқалиб айланар ва қўлларини силкитиб, ўйинга дирижерлик қилишга уринарди.

— Командир, даврага! — қичқирди Чероки капитанга ва кўшиқни ола кетди.

Капитаннинг рақс тушишидан бошқа иложи қолмади. У истамайгина рақс туша бошлади. Унинг сира чехраси ёришмаётганди. Спендер унга қараб ўйларди: “Шўрлик! Бу қандай тун бўлди? Нима қилишаётганини ҳам билишмайди-я. Парвоздан олдин уларга бир йўл-йўриқ бериб қўймаса, ўзининг лоақал дастлабки кунларида Марсда рисоладагидек тутишни тушунтириб қўймаса бўлмайди”.

— Бас, — капитан даврадан чиқди-да, чарчаганини баҳона қилиб ўтириб олди.

Спендер капитаннинг кўксига қаради. Чарчаган одамнинг кўкраги кўтарилиб тушмас эдими. Юзида ҳам тердан асар йўқ.

Аккордеон, гармон, мусаллас, қийқириқлар, рақс, ҳайқириқлар, ғала-ғовур, идишларнинг жангир-жунгири, қаҳ-қаҳ уриб кулишлар.

Биггс чайқала-чайқала Марс канали соҳилига борди. У ўзи билан олтита бўшаган шишани олиб олган эди ва биттама-битта уларни чуқур мовий сувга иргита бошлади. Чўкиб кетаётиб, шишалар кулқ-кулқ қилган овоз чиқарар эди.

— Мен сени лаънатлайман, лаънатлайман, лаънатлайман... — Чулдираб деди Биггс. — Биггс, Биггс номи билан лаънатлайман, эй Биггс канали...

Кимдир қимирлашга улгуришдан аввал Спендер шартга оёққа турди-да, гулхан устидан сакраб ўтиб, Биггс томонга чошиб кетди. У аввал Биггснинг оғзига, кейин эса кулоғига зарба туширди. Биггс чайқалиб кетди-да, тўғри бориб сувга кулади. Сув шалолаб кетди. Биггснинг тирмашиб қайтиб чиқишини

кутганча Спендер жим қараб турди. Бироқ бу пайтда бошқалар ҳам етиб келиб, — Биггснинг қўлидан тортиб чиқара бошлашган эди.

— Ҳой Спендер, сенга нима бўлди ўзи? Нега ундай қиласан? — Гапнинг тагига етмоқчи бўлар эди улар.

Биггс қирғоққа чиқиб олди-да, оёққа турди, сув эгнидан шилдираб оқиб, тош плита устига туша бошлади. У Спендерни ушлаб турганларини дарҳол пайқади.

— Хўш, — деди у ва олдинга бир қадам ташлади.

— Бас қил! — ўшқирди капитан Уайлдер.

Спендерни қўйиб юборишди. Биггс капитанга қараганча қимир этмай турарди.

— Бўпти, Биггс. Кийимларингни алмаштириб ол. Сизлар эса, йигитлар, ўйин-кулгини давом эттиришларинг мумкин! Спендер, юр мен билан!

Хурсандчилик яна бошланиб кетди. Уайлдер бир четга ўтди-да, Спендерга бурилди.

— Гап нимадалигини балки сиз тушунтириб берарсиз? — деди у.

Спендер каналга қаради.

— Билмадим. Виждоним чидамади. Биггсни деб. Барчамизни деб, мана бу гала-говурни деб. Эй худо, бу қандай бедодлик!

— Саёҳат чўзилиб кетди. Улар бир дилларини ёзиб олмаса бўлмасди.

— Лекин уларнинг ҳурмати қани, командир? Одоб туйғуси қани?

— Сиз чарчабсиз, Спендер, энди нарсаларга сал бошқача қарайдиган бўлиб қолибсиз. Эллик доллар жарима тўлаб қўйинг.

— Хўп бўлади, командир. Аммо биз аҳмоқларни қириб ташлаётганимизни Уларнинг кўриб турганини ўйласам, ўзимни тутолмай қоламан.

— Улар деганингиз кимлар?

— Марсликлар, ҳо тирик, ҳо ўлик бўлсин, барибир эмасми?

— Шубҳасиз, ўликлар, — жавоб берди капитан. — Бизнинг бу ердалигимизни Улар билишади деб ўйлайсизми?

— Янгининг пайдо бўлиши ҳақида эски ҳар доим ҳеч нарса билмайди дейсизми?

— Қайдам? Сиз руҳларга ишонасиз, чамаси?

— Мен меҳнат билан қилинган нарсаларга ишонаман. Чор атрофда эса бу ерда қанча нарса қилингани яққол кўриниб турибди. Бу ерда кўчалар бор, уйлар ҳам бор, китоблар ҳам бор, эҳтимол, кенг каналлар, соатли миноралар, гарчи отлар учун бўлмас-да, сувлоқлар ҳам бордир, улар, қандайдир уй ҳайвонлари, дейлик, ўн икки оёқли бир жонзот бўладими, биз қаёқдан билиб ўтирибмиз, ўшалар учун. Қаёққа қараманг, ҳамма жойда фойдаланилган нарсалар ва иншоотлар. Уларга тегинишган, уларни кўп асрлар давомида истемол қилишган. Мендан сўранг-а, фойдаланган одамлар уларнинг ичига қўйган буюмлар қалбига мен ишонаманми ё йўқми? — мен “ҳа” деб жавоб берган бўлардим. Улар бўлса, атрофимизда — ҳар қайсисининг ўз вазифаси бўлган нарсалар. Ўз номлари бўлган тоғлар. Бу нарсалардан фойдаланиб биз ўзимизни, албатта, ноқулай сезамиз. Тоғларнинг номлари ҳам бизга қанақадир ғалати эшитилади — биз уларни ҳисобдан ўчириб ташлаймиз, қадимги номларга бўлса, жин ҳам урмаган, аллақерда макон ва замонда мавжуд улар, ким учундир тоғлар, улар ҳақидаги тасаввурлар айнан ўша номлар билан боғлиқ бўлган. Каналларга, шаҳарларга, чўққиларга биз берган номлар улардан гоҳ силкингандаги сувдек тўзиб кетади. Биз Марс билан ҳар қанча дахлдорлик қилмайлик, барибир ҳақиқий муносабат ҳеч қачон қарор топиши мумкин эмас. Охир-оқибат, бу бизни жинни қилиб қўяди ва биласизми, биз Марсни нима қиламиз? Биз унинг ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қиламиз, терисини шиламиз ва ўзимизнинг лидимизга қараб бошқатдан кийим бичамиз.

— Биз Марсни вайрон қилмаймиз, — деди капитан. — У ҳаддан ташқари буюк ва улуғвор.

— Иймонингиз комилми? Биз ерликларда буюк ва гўзал нарсаларни вайрон қилиш истемодди бор. Агар биз Мисрда Қарноқ эҳроми харобалари орасида тамаддихона очмаган бўлсак, бунинг сабаби шундаки, харобалар қияликда жойлашган ва у ерда тижорат ишлари юришмайди. Аммо Миср сайёрамизнинг

бир бўлаги, холос. Бу ерда эса — бу ерда ҳамма нарса қадимий, ҳамма нарса бир-бирига ўхшамайди. Биз бу ерда бир жойда туриб оламиз-да, бу оламини расвой радди маърака қиламиз. Мана бу канални Рокфеллер шарафига номлаймиз, мана бу тоққа қирол Георг номини берамиз, денгизни Дьюпон денгизи деб атай бошлаймиз, ҳов анови ерда Рузвельт, Линьколын ва Кулиж шаҳарлари бўлади, лекин буларнинг барчаси нотўғри бўлади, чунки ҳар бир жойнинг ўз хусусий номи бор.

— Бу энди, сиз қадимшуносларнинг ишингиз, эски номларни кавлаб топасизлар, бизлар-чи, биз ҳўп деймиз-да, улардан фойдаланаверамиз.

— Бизга ўхшаган бир ҳовуч одамлар — барча ишбилармонлар ва трестрларга қаршими? — Спендер маъданан куйилган тоғларга қаради. — Улар бу ерда пайдо бўлганимизни, уларни расвой радди маърака қилишимизни биладилар; бизни ёмон кўрганларича ҳам бор-да.

Капитан бошини чайқади.

— Бу ерда ёмон кўриш деган нарса йўқ. — У шамолга қулоғини тутди. — Уларнинг шаҳарларига қараб фикр қиладиган бўлсак, улар яхши, чиройли, доно одамлар бўлганлар. Улар ўз тақдирларидан рози бўлганлар. Бинобарин, ном-нишонсиз қириниб кетишларига ҳам рози бўлганлар, алам устида охирида ҳеч қандай қиргинбарот уруш очишни хаёлларига келтирмаганлар. Ўз шаҳарларини нест-нобуд қилиб ўтирмаганлар. Биз шу пайтгача кўрган барча шаҳарлар тўла-тўқис сақланиб қолган. Уйлашимча, биз уларга ўтлоқда, майсазорда ўйнаб юрган болаларчалик ҳам халақит бераётганимиз йўқ, — боладан нимани ҳам талаб қилиб бўларди? Ким билади дейсиз, балки охир-оқибатда бизни яхши томонга ўзгартириб юборар. Бигге бизга мана бу кўнгилхушликни тикиштиргунча одамларимизнинг одадан ташқари хулқ-атворларига ҳеч эътибор қилдингизми, Спендер? Улар ўзларини қанчалик одобли, ҳаттоки ҳадикли тутдилар! Бўлмаса-чи, булар билан юзма-юз туриб, шу нарсани дарҳол фаҳмлайсанки, биз у қадар кучли эмасмиз. Биз бор-йўғи калта иштон кийган болалармиз, шовқинталаб ва кўним топмас болалар, улар ўз ракетачалари ва атом кўғирчоқлари билан ўйнашдан бошқани билмайдилар. Аммо қачондир Ер худди ҳозирги Марса ўхшаб қолгусидир. Бинобарин, Марс бизни ҳушёр қилиб кўяди. Тамаддун тарихи бўйича тайёр кўргазмалари курул. Фойдали сабоқ. Энди эса — бошингизни гоз тутинг! Бориб кайф-сафо қилайлик. Ҳа. Жарима ўз кучида қолади.

Бироқ кўнгилхушлик татимайди. Ўлик денгиздан қаттиқ шамол эса бошлайди. У фазогирлар атрофида, капитан ва Жефф Спендер атрофида уюр ҳосил қилар эди, улар шериклари олдига қайтиб боришаётган эди. Шамол чангни тўзитар ва чарақлаган ракетани сийлаб ўтар, аккордеонни чертар эди, чанг алмисоқдан қолган сибизгани қолади. У кишиларнинг кўзларига кирар ва шамолдан ҳавода баланд пардаларда аллақандай куй садо берар эди. Бирдан шамол қандай бошланган бўлса, шундай тинди.

Аммо кўнгилхушлик ҳам тинган эди.

Одамлар лоқайд тим-қора осмон остида ҳаракатсиз қолиб қолдилар.

— Қани йигитлар, бўлинглар! — Топ-тоза, қуруқ кийимда Бигге Спендер қарамасликка ҳаракат қилиб, ракетадан сакраб чиқди. Унинг овозини гўё ҳеч ким эшитмагандек жавобсиз қолаверди. Гўё атрофда ҳеч ким йўқдек. — Ҳаммаларинг бу ёққа келинглар!

Ҳеч ким жойидан қимир этмади.

— Ҳой Уайти, сибизганг қани?

Уайти қандайдир куйни пуфлаб чалди. Сибизгадан сохта ва беўхшов овоз чиқди. Уайти сибизгани силтаб, сўлакни туширди-да, уни чўнтагига жойлади.

— Бу қанақаси, азага келганмисизлар? — тиниб-тинчимасди Бигге.

Кимдир аккордеонни маҳкам кучоқлаб олган эди. У ўлаётган жониворга ўхшаб бўғиқ овоз чиқарди. Бор-йўғи шу.

— Бўпти, унда биз шиша билан иккаламиз кўнгилхушлик қиламиз. — Бигге ракетага суяниб ўтириб олди-да, чўнтак фляжқасини оғзига олиб борди.

Спендер ундан кўзини узмасди. Узоқ қимир этмай турди. Кейин унинг бармоқлари оҳишта, секинлик билан титраётган сони бўйлаб юқорига ўрлади, тўппончани пайпаслади ва чарм филофни силай бошлади.

— Ким хоҳласа, мен билан шаҳарга бориши мумкин, — эълон қилди капитан.
— Ракета ёнида кўриқчи қолдирамиз-да, қуроғ олиб оламиз — ҳар эҳтимолга қарши.

Хоҳловчилар сафга тизилишди ва тартиб билан ўзларини санаб чиқишди. Сафга келиб кўшилган Биггс билан улар ўн тўртта бўлишди, Биггс ҳамон хоҳолаб кулар ва шишани силкитар эди. Олти одам қоладиган бўлди.

— Қани, кетдик! — бўкирди Биггс.

Даста индамай сутдек ойдан водийдан одимлаб кетди. Улар бир-бирини қувиб келаётган икки ой нуридан чароғон мудроқ-ўлик шаҳар чеккасига келишди. Уларнинг оёқлари остидан чўзилган соялар кўшалок эди. Бир неча дақиқагача фазогирлар нафасларини ичларига ютиб турдилар. Ана-мана бу ҳаётсиз шаҳарда нимадир қимирлашини, қандайдир хира кўлка пайдо бўлишини, ҳосилсиз денгиз тубидан асл зоти номаълум бўлган отда зирҳ ва совутларга бурканган кекса чавандоз арвоҳнинг от қўйиб келишини кутар эдилар.

Спендернинг тасавури хувиллаган шаҳар кўчаларига жон киритмоқда эди. Хиёбонлардан, тўс босган тошлардан одамларнинг арвоҳлари мовий нур таратиб юриб келар, англаб бўлмас гудранишлар, ғалати жониворлар кулранг қизғиш кумда ўқдек учиб чопар эдилар. Ҳар бир деразада кимдир турар ва дераза раҳидан эгилганча, худди абадият сувига фарқ бўлгандек, аста кўлини узатар, ойнанинг кумуш нурларига чўмилган минора тагидаги тубсиз бўшлиқда ҳаракат қилаётган қандайдир кўланкаларга кўл силтар эдилар, унинг юраги қандайдир музика товушини эшитгандек бўлди ва Спендер бундай товуш берувчи чолғу сози қанақалигини тасаввур қилишга уриниб кўрди... Шаҳар арвоҳларга лиммо-лим эди.

— Ҳой, ким бор? — қичқирди Биггс қаддини ғоз тутиб ва кафтларини оғзига карнай қилиб. — Ҳой, бу шаҳарда жон зоти борми, овоз беринг!

— Биггс! — деди капитан. Биггс жим бўлди.

Улар тош тахталар ётқизилган кўчаларга қадам босишди. Энди улар шивирлаб гаплашишар эди, чунки улар гўё очиқ осмон остидаги улкан қироатхонага ёки бош узра ёрқин юлдузлар-у, шабада эсиб турган даҳмага кириб қолгандек ҳис этмоқда эдилар ўзларини. Капитан овозини кўтармай гапирарди. У шаҳар аҳолиси қаёққа кетганини, улар қанақа одамлар бўлганини, уларга қандай қурооллар ҳукмронлик қилганини, улар нимадан қирилиб кетганини билишни истарди. У паст овозда саволлар берарди: улар бундай асрий шаҳарни қандай қуришди экан? Улар Ерда бўлишганмикан? Ўн минг йиллар муқаддам ерликларга шулар насл қолдирганмикан? Улар ҳам биздек севиб, ёмон кўришганмикан? Улар ҳам аҳмоқликка йўл қўйишганда биздек ҳолга тушишганмикан?

Улар тош қотиб қолишди. Ойлар бамисоли уларни сеҳрлаб, музлатиб кўйгандек эди; енгил шамол уларни елпир эди.

— Лорд Байрон, — деди Жефф Спендер.

— Қанақа Лорд? — капитан унга бурилди.

Лорд Байрон, шоир, XIX асрда яшаган. Жуда илгари у бир шеър ёзган эди. Бу шеър мана бу шаҳарга жуда ҳам мос келади ва марсликлар ҳис қилишлари керак бўлган туйғуларни ифода этар эди. Агар уни ҳис қиладиган битта-яримта одам бу ерда қолган бўлса! Бундай шеърларни сўнгги марслик шоир ёзиши мумкин эди.

Одамлар қимир этмай туришарди. Уларнинг соялари ҳам қотиб қолган эди.

— Бу қандай шеър экан? — сўради капитан.

Спендер оғирлигини иккинчи оёғига солди, кўлини кўтарди, ниманидир эслаган бўлди, бир лаҳза кўзини қисиб турди, кейин у паст овозда шошмасдан шеърни ўқишга тушди, ҳамма ундан кўз узмай тинглай бошлади:

Тунлари кезмоқлик на ҳожат энди,
Қалбимиз севгига лиммо-лим — мана.
Борлиқни тўлдирган кумуш ой нури,
Севги дostonидан сўйлар росмана.

Шаҳар кумушранг тусда, баланд, унсиз. Одамларнинг нигоҳи ойга қадалди.

Қилич қайрар ўзин пичоққа,
Юрак ёрмоқ бўлар вужудни.
Ахир мангу олов қайда бор,
Қалб бахш этди ишққа бор-будни.

Ой интилар Ер сари тақир,
Азбаройи севги зўридан.
Тунлари кезмоқлик на ҳожат энди,
Ойдиннинг йўқ фарқи қалбим кўридан.

Ерликлар шаҳар марказида унсиз турар эдилар. Тун осмони очиқ ва булутсиз эди. Шамолнинг ҳуштагидан бошқа тиқ этган товуш йўқ эди. Уларнинг рўпарасида майдон ястаниб ётарди. Кошин узра қадимги жониворлар ва одамларнинг суратлари акс эттирилган. Улар тик турганча томоша қилар эдилар.

Бигтс бирдан ўхчиди. Кўзлари хиралашди. Қўлини оғзига босди-да, вужуди титраб ютинди, кўзларини қисди, икки букилиб қолди, оғзига қуюқ бир нарса тўлиб қайд қилиб юборди, қайд қилган нарсаси шалоқ этиб кошин устига тушди-да, суратларни қоғлаб олди. Бу ҳол икки марта такрорланди. Муздек ҳавода аччиқ мусаллас ҳиди анқиди. Ҳеч ким Бигтсга ёрдам бергани жойидан қимирламади. У ҳамон қайт қиларди.

Спендер унга бир қараб қўйди-да, орқасига бурилиб, у ердан кетди. У бир ўзи ой ёритиб турган шаҳар кўчалари бўйлаб юриб борар ва дўстларига қайрилиб қарамаслик учун ҳеч жойда тўхтамаётган эди.

Улар тонги соат тўртдагина ухлагани ётишди. Адёлга чўзилишди-да, кўзларини юмишди ва бир маромда нафас ола бошлашди. Капитан Уайлдер гулхан ёнида ўтириб, унга шох-шаббалар ташлар эди.

Икки соат ўтгач, Мак-Клор кўзларини очди.

— Ухламаяпсизми, командир?

— Спендерни кутаяпман. — Капитан заифгина жилмайди.

Мак-Клор ўйлаб қолди.

— Биласизми, командир, назаримда у келмайдигандек. Нимагалигини ўзим билмайман-у, аммо кўнглим шуни сезиб турибди. У келмайди.

Мак-Клор бошқа ёнбошига ағдарилди. Олов чирсиллаб учкун сачратди-да, ўчиб қолди.

Орадан бир ҳафта ўтди, Спендердан эса дом-дарак йўқ эди. Капитан уни қидиргани бир қанча дасталар юборди, лекин улар қайтиб келишди-да, қаёққа қойиб бўлганига ақлимиз етмай қолди, деб айтишди. Ҳечқиси йўқ, саёқланиб юриб-юриб ўз оёғи билан қайтиб келади. Ўзи саёқ ва бетайин бир одам эди. Кетса кетиб ўлмайди.

Капитан индамади, бироқ ҳаммасини кема журналига ёзиб қўйди...

Бир куни эрта билан — бу душанба ҳам ёки сешанба ҳам, ёки Марснинг бошқа ҳар қандай куни бўлиши мумкин эди — Бигтс юзини офтобга тутганча ва оёқларини муздек сувда ўйнатганча канал қирғоғида ўтирарди.

Канал бўйидан бир одам келарди. Унинг сояси Бигтсга тушди. Бигтс кўзларини очди.

— Ё, алҳазар! — деб юборди Бигтс.

— Мен сени ўлдираман.

— Қўйсанг-чи бу аҳмоқона ҳазилингни, Спендер.

— Ўрнингдан тур, эркаклардек ўл!

— Худо ҳаққи, тўппончангни ол.

Спендер тўппонча тепкисини фақат бир марта босди. Бир лаҳза бурун канал қирғоғида ўтирган Бигтс аста олдинга эгилди-да, сувга кулаб тушди. Уқ овози худди япроқ шитиридек, заиф гўнгилашдек жуда паст эди. Жасад аста, танҳо, тинч оқаётган канал сувига тушди-да, босиқ «билқ» этган товуш чиқариб, кўздан ғойиб бўлди.

Спендер тўппончани филофга солди-да, товушсиз одимлаб нари кетди. Марс узра куёш чарақлаб турарди, унинг нурлари Спендернинг қўлларини куйдирар, қўрғошиндай ялтироқ юзини жизиллатар эди. У чопмаётганли, гўё ўтган галдан буён ҳеч нарса ўзгармагандек, агар ҳозир кундуз эканини ҳисобга олмаганда,

бемалол кетиб борар эди. У ракета ёнига борди; бир неча одам бостирма тагида кема ошпази қўйиб кетган нонуштанинг чантини чиқармоқда эди.

— Ана, Ёлғиз Бўримиз келиб қолди, — деди кимдир.

— Кел, Спендер! Қўришмаганимизга ҳам анча бўлди-я!

Столда ўтирган тўртовлон уларга индамай қараб турган кишига тикилишди.

— Сенга бу лаънати харобаларни худо бериб қолди-да, — кинояли жилмайиб деди ошпаз, товоқдаги қоп-қора суюқликни аралаштирар экан. — Қаранглар, суяклари саналиб турган оч кўппакдан фарқи қолмабди.

— Бўлса бордир. Мен бир нарсани аниқлашим керак эди. Агар шу атрофда марсликни кўриб қолдим, десам, нима деган бўлар эдиларинг?

Тўртгала фазогир санчқиларини бир четга қўйишди.

— Марслик? Қаерда?

— Бу муҳим эмас. Сизларга битта савол берсам майлими? Агар мамлакатингизга бегона одамлар кириб келиб, ҳамма нарсани ағдар-гўнтар қила бошласа, марсликнинг ўрнида сиз бўлганингизда ўзингизни қандай ҳис этар эдингиз?

— Қандай ҳис этишимни мен яхши биламан, — деди Чероки. — Томиримда чероклар қабиласи қони оқади. Бобом Оклахома тарихидан кўп нарсалар гагириб берган эди. Мен сизларга айтсам, агар бу ерда марсликлар қолган бўлса, мен уларни тушунаман.

— Сизлар-чи? — эҳтиёткорлик билан сўради бошқалардан.

Ҳеч ким ҳеч нарса деб жавоб бермади. Ўртага ўзгача бир сукунат чўкди. Гўё топишмоқ айтилди-ю, “топган топалоқники” қабилидаги бир ҳолат эди. Топган олиб кетаверади-ю, қолганлар қулоғини ушлаб қолаверади.

— Шунақа гаплар, — деди Спендер. — Мен марсликни учратиб қолдим.

Улар Спендерга ишонқирамай қараб туришарди.

— Ҳов анави ерда, ўлик қишлоқлардан бирида Уни учрагаман деб сира ўйламагандим ҳам. Ақалли қидирганим ҳам йўқ. Билмадим, у ерда у нима қилаётган экан. Шу ҳафтада мен бир кичикроқ шаҳарчада яшадим, қадимги ёзувларни ўрганишга ҳаракат қилдим, уларнинг қадимги санъатларини тадқиқ қилдим. Келиб-келиб бир кун бир марсликни кўриб қолдим. У бир лаҳзагина кўриниб турди-да, ўша заҳоти ғойиб бўлди. Шундан кейин икки кунгача кўринмай кетди. Янаги келганида мен ёзувларни тадқиқ қилиб ўтирардим. Бу бир неча бор такрорланди, ҳар гал у яқинроқда пайдо бўлар эди. Мен марс тилини ўрганиб олган кунда, — бу ҳаддан ташқари оддий эди, менга пиктограммалар ёрдам берар эди — марслик шундоқ қаршимда пайдо бўлди-да: “Менга бошмоқларингизни беринг”, деди. Мен унга бошмоқларимни бердим, у эса бундай деди: “Энди эгнингиздаги ҳамма кийимингизни беринг”. Мен ҳамма кийимимни ечиб бердим, у яна: “Тўппончангизни беринг” деди. Тўппончамни бердим. Шунда у: “Энди мен билан юринг-да, нима бўлишини томоша қилинг”, деди. Шундай қилиб, марслик лагерга кетди, хуллас, у мана шу ерда.

— Мен ҳеч қанақа марсликни кўрмайман, — эътироз билдирди Чероки.

— Афсус.

Спендер гилофдан тўппончани олди. Паст гўнғиллаш эшитилди. Биринчи ўқ чапдан энг чеккадаги одамга бориб тегди. Иккинчи ва учинчи ўқ эса ўнгдан четдаги ва ўртада ўтирган кишиларга бориб тегди. Ошпаз кўрқиб гулхандан ўтирилди ва тўртинчи ўқ унга бориб тегди. У юзтубан олов ичига қулаб тушди ва қимирламай ётиб қолди, кийимлари эса гуриллаб ёнди.

Қуёш нурига чўмганча ракета ғоз турар эди. Столда уч киши ўғирар, қўллари эса аллақачон совиб қолган нонуштани ликопчалар ёнида турарди. Омон қолган биргина Чероки гап нимадалигини англаёлмай Спендерга қаради.

— Мен билан юришинг мумкин, — деди Спендер.

Чероки ҳеч нима деб жавоб бермади.

— Қулоқ сол, мен сени ўз даврамга оламан. — Спендер кута бошлади.

Ниҳоят Чероки тилга кирди.

— Сен уларни ўлдирдинг, — деди у ва рўпарасида ўтирганларга базўр қараб қўйди.

— Улар шунга муносиб эдилар.

— Эсингни ебсан!

— Эҳтимол. Лекин сен мен билан юришинг мумкин.

— Сен билан — нимага? — қичқирди Чероки юзидан ранги қочган, кўзларидан ёш тирқираганча. — Йўқол кўзимдан!

Спендернинг юзи кўкарди.

— Ҳеч бўлмаганда сен мени тушунарсан, деб ўйлагандим.

— Йўқол! — Черокининг қўли тўппончага чўзилиди.

Спендер охирги марта ўқ узди. Чероки бошқа қимир этмай қолди.

Лекин Спендер ҳаракатга келди. У терлаган юзини кафти билан силади. У ракетага қаради ва шу заҳоти бадани қалт-қалт титрай кетди. Титрагани шунчалик эдики, сал бўлмаса қулаб туша ёзди. Унинг юзи гипноздан кейинги ёки ғалати туш кўриб уйғонган одамнинг юзига ўхшаб кетар эди. Титроғини босиш учун у ўтириб олди.

— Бас қил! Ҳозироқ! — буюрди ўз вужудига.

Ҳар бир ҳужайраси қақшаб титрар эди.

— Бас қил дедим!

Энг сўнгги титроқни ҳам сиқиб чиқариб ташлаш учун у аъзойи-баданини ирода исканжаси билан қаттиқ қисди. Энди қўллари итоаткор тиззалари узра тинчгина ётар эди.

У ўрнидан турди ва шонмайгина ортмоқланган озиқ-овқатли халтачасини орқасига қулайроқ жойлаб олди. Бир лаҳзагина унинг қўллари яна титраб кетди, бироқ Спендер жуда қатъий равишда: “Йўқ!” деб буйруқ берди ва титроқ ўша заҳоти ўтиб кетди. Сўнг битта-битта одимлаб чўгдек қизил қоялар орасида бир ўзи кўздан ғойиб бўлди.

Олов пуркаган қуёш тобора юқорига ўрлаб борарди. Бир соатдан кейин капитан нонушта қилгани ракета ичидан чиқиб келди. У фазогирлар билан саломлашиш учун оғиз очмоқчи ҳам бўлган эдики, ҳавода тўппонча тутунининг енгил ҳидини пайқаб, тўхтаб қолди. Қараса, ошпаз гавдаси билан гулханни қоплаб ерда ётибди. Тўртгала фазогир эса совиб қолган нонушта олдида ўтирарди.

Трапдан Паркхилл ва яна икки одам тушиб келди. Капитан уларнинг йўлини тўсиб турар экан, кўзларини столда унсиз ўтирган одамлардан, уларнинг гавдаларини ғалати тутиб туришларидан ололмаётган эди.

— Ҳамма одамларни йиғинг! — буйруқ берди капитан.

Паркхилл канал ёқалаб югуриб кетди.

Капитан қўли билан Черокини туртди. Чероки аста букилди-да, стулдан йиқилиб тушди. Қуёш нурларидан унинг қаттиқ сочлари ва юзи ёришиб кетди.

Экипаж тўпланди.

— Ким йўқ?

— Яна ўша Спендер йўқ. Бигтсни каналдан тополмадик.

— Спендер!

Капитан учлари қуёшли осмонга қадалган тоғларга қараб қўйди. Қуёшда унинг тиржайган тишлари чарақлаб кетди.

— Жин урсин уни, — ҳорғин деди капитан. — Нега у менинг олдимга келмади, у билан ўзим гаплашиб кўярдим.

— Йўқ, у билан мен гаплашиб кўярдим! — қичқирди Паркхилл кўзлари ғазабдан чақнаб. — Бошини ёриб, миясининг қатигини чиқарардим.

Капитан Уайлдер боши билан имлаб иккаласини чақирди.

— Белкуракларни олинглар, — деди у. Жазирамада ер кавлаш ўлимдан қийин эди. Куриб қолган денгиздан иссиқ шамол эсар, юзга чангни келтириб урар эди, капитан бўлса, Инжилни варақларди. Бироқ у китобни ёпди ва белкураклардан матога ўралган баданларга қум оҳишта шувуллаб тўкила бошлади.

Улар ракета олдида қайтиб боришди, винтовкаларининг затворларини шарақлатишди, камарларига орқадан гранаталар боғлаб олишди, тўппончанинг филофдан осон сугуриб олинишини текшириб кўришди. Ҳар бир кишига тоғнинг маълум бир жойи ажратилган эди. Капитан ким қаёққа боришини айтиб турди, у овозини кўтармас, қўллари ҳолсиз осилиб турарди, қўлларини деярли қимирлагмас эди.

— Кетдик, — деди у.

Спендер воҳанинг турли чеккаларида чанг булутлари кўтарилишини кўриб турарди ва таъқиб барча қоидаларга биноан бошланганини тушунди. У ўқиб турган ясси кумуш китобини қўйди-да, катта тош устига жойлашиб ўтириб олди. Китоб саҳифалари папирос қоғозидек нафис, қўлда зарҳал ва қора чизиклар билан ишланган суратли кумуш варақлардан иборат эди. Бу ўн минг йил илгариги, улар унча катта бўлмаган марс қишлоғининг бир вилласида топган фалсафий рисола эди. Спендер китобдан ажралгиси келмасди.

У ҳатто аввалига: “Арзирмикан? Нима бўлса бўлди, улар келиб мени ўлдирмагунларича ўтириб, Инжил ўқийверамак”, деб ўйлади.

Эрталаб у олти одамни отиб ўлдиргандан кейин ўзини ёлғиз ҳис этди, сўнг кўнгли беҳузур бўлди ва ниҳоят вужудини ғалати хотиржамлик эгаллади, аммо бу туйғу ҳам тез ўтиб кетди, чунки таъқибчиларнинг йўлини билдирувчи чангни кўргач, уни яна аёвсиз туйғулар чулғади.

У сафар флягасидан муздек сув ҳўплади. Кейин ўрнидан турди, керишди, эснади ва уни қуршаб турган воҳадаги аллаловчи сукунатга кулоқ тутди. Эҳ, у ва у ёқдан, Ердан келган яна бир неча одам бу ерга келиб ўрнашиб, беғам, беташвиш яшаганларида, қандоқ яхши бўлар эди-я...

Спендер бир кўлига китобни олди, иккинчисига эса тўппончани. Рўпарада тагида оппоқ тошчалар кўриниб турган, қирғоқларини йирик-йирик харсанглар қоплаган тезоқар дарё шовулларди. У тошлар устида ечинди-да, баданини чайгани сувга тушди. Шошмасдан сувда ювиниб-чайиниб олди-да, яна чиқиб кийимларини кийди ва тўппончани кўлига олди.

Дастлабки ўқ овозлари кундузги соат учларда янгради. Бу пайтга келиб Спендер баланд тоғларга чиқиб кетган эди. Орқадан уни таъқиб қилиб келар эдилар. Уч марс тоғ шаҳарчаси ортда қолди. Уларнинг тепасида марсликларнинг виллалари ёйилиб ётар эди. Ям-яшил ўтлоқлар ва тезоқар дарёчалардан завқланган қадимги марсликлар тоштахталардан ҳовузлар барпо этган, кутубхоналар қурган, фавворалари шалдираб турган боғлар бунёд этган эдилар. Спендер ярим соатча ёмғир сувига тўлган ҳовузда таъқибчиларнинг яқинлашишини кутиб, чўмилиб олди.

Вилладан чиқиб кетар экан, унинг кулоғига ўқ овози чалинди. Орқа томонда ундан беш метрлар нарида гишт майда-майда бўлақларга бўлиниб портлади. Спендер югуриб қоя ортига беркинди, ўгирилиб, бир ўқ биланоқ таъқибчиларнинг бирини ер тишлатди.

Уни кўриб олиб, кўлга туширишларини Спендер билар эди. Чор атрофдан ўраб олишади-да, аста-секин яқинлашиб келаверадилар ва қарабсизки, тамомда. Уларнинг ҳатто шу пайтгача граната ирғитмаганлари ғалати. Капитан Уайлдер бир оғиз айтса, бўлди эди...

“Мени толқонга айлантириш учун жуда ҳам нозиклик қиламан, — дея кўнглидан ўтказди у. — Капитанни шу нарса ушлаб турибди. У биргина тирқишча билан ишни тугатиб қўймоқчи бўлаётир. Ажабо... Менинг сариштагина ўлишимни истаяпти. Қоним тўкилмасин деяпти. Нима учун? Шунинг учунки, у мени тушунади. Унинг йигитлари жонини гаровга қўйиб, сабр қилаётгани шундан эди, ишқилиб, битта ўқ билан бошимни нишонга олиб, саранжом қилса гўрга эди. Шундай эмасми?”

Спендернинг атрофидаги тошларни ирғитиб, бирин-кетин тўққиз-ўн марта ўқ узилди. Унга қарата усталик билан ўқ узишарди, у ҳатто кўлидан қўймай ушлаб турган кумуш китобдан нигоҳини ҳам узмаётганди.

Капитан кўлида винтовка билан куёшнинг жазирама нурлари остида панадан сакраб чиқди. Спендер тўппончаси билан уни мўлжалга ола бошлади, бироқ отишга шошмаётганди. Бунинг ўрнига у бошқа нишонни таллади ва Уайд ётган қоянинг чўққисини учирди юборди. Уша ёқдан аянчли қичқирик эшитилди.

Бирдан капитан қаддини ғоз тутди-да, оқ рўмолча тутган кўлини осмонга кўтарди. У ўз одамларига бир нарсалар деди ва винтовкасини бир четга қўйиб, нишабликдан юқорига ўрлаб кетди. Спендер бир оз кутиб турди, кейин тўппончасини шай тутганча у ҳам оёққа турди.

Капитан унинг олдига келди-да, Спендерга қарамасликка ҳаракат қилиб, иссиқ тошга ўтирди.

Капитаннинг қўли курткаси чўнтагига чўзилди. Спендер тўппончасини маҳкамроқ қисди.

— Сигарета чекасанми? — таклиф қилди капитан.

— Раҳмат. — Спендер битта сигарета олди.

— Гугуртинг борми?

— Бор.

Улар чуқур сукунат ичида бир-икки сигарет тутунини ичига тортишди.

— Кун иссиқ, — деди капитан.

— Жуда ҳам.

— Қалай, яхши жойлашиб олдиларингми?

— Зўр.

— Қанча турмоқчисизлар?

— Ҳн-Ҳн бешта одамни ер тишлатишга қанча керак бўлса, ўшанча.

— Эрталаб қулай пайт эканида сизлар нега биз учаламизни ўлдирмадинглар?

Бемалол шундай қилсаларинг бўлар эди-ку?

— Биламан. Кайфият йўқ эди. Миёнда бир нарса гувиллаб турганида ўзингга-ўзинг панд бера бошлайсан. Битта сен ҳақсан, бошқалар ҳаммаси ноҳақ, деб ўйлайсан. Лекин, мен мана бу одамларни ўлдира бошлаганимда бирдан уларнинг фирт аҳмоқлигини, уларга қўл кўтариб бекор қилганимни англаб қолдим. Кеч англадим. Шундан кейин давом этишга кўнглим бўлмади, ўзимни яна алдаш, газабимни кўзгатиш, керакли кайфиятни қайта тиклаш учун бу ердан кетдим.

— Қайта тикладингизми?

— Унчалик эмас. Лекин шу ҳам етарли.

Капитан сигаретасини айлангириб қарай бошлади.

— Нега шундай қилдингиз?

Спендер хотиржам тўппончани оёқлари ёнига қўйди.

— Чунки мен Марсда кўрганларимни фақат орзу қилиш мумкин, холос.

Улар биз юз йил аввал тўхташимиз керак бўлган жойда тўхтаганлар. Мен уларнинг шаҳарларини айланиб чиқа бошладим, бу халқни билиб олдим ва уларни ўз аждодларим деб аташдан бахтли бўлар эдим.

— Ҳа, уларнинг шаҳарларига гап йўқ. — Капитан шаҳарлардан бирига боши билан ишора қилди.

— Гап фақат шундагина эмас, албатта, уларнинг шаҳарлари яхши. Марсликлар ўзларининг турмушларини санъаткорона ифодалаб қўя олишган. Америкаликларда санъат ҳар доим алоҳида модда ҳисобланади, унинг жойи — юқорида, ҳардамхаёл ўглининг хонасида. Бошқалар уни яқшанбалик улушлари, таъбир жоиз бўлса, кимдир дин билан қоришиқда деб билади. Марсликларда эса ҳаммаси бор — санъат ҳам, дин ҳам ва бошқалар ҳам...

— Улар бир нарсанинг тагига ета олишди, деб ўйлайсизми?

— Албатта.

— Шунинг учун ҳам сиз одамларни ўлдира бошлагансиз?

— Кичкиналигимда ота-онам мени ўзлари билан Мехико-ситига олиб кетишди. Отам ўзини у ерда бақирок, димоғдор тутганини ҳеч эсимдан чиқаролмайман. Онамга келсак, уни у ердаги одамлар кам ювинади, бадани қора деб унчалик ёқтиришмасди. Опам эса улар билан умуман гаплашмасди. Битта менгина уларга ёқиб қолган эдим. Отам билан онамнинг Марсга келиб қолса ўзларини худди ўшандай тутишларини мен жуда яхши тасаввур қиламан. Уртача америкалик ҳар қандай гайриоддий нарсага бурнини жийриб қарайди. Чикаго тамғаси йўқми, демак, бу ҳеч нарсага ярамайди. Кўрдингизми қанақа! Эй худо, шунақаям бўладими! Уруш-чи! Парвозимиздан олдин Конгрессда янграган нутқлар эсингизладир! Мабодо саёҳат муваффақиятли чиқса, Марсда уч атом лабораторияси ва атом бомба омборлари жойлаштиришар эмиш-а! Бундан чиқди, Марс тамом; барча мўъжизалар йўқ бўлиб кетади. Хўш, ўзингиз айтинг-чи, агар марслик Оқ уй полларини ҳўл қилиб қўйса, сиз ўзингизни қандай хис қилган бўлардингиз?

Капитан чурқ этмай кулоқ солиб турарди.

Спендер гапида давом этди:

— Қолган галварслар-чи? Тоғ саноати босслари, саёҳат бюроси... Испаниядан Кортес ўзининг ювош компанияси билан келганида Мексикага нима бўлгани

эсингиздами? Бу юҳо тақводор — иблислар қандай маданиятни йўқ қилиб ташлашди! Тарих Кортесни кечирмайди.

— Бугун биз билан одобли муомала қилишди деб айтиб бўлмайди, — деди капитан.

— Менинг иложим қанча эди! Сиз билан баҳслашайми? Ахир мен бир ўзимман — у ерда, Ердаги бу аблаҳ, ебтўймас бутун бир галага қарши бир ўзим-а. Улар бу ерда дарҳол ўзларининг мараз атом бомбаларини ирғита бошлайдилар, янги урушлар учун базаларга ер талашадилар. Бу ҳам етмагандек, бир сайёра камлик қилиб, бошқа сайёраларнинг расвосини чиқарадилар. Қалласиз вайсақилар. Бу ерга келганимда мен ўзимни фақат маданият деб аталмиш бу балодан эмас, уларнинг бу ахлоқ-одоби, бу расм-русумларидан ҳам кутулгандек бўлган эдим. Бу ерда энди менга уларнинг қонун-қоидалари-ю, тузумлари даҳл қилмайди деб ишонгандим. Барчаларингизни асфаласофилинга жўнатиб, ўзим хон, кўланкам майдон бўлиб яшасам бўлаверарди.

— Лекин тескари бўлиб чиқди.

— Ҳа. Ракета ёнида бешаласини ер тишлатганимда бутунлай янгилана олмаганимни, ҳақиқий марслик бўлолмаганимни англадим. Ерда сенга ёпишган балодан осонликча кутулиб бўлмас экан. Лекин мен энди иккиланмай қўйдим. Мен ҳаммангизни битта қўймай ўлдираман. Бу навбатдаги экспедицияни жўнатишни кам деганда беш йилга суриб юборади. Бизнинг ракетамиз ягона, бошқа бунақасидан йўқ. Ерда биздан бир йил, бўлмаса икки йил янгиликлар кутишади ва биз ҳақимизда улар ҳеч нарса билолмагач, уларга янги экспедицияни тайёрлаш жуда қимматга тушади. Ракетани икки баробар катта қилиб ишлайдилар, янги омадсизликлардан сақланиш учун юзлаб ортиқча омилкор конструкциялар қиладилар.

— Ҳисоб-китобингиз чакки эмас.

— Борди-ю, сиз яхши хабарлар билан қайтиб борсангиз, бу Марсга оммавий бостириб келишни тезлаштиради. Шунда, худо хоҳласа, олтмиш ёшгача яшайман-да, ҳар бир янги экспедицияни қарши олавераман. Ҳар гал биттадан ортиқ ракета юборишмайди — у ҳам йилда бир марта ва экипаж йигирма кишидан ортиқ бўлмайди, мен, албатта, улар билан дўстлашиб оламан, ракетамиз тўсатдан порглаб кетди дейман, — мен буни сизларни бирёқлик қилиб олгач, шу ҳафта ичидаёқ порглатаман, кейин эса уларнинг ўзларини йўқ қилиб юбораман. Шу билан ярим асрча Марсни омон сақлаб қоламан; ерликлар, эҳтимол, ортиқ уринмай қўйишади. Тинмай ёнадиган ва тушиб турадиган цеппелпилар қурилишига одамлар қандай совуққонлик билан қарагани эсингиздадир?

— Ҳаммасини миридан-сиригача ўйлабсиз, — иқроп бўлди капитан.

— Худди шундай.

— Бир нарсдан ташқари: бизлар жуда кўпмиз. Бир соатдан кейин ҳалқа ёпилади. Бир соатдан кейин сиз мурдага айланасиз.

— Мен ерости йўлларини кўрдим ва шундай мустаҳкам бомбапаналарни кўрдимки, сиз уларни икки дунёда ҳам тополмайсиз. Ўша ёққа бораман, бир неча ҳафта ўтираман. Сизнинг сабр косангиз тўлади. Шунда мен чиқаман-да, сизларни яна биттама-битта нариги дунёга жўнатавераман.

Капитан бош ирғади.

— Менга ўзингизнинг бу ердаги тамадунингиз ҳақида сўзлаб беринг, — деди у кўли билан тоғ қишлоқлари томонни кўрсатиб.

— Улар табиат билан ҳамжиҳатликда, дориломон яшашган. Одам билан инсон ўртасида чегара ўрнатиш учун жуда ҳаддиларидан ошиб кетмаганлар. Дарвин пайдо бўлганда биз шундай хатога йўл қўйганмиз. Бизда кейин нима бўлган эди: аввалига суюндик, уни ҳам, Гекслини ҳам, Фрейдни ҳам кучоғимизга маҳкам босиб олмоқчи бўлдик. Кейин тўсатдан маълум бўлдики, Дарвин бизнинг динимиз билан ҳеч ҳам чиқишолмас экан. Нима бўлганда ҳам бизга шунақа туюлганди. Лекин бу аҳмоқлик-ку, ахир! Дарвин, Гексли, Фрейднинг бир оз танобини тортиб қўймоқчи бўлдик. Улар осонликча буй беришмади. Шунда биз диннинг дабдаласини чиқаришга киришдик. Бу ишни дундирдик ҳам. Иймондан айрилдик ва ҳаёт мазмуни устида бош қотира бошладик. Агар санъат — бор-йўғи қоникмаган эҳтирослар ифодаси, агар дин — ўз-ўзини алдашгина бўлса,

унда биз нега яшаймиз? Иймон ҳамма нарсага жавоб топиб берсин! Лекин Дарвин ва Фрейд келиши билан у найчага кириб кетди. Инсон зоти шу адашганича қолиб кетди.

— Марсликлар-чи, тўғри йўлни топиб олишгандир, ҳойнаҳой? — суриштирди капитан.

— Ҳа. Улар фан билан динни шундай уйғунлаштириб юбора олдиларки, улар бир-бирини инкор этмадилар, балки бир-бирларига ёрдам бериб, бойитдилар.

— Ҳеч ақл бовар қилмас ҳол!

— Худди шундай бўлди ҳам. Бунинг амалда қандай бўлганини сизга жуда-жуда кўрсатгим келаяпти.

— Одамларим мени кутиб туришибди.

— Ярим соатгина шошмай туринг. Уларга айтиб қўйинг, сэр.

Капитан тайсаллади, сўнг ўрнидан турди-да, жойидан қимирламай туриш учун пастга ётиб олган дастасига қараб қичқирди.

Спендер уни нуқсонсиз муздек мраммар билан тикланган мўъжазгина марс қишлоғига олиб борди. Улар улкан ҳайвонлар тасвири туширилган катта равоқларни кўришди. Тасвирилар ичида оқ панжали мушуклар ва куёш рамзини билдирувчи сариқ доиралар бор эди, ҳўкизларни эста солувчи ҳайвон ҳайкалчалари, эркаклар, аёллар ва тумшуги улкан баҳайбат итларнинг сиймолари кўзга ташланарди.

— Мана сизга жавоб, капитан.

— Кўрмаяпман.

— Марсликлар ҳайвонлар ҳаётининг сирини билиб олганлар. Ҳайвон яшашнинг маъносини билолмайди. У яшайди. Яшаш учун яшайди. Унинг учун жавоб ҳаётнинг ўзидан иборат, севинчи ҳам, лаззати ҳам шунинг ичида. Мана бу ҳайкалга бир қаранг-а: ҳамма жойда рамзий ҳайвонлар тасвири.

— Мажусийликка ҳам ўхшаб кетади.

— Аксинча, бу худонинг рамзи, ҳаётнинг рамзлари. Марсада ҳам Инсонга инсондан жуда ҳам кўп нарса ва ҳайвондан жуда ҳам оз нарса юқиб қолган пайтлар ҳам бўлган. Лекин Марсадаги одамлар бир нарсани тушунганлар: тирик қолиш учун ҳаётнинг маъноси нима эканини кавлашгиришни бас қилиш керак. Ҳаётнинг ўзи тайёр жавоб. Ҳаётнинг мақсади ҳаётни қайта тиклаш ва уни иложи борича яхшироқ ташкил этиш. Марсликлар, нима учун яшаш керак, деган савол уларда жавоб бериш мумкин бўлмаган айни қизгин уруш ва мусибатлар пайтида туғилганини пайқаб қолганлар. Тамаддун мувозанат ва барқарорлик касб этди. Урушлар тинди дегунча бу савол яна бемаъни бўлиб қолди, бутунлай бошқача бемаъни. Ҳаёт яхши бўлганда, у ҳақда баҳс очишга на ҳожат!

— Гапингизга қараганда, марсликлар анча содда бўлишган экан-да?

— Соддалиқ ўзини оқлаган жойда, албатта. Улар ҳамма нарсани дабдала қилиш, ҳамма нарсани остин-устин қилишга интилиш касаллигидан фориғ бўлганлар. Улар дин, санъат ва фанни бир-бири билан уйғунлаштириб юборганлар: ахир фан охир-оқибатда биз тушунтириб беришдан ожиз бўлган мўъжизани тадқиқ этиши, санъат эса, мана шу мўъжизани талқин этиши керак бўлган. Улар фаннинг гўзалликни, нафосатни барбод этишига йўл қўймаганлар. Булар ҳаммаси меъёр масаласидир. Ерликлар шундай мулоҳаза қиладилар: мана бу суратда ранг яхши чиқмаган, фан эса ранг — бу бор-йўғи модда зарраларининг муайян жойлашуви, акс этаётган нурнинг алоҳида қиёфаси эканини исботлай олади. Бинобарин, ранги менинг нигоҳимга тушган предметларнинг ҳақиқий воситалари ҳисобланади. Ундан кўра ақллироқ бўлган марслик шундай деган бўлар эди: “Бу ажойиб сурат. Уни илҳомбахш инсон қўли ва мияси билан яратган. Унинг ғояси ва бўёқларига ҳаёт берган. Аъло нарса”.

Улар жим қолишди. Кечки куёш нурларига кўмилиб ўтиришар экан, капитан унсиз мраммар шаҳарчани қизиқиш билан томоша қила бошлади.

— Мана бу ерда жон-жон деб яшаган бўлардим, — деди у.

— Ҳоҳласангиз бўлди.

— Сиз менга таклиф этаяпсизми?

— Одамларингиз ичида буларнинг барчасини ким яхши тушуна олади? Улар ўзларига етгунча димоғдор, энди уларни тўғрилаб бўлмайди. Улар билан Ерга қайтишингизга на ҳожат! Жонс билан пачакилашганими? Худди Смитдагидек вертолёт сотиб олганими? Қалб билан эмас, ҳамён билан мусиқа эшитиш учунми? Бу ерда бир ҳовлида мен бир марс мусиқаси ёзувини топиб олдим, у кам деганда эллик минг йил олдин ёзилган экан. У ҳали ҳам бинойидек овоз беради. Бунақа мусиқани ҳаётда бошқа ҳеч бир жойда эшитмайсиз. Қолсангиз, сиз ҳам эшитар эдингиз. Бу ерда китоблар бор. Мен уларни бемалол ўқий оламан. Сиз ҳам ўқир эдингиз.

— Бари бир-биридан мароқли нарсалар.

— Шундай бўлса ҳам қолмайсизми?

— Йўқ. Аммо таклифингиз учун барибир раҳмат айтаман.

— Демак, маълум бўлишича, сиз мени тинч қўйиш ниятида эмассиз. Мен барчангизни ўлдиришимга тўғри келади.

— Сиз неқбинсиз.

— Мен нима учун жанг қилишни ва нима учун яшашни биламан, шунинг учун ўлдиришга келганда мен сиздан кўра чаққонроқман. Кўнглимда, таъбир жоиз бўлса, ўз диним пайдо бўлди: мен яна нафас олишни, офтобда ётишни, куёш нурларини ўзимга синглириб товланишни, куй тинглашни ва китоб ўқишни ўрганаман. Хўш, сизнинг тамаддунингиз менга нимани таклиф қила олади?

Капитан оғирлигини бир оёғидан бошқа оёғига солди-да, бошини чайқади.

— Шундай бўлишидан жуда афсусдаман. Буларнинг барчасидан хафаман...

— Мен ҳам. Энди эса ҳужумингизни бошлашингиз учун сизни қайтариб олиб бориб қўйиш вақти келди.

— Майли.

— Капитан, мен сизни ўлдирмайман. Ҳаммаси тамом бўлганда сиз тирик қоласиз.

— Нима?

— Мен аввал-бошдаёқ сизни зяшга қарор қилган эдим.

— Оббо, сиз-эй...

— Мен сизни анови бошқалардан қутқараман. Улар ўлдирилгандан кейин сиз балки бошқатдан ўйлаб кўрарсиз.

— Йўқ, — деди капитан. — Менинг томиримда кўпроқ Ер қони оқади. Мен сизни кетгани қўёлмайман.

— Бу ерда қолиш имкониятингиз бўлганида ҳамми?

— Ҳа. Шуниси қизиқки, ўшанда ҳам. Негалигини билмайман. Ҳеч ўзимга шундай савол бериб кўрмаган эканман. Мана, етиб ҳам келдик.

Улар аввалги жойларига қайтиб келишди.

— Мен билан ўзингиз хоҳлаб бораверасизми, Спендер? Охирги марта айтаялман.

— Ташаккур. Бормайман. — Спендер бир қўлини олдинга чўзди. — Яна бир нарса, кетар жафосига. Агар сиз енгиб чиқсангиз, менга бир иш қилиб берасиз. Агар кучингиз етса, бу сайёранинг изтиробини ҳеч бўлмаганда эллик йилга суриб беришга ҳаракат қилиб кўринг, қадимшунослар аввал бир яхшилаб тер тўкишсин-да! Розимисиз?

— Розиман.

— Яна бир гап, агар бундан кимдир енгил тортса, мени ёз қунида бир ақли суюлганча қайтиб ўзига келмаган ожиз бир жинни деб ҳисоблайверинг. Балки сиз енгил тортарсиз...

— Ўйлаб кўраман. Хайр, Спендер, яхши қолинг.

— Сиз ғалати одамсиз, — деди Спендер, капитан гармселга қарши йўлакдан пахта томон одимлаб кетганда.

Нихоят капитан уни сабр-тоқат билан кутиб турган, чанга ботган ўз одамлари олдига қайтиб келди. У куёшдан кўзларини чимириб олган ва оғир-оғир нафас оларди.

— Ичишга кимда сув бор? — деб сўради капитан.

У қўлига муздек флягани тутқазганларини ҳис қилди.

— Раҳмат.

У бир хўшлам ичди. Оғзини артди.

— Хўш, — деди капитан. — Хўшёр бўлинглар. Шошадиган жойимиз йўқ, вақтимиз бемалол. Биз томондан кўп қурбон бўлмаслиги керак. Сиз уни ўлдиришингизга тўғри келади. У мен билан боришга унамади. Уни бир ўқ билан ер тишлатишга ҳаракат қилинг. Ғалвир қилиб ташламанг. Ўлдилинг, вассалом.

— Мен унинг лаънати калласини қовоқдек ёриб ташлайман, — тўнғиллади Сэм Паркхилл.

— Йўқ, фақат юрагига, — деди капитан. У Спендернинг шафқатсиз қатъий чеҳрасини аниқ-тиниқ кўриб турарди.

— Унинг лаънати калласини, — такрорлади Паркхилл.

Капитан флягани унга узатди.

— Буйруғимни эшитдингизми? Фақат юрагига.

Паркхилл ўзича нимадир деб тўнғиллаб қўйди.

— Кетдик, — деди капитан.

Улар яна ҳар томонга сочилиб кетишди, одимлашдан югуришга ўтишди, кейин яна одимлаб кетишди, улар гоҳ жазирама ёнбағирдан юқорига ўрлар, гоҳ муздек, тўс ҳиди аққиб турган мағораларга шўнғиб кетишар, гоҳ обдон қизиган тош ҳовурига тўлиқ чароғон очик майдонда пайдо бўлиб қолар эдилар.

“Юрагиндан ўзингни эпчил ҳис қилиб, ундай бўлишни истамаганиндан кейин, — ўйлади капитан, — бу эпчилик ва жонсарақлик ҳам кўзингга балодек кўриниб кетар экан. Билдирмай кириб бориш, ҳар хил найрангларни ўйлаб топиш ва ўзингнинг маккорлигинг билан фахрланиш, юрагимдан ўзимнинг ҳақ эканлигимга ишонмаганимдан кейин ундай ҳақгўйлик туйғусини бошимга ураманми! Хўш, бундай олиб қараганда, биз киммиз? Кўпчилигимиз?... Кўпчилик ҳар доим айбсиз бўлиб келганлиги шунга жавоб эмасми? Ҳар доим кўпчилик ҳатто тариқча адашиши мумкин эмас, шундай эмасми? Ҳатто ўн миллион йилда ҳам бир марта адашмайди...”

У хаёл суришда давом этди: “Бу кўпчилик дегани ўзи нима-ю, унга кимлар киради? Улар нима ҳақда ўйлайдилар, улар нима учун айнан шундай бўлиб қолганлар, наҳотки ҳеч қачон ўзгармайдилар? Қолаверса, мен бу лаънати кўпчилик ичига қандай жин уриб кириб қолдим? Ҳеч ўзимга келолмайман. Бунга сабаб нима: клострофобия, эломондан қўрқишми ёки шунчаки соғлом фикрми? Бутун дунё ўзининг ҳақлигига амин бўлиб турганида битта одам ҳақ бўлиб чиқиши мумкинми? Келинг, бу ҳақда ўйламайлик. Қорнимизда ўрмалайлик, бақиниб олайлик, тепкини босайлик! Мана шундай! Шундай!”

Унинг одамлари кимўзарга чопишар, йиқилишар, яна олға қараб чопишар, сояда бир оз кўним топиб, тишларини тиржайтиришар, оғизлари билан нафас олар эдилар, чунки ҳаво оғир эди, унда чопиш бешбаттар оғир эди; оғир ҳавода, ора-чора беш дақиқа ўтириб, оғир-оғир нафас олганча тин олмаса бўлмас эди, — кўзларининг олдида ўт чақнар эди, — кислородни шунча ичга тортган билан ҳеч ким тўйдим демасди, охир тишни-тишга босиб, яна оёққа туришга ва бу оғир ҳавони ўт ва момақалдироқ билан парча-буриш қилиб ташлаш учун винтовкани кўтаришга тўғри келарди.

Спендер капитан уни ташлаб кетган ерда ётганча таъқибчиларга қараб аҳён-аҳёнда ўқ узиб қўяр эди.

— Унинг лаънати миясини тошларда эзгилайман! — бўкирди Паркхилл ва ёнбағирдан юқорига қараб чопиб кетди.

Капитан сэр Паркхиллни нишонга олди, кейин унга ўқрайиб қараганча тўшпончасини бир четга қўйди.

— Нима қилмоқчи эдингиз? — сўради у ҳолсизланган қўли ва тўшпончадан кўз узмай.

У сал бўлмаса Паркхиллнинг орқасидан отиб ташлаэзди.

— Ё алҳазар, менга нима бўлди?

У Паркхиллнинг чопиб кетаётиб йиқилишини, пана жой топиб олганини кўрди. Спендернинг агрофида сийрак одамлар қатори аста саф тортмоқда эди. У чўққида, иккита харсанг ортида, ҳаво етишмаслигидан оғзини ҳорғин қийшайтириб ётарди, қўлтиқлари тагида қоп-қора тер доғлари пайдо бўлди. Капитан бу харсангларни аниқ кўриб турар эди. Икки харсангни бир-биридан

ажратиб турган ўн сантиметрларча ораликдан Спендернинг кўкси кўришиб турарди.

— Ҳой! — деб қичқирди Паркхилл. — Мияннинг қатигини чиқаришга битта ўқни ғамлаб қўйибман!

Капитан Уайлдер кутарди. “Ҳа, Спендер, бўш келма, — ўйларди у. — Ўзинг ўйлаганингдек, туёгингни шиқиллат! Яна бир неча дақиқадан кейин кеч бўлади. Кет, кейин яна чиқасан. Хўш! Кетаман деб айтувдинг-ку. Ўзинг қилдирган мана бу мағораларга гумдон бўлсанг-чи, кириб ол-да, бир ой, бир йил, кўп йиллар ётавер. Ўзингнинг гаройиб китобларингни ўқи, эҳром ҳовузларингда чўмил. Қани, ҳой одамвачча, фурсат фаниматда куён бўлиб қолсанг-чи”.

Спендер жойидан қимир этмасди.

“Унга нима бўлган ўзи?” — сўради ўзидан капитан.

У тўппончасини олди. Одамларнинг бир панадан бошқа панага чошиб ўтишларини кузатиб турди. Мўъжазгина, шинам марс қишлоғи минораларига кўз солди — бамисоли куёш нуридан чарақлаган кунгираддор ўйма шахмат доналарига ўхшарди улар сўнг. Нигоҳини харсангларга ва Спендернинг кўкрагини кўрсатиб турган ораликқа олди.

Ҳазабдан ўқирганча Паркхилл олдинга отилиб чиқди.

— Йўқ, Паркхилл, — деди капитан. — Сизнинг бундай қилишингизга мен йўл кўёлмайман, бошқа бировга ҳам. Ичингиздан ҳеч бирингизга. Мен ўзим.

У тўппончасини кўтариб нишонга ола бошлади.

“Бундан кейин менинг виждоним соф бўлармикан? — сўради ўзидан капитан. — Буни ўз зиммамга олиб, тўғри қилаяпманми? Ҳа, тўғри. Биламан. Нима қилаётганимни ва нима учун қилаётганимни биламан. Нима қилсам, ҳаммаси тўғри, ахир буни мен қилишим кераклигига имоним комил-ку. Бу қароримни бир умр оқлаб ўтишимга умид ҳам қиламан ва ишонаман”.

У Спендерга бошини ирғаб қўйди.

— Кетдик! — қичқирди у шивирлаб; табиийки буни ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмади. — Яна ўттиз сония муҳлат бераман сенга, ўттиз сония.

Билагидаги соат чиқ-чиқ қилар эди. Капитан милнинг югуришини кузатди. Унинг одамлари чошиб олдинга ҳаракат қилишди. Спендер жойидан қимир этмас эди. Соат узок ва жуда қаттиқ, тўғри капитаннинг қулогига чиқиллар эди.

— Кет, Спендер, тезроқ кет!

Ўттиз сония ўтиб кетди.

Тўппонча ҳамон нишонда эди. Капитан чуқур хўрсинди.

— Спендер, — деди у уф тортиб.

У тепкини босди.

Куёш нурида тош узра ихчамгина чанг булутчаси пайдо бўлди — бор-йўғи шу! Уқ овози акс садо бериб янгради-ю, дарров тинди.

Капитан ўрнидан турди-да, одамларга қараб қичқирди:

— У ўлди.

Улар ишонимасди. Улар турган жойидан харсанглар ўртасидаги очиқ тирқиш кўринмасди. Улар капитаннинг ёнбағирдан юқорига қараб бир ўзи чошиб бораётганини кўриб туришарди ва у ё жуда ботир, ёки ақлдан озган деган қарорга келишди.

Бир неча дақиқа ўтгандан кейингина улар капитаннинг кетидан чопишди. Улар жасад атрофига тўпланишди, шунда кимдир сўради:

— Юрагидан отибдими?

Капитан кўзини ерга олди.

— Юрагидан, — деди у. У Спендернинг жасади остидаги тош ранги ўзгараётганини пайқади. — У нега кутиб турганини билмоқчиман. У ўзи ўйлагандек нима учун кетмаганини билмоқчиман. У нега уни ўлдиришларини кутиб турганини билмоқчиман.

— Ким билди? — деди кимдир.

Спендер эса уларнинг олдида ётарди, унинг бир қўли тўппончани қисиб олган, иккинчи қўлида эса куёшда чарақлаб турган кумуш китоб бор эди.

“Балки буларнинг барчаси мен туфайлидир? — сўради капитан. — Уларга қўшилишни рад этгани учундир? Балки мени ўлдиришга Спендернинг қўли

бормагандир? Ким билсин, мен улардан нима биландир фарқ қиламан. Балки, ҳамма гап шундадир. У, эҳтимол, менга ишонса бўлади, деб ўйлагандир. Ёки бошқа жавоб ҳам борми?”

Бошқа жавоб йўқ эди. У жасад олдида чўнқайиб ўтириб олди.

“Мен буни ўзимнинг ҳаётим билан оқлашим керак. Энди мен уни алдай олмайман. Борди-ю, у мен нима биландир унга ўхшаганим учун мени ўлдирмаган бўлса, унда мен жуда кўп ишлар қилишим керак бўлади! Ҳа, ҳа, албатта, шундай бўлади. Мен — ўша Спендерман, у менинг вужудимда яшаб қолади, ўқ узишдан олдин фақат мен ўйлайман. Мен умуман ўқ узмайман, ўлдирмайман. Мен одамларни бошқараман. У мени ўзидан, фақат бошқа шароитларда кўргани учунгина мени ўлдирмади.”

Капитан бошининг орқасини куёш куйдираётганини ҳис қилди. Унинг қулоғига ўзининг овози чалинди:

— Эҳ, ўқ узишдан олдин мен билан гаплашганда эди, — бирон-бир чорасини топган бўлармидик.

— Қанақа чора? — тўнгиллади Паркхилл. — Унинг билан бизнинг зуваламиз бошқа-бошқа жойдан олинган-ку.

Пасттекслик, қоялар, мовий осмон — барчасини азбаройи жазирама иссиқ қоплаб олганидан қулоқлар шангиллаб кетар эди.

— Дарвоқе, сиз ҳақсиз, — деди капитан. Бизларнинг ҳеч қачон мошмимиз очилмасди. Спендер билан мени эса гапиришга ҳам ҳожат йўқ эди. Аммо Спендер билан сиз ва сизга ўхшаганлар — икки дунёда ҳам муроса қилолмас эди. Айтадилар-ку: “экканингни ўрасан” деб, шундай бўлди ҳам. Флягани олинг, бир қултум ютай.

Спендерни бўш гўрга дафн қилиш таклифи капитаннинг ўзидан чиқди. Гўрни қадимги марс қабристонидан топишди. Улар Спендернинг қўлларини кўкрагига чалиштириб, кумуш тобутга жойлаштиришди ва ўн минг йил аввал тайёрланган шам ва мусалласларни ҳам унинг ичига қўйишди. Гўрни ёпаётиб, улар кўрган охириги нарса Спендернинг жонсиз чеҳраси бўлди.

Улар қадимги хилхонада туришарди.

— Вақти-вақти билан Спендерни эслаб турсангиз ёмон бўлмасди, — деди капитан.

Улар хилхонадан чиқишди ва мрамор эшикни зичлаб ёпиб қўйишди.

Эртасига Паркхилл ўлик шаҳарларнинг бирида нишонга қараб ўқ узиш пойғасини ўтказишга қарор қилди — у биллур деразаларни нишонга олар ва нафис минораларнинг учини чўрт учирар эди. Капитан Паркхиллни тутиб олди-да, тишини тутдай тўкди.

Август 2001

ЎЗГА ЮРТЛИКЛАР

Ерликлар Марсга учиб кела бошладилар.

Учиб келишларининг боиси, улар нимадандир кўрқар эдилар ва айни замонда ҳеч нимадан кўрқмас эдилар, чунки улар бахтли ва бахтсиз эдилар, ўзларини зиёратчилар деб ҳис қилар эдилар ва зиёратчилар деб ҳис қилмас эдилар. Ҳар бирининг ўз сабаби бор эди. Улар жонларига теккан хотинларини ёки жонларига теккан ишларини ёки жонларига теккан шаҳарларини ташлаб келган эдилар; ниманидир топиш ёки нимадандир қутулиш ёки ниманидир қазиб олиш, ниманидир кавлаб олиш, ёки ниманидир ернинг тагига яшириб қўйиш, ёки ниманидир абадий унутиш учун учиб келар эдилар. Улар катта умидлар билан, кичкина умидчалар билан, бутунлай умидсиз учиб келар эдилар. Бироқ кўплаб шаҳарларда тўрт рангли шиорларда ҳукмдор бармоқ амрона кўрсатиб турар эди: сен учун осмонда иш бор — Марсга бор! Шундай қилиб, одамлар йўлга тушар эдилар; тўғри, аввалига улар оз-оз эдилар, нари борса, ўнтадан — аксариятлари ракета осмонга ўқдек отилишидан бурунроқ ўзларини ёмон ҳис

қила бошлаган эдилар. Бу касалнинг номи ёлғизлик эди, чунки у ерда, ҳов пастда жонажон шахринг аввал муштумдек, кейин лимон донасидек, кейин тўғнагич бошчасидек, ниҳоят кичрая бориб, охири реактивнинг олов оқими остида бугунлай кўринмай кетганини тасаввур қилишинг ҳамон сенда шундай бир туйғу пайдо бўладики, гўё сен ёруғ оламда ҳеч қачон тугилмагансан, ҳеч қаерда ҳеч қанақа шахар бўлмаган, сен ҳам ҳеч қаерда бўлмагансан, чор атрофинг бўм-бўш коинот, биронта ҳам таниш одам йўқ, нукул бегона одамлар. Штатингни — Иллинойс ёки Айовами, Миссури ёки Монтанами, булутлар қаърига кириб кўздан йўқолганда, бутун Қўшма Штатларни-ку, қўйвер, бутун Ер сайёраси зулмат қўйнида қисилиб-қисилиб, худди номаълум ёққа учиб кетаётган ифлос кулранг коптокка айланади, — ана шунда ўзингни коинот кенгликлариди мулақо ёлғиз, якранг, якнасақ мусофир бўласан-қоласан ва олдинда сени нелар кутаётганини тасаввурингга ҳам келтиролмайсан. Дастлабки келганлар жуда озчилик бўлганига ажабланмаса ҳам бўлади. Кўчиб келганларнинг ҳоли Марсга кўчиб ўтган ерликлар миқдорига мутаносиб тарзда ўсиб борарди: бир кишига қўрқинчли, кўпчилик бўлса — унчалик эмас, аммо Ёлғизларга ўзидан бошқа ишонадиган ҳеч ким бўлмайди.

Декабр 2001

ЯШИЛ ТОНГ

Қуёш ботганда у сўқмоқ ёнида ўтирди-да, ғарибгина овқат тайёрлади; сўнг пайдар-пай оғзига луқмалардан солганча ва ўйчан кавшаганча оловнинг чарсиллашига қулоқ солди. Бошқа ўттиз кунга ўхшаган яна бир кун ўтди; эрта тондан кўптаб шином қазииш, сўнг уларга уруғ қадаш, тип-тиниқ каналлардан сув ташиб келтириш керак. Ҳозир, чарчоқдан ўзини кўрғошиндек оғир ҳис қилганча у осмонга қараб ётарди, осмон эса рангини ўзгартириб, кеч бўлганидан дарак бермоқда эди.

Унинг исми Бенжамин Дрискол эди, ёши ўттиз бирда. Унинг нияти битта — қандай қилиб бўлмасин, Марс ям-яшил либосга бурканса, қалин баргли баланд дарахтларга қопланса, иложи борица кўпроқ ҳаво пайдо бўлса, керак бўлса йилнинг гўрт фаслида ҳам гуркираб турса, диққинафас ёзда шахарларнинг ҳавосини янгиласа, қишнинг изғиринли шамолларини тўсиб турса. Дарахт нималарга қодир эмас... У табиатга ранг беради, соя ташлайди, ерни мевалари билан маъмур қилади. Ёки болалар ўйинларининг салтанатига айланади — сирпаниш, ўйинлар ўйнаш, қўлда осилиб туриш мумкин бўлган бугун бир осмоний олам десангиз-чи... У ризқ ва севинч элтувчи баҳайбат иншоот; мана дарахтнинг қудрати! Аммо энг аввало дарахт — бу ўпка учун ҳаётбахш муздек ҳаво ва ёқимли шитирлаш манбаи, у тунда сени аллалаб, сеҳрли аллалар айтади, сен эса, қордек олоқ тоза тўшакда ётганча мириқиб тинглайсан.

У ётар ва қуёшни, ҳали-ҳамон дарак бўлмаган ёмғирларни кутганча базўр бир жойга тўпланаётган қоп-қора тупроққа қулоқ солар эди... Қулоғини ерга қўйиб у келажак йиллар гулдуросини эшитар ва бутун қадалган уруғлар яшил куртак чиқариб, ниш урганани, осмонга ўрлаб бораётганини, қатор шохлар ёяётганини ва бутун Марс қуёшли ўрмонга, чаппор урган боққа айланаётганини яққол кўриб турарди.

Эрта тонгда мўъжазгина бўзарган қуёш қатор қирлар ортидан энди-энди сузиб чиққанда у ўрнидан туради, буғи кўтарилиб турган нонуштани тез-тез туширади, ўчоқдаги кўрларни тепиб ўчиради, юк халтасини ортмоқлайди ва яна жой танлаш, кавлаш, уруғ ёки кўчат қадаш, авайлабгина ерни босиб-босиб қўйиш, суғориш ва хуштак чалиб очиқ осмонга қараганча яна одимлаб кетиш учун йўлга тушади, осмон эса... туш пайтига келиб осмон бутунлай ёришиб, тобора ёришиб ва қизиб боради...

— Сенга ҳаво керак, — деди у гулханга. Гулхан — бармоғини ҳазиллашиб тишлаб оладиган юзи қизил жонли ўртоғинг, салқин тунларда эса, дўстона илиқлик билан уйқули пушти кўзларини қисиб қараганча ёнгинангда мудроқ босиб ётади... — ҳаммамизга ҳаво керак. Бу ерда, Марсда ҳаво тансиқ. Сал

нарсага чарчайсан. Худди жанубий Америкадаги Анд тоғларидагидек. Ҳавони ютасан-у, ҳеч нима сезмайсан, сира ҳавога тўймайсан.

У кўкрак қафасини туртиб қўйди. Ўттиз кунда роса кенгайиб кетибди-ку! Ҳа, бу ерда кўпроқ ҳаво ютиш учун ўпкани чиниқтириш керак. Ёки кўпроқ дарахт экиш керак.

— Нима учун бу ердалигимни англагандирсан? — деди у. Олов тилини чўзиб қўйди. — Мактабда бизга Жонни Олма Уруғи ҳақида ҳикоя қилиб берганди. У Америка бўйлаб юриб, олма дарахти экар экан. Менинг ишим эса ундан кўра муҳимроқ. Мен дублар, қайрағочлар ва клёнлар экаман, яна терак, каштан ва кедрлар ҳам. Мен фақат ошқозон учун мева қилмайман, балки ўпка учун ҳаво ясайман. Ўзинг ўйлаб кўр-а, бу дарахтлар охири ўсиб-ўсиб, уларда қанча қислород ишлаб чиқарилмайди дейсан!

Марсга учиб келган кун эсига тушди. Минглаб бошқалар қатори у ўшанда тинч Марс тонгига маҳлиё бўлган ва: “Бу ерни қандай ўзлаштираман? Нима қиламан? Менга яраша иш топилармикан?” — деб ўйлаган эди.

Сўнг хушидан кетган эди.

Кимдир нашатир спиртли пуфакчани унинг бурни тагига тикқан, у йўталиб ўзига келганди.

— Ҳечқиси йўқ, тузалиб кетасиз, — деди врач.

— Менга нима бўлган эди, ўзи?

— Бу ернинг ҳавоси жуда ҳам ёмон. Кўплар бунга чидай олмаяпти. Сиз ҳарҳолда ерга қайтмасангиз бўлмайди.

— Йўқ! — у ўтириб олди, бироқ ўша заҳоти кўз олди қоронгилашиб кетди ва назарида, Марс камиди икки марта айлангандек бўлди. Бурун катаклари кенгайди, у зўрлаб ҳавони ичига ютишга ҳаракат қилди. — Жинни бўлиб қоламан. Мен шу ерда қоламан.

Уни ўз ҳолига қўйиб қўйишди; у худди қумдаги балиқдек ётар, оғзини каппа-каппа очиб нафас олар ва ўйларди: “Ҳаво, ҳаво. Улар битта ҳаво деб мени бу ердан ҳайдамоқчи бўлаяптилар”. Шундай дея у Марс қирлари ва текисликларини кўриб олиш учун бошини бурди. Қараб туриб у кўрган биринчи нарса шу бўлди: узокда ҳам, яқинда ҳам ҳеч бўлмаса битта дарахт кўринмайди. Бу ўлка бамисоли худонинг қарғишини олгандек, чор агрофла қора чиринди ястанган, унда эса лоақал бир дона майса кўзга ташланмайди. “Ҳаво, — ўйларди у рангсиз ниманидир ичига ютиб пишиллаб нафас олганча. — Ҳаво, ҳаво, ҳаво...” Қирларнинг учларида ҳам, соядор ёнбағирликларда ҳам, ҳаттоки дарё ёқасида ҳам на бир дарахт, на бир майса кўринарди.

Бўлмасам-чи! Жавоб унинг миясида эмас, томоғида, ўпкасида туғилди ва бу соф кислород култуמידек фикр бирдан унга далда бағишлади. Дарахтлар ва майсалар. У қўлларига қаради ва кафтининг орқасини ўгирди, у майса ва дарахт экади. Мана унга иш: унинг бу ерда қолишига халақит бераётган нарсага қарши курашиш. У Марсга қарши уруш эълон қилади — алоҳида, агробиологик уруш. Қадимий Марс тупроғи... Унинг ўз кўкатлари шунча миллионлаб йиллар ўсиб, ниҳоят ёшини яшаб, тугаб-битган. Борди-ю, янги турлар экилса-чи? Қишқи дарахтлар — шохдор мимозалар, мажнунтоллар, магнолиялар, улуғвор эвкалиптлар. Унда-чи? Бу ернинг тупроқларида қанақани ўғит бойликлари яшириниб ётганини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Буларга одам қўли тегмасин, чунки қадимги папоротниклар, гуллар, бутоқлар, дарахтлар сувсизликдан қуриб битган.

— Мен туришим керак! — қичқирди у. — Мен Координаторни кўришим керак!

Ярим кун у ва Координатор яшил либосдаги қандай ўсимликлар ўсиши ҳақида гаплашишди.

Бир текисда кўчат экишни бошлаб юборишдан олдин, йиллар бўлмаса ҳам, ойлар ўтар. Унғача озиқ-овқатни ердан музлатилган ҳолда учар сумалакларда етказиб туришади; фақат бир неча ҳаваскорларгина гидропон усулида боғ барпо этишган.

— Шундай қилиб, ҳозирча, — деди Координатор, — ўзингиз ҳаракат қилинг. Уруғни бир амаллаб топармиз, асбоб-ускуналарни ҳам, ҳозир ракетада жой оз. Дастлабки кўчиб келувчилар кон билан боғлиқ бўлгани учун сизнинг яшил бойлик ўтқазииш лойиҳангиз муваффақият қозонолмайди, деб кўрқаман.

— Аммо сиз менга рухсат берасизми?

Унга рухсат беришди. Мотоцикл ажратишди, у юкхонани уруғ ва кўчатлар билан тўлдирди, чўл воҳага қараб йўл олди, машинани қолдирди-да, ишлаган кўйи яёв олға юриб кетди.

Бу ўттиз кун олдин бошланган эди, ўша пайтдан буён бирон марта ҳам орқасига ўгирилиб қарамади. Ўгирилиб қарадими, — демакки, ҳафсаласи пир бўлибди: ҳаво ҳаддан ташқари қуруқ эди. Лоақал битта уруғнинг униб чиқишига-да киши кўзи етмасди. Балки, жангда бой бергандирман? Тўрт ҳафталик меҳнат ҳавога учиб кетдими? У олдинга, фақат олдинга қарарди. Икки кўзи қуёшли водийда, Биринчи Шаҳардан ҳам нарида эди ва ёмғир, фақат ёмғир ёғишини кутар эди.

... У адёлни елкасига тортди; қовжираган қирлар узра булут тўдалари пайдо бўлди. Худди вақт каби Марс ҳам беқарор. Офтобда куйган қирлар тунги қировларни тутиб қолган эди, у эса бой қора тупроқ ҳақида — шундай қора ва ялтироқки, ҳовучинга олсанг, ёғдек оқади, қудратли, баҳайбат ловия поялари униб чиқадиган ва ерни титроққа солувчи ақл бовар қилмас улкан доналар пояларни ергача эгадиган тупроқ ҳақида ўйларди.

Мудроқ гулхан бирдан тўзгандек бўлди. Ҳаво титраб кетди: узоқдан арава елиб келарди. Момақалдирок. Кутилмаган нам ҳиди. “Бугун тунда, — ўйлади у ва ёмғир ёғаётганлигини текшириб кўриш учун қўлини чўзди. — Бугун тунда”.

Унинг қошига нимадир тегиб ўтди ва у уйғониб кетди. Бурнидан лабига томчи думалаб тушарди. Иккинчи томчи кўзига келиб тушди ва бир лаҳза кўзини туман қоплади. Учинчиси юзига келиб урилди.

Ёмғир.

Муздек, ёқимли, майин ёмғир баланд осмонда шивалаб ёғарди — муаттар жозибалар, юлдузлар, ҳаво билан тўлиқ сеҳрли суюқлик; у ўзи билан гармдоридек қоп-қора чангни келтирар, тилда узоқ сақланган эски шароб таъми қолдирар эди.

Ёмғир.

У ўтирди. Адёл елкасидан тушиб кетди ва мовий кўйлагига қоп-қора доғлар пайдо бўла бошлади; томчилар тобора йириклашиб бормоқда эди. Гулхан худди устидан оловни топтаб, кўринмас айвон ўйнаётганга ўхшаб кўринар эди; ниҳоят жаҳлдор тутунгина қолди. Ёмғир ёға бошлади. Улкан қора осмон гумбази тўсатдан олти мовий бўлакка бўлиниб кетди-да, пастга қулади. У ўн миллиардлаб ёмғир томчиларини кўрди, томчилар электр фотограф чирқ этиб суратга олгулик вақт давомида шу тушиб келишида қотиб турдилар. Сўнг яна зулмат ва сув, сув...

Унинг аъзой бадани жиққа ҳўл бўлди, бироқ ўтирган кўйи юзини кўтариб кулар ва томчилар қовоқларига келиб урилар эди. У чапак чалди-да, ирғиб оёққа турди ва ўзининг мўъжазгина қароргоҳини бир айланиб чиқди; тунги соат бир эди.

Ёмғир тўхтовсиз икки соат қуйди, сўнг тинди. Ёмғирда ювилган юлдузлар шундай чарақлаб нур соча бошладики, ҳали ҳеч қачон бунақаси бўлмаган эди.

Бенжамен Дрисколл пластик сумкасидан қуруқ кийимини олди-да, кийимларини алмаштирди, ўрнига чўзилиб мамнун ҳолда тинч уйқуга кетди.

Қуёш қирлар ўртасидан аста кўтарила бошлади. Унинг нурлари деворлар оша ердан оҳиста сузиб кетди ва Дрисколлни уйғотиб юборди.

У ўрнидан туришдан олдин хиёл тараддудланди. Бир ой, узоқ давом этган жазирама бир ой ишлади, ишлади ва кутди... Аммо бугун ўрнидан туриб, у биринчи марта келган томонига бурилиб қаради.

Тонг ям-яшил эди.

Дарахтлар кўз илғамас даражада осмонга бўй чўзиб турарди. Битта эмас, иккита эмас, ўнта эмас, у қанча уруғ ва кўчатлар қадаланган бўлса, ўшанча — минглаб дарахтлар қад ростлаб турарди. Бунинг устига, алақандай бутоқ-мутоқлар эмас, йўқ, нозик дарахтчалар ҳам эмас, балки бақувват танали, баландлиги уйдек келадиган шовуллаган дарахтлар, барглари кўм-кўк, барчасининг улкан таналари қуёшнинг заррин нурларига кўмилиб, шамолда қаттиқ шитирлар, қир ёнбағирларида узун-узун сафланиб кўринар эди, булар

лимон дарахтлари ва липалар, саквоя ва мимозалар, дублар ва қайрағочлар, тераклар, олчалар, клёнлар, олма дарахтлари, пўртаҳол дарахтлари, эвкалиптлар — барча-барчаси челақлаб қуйган ёмғирдан ва бегона сеҳрли тупроқдан бирданига авж олиб кетган эди. Унинг кўз ўнгида янги шохлар тарвақайлаб ўсиб чиқмоқда, янги куртақлар ниш урмоқда эди.

— Наҳотки! — деб юборди Бенжамен Дрисколл.

Аммо воҳа ва тонг ям-яшил эди.

Ҳаво-чи!

Ҳамма томондан худди жонли оқимдек, худди тоғ дарёсидек тоза ҳаво, кислород оқиб келмоқда ва дарахтлар яшил либосга бурканмоқда эди. Қараб туриб унинг осмонда биллур мавжлар ила қуйилиб келаётганидан дод деб юборгинг келади. Кислород — яп-янги, топ-тоза, ям-яшил, муздек кислород воҳани дарё ўзанига айлантирган эди. Яна бир лаҳзадан кейин шаҳарда эшиклар ланг очилади, одамлар мўъжизани қарши олгани ташқарига югуриб чиқадилар, уни юта бошлайдилар, кўкракларини тўлдириб ичларига тортадилар, ёноқлари қип-қизил бўлади, бурунлари музлайди, ўпкалари янгидан жонланади, юраклари гурс-гурс тепа бошлайди ва чарчоқ таналари рақсдан у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб парвоз қила бошлайди.

Бенжамен Дрисколл нам яшил ҳавони чуқур-чуқур ичига тортди ва ҳушидан кетди.

У ўзига келгунча қаршисида сариқ қуёш нурлари остида яна беш минг дарахт униб чиққан эди.

Феврал 2002

МЎР-МАЛАХ

Ракеталар қуруқ ўтлоқзорни куйдиради, тошни оловга, дарахтни кўмирга, сувни буғга айлантдиради, қум ва кварцдан яшил шиша қуярди; гўё ўзида ракета ҳужумини акс эттирувчи ойна бўлақларидек, у ҳамма жойда ётар эди. Ракеталар, ракеталар, худди тунда чертилган ноғорадек. Ракеталар чигирткадек чириллаб, пушти тутун пўртанасига келиб қўнар эдилар. Ракеталардан болга тутган одамлар тўкилиб тушар эдилар: ўзга оламни ўзлари хоҳлагандек шаклга келтириб, кўзларига ғалати кўринган ҳамма нарсани йўқотардилар, пўлат тишли йиртқичдай оғизларига тишлаб олган михларни битта-битта қўлларига олиб, уйларнинг синчига қоқар, том ёпар эдилар. Нима қилиб бўлса ҳам тезроқ бегона ваҳимали юлдузлардан яшириниш керак-ку; тунда бошпана бўлиш учун яшил пардаларни осар эдилар. Кейин дурадгорлар навбатдаги ишга шошилардилар ва гулли туваклар, гулдор чит кўйлакли, кастрюл кўтарган аёллар пайдо бўлар эдилар ва эшиклар ортига, парда тутилган деразалар ораллигига яширинган Марс сукунатини бузиб, аёллар ошхонани бошларига кўтарар эдилар.

Олти ой ичида яйдоқ сайёрада минглаб чирсилловчи, зинғилловчи неон найчалари ва сариқ электр лампочкалари бўлган ўнлаб шаҳарчалар қад кўтарган эди. Марсга тўқсон мингдан ортиқроқ одам келиб бўлганди. Ерда эса бошқалар ҳам жомадонларини ҳозирлай бошлашган эди...

Август 2002

ТУНГИ УЧРАШУВ

Мовий тоғларга жўнаш олдиан Томас Гомес ёлғиз бензоколонка ёнида тўхтади.

— Ёлғиз зерикмаяпсизми, дадажон? — сўради Томас.

Чол латта билан унча катта бўлмаган юк машинасининг ойнасини артди.

— Унчалик эмас.

— Хўш, Марс сизга ёқадими, бобой?

— Зўр. Ҳар доим бир янги нарса бўлиб туради. Бултур бу ерга келганимда даставвал сенга айтган эдим: олдинга қарама, ҳеч нарса талаб қилма, ҳеч нарсага ҳайрон бўлма. Ерни унутиш керак, бўлган ҳамма гапларни унутиш керак. Энди кўзга қараб юрмаса, кўникиб бормаса ва бу ерда ҳамма нарса унақа эмаслигини, ҳамма нарса бошқача эканини тушуниб бормаса бўлмайди. Бу ерда об-ҳаво бир хил — бундан ортиқ масхаравозлик бўладими, бу Марс иқлими эмиш. Кундузи дўзахи алим, тунда жаҳаннам. Гуллари ҳам галати, ёмғири ундан галати — ҳар қадамда кўз кўриб қулоқ эшитмаган нарсалар! Мен бу ерга ором олгани келган эдим, ҳамма нарса бошқача бўлган жойда қолган умримни ўтказаман, деб ўйлагандим. Кекса одамга бу жуда ҳам муҳим — муҳитни алмаштириш. Ешларга гапиришнинг ҳожати йўқ, бошқа чолларни эса худо уриб қўйган. Битта мен таваккал қилдим. Томоша қилиб тўймайдиган, чор атрофда ўйин-кулги авж олган кўнглимдагидек шундай бир галати жойни топишга жазм қилдим. Мана, мана бу бензоколонкага келиб жойлашиб олдим. Агар гала-говур жонимга тегса, шартта қорамни ўчираман-да, биронта эски, тинчроқ йўлга кўчиб оламан; кундалик ризқимга пул топсам бўлди-да, ундан кейин у ерда ҳамма нарса Марсда нега бунчалик оёғи осмондан эканини тушуниб олишимга вақтим бўлади.

— Чакки ўйламагансиз, дадажон, — деди Томас; унинг қорача кўллари дам олганча рул чамбари устида ётарди. Унинг кайфияти аъло эди. Кетма-кет ўн кун бир янги қишлоқда ишлади, энди икки кун таътил олиб, байрамга кетмоқчи бўлиб турибди.

— Энди бошқа ҳеч нарсага ҳайратланмай ҳам қўйганман, — давом этди чол, — томоша қиламан, вассалом. Таассурот тўплайман десам ҳам бўлади. Агар сенга мана шу Марс ёқмаётган бўлса, яхшиси, Ерга қайтиб кета қол. Бу ерда ҳаммаси оёғи осмондан: тупроқ, ҳаво, каналлар, туб одамлар, (тўғри, мен ҳали улардан биттасини ҳам кўрганам йўқ, лекин айтишларича, улар альяқаерларда кезиб юрар эмишлар), соатлар; менинг соатим ҳам фириб бера бошлаган. Бу ерда ҳатто вақт ҳам оёғи осмондан. Гоҳо туриб-туриб бу лаънати сайёрада мендан бошқа битта ҳам тирик жон йўқ, битта ўзимман, деб ўйлаб қоламан. Бўм-бўш. Гоҳида эса гўё мен саккиз яшар болакайман. Чиллаширман, атрофдагилар эса барчаси отдай соғлом! Худо ҳаққи, бу ер кекса одам учун бопта жой экан. Бу ерда мудраш йўқ экан, қандайдир бахтли бўлиб қолдим. Биласанми, Марс нима дегани? У менга етмиш йил олдин рождествода совга қилишган нарсани бир чақага олмайдди. Билмадим, бундай нарсани сен кўлинга олиб кўрганмикансан: уларнинг калейдоскопи эмиш, ичида биллур парчалари, лахтаклар, мунчоқлар, ҳар турли майда-чуйда тақинчоқлар... Уларнинг орасидан куёшга қарасанг — оғзинг ланг очилиб қолади! Бошдан-оёқ кашта! Ана шунақа! Марс дегани шу бўлади. Агар уни ўзингдан бегона қилишни истамасанг, томоша қилиб лаззатлан-у, бирон нарса сўрама. Эй, худо, биласанми, йўқми, мана бу кўриб турганинг қатга йўлни марсликлар ўн олти аср муқаддам ётқизишган, лекин ҳалигача шундай турибди! Бир доллар ва эллик центни чўзиб қўй-да, оқ йўл, марҳамат, кетавер!

Томас сўзсиз жилмайганча машинасини эски шосседан учуриб кетди.

Тоғлар оралаб узоқ юришди, қоронғиликлардан ўтишди, у рулни ушлаб кетар экан, ора-сиря бир кўлини саватга суқиб, у ердан дирилдоқ олар эди. Тўхтовсиз бир соатдан кўпроқ елиб келишаётган бўлса-да, рўпарадан битта ҳам машина, битта ҳам чироқ учрамади, фақат тасмадек чўзилган йўл, моторнинг тариллаши-ю, гувиллаши ва атрофни қамраб олган сокин, унсиз Марс кўзга ташланади, холос. Марс — ҳар доим тинч, бу тун эса ҳар доимгидан ҳам тинчроқ эди. Томаснинг кўз олдидан чўллар, қуриб қолган денгизлар, юлдузлар ораллигидаги чўққилар лип-лип ўтар эди.

Бугунги тунда ҳавода Вақт ҳиди анқирди. Миясига келган бу фикрдан у хаёлан жилмайиб қўйди. Ёмон фикр эмас. Аслида-чи? Вақтнинг ҳиди қанақа бўлади? Чангми, соатми, одамми? Бундоқ ўйлаб кўрганда бу вақт дегани ўзи қанақа бўлади? Эшитса бўладими? У бир қарасанг зим-зиё мағорада шилдираб тушаётган сув, бир қарасанг чорлаётган товуш, бир қарасанг бўш қути қопқоғига тўкилаётган тупроқнинг шувуллаши, бир қарасанг ёмғир. Қани, юраверайлик-

чи, вақтнинг қандай кўринишини сўраб олармиз. У қоп-қоронғи қудуққа товушсиз учиб тушаётган қорнинг ўзгинаси ёки худди ластга, ҳеч нарсанинг ичига тушаётган, янги йил шарларига ўхшаган юз миллиардлаб чехралар сувратга олинган қадимий товушсиз фильм. Вақтнинг ҳиди ана шунақа бўлади ва унинг кўриниши ҳамда қулоққа эшитилиши ҳам худди шунақа бўлади. Бугунги тунда — Томас бир қўлини ён дарчадан чиқарди, — бугунги тунда уни ҳатто қўл билан пайпаслаб кўрса ҳам бўладигандек туюляпти.

У машинани Вақт тоғлари ичидан ҳайдаб борарди. Нимадир бўйнига қадалди ва Томас диққат билан олдинга қараганча, гавдасини тиклади.

У бир мўъжазгина ўлик марс шаҳарчасига кириб келди, моторни ўчирди ва уни қуршаб турган сукунат қўйнига кўзларини тикди. Нафасини ичига ютганча у кабина ичидан ой нурига чўмилган, неча асрларки, ҳеч ким яшамаётган оппоқ биноларга разм солди. Ҳашаматли, тўкис бинолар, вайрон бўлган эсада, барибир муҳташам эди.

Моторни ўт олдириб, Томас яна бир-икки мил юрди, сўнг яна тўхтади, машинадан чиқди, қўлида корзинкаси билан чанг босган шаҳарга назар солиш мумкин бўлган тепалик устига кўтарилди. Термосни очди ва ўзига бир финжон қаҳва қуйди. Шундоқ ёнгинасидан тун куши учиб ўтди. Унинг юраги ҳайратомуз даражада тинч, хотиржам эди.

Беш дақиқача ўтгач, Томаснинг қулоғига қандайдир товуш чалинди. Қадимги тош йўл муюлишида кўздан йўқолган заув телаликда у аллақандай ҳаракатни пайқайди, хирагина ёғду кўринди, сўнг зауф тариллаган овоз эшитилди. Томас финжонни қўлида ушлаганча орқасига ўтирилди. Тоғдан галати бир нарса тушиб келарди. Бу сарғиш-яшил ҳашаротга, хонқизига ўхшаган машина эди, у сонсиз яшил биллурдек жимирлаганча, ёқут кўзларини чақнатиб муздек ҳавода равон юриб келар эди. Машинанинг олтига оёғи қадимги тош йўлда шивалаётган ёмғирдек майин айланарди. Машина орқасидан эса Томасга эритилган олтин тусли кўзлари билан бир марслик қараб турарди.

Томас қўлини кўтарди ва хаёлан: “Салом!” деб қичқирди, бироқ лаблари қимирламади. Чунки бу марслик эди. Бироқ Томас қирғоқларида нотаниш одамлар юрган мовий дарёларда, Ерда сузар, ёт уйларда ёт одамлар билан овқатланар ва ҳар доим унинг энг яхши кўрган қуроли табассум бўлар эди. У ёнида тўппонча олиб юрмасди. Ҳозир ҳам Томас гарчанд юрагининг бир четида ваҳима яшириниб турган бўлса-да, бунга ҳожат сезмаётган эди.

Марсликнинг ҳам қўлида ҳеч нарса йўқ эди. Муздек ҳаво орасидан улар бир-бирига бир сонияча қараб туришди.

Биринчи бўлиб Томас сўз қотди.

— Салом! — деди у.

— Салом! — деди марслик ўзининг тилида.

Улар бир-бирини тушунишмади.

— Сиз “Салом” дедингизми? — иккаласи бараварига сўради.

— Нима дедингиз? — давом этишди улар ҳар қайси ўзининг тилида.

Иккаласи ҳам қовоғини уйиб олди.

— Сиз кимсиз? — сўради Томас инглизчалаб.

— Сиз бу ерда нима қилаяпсиз? — ановининг лаблари марсликча қимирлаб деди.

— Қаёққа кетаяпсиз? — сўради ҳар иккаласи жиддий тарзда.

— Менинг исмим Томас Гомес.

— Менинг исмим Мью Ка.

Улардан биронтаси ҳам наригисини тушунгани йўқ, бироқ ҳар бири бармоғи билан ўзининг кўксига нуқиди ва иккаласининг ҳам гапи бир-бирига тушунарли бўлди.

Бирдан марслик кулиб юборди.

— Шошманг!

Томас, гарчанд унга ҳеч ким тегмаган бўлса-да, бошига нимадир теккандек бўлди.

— Мана шунақа! — деди марслик инглизчалаб. — Энди ишлар жўнашиб кетади.

— Сиз менинг тилимни шунча тез ўрганиб олдингизми?

— Сизни қаранг-у!

Иккаласи ҳам нима дейишини билмай, Томаснинг қўлидаги қайноқ қаҳвали финжонга қарашди.

— Бирон янги гап борми? — сўради марслик унга ва финжонга қараганча, афтидан, у уни ҳам, буни ҳам ўзича тасаввур қилиб.

— Бир финжон қаҳва ичасизми? — таклиф қилди Томас.

— Катта раҳмат.

Марслик ўз машинасидан сирғалиб чиқди.

Иккинчи финжонга тўлдириб қайноқ қаҳва қуйилди. Томас уни марсликка узатди.

Уларнинг қўллари тўқнашди ва худди туман орасидан ўтгандек бирининг қўли иккинчисининг ичига кирди.

— Ё Исо Масих! — деб юборди Томас ва финжон қўлидан тушиб кетди.

— Осмон кучлари! — деди марслик ўзининг тилида.

— Нималар бўлганини кўргандирсиз? — шивирлаб дейишди улар.

Иккаласининг ҳам кўркувдан баданидан муздек тер чиқиб кетди.

Марслик финжонга эгилди, бироқ уни ҳеч ололмасди.

— Ё тавба! — оҳ тортиб юборди Томас.

— Қани, қани! — марслик финжонни тутиш учун қайта-қайта уринди, бироқ ҳеч удалай олмади. У қаддини ростлади, бирпас ўйлаб турди, кейин камаридан пичоқни суғуриб олди.

— Ҳой! — қичқирди Томас.

— Сиз тушунмадингиз, ушлаб олинг! — деди марслик ва пичоқини отди.

Томас бир-бирига жуфтлашган кафтларини тутиб берди. Пичоқ қўлларининг орасидан ерга тушди. Томас уни ердан олмоқчи бўлди, бироқ уни тута олмади ва титраб-қақшаганча орқага тисарилди.

У гавдасини осмонга тутиб турган марсликка қаради.

— Юлдузлар! — деди Томас.

— Юлдузлар! — такрорлади марслик Томасга қараб.

Марсликнинг гавдаси орқасидан ёрқин, ошпоқ юлдузлар чарақлаб турарди, унинг вужуди бамисоли учқунлар, сачраб турган қировли нафис медуза қобигидек юлдузлар билан безатилганди. Марсликнинг кўкраги ва қорни устида сиёҳранг кўзлардек юлдузлар жимирлар, билаклариди жавоҳирот ялт-ялт қиларди.

— Мен сизнинг гавдангиздан нарёқни кўриб турибман! — деди Томас.

— Мен ҳам сизнинг гавдангиздан нарёқни кўраяпман! — жавоб берди марслик бир қадам ортга чекиниб.

Томас ўзини пайпаслаб кўрди, ўз танасининг ҳақиқий иссиқлигини ҳис қилди ва кўнгли хотиржам бўлди. “Ҳаммаси жойида, — ўйлади у, — мен яшайпман”.

Марслик қўли билан ўзининг бурни, лабини туртиб кўрди.

— Мен ҳам жисмсиз эмасман, — наст овозда деди у. — Жоним бор!

Томас унга маънодор қаради.

— Аммо агар мен яшаётган бўлсам, демак сиз — ўликсиз.

— Йўқ, сиз ўликсиз!

— Рўё!

— Арвоҳ!

Улар бармоқлари билан бир-бирларини кўрсатишар ва юлдуз нури худди ханжар дамидек, худди муз сумалакдек, худди тиллақўнғиздек уларнинг қўллари учида чақнар ва тўқиларди. Улар яна ўз туйғуларини текшириб кўришди ва ҳар бири ўзининг тўрт мучаси соппа-соғлигига ва ҳаяжон, жўшқинлик, эҳтирос, ҳайрат билан чулганганига амин бўлди, ҳар бири наригисини олисдаги оламлар ёғдусини тутиб олувчи ва ўзидан таратувчи шаффоф призма, бор бўлмаган нарса деб билар эди...

“Мен мастман, — деди ўзича Томас. — Эртага мен бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этмайман!”

Улар қадимги тош йўл устида туришарди ва ҳар иккаласи ҳам жойидан жилмасди.

- Қаердан келгансиз? — сўради ниҳоят марслик.
- Ердан.
- У нима дегани?
- У ёқдан. — Томас бош ирғаб осмонга ишора қилди.
- Качондан бери?
- Биз бир йил аввал учиб келган эдик, наҳотки эсингизда бўлмаса?
- Йўқ.
- Сизлар эса бу вақтга келиб тугаб-битгандингиз. Қарийб битта қолмай. Сизлардан жуда кам қолган — наҳотки шуни ҳам билмасангиз?
- Бу тўғри эмас.
- Мен сизга айтаяпман-ку, тугаб-битгансизлар, деб. Жасадларни ўз кўзим билан кўрдим. Хоналарда, барча уйларда қорайган жасадлар ётибди ва ҳаммаси ўлик. Минглаб жасад.
- Нималар деяпсиз, бизлар тирикмиз!
- Мистер, барчангизни юқумли касаллик қириб юборган. Қизиқ, наҳотки бундан беҳабарсиз? Сиз бир бало қилиб жон сақлаб қолгансиз.
- Мен жон сақлаб қолганим йўқ, қандай қилиб ҳам жон сақлаб қолар эдим? Нималар деяётганингизни биласизми ўзи? Мен Эниал тоғлари ёнидаги канал ёқалаб байрамга кетаётган эдим, ўтган кунги тунда ўша ерда бўлган эдим. Сиз шаҳарни кўрмаяпсизми? — Марслик қўлини чўзиб кўрсатди.
- Томас ўша ёққа қаради ва харобаларни кўрди.
- Ахир бу шаҳар кўп минг йиллардан буён ўлик-ку!
- Марслик қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.
- Ўлик? Мен у ерда кеча тунадим-ку!
- Мен эса ўтган ҳафта ўша ердан ўтдим, ундан олдинги ҳафтада ҳам, кўрган нарсам эса харобалардан бошқа нарса эмас! Вайрон бўлган устунларни кўраяпсизми?
- Вайрон бўлган? Мен уларни ой нурида яққол кўриб турибман. Тўғри, типша-тик устунлар.
- Кўчаларда чангдан бошқа ҳеч нарса йўқ, — деди Томас.
- Кўчалар топ-тоза!
- Каналлар аллақачон қуриб қолган, улар бўм-бўш.
- Мусалласга лиммо-лим каналлар!
- Шаҳар ўлик.
- Шаҳар тирик! — эътироз билдирди марслик яна ҳам қаттиқроқ кулиб. — Сиз қаттиқ янглишяпсиз. У ерда қанча карнавал чироқлари борлигини кўраяпсизми? У ерда аёллардек нафис, чиройли қайиқчалар, қайиқчалардек чиройли, нафис аёллар, бадани кум рангига ўхшаган аёллар, қўлларида ял-ял гуллар тутган аёллар бор. Мен уларни ҳов анави ерда кўчалар бўйлаб, бу ердан ипдек ингичка бўлиб кўринувчи кўчалар бўйлаб чопишаётганини кўриб турибман, ҳа, кўриб турибман. Мен худди ўша ерга борапман, байрамга, биз тун бўйи каналда сузамиз, қўшиқ айтамыз, ичамиз, севишамиз. Наҳотки сиз ҳеч нарсани кўрмаяпсиз?
- Мистер, бу офтобда қоқланган калтакесакка ўхшаш ўлик шаҳар. Одамларимизнинг истаган биридан сўраб кўринг. Менга келсак, Грин-Ситига — Иллинойс тош йўлидаги манзилгоҳга кетаяпман, биз уни яқингинада барпо этдик. Сиз нимададир янглишяпсиз. Биз бу ерга Оригон ўрмонларидан энг аъло сифатли тахталардан миллион квадрат фут, энг яхши пўлат михлардан бир неча ўнлаб тонна келтирдик ва шундай ажойиб манзилгоҳ барпо этдикки, қараб тўймайсан, киши. Айни бугун шулардан бирини юваяпмиз. Ердан хотинларимиз ва қайлиқларимизни олиб, иккита ракета учиб келаяпти. Халқ уйинлари ўйналади, вискилар ичилади...
- Марслик ҳушёр тортиди.
- Анови томонда деяпсизми?
- Ҳа, ракеталар турган жойда! — Томас уни тепалик чеккасига олиб келди-да, пастга ишора қилди; — Кўраяпсизми?
- Йўқ.

— Хов ана-ку, хов ана, жин урсин! Узун-узун, кумуш ранг нарсалар.

— Кўрмаяпман.

Энди Томас кулиб юборди.

— Кўзингиз қамашаяпти!

— Менинг кўзим зўр кўради. Сиз кўрмаяпсиз.

— Бўпти, бўпти, янги манзилгоҳни-чи, кўраяпсизми? Ёки буни ҳам кўрмаяпсизми?

— Океандан бошқа ҳеч нарсани кўрмаяпман — буни устига, ҳозир айна сув қайтиши пайти.

— Ҳурматли жаноб, бу океан қирқ аср муқаддам буғланиб кетган.

— Э, жуда ошириб юбордингиз.

— Лекин бу ҳақиқат, худо ҳаққи!

Марсликнинг юзи жуда ҳам жиддий тус олди.

— Шошманг. Сиз ростдан ҳам шаҳарни кўрмаяпсизми? Мен айтган шаҳарни-я?

Оппоқ устунлар, силлиқ қайиқлар, байрам чироқлари — мен уларни аниқ кўриб турибман-ку! Кулоқ солинг-а! Мен ҳатто у ерда қанақа кўшиқлар айтишаётганини ҳам эшитаяпман. Ахир орадаги масофа узоқ эмас-ку!

Томас кулоқ солди-да, бошини чайқади.

— Йўқ!

— Мен эса, — давом этди марслик, — сиз тасвирлаётган нарсани кўрмаяпман.

Нега бундоқ экан-а?..

Улар яна совқотгандек аста жунжикиб қўйишди, худди уларнинг баданларига муздек ниналар келиб санчилгандек бўлди.

— Балки?...

— Нима?

— Сиз “осмондан” дедингизми?

— Ердан.

— Ер — ном, қуруқ товуш... — деди марслик. — Аммо... бир соат бурун мен довондан ўтиб келаётганимда... — У энсасига қўлини текказди. — Бир нарсани сездим.

— Совуқними?

— Ҳа.

— Ҳозир ҳамми?

— Ҳа, яна совуқ. Чироққа, тоғларга, йўлга бир нарса бўлгандек эди, қандайдир галати нарса. Чироқ ҳам, йўл ҳам гўё ундек эмасдек, шунда вужудимда бир лаҳза шундай туйғу пайдо бўлдики, гўё мен коинотдаги энг сўнгги тирик жонман...

— Менда ҳам шундай бўлган эди! — деди Томас ҳаяжон ичида; у гўё юрагидаги сирни ишониб, қиёматлик дўсти билан суҳбатлашаётгандек эди.

Марслик кўзларини юмди ва яна очди.

— Буни фақат бир нарса билан изоҳлаш мумкин. Ҳамма гап Вақтда. Ҳа, ҳа. Сиз Ўтмишнинг хилқатисиз!

— Йўқ, сиз Ўтмишнинг хилқатисиз, — деди ерлик бироз ўйланиб туриб.

— Жуда дангал гапирасиз-а! Ҳали ким Ўтмишдан-у, ким Келажакдан эканлигини исботлаб ҳам берарсиз? Ҳозир қайси йил?

— Икки минг иккинчи йил!

— Буни қандай тушунсам бўлади? — Томас ўйланиб турди-да, елка учуриб қўйди.

— Ҳеч қандай.

— Барибир, мен сизга айтсам, бизнинг йилномамизга кўра ҳозир 4 462 853 йил. Сўзлар чўт эмас, чўт эмасга ҳам арзимайдиган даражада! Бизлар юлдузлар ҳолатини аниқлайдиган соат қани?

— Харобаларнинг ўзи тайёр исбот-ку! Улар менинг Келажак эканимни айтиб турибди. Мен тирикман. Сиз эса ўликсиз!

— Менинг бутун борлигим бундай имкониятни рад этади. Менинг юрагим уриб турибди, ошқозоним овқат бер деяпти, чанқоқдан тилим қақраб кетаяпти. Йўқ, бизлардан ҳеч биримиз на ўликмиз, на тирик. Дарвоқе, ўликдан кўра кўпроқ тирикмиз. Яна ҳам тўғрироғи, биз ўртада қолгандекмиз. Мана: тунда

йўлда бир-бирига дуч келиб қолган иккита мусофир, ҳар бири ўз йўлидан кетаётган икки нотаниш одам. Сиз харобалар дедингизми?

— Ҳа. Қўрқиб кетдингизми? Майли.

— Қелажақни ким кўришни истайди? Уни қачондир, кимдир кўрадимиз? Одам Ўтмишни кўра олиши мумкин, бироқ агар... Сиз устунлар кулаб тушди дедингизми? Денгиз қуриб қолган, каналлар бўм-бўш, қизлар ўлган, гуллар сўлган дедингизми? — Марслик жим бўлиб қолди, бироқ кейин яна шаҳар томонга қаради. — Лекин ана улар! Мен уларни кўраяпман. Менга шунинг ўзи етарли. Сиз нима десангиз денг-у, улар мени кутишяпти.

Худди шундайин узоқда Томасни ракетаалар, манзилгоҳлар, Ердан келган аёллар — барчалари кутар эдилар.

— Биз иккимизнинг ҳеч қачон мошимиз очилмайди, — деди у.

— Мошимиз очилмаслигига келишдик бўлмаса, — таклиф қилди марслик. — Ўтмиш, Келажақ — барибир эмасми, фақат биз яшаб қолсак бўлди, биздан кейин бўладиган нарсалар, барибир бўлади. — Эртагами, ёки ўн минг йил кейинми. Мана бу эҳромлар — юз асрдан кейинги сизнинг тамаддунингиз қолдиқлари эмаслигини сиз қаердан билиб ўтирибсиз? Билмаймиз. Шунинг учун суриштирмай қўя қолинг. Аммо тун қисқа. Ана, осмонда байрам мушаклари порлади, қушлар парвоз қилди.

Томас кўлини чўзди. Марслик ҳам шундай қилди.

Уларнинг кўллари бир-бирига тўқнашмади — кўллар бир-бирига сингиб кетди.

— Биз ҳали учрашамиз-а?

— Ким билсин! Насиб қилса учрашиб қолармиз.

— Сиз билан байрамнингизда бирга бўлгим келаяпти.

— Мен эса сизнинг манзилгоҳингизга боргим, сиз айтган кемани, одамларни кўргим, нималар бўлганини бир бошдан эшитгим келаяпти.

— Хайр, — деди Томас.

— Хайрли тун.

Марслик ўзининг яшил темир экипажида тоғ томон товушсиз елиб кетди, ерлик юк машинасини бурди-да, тескари томонга индамай ҳайдаб кетди.

— Э худо, бу қанақа тун бўлди, — уҳ торти Томас кўлини рул устига қўйганча, ракетаалар, аёллар, ўтқир виски, Виржиния рақслари, олдиндаги хурсандчилик ҳақида ўйларкан...

Тун зим-зиё эди. Ойлар ботди. Фақат бўм-бўш тош йўл узра юлдузлар милтиллар эди. На тиқ этган товуш, на бир машина, на бир тирик жон, ҳеч нима йўқ эди. Муздек зим-зиё тун бўйи шундай ҳол ҳукм сурди.

Октябрь 2002

СОҲИЛ

Марс бамисоли океаннинг узоқ қирғоғи эди, одамлар тўлқинлар каби унинг сатҳи бўйлаб ҳар томонга ёйилиб кетди. Ҳар бир тўлқин ундан олдингисига ўхшамас, бири иккинчисидан кучлироқ эди. Биринчи тўлқин кенгликларга, совуқларга, ёлғизликка ўрганган одамларни, қуриб қоқшол бўлган чиранчоқ чўпонларни келтирди, йиллар ва ноқулай об-ҳаволар уларнинг юзларини қуришиб юборган, кўзлари худди миҳ қалпоқчасига ўхшар, эски кўлқопга ўхшаган қавариқли тошдек кўллар тўғри келган нарсани чангаллашга тайёр эди. Улар Марсни назар-писанд қилмас, улар пасттекисликларда ва худди мана шу поёнсиз, Марс далаларидек охири йўқ дашту биёбонларда ўсган эдилар. Улар кимсасиз жойни обод қилганлар, шу боис бошқаларга анча осон бўлар эди. Улар ойнасиз ромларга ойна солар, уйларда ўтин қалаб, ўт ёқар эдилар.

Улар Марсдаги дастлабки эркалар эдилар.

Биринчи аёллар қанақа бўлишини ҳамма биларди.

Иккинчи тўлқин билан бошқа мамлакатлардан, ўзларининг тили, ўзларининг гоёлари билан одамларни олиб келиш керак бўларди. Бироқ, ракетаалар

Американики бўлиб, уларда фақат америкаликлар учиб келар эдилар. Европа ва Осиё, Жанубий Америка, Австралия ва Океаниялар осмонга отилган рим шамчалари қандай ғойиб бўлишини томоша қилар эдилар, холос. Дунё уруш ёки уруш ҳақидаги фикрлар гирдобиде қолиб кетган эди.

Шундай қилиб, иккинчилари ҳам америкаликлар бўлди. Ерости йўлидаги кўп қаватли вагонлар оламини ташлаб келиб, улар жону танлари билан сукунат қадрини билувчи чўл штатлардан келган тўпори эркаклар сўкишларига тўлиб-тошган хасислар жамиятида дам олар эдилар: бу сукунат Нью-Йорк кулбаларидаги, капаларидаги, тунелларидаги узоқ йиллар давом этган урҳоур, сурхо-сурлардан кейин руҳий ҳордиқ олишга ёрдам берар эди.

Иккинчилар орасида кўзларига қараб айтадиган бўлсак, бамисоли арши аълога ноил бўлган худо ярлақанган банде эканликлари шундоқ кўриниб турган одамлар бор эди...

Феврал 2003

ИНТЕРМЕДИЯ

Улар ўзлари билан Ўнинчи шаҳар қурилиши учун ўн беш минг футлик Орегон қарағайидан ва етмиш тўққиз минг футлик калифорния саквоясидан келтирдилар ва тош каналлар ёнидан топ-тозагина, шинамгина шаҳарча барпо этдилар. Якшанба оқшомлари черковнинг қизғиш-яшил-кўк-хира ойналари нур бериб чарақлар ва рақамланган черков оятларини куйлаётган товушлар эшитилар эди. “Энди эса 79 ни куйлаймиз. Энди 94 ни куйлаймиз”. Баъзи уйларда ёзув машинкалари тинимсиз чиқиллайди — ёзувчилар иш устида; ёки перолар қитирлайди — у ерда шоирлар шеър ижод қилмоқдалар; ёки сукунат ҳукм сурарди — у ерда собиқ дайдилар яшар эдилар. Улар барчаси ва яна кўплаб бошқалари гўё кучли зилзила пойдеворини ва провинциал америка шаҳарчаси тағхоналарини ҳар томонга қаттиқ чайқатиб юборгандек, сўнгра кўз кўриб қулоқ эшитмаган довул бутун шаҳарни зумда Марсга келтириб ташлагандек, уни шу ерга, ҳатто бирон жойига шикаст етказмасдан авайлаб кўйиб кетгандек туюлар эди...

Апрел 2003

МАШШОҚЛАР

Болакайлар Марснинг қайси пучмоқларига етиб келишмаган эди, дейсиз. Улар уйдан ўзлари билан хушбўй ҳидли пакетчаларни олиб олган эдилар ва йўлда дам-бадам унга бурунларини тикар эдилар — чўчка гўштининг ва майонезли пишириқларнинг ёқимли ҳидидан тўйиб-тўйиб ҳидлар, илиқ шишалардаги пўртаҳол шарбатининг ёқимли кулкуллашларига қулоқ солар эдилар. Ям-яшил барра пиёзли, хушбўй ҳидли жигар солинган қизил кетчуп ва оқ нони бор сумкаларини ҳар томонга силкитганча улар бир-бириларини туртиб-суртиб, қаттиққўл оналарининг таъқибидан узоқроқ қочишга ҳаракаат қилар эдилар. Улар кимўзарга чошиб боришар экан, кичқирришарди:

— Ким биринчи етиб борса, бошқаларга бир чертқидан чертиб чиқади!

Улар ёзда, кузда, қишда узоқ-узоқ сайлларга чиқишарди. Кузда — ҳаммадан зўри бўларди: шундай тасаввур қиласанки, гўё Ерда тўкилган барглар устидан чошиб кетаётгандексан.

Болакайлар бир боғ қуруқ қамишдек шовуллаб мармар қирғоқли канал бўйига ёпирилиб тушишди — уларнинг юзлари чўғдек қизарган, кўзлари мунчоқ доналаридек йилтиллер ва ҳансираганча бир-бирларига кичқирар эдилар, кириш тақиқланган ўлик шаҳар деворлари ёнида энди ҳеч ким: “Охиргиси қизалоқ бўлади!” ёки “Биринчиси машшоқ бўлади!” деб чуввос солмас эди. Мана у, ҳаётсиз шаҳар, аммо барча эшиклар очиқ... Гўё уйларда бамисоли кузги япроқлар каби нимадир шитирлаётгандек эди. Улар ҳаммалари бир бўлиб елкама-елка

хув тўрга яшириниб олишади, кўлларида эса таёқ тутамлаб олишган, мияларида ота-оналарининг қаттиқ тайинлаган сўзлари айлангани-айланган; “У ёққа изингни босма! Эски шаҳарларга қадам изини қилма! Агар гапга кирмасанг, отанг шунақанг! адабингни берадики, умр бўйи эсингдан чиқмайди!.. Бизлар ботинкаларингдан биламиз!” Ниҳоят улар, бир гала болакайлар, ўлик шаҳарда, йўлга олган озикларининг ярмини аллақачон тушириб бўлишган ва улар бир-бирларига хуштакли шивирлаш билан кутқу солади:

— Қани, бўл!

Тўсатдан биттаси жойидан ирғиб туради, энг яқиндаги уйга югуриб боради, ошхона орқали ётоқхонага учиб қиради. Орқасига қарамай, ўйнаб сакрайди ва ҳавога юпқа, нозик, худди ярим тунги осмон жисмидек тим-қора япроқлар ҳавода чарх уриб уча бошлайди. Биринчисидан кейин яна иккитаси, учтаси, барча олтовлони югуриб кетади. Машшоқ биринчи бўлади, фақат угина қора мато тортилган суяк ксилофонини чалади. Каттакон калла суяги юмалоқланган қордек отилади, болакайлар чуввос солиб қичқиришади! Қобиргалари ўргимчак оёғидек ингичка арфанинг тингирловчи торлари, қора япроқлари жазавога тушиб чарх уради, болакайлар эса янги томоша бошлайдилар, улар сакраб, бир-бирини туртар, мана шу япроқлар узра гурсиллаб йиқилар эдилар. Йиқилганда ҳозиргина ютиб олган пўртаҳол шарбаги овоз бериб кулқиллар эди.

Бу ердан навбатдаги уйга ўтишади ва кейин яна ўн еттита уйга кириб чиқишади; шонмаса бўлмасди — зеро, шаҳардан-шаҳарга барча даҳшатларни куйдириб кул қилганча Ўт ўчирувчилар, белкурак ва сават кўтарган дезинфекторлар келадилар, улар кўрқинчли нарсани одатдаги нарсалардан обдон ажратганча қаттиқ дарахт пўстлоқлари ва шохларини қириб-қиртишлаб, юлиб-юлқаб бир жойга тўплайдилар... Уйланглар, болакайлар, парво қилманглар, ҳали замон Ўт ўчирувчилар келиб қолишади!

Мана, ниҳоят реза-реза терга ботганча улар сўнгги бутербродни оғизларига соладилар. Сўнг кетар жафосига яна битта тепки, яна битта шапалоқ тортишади-да, куз япроқлари орасига шўнғишади — ана энди уйга йўл олса ҳам бўлаверади.

Оналар қора доғлар бор-йўқлигини билиш учун ботинкаларини кўздан кечирадилар. Битта-яримта доғ топилса борми, ундан кейин кўринг: отасининг камари ишга тушиб, бошидан ваннанинг қайноқ суви қуйилади.

Йилнинг охирига келиб, Ўт ўчирувчилар кузги япроқларни ва оқ ксилофонларни битта қўймай териб олишади ва шу билан эрмак ҳам тугайди.

Июн 2003

... ОСМОНИ ФАЛАК СИРИ

- Эшитдингми?
 - Нимани?
 - Негрлар-да, қораялоқлар!
 - У нима дегани?
 - Кетаяптилар, қораларини ўчиришяпти, даф бўлишяпти — наҳотки эшитмаган бўлсанг?
 - Яъни, қорасини ўчиришяпти деганинг нимаси? Қандай қилиб?
 - Шундай қилиб. Аллақачон...
 - Ошиқ-маъшуклар бўлса керак-да?
 - Битта қолмай! Жанубий штатларнинг ҳамма негрлари!
 - Йўғ-эй...
 - Аниқ!
 - То ўзим кўрмагунимча ишонмайман. Қаёққа кетишяпти улар?
- Африкагами?
Жимлик.
— Марсга.
— Яъни, Марс сайёрасигами?
— Худди шундай.
Улар офтобда тандирдек қизиган бостирма остида туришарди. Биттаси, мана

чекинглар, деб трубкасини иргитди. Бошқаси тушги жазирамада қизиган тупроққа туширди.

— Кетишолмайди улар, икки дунёда ҳам.

— Ана, кетишаяпти-ку.

— Қаердан олдинг бу гапни?

— Ҳамма ердан шу гап! Ҳозиргина радиодан ҳам эълон қилишди.

Улар ҳаракатга келдилар. Худди чанг босган ҳайкалларга жон киргандек. Дўкон хўжайини Сэмюэль Тис ичаги узулгудек кулди.

— Силлини нима жин урганига ақлим етмай турибди. Бир соат бурун велосипедини унга берди-да, миссис Бордмен ҳузурига юборди. Ҳалигача дом-дарак йўқ. Тагин Марс-парсга жўнаворган бўлмасин. Тентак қораялоқ.

Эркаклар “ў-хў” деб қўйишди.

— Ундан кўра велосипедимни қайтарсин, бошқа гап йўқ. Ўлай агар, бировнинг ўғирлик қилганига сира чидай олмайман.

— Кулоқ солинглар!

Улар асабий равишда бир-бирларини туртганча ўгирилишди.

Қўчанинг нариги бошида гўё тўғон ёрилгандек бўлди. Қоп-қора қайноқ тошқин бостириб кириб, шаҳарни тўлдирди. Шаҳарнинг оппоқ дўконлари ўртасида, дарахтлар оралиғида қора тошқин тобора кучайиб келарди. Худди қоп-қора қиём оқими шишиб, сариқ чангли йўлни лиммо-лим тўлдириб бораётгандек туюларди. Тошқин аста-секинлик билан кўтарилиб келарди — эркаклар ва аёллар, отлар ва ақиллаган итлар, ёш болалар, ўғил ва қиз болалар. Одамларнинг нутқлари эса, худди дарё шовқинидек қулоққа чалинарди, у асовланиб ҳайқирганча ўз сувини ёз қуёшида обдон қизиган далалар томон олиб кетарди. Чарақлаган қуёш нурида бу қоп-қора оқим ичида одамларнинг чақноқ кўзлари кўзга ташланиб турарди. Улар тўғрига, чапга, ўнгга қарар эдилар, узун, охири кўринмайдиган дарё эса энди ўзандан оқа бошлаганди. Унга сонсиз майда ирмоқчалар, жилғачалар, ариқчалар келиб қўшилмоқда эди. Оқимнинг ҳар икки томонида тинимсиз чиқиллаб турувчи девор соатлари, қафасдаги қақақлаган товуклар, биғиллаб йиғлаётган чақалоқ келар эди; тартибсиз оқим ортидан хўкизлар, мушуклар эрганган, унда-бунда тўсатдан матрас пружиналари, титилган юкли қоплама, қутилар, саватлар, рамкаларга солинган қора танли аждодларнинг портретлари кўзга ташланарди. Дарё тўхтовсиз оқиб борар, дўкон пештахтасидаги одамлар эса туллаган кўппаклар каби ўтириб олган эдилар ва нима қилишга ҳайрон эдилар: тўғонни таъмир қилиш учун энди кеч эди.

Сэмюэль Тис ҳамон ишонгиси келмасди.

Уларга уловни ким беради, жин урсин? Марсга боришни улар ўйинчоқ деб билишадими?

— Ракеталар олиб бориб қўяди, — деди Квортэрмайн бобо.

— Шу сўтакларда ракета бўларканми? Булар ракетани қаердан ола қолишибди?

— Пул йиғиб, ўзлари қуришган.

— Энди эшитяпман.

— Афтидан, қораялоқлар ҳаммасини сир сақлашган. Ракетани ўзлари қуришганми — буни билмайман. Балки Африкададир.

— Қанақасига? — тинчимасди Сэмюэль Тис айвонда у ёқдан-бу ёққа юриб.

— Қонунлар нега чиқарилган?

— Улар ҳеч кимга қарши уруш эълон қилмагандек, — хотиржам жавоб берди бобо.

— Қаёқдан ҳам учарди улар, сирлариям, фитналариям бир тийинга қиммат, — қичқирди Тис.

Жадвал бўйича бу шаҳарнинг барча негрлари Лун-Лейк олдида тўпланишарди. Соат бирда у ерга ракеталар учиб келарди ва уларни Марсга олиб кетарди.

— Губернаторга кўнгироқ қилиш керак, полиция чақирин керак! — ўқирди Тис. — Улар аввал огоҳлантириши керак эди!

— Садоқатли хотининг келаяпти, Тис.

Эркаклар ўгирилиб қарашди.

Тандирдек қизиган, қилт этган шабадасиз кўчадан оқтанли аёллар келмоқда

эдилар. Битга, иккита, яна ва яна... барчаларининг чехраси саросимали ва барчалари юбкаларини шатирлатиб катга-катта одим ташлаб келар эдилар. Бири йиглар, бошқалари лунжларини осилтириб олган эди. Улар эрларига эргашиб келар эдилар, улар айланма эшикли қахваҳоналар ортида кўздан гойиб бўлар эдилар. Улар тинч боққоллик дўконларига кирар эдилар. Дорихона ва гаражларга кирар эдилар. Улардан миссис Клара Тис деган бири чангли кўчада ўзининг даргазаб, хўппа семиз эрига кўзларини қисиб қараганча дўкон олдида тўхтади, унинг орқасидан эса қора оқим тобора тошиб келар эди.

— Ота, кетдик уйга, мен Люсинкани сира кўндира олмадим!

— Аллақандай қораялоқ шалтоқни деб мен уйга кетар эканманми?!

— У кетаяпти, усиз мен нима қиламан?

— Ўзинг эплашга ҳаракат қилиб кўр. Мен унинг олдида етти букилиб таъзим қилмайман.

— Лекин у барибир оиламиз аъзоси-ку, — насиҳатомуз деди миссис Тис.

— Ўчир! Қаёқдаги суюқоёқни деб ҳамманинг кўзи олдида ҳиқиллашинг етмаётганди ўзи...

Хотинининг пиқ-пиқ йигиси уни тўхтатди. Аёл кўзларини артар эди.

— Мен унга айтаман: “Люсинда, қўй, қол, — дейман, — маошингни ошираман, ҳафтасига икки оқшом бўш бўласан, агар истасанг”, — у бўлса бамисоли тош! Илгари ҳеч қачон бунақа эмас эди. “Наҳотки мени ёмон кўрсанг, — дейман, — Люсинда?” “Яхши кўраман, — дейди у, — лекин барибир кетмасам бўлмайди, шунақа — бўлмайди”. Ҳамма жойни чиннидай қилиб артиб-тозаллади. Столга нонуштани келтириб қўйди-да... кетди-борди. Эшиккача борди, у ерда эса иккита тугун тайёр турарди. Иккала тугун иккала оёғининг олдида, шу туришда менинг қўлимни сиқди ва деди: “Хайр, миссис Тис”. Сўнг кетди. Нонушта стол устида қолаверди, бизнинг эса томоғимиздан бир култум сув ҳам ўтмайди. Ҳойнаҳой, мен кетгандан кейин ҳали ҳам ўша ерда совиб ётган бўлса керак.

Тис уни уриб юбораёзди.

— Кетса ундан нарига, эшитдингми, йўқол! Томоша кўрсатгани топган жойингдан ўргилдим!

— Ахир, ота...

Сэмюэль диққинафас қоп-қоронғи дўкон ичига кириб кетди. Бир неча сония ўтгач, у қўлида кумушранг тўпшонча тугтанча яна пайдо бўлди.

Унинг хотини энди йўқ эди.

Қора дарё гичирлаганча, шитирлаганча ва шарақлаганча уйлар орасидан оқиб борарди. Оқим тинч, буюк қатъиятга тўлиқ эди; на кулгу, на безорилик, фақат равон, бир мақсадга йўналган интиҳосиз оқим.

Тис ўзининг залворли юк ўриндиғининг бир чаккасида ўтирарди.

— Худо ҳаққи, агар улардан биронтаси тишининг оқини кўрсатсами, ўша заҳоти ўлдираман.

Эркаклар кутар эдилар.

Давоми бор.

Янги нашрлар

Абдулла ОРИПОВ. «Мен нечун севаман Ўзбекистонни». Шеърлар. Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 йил.

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Абдулла Ориповнинг мазкур сайланмаси атоқли ижодкорнинг бутун ижодини қамраб олади. Китобдан ўзбек шеърлятида воқеа бўлган энг сара шеърлар билан биргаликда «Жаннатга йўл» драматик достони ҳам ўрин олган.

Худойберди ТҶҲТАБОЕВ. «Ширин қовунлар мамлакати». Роман. «Янги аср авлоди» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Сеҳрли қалпоқча» китобини ўқигансиз. Эсингизда бўлса, ўша китоб қаҳрамонлари орасида Ақром деган бола ҳам бор эди. Ҳа, ҳа, Ҳошимжон Рўзиевнинг яқин дўсти, бўри боласини ченага қўшиб томоша кўрсатмоқчи бўлган бир оз хаёлпараст, бир оз ўйинқароқ Ақромжон.

Ушбу фантастик-саргузашт романда Ақромжон ўз саргузаштларини давом эттиради. Ширин қовунлар мамлакатини ҳар хил иллатлардан тозалаш мақсадида Сеҳргар Иблис билан жанг қилади. Бу курашда унга устози профессор Дар Даража ва Сеҳрли Қалпоқча яқиндан ёрдам беришади.

ТҶҲҲАМ. «Тонгнинг ўзидай пок ва ёрқин». Хотиралар. Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 йил.

«Ўзбек шеърлятида Зулфия деган номнинг чақнаб пайдо бўлиши — тонг юлдузининг туғилишига тенг воқеа бўлгани ҳануз эсимда. Уша тонгнинг ўзидай рост ва ёрқин бир ҳақиқат бу ўзи!» деб ёзган эди атоқли шоир Миртемир шоира ҳақида.

Ушбу тўпламда ўзбек аёлининг бетакрор қиёфасини шоирона ифодалаб берган, ватан меҳрини дилларга жо этган, шеърйи сатрлари ила бутун дунёни «мушоира»га чорлай олган шоирани билган, у билан мулоқотда бўлган, унинг ижоди билан яқиндан таниш ижодкорларнинг шоир ва адибларнинг, давлат ва жамоат арбобларининг хотиралари жамланган ва бу хотиралар Ўзбекистон халқ шоири, Неру номидаги ва халқаро «Нилуфар» мукофотлари соҳиби, жамоат арбоби Зулфия ҳаёти ва ижодини кўз ўнгингизда намоён этади.

Ҳосият РУСТАМОВА. «Девор». Шеърлар. Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 йил.

Ҳар ким шеърни ҳар хил ёзади, уни шеърхон ҳам ўзича тушунади, ўзича талқин қилади. Ҳосиятнинг шеърлари шеърхонни ўйлашга, баҳсга чорлайди, хаёлларини бахтиёр ўзига қаратади. Янгича ташбиҳлар, янгича — фавқуллодда хулосалари билан янада жозибали туюлади...

Яхшиси, китобни ўқиганда ўзингиз ҳам буни сезасиз, ҳис қиласиз, шоиранинг теран фикрларига қўшиласиз.

Абди ҚОДИР. «Янги чиққан ой». Ҳикоялар. F.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 йил.

Тасаввур қилинг: чексиз дашту дала. Кеч куз оқшоми. Тобора қоронғилик қуюқлашмоқда. Осмон олисдан-да олис, юлдузлар ҳам ҳали йироқда. Уртада гуриллаб, адашганларни ўзига чорлаб, гулхан ёняпти. Гулхани кўриб ўтирганлардан бири қизиқ хангома сўйлаётир. Бошқалар жим, бошқалар ўйчан. Аҳён-аҳёнда дашт ўтинининг оловда чарсиллагани эшитилади, учкун сачрайди. Гоҳ ҳазин, гоҳ дилкаш гурунг авж олаверади.

Истеъдодли ёзувчи Абди Қодировнинг ушбу китоби адашганларни ўзига чорлаб, ёнаётган гулханга ўхшайди. Тўпلامда жамланган асарлар шуурингизга гулхан каби рангин ойдинлик бағишлайди. Ва, айна пайтда асарларда мардоналик билан феш этилган иллатлар Сизни жунбушга келтиради, атроф-теварагимиздаги одамлар ҳақида ўйлатади.

ХУРШИДА. «Тажалли». Шеърлар. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 йил.

Хуршида сўз масъулиятини ҳис этган, сўз ва амал бирлигини шеърларида тўлалигича ифодалашга интиланган шоира. Ўтган аждодлар ёди, тарихий шахсларга эҳтиром туйғулари, юксак инсоний ҳислар қадри, Ватан фарзандлар учун тимсолга айланганлигини ҳар лаҳза идрок этиб яшаш мажбурияти каби боқий мавзулар ҳақидаги шеърлари, айниқса Андижон воқеаларига оид изтироб билан битилган сатрлари, ўйлаймизки, ўқувчиларни лоқайд қолдирмайди.

Ян ЭКЪХОЛМ. «Софдил маллавоёй». Эртақлар. F.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 йил.

Тулкича Людвиг Ён тўртинчи сўк бўтқани хуш кўради, лекин товукқа тегмайди. Хуш, қайси маънода тулкича «айёр эмас?» Йўқ, тулкича айёр, лекин бу айёрликдан ўз манфаати учун фойдаланмайди. У анойи ҳам эмас, фақат оддий ва бегараз, ноҳақликка чидай олмайди, шунинг учун куён ва товукларни ўлимдан қутқариб қолади. Швед адибининг бу кулгили ва самимий эртаги болажонларга дўст бошига иш тушганда ёрдам қўлини чўзиш кераклиги, унга садоқат кўрсатиш, оғир ҳолатларда ақл кучи нималарга қодир эканлиги, ўз манфаатини бошқалар манфаатидан устун қўймаслик каби инсоний туйғулар ҳақида ҳикоя қилади ва эртақни ўқиган ҳар бир ўқувчида ноҳақликка нафрат, адолатга нисбатан самимий муҳаббат уйгогади.

Бобур БОБОМУРОД. «Юрагим». Шеърлар. F.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2006 йил.

Истеъдодли шоир Бобур Бобомурод замон ва давр, севги-муҳаббат, вафо ва садоқат, висол ва ҳижрон, замондошлар ва тенгдошлар тақдири, она-Ватан дарди ва келажаги, халқ руҳида шаклланаётган истиқлол ифтихори сингдирилган лирик-фалсафий шеърлари билан аллақачон шеърият муҳлислари қалбидан мустаҳкам ўрин олган.

Шоирнинг тўпلامидан жой олган асарларида, қардош халқлар шоирлари ижодидан қилган таржималарида ҳам поклик, муҳаббат, яхшилик, меҳр каби инсоний туйғулар содда, равон, тил жозибасига хос ўйноқи оҳангларга қоришиқ ҳолда тараннум этилган.

Урфон ОТАЖОН. «Санъат менинг кўз ёшимдир». «Янги аср авлоди» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Саодат Қобулованинг ижодий йўли фақат бир истеъдоднинг эмас, бутун ўзбек санъатининг ярим асрлик ижодий тажрибасининг инъикосидир. Чунки бу йўл санъатимизнинг шарафли ва мураккаб йўли.

Меҳмонхона, тўй-ҳашам ва маъракалардан саҳнага кўчган, мусиқали драмадан операгача кўтарилган ўзбек санъатининг босиб ўтган ижодий йўли Саодатхон Қобулова санъаткорлик маҳорати орқали бу асарда ўзининг ёрқин тасвирини топган.

Эркатош ШУКУРОВА. «Ишқли дунё». «Янги аср авлоди» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Каттақўрғонда яшаб ижод қилаётган Эркатош Шукурованинг номи шеърят мухлисларига таниш.

Муаллифнинг янги китобида сўнгги йилларда битилган сара асарлари жамланган. Ватан туйғуси, табиатга шайдолик, муҳаббатга садоқат тўплам мундарижасини безаб турибди.

Тохир КАРИМ. «Шарқ ал-Тайр юлдузлари». Рисола. «Чўлпон» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Илмий тафаккур тараққиётининг қадимги юнон фалсафасидан кейинги алоҳида босқичи, шубҳасиз, ўрта аср Шарқ Уйғониш даври билан боғлиқдир. Шу муносабат билан мазкур китобда IX–XI аср илк Уйғониш даврида яшаб ижод этган Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний ва XIV–XV аср Уйғониш даврининг энг ёрқин юлдузларидан бири Мирзо Улуғбекнинг табиатшунослик фанлари ривожига қўшган ҳиссалари, шунингдек, Шарқ Уйғониш даврининг характерли хусусиятлари тўғрисида муҳим муълумотлар берилади.

Раъно ЯРАШЕВА. «Илоҳий ишқ қиссаси». «Янги аср авлоди» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ишқ ўзи нима? Бу сеҳрли қудрат бугун ҳам азалий моҳияти билан яшаб қолдими? Биз уни тарк этмадикми? Балки у бизни тарк этдимикин?

Азиз ўқувчи!

Бу оламда ному насабсиз, молу матосиз, шону шавкатсиз ҳам яшаб ўтса бўлади. Ахир, худди шу нарсаларсиз ҳам яшаб ўтаётганлар ёнимизда қанча. Аммо ишонинг, ишқсиз яшаб бўлмайди.

Китоб билан танишгач эса дунёни фақат ишқ мунаввар этишига ишона бошлайсиз.

ТЎПЛАМ. Шеърлар, сабоқлар, тустлар. 56-б. «Чўлпон» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Гул-чечакларга бурканган уйғониш фасли баҳор энг гўзал байрам — 8-Март билан бошланади. Меҳрибон оналаримиз, мунис опа-сингилларимизга шу куни ғаройиб совғалар бергимиз келади.

Болаликдан бирга катта бўлган дўстларимиз, синфдошлару курсдошларимизчи? Улар учун энг ажойиб тухфа нима экан?

Қўлимиздаги китоб сизнинг шу мушқулингизни осон қилади, деган умиддамиз.

Садоқат НУРИДДИН қизи. «Юрагимда юз очган баҳор». Шеърлар, бадиалар. 32-б. «Чўлпон» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Садоқат Нуриддин қизининг ушбу китобидан унинг шеър ва бадиалари ўрин олган.

Садоқат Ватанни, унинг фидойи ўғлонларини ўзгача меҳр билан тараннум этади, табиат манзараларини ўзига хос талқинда тасвирлайди.

Пол ГЕЛЛИКО. «Томасина». Қисса. (О.Шарафиддинов таржимаси.) «Маънавият» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Машҳур америка ёзувчиси Пол Геллико Колумбия университетида ўқиган, уни битиргач, кўп йиллар журналист бўлган. Қирқ ёшдан ошганида эълон қилган биринчи бадиий асари — «Қор ғоз» қиссаси унга катта шухрат келтиради. Муаллифнинг кейин яратган кўп асарлари орасида «Томасина» қиссаси ҳам китобхонлар ўртасида зўр муваффақият қозонди.

Пол Геллико гарчи кўпроқ ҳайвонлар ҳақида ёзса ҳам, аслида одамлар тўғрисида, уларнинг табиий майллари ва хислатлари борасида, инсон билан табиат ўртасидаги уйғунлик ҳақида мулоҳаза юритади.

Абдуғафур РАСУЛОВ. «Шарафли Шарафиддиновлар». «Маънавият» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

XX аср ўзбек адабиётшунослиги, таълим-тарбиясида Олим, Оқил, Озод Шарафиддиновларнинг ҳиссалари улкан. Оқилхон муаллимнинг «Алифбо»сини ўқиб, ўзбекининг 2-3 авлоди саводли бўлди. Олим Шарафиддинов «Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди» асари билан навоийшуносликнинг шўро тузуми давридаги ҳақиқий йўлини кўрсата олди. Озод Шарафиддинов 50 йиллик ижоди билан профессионал ўзбек танқидчилиги тарихида нурли из қолдирди. Олим, Оқил, Озод Шарафиддиновлар қариндош-уруғ бўлмаганлар. Лекин уларнинг учаласи моҳир муаллим, зукко зиёли, атоқли сиймо сифатида эъзоз топди: бири Меҳнат Қаҳрамони, иккинчиси мустақил Ўзбекистон Қаҳрамони, учинчиси академик бўлди.

Китоб муаллифи бу улуг зотлар ҳаёти ва ижодини тўла ёритиб беришни мақсад қилиб қўймаган. «Шарафли Шарафиддиновлар» кенг ўқувчилар оmmasига мўлжалланган.

Маҳмудхўжа БЕҲБУДИЙ. «Танланган асарлар». (Тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар: Б.Қосимовники, 3-нашр, тузатилган ва тўлдирилган.) «Маънавият» нашриёти. Тошкент. 2006.

Китобни катта илҳом ва иштиёқ билан нашрга тайёрлаган марҳум олимимиз Бегали Қосимов «Истиқлол қаҳрамонлари» рукни остида миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти намоёндаларининг асарларини чоп этишда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Бу олимнинг саъй-ҳаракатлари билан мазкур рукнда ўн бешга яқин китоб чоп этилди. Адабиётимизнинг деярли бўшлиқдек бўлиб ётган жадидчилик даври ушбу нашрлар ҳисобига баҳоли қудрат тўлдирилди. Китобхонлар ҳам бу асарларни илиқ кутиб олишди ва уларга талаб тобора ортиб бормоқда. Китобхонларнинг ушбу эҳтиёжини ҳисобга олиб, нашриёт аллома адиб Маҳмудхўжа Беҳбудий «Танланган асарлар»ининг учинчи нашрини эътиборингизга ҳавола этмоқда.

Исмоилбек ГАСПРИНСКИЙ. «Мақолалар». «Маънавият» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Ўзбек миллий уйғониш ҳаракати — жадидчилик бошқа қардош халқларнинг бу борадаги ҳаракатлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини тўлдириб турганлиги бугунги кунда янада аён бўлиб қолди. Исмоилбек Гаспринский чор империясидаги мазлум туркий халқларнинг уйғонишида ғоят катта роль ўйнаган байроқдор шахслардан биридир. У олим, таржимон, публицист, адиб ва сиёсатчи сифатида XX аср бошида Шарқнинг энг ёрқин сиймоларидан бирига айланган эди. Ушбу китобга буюк маърифатпарварнинг публицистик, адабий-бадий асарлари сараланиб киритилган.

Нажмиддин КОМИЛОВ. «Хизр чашмаси». «Маънавият» нашриёти. Тошкент. 2006 йил.

Алишер Навоий ижоди — маънолар уммони, бебаҳо ҳазина. Улуг шоирнинг тафаккур гавҳарларини кашф этиш, улардан баҳраманд бўлиш дилга қувват, руҳга мадад бағишлайди, бизни комиллик сари етаклайди.

Н.Комилов ўз тадқиқотларида шоир ижодининг айнан шу томонларига эътиборни қаратиб, ўқувчиларга мутлақо янгилик бўлган жиҳатларни очади. Навоий эътиқодининг жавҳари — тасаввуф ғоялари ва инсон қалби, шоҳу гадо ҳикмати, инсоннинг маънавий камолоти, кўнгил ва ғайб олами, ахлоқий покланиш ва Илоҳ ишқи сирри хусусида фикр юритади, ардоқли, нажиб туйғуларнинг абадияти ва бугунги ҳаётимизга таъсири ҳақида сўзлайди.